

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 18

Київ 2013

УДК [008+316.75+32]: (477) "19"

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск спеціальний / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — Вип. 18. — 384 с.

Збірник продовжує публікацію наукових розробок, присвячених вивченню соціальних, політичних і культурних проблем в історії України ХХ ст., розвитку української історичної науки та історіографії; гендерним, духовним пошукам, особливостям свідомості й поведінки, динаміки антисуспільних проявів. Окремим блоком публікуються матеріали «круглого столу» «Академік В.І. Вернадський — людина, вчений, політик, публіцист» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 19 березня 2013 р.).

Збірник розрахований на науковців та широке коло читачів.

Автори вміщених матеріалів висловлюють особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія збірника:

С.І. Білокінь, В.М. Даниленко (відп. редактор), О.В. Добржанський,
Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький, В.П. Швидкий (відп. секретар).

Тексти статей подані в авторській редакції.

Набір підготувала *Н.Ф. Васильєва*.

Оригінал-макет підготувала *Л.А. Зубець*.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії
України НАН України протоколом № 5 від 30 травня 2013 р.

Засновник: Інститут історії України НАН України.

Видається з 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації.

Серія КВ, № 6932, видане 04.02.2003 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України
до переліку фахових видань України з історичної науки.

SUMMARY

Ukraine XXth century: Culture, ideology, politics. Collection of articles. Editor-in-chief V. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 2013. Issue 18.

Collection of articles deals with various aspects of social, political, and cultural history of the XXth century Ukraine; development of Ukrainian historical science and historiography; gender, spiritual seeking; peculiarities of consciousness and behavior, dynamics of antisocial activities. Materials of the «round table» «Academician V.I. Vernadskyj — person, scientist, politician, and publicist» (Kyiv, Institute of history of Ukraine, National Academy of sciences of Ukraine, 19 March 2013) are published as a separate bloc.

Collection is addressed to researchers and wider range of readers.

МАТЕРІАЛИ

**«круглого столу» «Академік В.І. Вернадський —
людина, вчений, політик, публіцист»
(м. Київ, Інститут історії України НАН України,
19 березня 2013 р.)**

Смолій Валерій (м. Київ)

Академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України.
УДК (092)«В.Вернадський»

ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ ВЕРНАДСЬКИЙ – ВЧЕНИЙ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ, ПОЛІТИК, ПУБЛІЦИСТ

Розглядається творчий шлях В.І. Вернадського, його багатогранний внесок у розвиток науки, організацію Української академії наук та інших академічних структур.

Ключові слова: В.І. Вернадський, наука, Українська академія наук.

Цього року Україна святкує 150-річчя від дня народження видатного вченого і мислителя, першого Президента Української академії наук, академіка Володимира Івановича Вернадського (1863–1945). Творча спадщина вченого стала набутком не лише української та російської, але й світової скарбниці думки, а його геніальні ідеї значно випередили час.

Попри глобальні масштаби мислення та діяльності Вернадського, Україна завжди посідала осібне та унікальне місце у його житті. Це була батьківщина його предків та предків його дружини Наталії Єгорівни Старицької. Батько Вернадського — Іван Васильович — закінчив Університет Св. Володимира, у якому згодом отримав професорське звання та до переїзду в Москву викладав політичну економію і статистику. У родині підтримувалися національні українські традиції, а малому Володимирі змалечку прищеплювався інтерес до української історії та культури. Майбутній вчений три роки навчався в класичній гімназії у Харкові, а згодом шоліта працював та відпочивав на Полтавщині, поблизу містечка Шишаки. Родинний та культурний зв'язок з Україною у подальшому став визначальним в інтелектуальній біографії В. Вернадського.

Коло наукових інтересів В. Вернадського, кількість та значущість проблем, які він порушив у своїх працях, вражають і захоплюють. Володимир Іванович започаткував, серед інших, нову наукову галузь знань — біогеохімію, що поєднувала здобутки тогочасної геології, біології, хімії та фізики. Він вивчав молекулярну та атомну структуру речовини, ініціював радіологічні дослідження, долучився до розвитку фундаментального знання у галузі кристалографії, геохімії, радіогеології, мінералогії, ґрунтознавства, історії науки тощо. Світового визнання здобуло його вчення про ноосферу як сукупність живих організмів, де визначальну роль відіграє людський розум та людська діяльність.

Чимало з наукових праць вченого базуються на матеріалах або експедиціях, здійснених в Україні. Впродовж 1890–1909 рр. В. Вернадський докладно досліджував ґрунти у Полтавській губернії, брав участь у створенні багатотомного видання «Матеріали для оцінки земель Полтавської губернії». Вчений уклав докладний перелік природних та археологічних пам'яток Полтавщини, археологічну карту давніх культур цього регіону. У 1915 р. разом з відомим археологом В.М. Щербаківським брав участь у розкопках стоянки прадавньої людини поблизу с. Гінці тодішнього Лубенського повіту.

Іншим регіоном, що становив особливий інтерес для В. Вернадського, був Крим. Від 1893 до 1921 він проводив безпосереднє геолого-мінералогічне дослідження півострова. Учений вперше здійснив геохімічне дослідження Азовського моря та описав магнітні аномалії, виявив низку нових родовищ мінералів, започаткував вивчення радіоактивності південного узбережжя Криму.

У 1917 р. в Шишаках Володимир Іванович почав писати книгу про живу речовину, у якій окреслив основні поняття біогеохімії, відмінності біосфери від інших оболонок Землі та обґрунтування наукового вживання концепту «жива речовина». Роботу над цією фундаментальною проблемою Вернадський продовжив у Києві. На Старосільській станції вчений організував першу в історії природознавства біогеохімічну лабораторію. Експерименти у Старосіллі та на Салгирській дослідній станції в Криму були покладені в основу численних статей і дописів В. Вернадського, а також книг «Нариси з геохімії» та «Жива речовина».

Володимир Іванович Вернадський обстоював позицію, відповідно до якої не лише ідейна складова відповідальна за інноваційний приріст знання, але й інституціоналізація науки має не менше значення. Свої виняткові організаційні здібності вчений виявив ще у молоді роки, коли, дописуючи дисертацію, проводив геологічні дослідження Полтавщини в 1890–1891 рр. у межах експедиції свого вчителя ґрунтознавця В.В. Докучаєва. Довгий час В. Вернадський був директором геологічного та мінералогічного музею Російської академії наук, засновником та очільником Радієвого інституту та Комісії з вивчення природничих виробничих сил. У Росії за його участі були відкриті Мінералогічний кабінет Московського університету, Радієва експедиція, Радіологічна лабораторія, Інститут фізико-хімічного аналізу, Платиновий інститут, Гідрологічний інститут, Інститут ґрунту, Біогеохімічна лабораторія Академії наук СРСР та низка комісій.

Внесок В. Вернадського в інституційне становлення української науки неоціненний. Після революційних подій 1917 р. Володимир Іванович переїхав на Полтавщину, а потім до Києва, де відразу став одним із

лідерів у колах українських інтелектуалів. Серед усіх запропонованих проєктів організації академічного наукового життя в Україні варіант В. Вернадського виявився найбільш універсальним та перспективним. Ідеї вченого базувалися на багаторічних попередніх дослідженнях з історії становлення зарубіжних академій наук та критичному переосмисленні їх досвіду. Вчений дійшов висновку, що фундаментальна наука та її практичне впровадження потребують організації потужної матеріальної бази, великих колективів та відділення від системи викладання у вишах. Важливою умовою успіху цього проєкту було втримання паритету між розвитком природничого та гуманітарного знання. Академію наук як науковий центр на державних засадах В. Вернадський вважав особливою соціальною інституцією, необхідною модерній державі в умовах інтенсивного націотворення. Така інституція покликана інтегрувати національну науку в міжнародну інтелектуальну спільноту, але водночас слугувати базисом національного самоствердження та самоідентифікації.

Концептуальна модель розвитку науки В. Вернадського була реалізована в Україні. Вперше оприлюднена в його промові «В справі заснування Української академії наук в Києві» 9 липня 1918 р., вона стала своєрідної програмою дій щодо творення Української академії наук. У листопаді 1918 р. В. Вернадський був одностайно обраний першим Президентом УАН. Саме мужності та авторитету В. Вернадського завдячує своєму існуванню академія у нелегкі часи денікінського врядування, коли науковець зі світовим ім'ям та вже у поважному віці особисто поїхав у ставку Денікіна в Ростов-на-Дону обстоювати права Української академії.

Тут важливо і доречно підкреслити, якими глибокими були інтелектуальні та науково-організаційні зв'язки Володимира Івановича з українськими вченими. Важко собі уявити успіх Української академії наук без щирої та вірної дружби В.І. Вернадського з М.П. Василенком. Об'єднані спільними демократичними та гуманістичними цінностями, ідеалами служіння науці та бажанням удосконалити систему наукових досліджень та вищої освіти, два неординарні діячі визначили фундаментальні засади розвитку національної освіти, науки, культури в Україні з чіткою орієнтацією на державотворчий процес.

Втім, Українська академія наук — найвідоміший та найважливіший, але далеко не єдиний, результат організаційного генія В. Вернадського. Ще у 1891 р. разом з В.В. Докучаєвим Вернадський стояв біля витоків Полтавського природно-історичного музею. Існування музею він захищав під час реорганізацій, дбав про поповнення його наукової бібліотеки та колекцій. У 1918 р., відразу після переїзду на Полтавщину, Володимир Іванович започаткував Полтавське товариство любителів природи, що

об'єднувало найбільш здібних науковців та відомих інтелектуалів краю. Зв'язки з полтавчанами вчений підтримував довгі роки чи й десятиліття потому. Полтавське товариство, як пізніше і Кримське товариство натуралістів і любителів природи, до розбудови якого долучився науковець, стало втіленням моделі розвитку регіональних краєзнавчих досліджень, що її запропонував В. Вернадський.

У 1918–1919 рр. вчений брав активну участь у створенні Національної бібліотеки, системи національної вищої школи, зокрема й у заснуванні та розбудові Українського державного університету, Кам'янець-Подільського українського університету, Таврійського університету тощо. У питаннях освіти В. Вернадський послідовно відстоював принципи широкої автономії вищих навчальних закладів, демократичних засад їх управління та фінансової підтримки з боку держави. Особливо вболівав Володимир Іванович за розвиток природничих наук в Україні. Він був головою Сільськогосподарського вченого комітету України, брав активну участь у підготовці Всеукраїнської наради природознавців, на якій 3 серпня 1918 р. виголосив доповідь «Об'єднання та організація природознавців України». А влітку 1920 р. заснував та очолив Комісію з вивчення природних виробничих сил у Криму.

Невтомний пошук істини та залюблення в науку, небайдужість до долі інших людей та батьківщини загалом, активна громадянська позиція В. Вернадського неухильно спонукали вченого до політичної та публіцистичної діяльності. Ще у молоді роки студент В. Вернадський чітко та назавжди визначився з політичними ідеями, що були близькі його духу та способу мислення. Таким орієнтиром для нього став лібералізм та демократичний рух, що виключав будь-які прояви насилля як засобу вирішення суспільно-політичних, економічних чи культурних проблем. У 1905 р. В. Вернадський став співзасновником Конституційно-демократичної партії та членом її ЦК. Згодом входив до складу Державної Ради, Тимчасового уряду як представник конституційних демократів від Академічної курії (1906–1917). Свої ідеї щодо ролі інтелігенції в суспільстві, земського руху, аграрного питання, реформування освіти та науки він пропагував у своїх публіцистичних працях, дописах у газетах «Русские ведомости», «Право», «Свобода и культура», «Речь» та у виступах перед ширшим загалом.

На міркування В. Вернадського щодо національного, зокрема, й українського, питання в Російській та Австро-Угорській імперіях суттєво вплинуло особисте знайомство його та тісне дружнє спілкування з М.П. Драгомановим, чия федералістська позиція знайшла розуміння та підтримку Володимира Івановича.

Ідею широкої національно-культурної автономії неросійських народів В. Вернадський захищав перед російськими політичними діячами, а в 1917 р. навіть написав сміливу на той час статтю «Українське питання та російське суспільство», де чітко та аргументовано подав обґрунтування автономістських прагнень українства. Українській проблематиці присвячені й інші публікації вченого, зокрема статті «Про автономію», «Одне із завдань дня», «Доля Української академії наук», «Про організацію місцевої влади», рукопис «Про Угорську Русь з 1848 р.» тощо.

Загалом, у світогляді В. Вернадського поєднувалися патріотичні почуття до Росії, яку він бачив демократичною, оновленою, федеративною, та України, яка все ж таки мала відстояти своє право на особний соціально-економічний та культурний розвиток у межах нової Росії.

Ні наукову, ні організаційну, ні суспільно-політичну діяльність Володимира Івановича Вернадського не можемо собі уявити без його багатолітнього інтенсивного спілкування з українськими вченими, громадськими та політичними діячами, освітньо-культурною елітою, багато з яких були не лише колегами, але й близькими друзями. М.П. Драгоманов, А.Ю. Кримський, Д.І. Багалій, О.О. Богомолець, Є.С. Бурксер, М.П. Василенко, М.С. Грушевський, В.І. Лучицький, П.А. Тутковський, М.Г. Холодний — це лише кілька імен з численних кореспондентів В. Вернадського, що разом творили і «велику» історію України першої половини ХХ ст., і «малу» персональну історію людяності, дружби та відданості науці.

Володимир Іванович Вернадський якимось сказав: «Все, що ми знаємо, ми знаємо лише завдяки мріям мрійників, фантазерів та вчених-поетів». Без сумніву, саме таким вченим-поетом був сам Володимир Іванович, якому вдалося реалізувати мрії українських інтелектуалів про науку європейського рівня.

Смолій Валерій (з. Киев)

Академик НАН Украины, директор Института истории Украины НАН Украины.

Владимир Иванович Вернадский — ученый, организатор науки, политик, публицист.

В статье рассматривается творческий путь В.И. Вернадского, организатора Украинской академии наук и других академических структур, его многогранный вклад в развитие российской и мировой науки.

Ключевые слова: В.И. Вернадский, наука, Украинская академия наук.

Valerij Smolij (Kyiv)

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Volodymyr Ivanovych Vernadsky as a scholar, an organizer of sciences, a politician, a publicist.

The article deals with the career of V.I. Vernadsky, a founder of the Ukrainian Academy of Sciences and other academic institutions, his versatile contribution into the development of Russian and world sciences.

Keywords: *V.I. Vernadsky, sciences, Ukrainian Academy of Sciences.*

Онищенко Олексій (м. Київ)

Академік НАН України, академік-секретар Відділення історії,
філософії, права НАН України.

ВНЕСОК АКАДЕМІКА В.І. ВЕРНАДСЬКОГО В РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

У статті розглядаються деякі проблеми внеску академіка В.І. Вернадського в розвиток світової та української гуманітаристики.

Ключові слова: *В.І. Вернадський, гуманітаристика, ноосфера.*

Ми звикли, що Вернадський класичний природознавець, фундаментальний природознавець, який починав з кристалографії мінералогії, а потім пішов і далі, і відкрив нові три фундаментальні напрями в науці: геохімію, біогеохімію і радіогеологію. Але ми досі мало знали і, даремно, що в творчій спадщині Вернадського закладено потужний соціогуманітарний потенціал. Проблема людини, проблема суспільства, проблеми демократії, нації, національного відродження, історії науки, історії культури у Вернадського потужно представлені, але, за винятком історії науки, не окремими великими працями, а розкидані по його щоденниках і в листуванні. Я хотів би відзначити, що Вернадський дуже любив Україну, українську культуру, українські обряди і звичаї. В дитинстві, яке Вернадський провів частково у Харкові, частково в Полтаві, він часто їздив на Іллінські ярмарки. Його батьки згадували пізніше, що дітям, в тому числі і Володимиру, більше подобалися Іллінські ярмарки, ніж, скажімо, виставки у Відні чи в Парижі. Ну, тоді ярмарки — це було видовище! Він навіть написав вірш на зразок М. Рильського «Любіть Україну!». Але Рильський — висококласний поет, а Вернадський в молодості ще не досяг такого рівня, але вірш такий є.

Але знову до гуманітарій. Ноосфера описана і зараз пішов науковий бум у дослідженні цих питань. Ноосферний прикметник додають до багатьох напрямів — ноосферної економіки, ноосферної культури, ноосферної екології, ноосферного світогляду, ноосферного суспільства і т. д. Є у нього один фундаментальний напрямок, який стосується і нас, гуманітаріїв і істориків, — це автотрофне суспільство, автотрофна сфера. Що таке автотрофна ноосфера, ми досі всі розбираємося. Автотрофне — це значить, що авто — сам собі забезпечує їжу. Вернадський досліджував питання розвитку не тільки біологічних живих істот від людини до мікробів, але і їжу: як вона змінювалася протягом еволюції біосфери, і відзначив, що раніше всі вважали, що людина зв'язана тільки з їжею рослинною і тваринною. Це традиційно так і було, але у XIX ст. вже

поставили питання, щоб синтезувати їжу з мінералів. І це був початок тенденції автотрофного суспільства. Суспільства, яке буде собі забезпечувати їжу без живої речовини — без рослинної і тваринної, синтезувати її з мінералів. І це, він говорив, суттєво змінить і суспільство, і саму людину, і спосіб життя, і спосіб праці, і структуру споживання, і, звичайно, світогляд людини. І це велика проблема. Ми спостерігаємо, як зараз хімізація їжі йде шаленими темпами. І добре це, чи погано — важко сказати. Вернадський теж попереджав, як і в питаннях ноосфери, що природу треба перетворювати розумно, гармонізувати суспільні ідеології. Так само і тут. Нам ще не відомо, чи хімізація їжі, продуктів створює нам багатства, чи нам треба жаяхатися того, який вплив хімізація може мати на землю, на генний фон наступних поколінь. Але цю проблему треба вивчати, і вона наразі якось не дуже в полі зору дослідників і соціогуманітаріїв. Це проблема!

Вернадський займався проблемою національного відродження українського, російського, польського, всіх слов'янських народів, всіх народів царської Росії, і підкреслював, що питання тут не в тому, хто кого звідки витіснить, а питання, щоб національне відродження йшло гармонічно — національне відродження всіх на користь всім. Особливо займався питаннями історії слов'янства, впливу слов'янства в науковій історії, ролі слов'янства в Європі і світовому співтоваристві.

У нього, якщо йти за щоденниками, рукописами й листами, багато цікавих і проблемних гуманітарних питань. Дуже-дуже багато розкладено цікавих і важливих проблемних гуманітарних питань! Я рекомендував би, до цих документів, звернутися. Вони все більше публікуються у виданнях, в тому числі, що опублікували і ми, багато з них стосується України і перебування його в Україні.

Так, що 150-річчя ми відзначаємо все більшим осмисленням величезної фундаментальної наукової спадщини, але тут ще багато і багато роботи. Вернадський був великим оптимістом. Він вважав, що розум людський, сфера розуму на земній планеті все-таки переможе. І друге, він неодноразово писав у щоденниках і листуванні, що «Я вірю у велике майбутнє України, я вірю у велике майбутнє Академії, я вірю у велике майбутнє національної бібліотеки». Він вірив у велике майбутнє Академії, а ви, молодь, беріть цю естафету на свої плечі і працюйте так фундаментально, як працював Вернадський. І слава вам буде такого ж масштабу!

Онищенко Алексей (з. Киев)

Академик НАН Украины, Академик-секретарь Отделения истории, философии, права НАН Украины, доктор философских наук, профессор.

Вклад академика В.И. Вернадского в развитие мировой и украинской гуманитаристики.

В статье рассматриваются некоторые проблемы вклада академика В.И. Вернадского в развитие мировой и украинской гуманитаристики.

Ключевые слова: В.И. Вернадский, гуманитаристика, ноосфера.

Oleksiy Onyschenko (Kyiv)

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academic Secretary of the Department of History, Philosophy and Law at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

The contribution of academician V.I. Vernadsky into the development of the world and Ukrainian humanities.

The article deals with some issues of the contribution of academician V.I. Vernadsky into the development of the world and Ukrainian humanities.

Keywords: V.I. Vernadsky, humanities, noosphere.

Онищенко Олексій (м. Київ)

Академік НАН України, академік-секретар Відділення історії, філософії, права НАН України.

Дубровіна Любов (м. Київ)

Член-кореспондент НАН України, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

lyubov.dubrovina@gmail.com

УДК 94(477)001.89+37«В.Вернадський»

СИНТЕЗ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА СВІТОВОГО В КОНЦЕПЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ В УКРАЇНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

У статті розглядаються ідейні погляди В.І. Вернадського, що базуються на синтезі національного та світового, демократичного і гуманістичного в розбудові української науки, освіти, культури, реалізовані ним під час створення в 1918 р. Української академії наук, Національної бібліотеки Української держави, українських державних університетів в Києві та Кам'янці-Подільському, діяльності Таврійського університету в 1920 р.

***Ключові слова:** ідейна спадщина В.І. Вернадського, концепція національної науки, Національна академія наук України, Національна бібліотека Української держави.*

Ідейні засади розбудови національної науки, освіти, культури, які стали підґрунтям концептуальних підходів В.І. Вернадського щодо створення Української академії наук, Національної бібліотеки, українських державних університетів в Києві та Кам'янці-Подільському, Таврійського університету, низки регіональних інститутів і музеїв, були сформовані всім попереднім досвідом його наукового та громадсько-політичного життя, глибокими роздумами щодо сенсу життя, кристалізацією ідеї єдності природних та соціальних процесів, взаємопов'язаністю суспільних процесів із розвитком національної та світової культури.

В.І. Вернадський багато працював як історик науки і мислитель, у центрі його уваги перебували не лише питання природознавства, але й питання історії та розвитку суспільства, для чого він вивчав історію права, економіку, всесвітню політику, народознавство, знайомився з фундаментальними фаховими працями російських та українських істориків, представників національно-демократичного руху в Україні. Основи історичного знання, мистецтво, література, філософія, етика, естетика, на думку вченого, мають пріоритетне значення як для формування цілісної

особистості вченого, так і для повноцінного дослідження ним наукових проблем.

Будучи українцем за походженням, з глибоким родинним корінням, що сягає полтавських та чернігівських теренів, потомком родів українських старшин, священиків, учених, письменників, військових та державних діячів, чим В.І. Вернадський дуже пишався, але, сприймаючи російську культуру і науку як рідну, він завжди прагнув поєднати в своєму світогляді кращі духовні цінності обох народів та шукав те спільне, що об'єднувало їх із слов'янством зокрема та світом в цілому, зокрема, в науці і культурі.

Органічне поєднання цінностей світової та національної науки і культури в концепції В.І. Вернадського було показовою рисою його світогляду. Одночасно він виступав проти тиранії в будь-якій формі. В.І. Вернадський написав багато публіцистичних творів, присвячених гуманістичним принципам розвитку держави і державної політики, свободи особистості, демократизації суспільства, науки та освіти, завжди виступав проти утисків національної культури, притримуючись ідей рівноправного та паралельного розвитку всіх культур як ознаки демократичної держави, закликаючи до цього російський уряд¹.

Ці ідеї В.І. Вернадського, хоча й не були узагальнені в єдиній методологічній праці, знайшли своє практичне втілення в концепції розвитку науки в національній державі під час заснування Української академії наук, що створювалася в Україні як незалежній державі. Його концепція була аргументована необхідністю створення такої національної науки, яка слугувала б економічному та духовному розвитку держави, гарантуючи її незалежне існування.

Будучи природознавцем, учений підкреслював значну роль гуманітарних та соціальних наук для державотворення, соціально-економічної та екологічної діяльності людства, для розвитку етичної, духовної та моральної складової кожної держави.

У період Першої світової війни та революцій, коли відбувалися масштабні соціальні зрушення, що охопили Європу, Близький Схід та Російську імперію і продемонстрували оформлення нового перерозподілу світових джерел матеріальних ресурсів, зародження нових механізмів економічного та політичного впливу міжнародного капіталу, формування нової політичної карти світу, В.І. Вернадський, спостерігаючи за швидким та непрогнозованим розпадом Російської імперії, пріоритетне місце в історичному процесі віддавав не лише економічним, але й національно-державним наслідкам глобальних змін. Особливо гостро відчував В.І. Вернадський потребу в осмисленні питання майбутньої історичної долі народів Росії, передусім, близьких йому українського та російського,

а також слов'янства в цілому. Його турбували й питання ролі науки та класичної освіти в період соціальних змін, пошук шляхів демократичного державотворення в конкретних реаліях життя, що в результаті й визначило проблематику та зміст його суспільно-політичних та публіцистичних праць².

В.І. Вернадський, запрошений міністром освіти М.П. Василенком очолити дві комісії, створені при Міністерстві освіти — в справах вищої школи і наукових установ та з розробки законопроекту про заснування Української академії наук в Києві, а також Тимчасовий комітет для заснування Національної бібліотеки Української Держави (далі — ТК), глибоко перейнявся ідеєю національного наукового, економічного та культурного відродження України і переконливо сформулював науково-організаційну концепцію побудови національної науки на засадах синтезу національних і світових складових як підсилюючого фактора зміцнення науки. Цементування ідейної платформи цього підходу здійснювалося третьою складовою — економічним розвитком держави, який гарантував би незалежність держави і спрямованість науки на вирішення актуальних завдань державного будівництва та економічної міці.

Для В.І. Вернадського вирішальною стала можливість побудови УАН та національної освіти на засадах передових ідей та світових тенденцій в розвитку наукового знання та ролі науки у державотворенні.

У своїй промові 9 липня 1918 р., на першому ж засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН в Києві, він підкреслював її національно-державну роль та значення для зростання української національної свідомості і культури через глибоке наукове студіювання її минулого та сучасності, що дозволить представляти Українську академію у всесвітній спілці академій як рівноправну. Водночас, обґрунтовуючи свої думки новими економічними та геополітичними чинниками, він стверджував: Академія мала сприяти зростанню економічного потенціалу держави та матеріальних потреб пересічної людини³. Він далекоглядно передбачав зростання ролі науки як виробничої сили у розвитку базисних основ держав та їхньої економічної потужності. Тому побудова Академії наук як розгалуженого наукового центру має спиратися на державну основу та державне фінансування, яке може забезпечити міцну організацію наукового дослідження продуктивних сил країни та її природних багатств, економіко-статистичного вивчення населення та в найкоротші часи забезпечити економічний базис для розвитку України як держави⁴.

Питання внутрішнього устрою стало одним з найважливіших під час обговорення питань структури Академії. Спочатку В.І. Вернадський запропонував чотири відділення: історично-філологічне, фізико-матема-

тичне, економіко-юридичне та прикладного природознавства. Після обговорення в структурі Академії за Статутом 1918 р. були сформовані три відділи: історично-філологічний (з класом українського красного письменства), соціальних наук (з класами юридичних та економічних наук), фізико-математичний (природничі науки та прикладне природознавство).

На пропозицію В.І. Вернадського, Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук складалася з відомих учених та викладачів з різних галузей знань: професорів Харківського університету історика Д.І. Багалія та Київського політехнічного інституту біолога М.Ф. Кашенка, ректора Київського університету філософа і правознавця професора Є.В. Спекторського, правознавця Б.О. Кістяківського, фізика Й.Й. Косоногова, хіміка О.В. Сперанського, економіста М.І. Туган-Барановського, професора Петроградського інституту шляхів, ученого в галузі пружності, опору металів та будівельної механіки С.П. Тимошенка, літературознавця і письменника професора Лазаревського інституту східних мов у Москві А.Ю. Кримського. До складу Комісії увійшли й представники Українського наукового товариства — мистецтвознавець Г.Г. Павлуцький і геолог П.А. Тутковський, професор Донського університету мовознавець Є.К. Тимченко, а також агробіолог професор С.Л. Франкфурт. Були взяті до уваги та обговорені на всіх засіданнях Комісії й погляди інших видатних учених щодо устрою Академії та її складу.

Завдяки зусиллям М.П. Василенка вже 9 жовтня 1918 р. з'явився «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві», підписаний гетьманом Павлом Скоропадським. Цей документ ухвалював Статут та штати УАН, що набирали чинності з 1 листопада 1918 р. Того ж дня наказом гетьмана були призначені перші 12 дійсних членів УАН: по Відділу історично-філологічних наук — Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, М.І. Петров, С.Й. Смаль-Стоцький; по Відділу фізично-математичних наук — В.І. Вернадський, С.П. Тимошенко, М.Ф. Кашенко, П.А. Тутковський; по Відділу соціальних наук — М.І. Туган-Барановський, В.А. Косинський, Ф.В. Тарановський, О.І. Левицький⁵.

В Україні створювалася потужна інформаційна та експериментальна інфраструктура для академічних досліджень: Національна бібліотека, сади (ботанічний та акліматизаційний), біологічні станції, обсерваторія, постійні комісії, лабораторії та кабінети, друкарня, Фотографічний інститут, а також низка комплексних установ, де співіснували науково-дослідні музеї та інститути при них (Національний мінералогічний музей з інститутом, Національний антропологічний музей з інститутом), окремі фундаментальні, експериментальні та прикладні інститути, зокрема фізично-географічний, зоології, ботаніки, хімії, механіки, фізики, геодезичний, медицини та ветеринарії.

27 листопада 1918 р. В.І. Вернадського одногосно обрали Головою-президентом, а А.Ю. Кримського — Неодмінним секретарем⁶.

В.І. Вернадський був ініціатором створення Геологічного комітету при УАН, Комісії з вивчення природних багатств України, брав активну участь в розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в період 1918–1920 рр. З 1 листопада 1918 р. він очолив Сільськогосподарський вчений (а згодом науковий) комітет України — попередник Української академії аграрних наук, головуючи в ньому до 1 січня 1919 р.⁷.

Отже, В.І. Вернадський окреслив основні вимоги до устрою Академії: національні, державні та гуманістичні, що дозволять зробити її могутнім сучасним науковим центром, чинником державотворчих процесів в Україні, визнаним міжнародною спілкою академій. Тим самим було відкрито широку перспективу для Академії та її невпинного розвитку і зміцнення.

Прогресивною гуманітарною ідеєю В.І. Вернадського було одночасне створення Національної бібліотеки і Національного музею, що мали б існувати при Академії не лише як наукова база досліджень, а й як самостійні гуманітарні інституції, де зосереджувалася б уся історична пам'ять народу та здобутки культури світової цивілізації.

Спочатку М.П. Василенко обґрунтував пропозицію заснувати бібліотеку при уряді як національну — на зразок французької. В.І. Вернадський переконав створити її при Академії як всеохоплюючу лабораторію науки та духовний центр українського народу. Звертаючись до гетьмана Скоропадського, В.І. Вернадський пише про створення УАН та Національної бібліотеки: «Ці дві установи, що мають першочергове національне значення, повинні стати могутніми факторами подальшого розвитку науки та освіти на Україні та підняття її духовних сил»⁸.

2 серпня (15 за новим стилем) 1918 р. був підписаний П. Скоропадським і згодом затверджений Радою Міністрів «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.)». Практичні справи почалися з утворення 23 серпня Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави, який очолив В.І. Вернадський і до першого складу якого увійшли видатні вчені — А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт⁹. Комітет вирішував усі питання створення книгозбірні — від теоретичного обґрунтування функцій національної бібліотеки до збирання та формування її фонду, організації каталогів, наукової діяльності.

Ідейні підходи В.І. Вернадського до гармонійного синтезу світового та національного були висловлені ним у «Зверненні Тимчасового комітету щодо заснування Бібліотеки до усіх громадян та установ», де були

задекларовані основні принципи формування Національної бібліотеки, що мала стати як національним, так всесвітнім бібліотечним центром.

Перший принцип передбачав формування фонду, що відображав би загальнолюдські здобутки, — різноманітність та повноту книжкового фонду, який мав містити знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу та репрезентувати світові досягнення науки і культури.

Другим принципом визначалася національна складова фонду — збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ українською та іншими мовами, незважаючи на вид, час, місце написання та спрямування літератури.

Третім принципом була позаполітичність бібліотеки, що не залежить від суспільних настроїв або влади, які постійно змінювалися, і основним призначенням декларує «бути осередком розумової культури, який повинен бути дорогий однаково всьому населенню України».

Четвертим демократичним принципом мав гарантуватися вільний доступ до будь-якої інформації, зібраної в національній бібліотеці, власне — загальнодоступність, відкритість для всіх і кожного, безкоштовність та легкий доступ до інформації¹⁰.

Ще одним напрямом науково-організаційної роботи В.І. Вернадського стала його участь в реформуванні системи вищої школи та в діяльності Комісії в справах вищої школи і наукових установ при Міністерстві освіти. Ця Комісія під головуванням В.І. Вернадського працювала лише 4 місяці — від 20 червня до 12 грудня 1918 р. Найбільше уваги було приділено доцільності створення національних українських університетів, відкриттю нових університетів та інститутів різного типу — народних, приватних та державних у великих містах України, виробленню університетських статутів, їхньої структури і штатів, функціонуванню наукових товариств.

В.І. Вернадський послідовно втілював принципи широкої автономії університетів, демократичних засад розвитку та державної підтримки освіти. Було створено Київський державний український університет (згодом увійшов до складу Університету св. Володимира) та Кам'янець-Подільський державний український університет, де навчання широкому колу дисциплін здійснювалося українською мовою. Обговорювалися реорганізація Катеринославського учительського інституту в Вищий педагогічний інститут, створення Катеринославського університету, Катеринославського єврейського наукового політехнічного інституту, відкриття Близькосхідного та Польського інститутів у Києві, Муніципального інституту в Одесі, Фармацевтичного та Ветеринарного інститутів у Харкові, перетворення Вищих жіночих курсів на інститути та університети.

У березні 1920 р. В.І. Вернадський очолив Таврійський університет. Щоправда, вже через рік він вимушений був полишити Крим та повернутися в Росію, проте саме в Таврійському університеті він реалізував свої демократичні задуми, які сповідував усе життя. У важкий час громадянської війни Таврійський університет поєднав долі багатьох видатних російських та українських учених. Тоді ж В.І. Вернадський заснував у Криму Комісію з вивчення природних виробничих сил при Кримському товаристві дослідників природи, яка здійснювала активні дослідження Криму та Азовського моря.

Ідейна спадщина В.І. Вернадського, що висвітлює його концептуальні погляди на розвиток національної науки, культури, освіти в Україні репрезентована в перших двох томах серії: «Володимир Іванович Вернадський і Україна» (2011 р.) та «Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими» (2012 р.), а також у щоденниках В.І. Вернадського за 1917–1920 рр., опублікованих у 9-му томі серії (2011 р.), та в спеціальному довідковому 10-му томі, де міститься найповніша на сьогодні бібліографія праць В.І. Вернадського та література про нього (2012 р.). Вперше в історії науки в Україні великим колективом учених з різних наукових та освітніх установ, академіків, членів-кореспондентів, докторів та кандидатів наук на такому фундаментальному рівні представлено корпус наукових та творчих джерел (монографії, статті, рецензії, наукові записки, спогади, нариси), що повноцінно характеризують наукову спадщину В.І. Вернадського. Щоденники вченого відображають всю складність політичних та культурних процесів в Україні в 1917–1920 рр., містять оцінки та спостереження його як свідка та учасника цих подій, значний фактаж щодо створення засад національної науки і освіти. Листування В.І. Вернадського з 152 кореспондентами (904 листи) супроводжується змістовними коментарями та розкриває всебічні зв'язки вченого з Україною, розвиток його наукової школи з різних галузей знань, особисті духовні контакти з колегами та учнями, родиною та пересічними дослідниками, яким учений допомагав у складних ситуаціях революційного часу та ідеологічних переслідувань 1920–1930-х років. Вперше громадськість може досягнути величезне (та далеко ще не повне) коло кореспондентів В.І. Вернадського, які репрезентували його українські наукові та дружні зв'язки, розкрити його як великого вченого, людину та громадянина.

Ідеї В.І. Вернадського щодо необхідності синтезу світового та національного в розвитку науки і культури, які формують єдину духовну складову людства, знання історії людства, націй та народів, сучасних тенденцій розвитку суспільства, його економіки, соціального стану, актуальні й сьогодні, в час, коли вмотивовано зростає взаємозв'язок та

взаємозалежність людей, націй і держав, коли очевидною стає необхідність спільних зусиль для гармонізації розвитку природи та суспільства, об'єднання прагнень різних держав, управління соціальною активністю людей. Засновані ним та його однодумцями наукові установи, заклади освіти, музеї й нині активно функціонують в незалежній Україні, що є переконливим доказом ефективності саме такої форми організації національної науки в умовах, коли зростає значення розвитку природничих наук для економічного поступу держав та гуманітарних — для національного самоствердження.

Онищенко Алексей (г. Киев)

Академик НАН Украины, академик-секретарь Отделения истории, философии, права НАН Украины, доктор философских наук, профессор.

Дубровина Любовь (г. Киев)

Член-корреспондент НАН Украины, директор Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского, доктор исторических наук, профессор.

lyubov.dubrovina@gmail.com

Синтез национального и мирового в концепции организации науки и образования в Украине В.И. Вернадского.

В статье рассматриваются идейные взгляды В.И. Вернадского, основанные на синтезе национального и мирового, демократического и гуманистического в строительстве украинской науки, образования, культуры, реализованные им во время создания в 1918 г. Украинской академии наук, Национальной библиотеки Украинской державы, украинских государственных университетов в Киеве и Каменец-Подольском, деятельности Таврического университета в 1920 г.

Ключевые слова: *идейное наследие В.И. Вернадского, концепция национальной науки, Украинская академия наук, Национальная библиотека Украинской державы.*

Oleksiy Onyschenko (Kyiv)

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academic Secretary of the Department of History, Philosophy and Law at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Lyubov Dubrovina (Kyiv)

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Manuscripts at the Vernadsky National Library of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Synthesis of national and universal in V.I. Vernadsky's conception of organization of education and sciences in Ukraine.

The paper examines V.I. Vernadsky's ideological views based on a synthesis of matters of national, global, democratic, and humanistic nature throughout creation of national science, education, and culture, accomplished during 1918; establishment of the Ukrainian Academy of Sciences, National Library of the Ukrainian State, Ukrainian national universities in Kyiv and Kamyanets-Podilsk, and activity of the Tavrijskij University in 1920.

Keywords: *V.I. Vernadsky's ideological views, conception of national science, National Academy of Sciences of Ukraine, National Library of the Ukrainian State.*

¹ Волков В.П. В.И. Вернадский. Публицистические статьи. — М., 1995. Узагальнення суспільно-політичних поглядів В.І. Вернадського зробила російська дослідниця Л.С. Леонової в монографії «Я не могу уйти в одну науку... Общественно-политические взгляды В.И. Вернадского». — СПб., 2000.

² Публіцистичні праці В.І. Вернадського, що стосуються України, опубліковано і прокоментовано в праці: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / Уклад. О.С. Онищенко, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, С.Г. Кигим, І.М. Гавриленко, Н.О. Лаас, В.В. Лавров, Н.М. Хоменко. — К., 2011. — С. 187–257.

³ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / Уклад. О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, В.В. Лавров, С.В. Старовойт, Н.М. Хоменко, Л.М. Яременко. — К., 2011. — С. 194–196.

⁴ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 5–8.

⁵ Онищенко О.С., Смолій В.А., Дубровіна Л.А. В.І. Вернадський і Україна // Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, Кн. 1. — С. 108.

⁶ Там само. — С. 109–110.

⁷ Вергунов В.А. Академік В.І. Вернадський — один із фундаторів наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. — К., 2006. — Вип. 26. — С. 25–52.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р-2201. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 7; Архів Президії НАН України. — Ф. 251. — Оп. 1. — Спр. 1 «Б». — Арк. 12–15.

⁹ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. — К., 1998. — С. 12–20.

¹⁰ Від Тимчасового комітету для заснування Національної Бібліотеки Української держави в м. Києві. — [К., 1918] — 2 с. Див. також проект: НБУВ ІР, ф. 33, № 3055. Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук. — К., 1919.

Лобузiна Катерина (м. Київ)

Кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
зав. відділу програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

loboozina@nbuv.gov.ua

УДК 025.171«В.Вернадський»

ІНТЕГРОВАНІЙ МЕМОРІАЛЬНИЙ РЕСУРС «ЕЛЕКТРОННА БІБЛІОТЕКА ТА АРХІВ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО»

Розглянуто питання формування персональних електронних історико-культурних колекцій видатних особистостей. Викладено науково-методичні та технологічні рішення розроблені у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського для побудови полідокументних електронних колекцій. Описано етапи створення та інтегрований пошуковий інтерфейс меморіального ресурсу «Електронна бібліотека та архів В.І. Вернадського», присвяченого 150-річчю від дня народження видатного вченого.

Ключові слова: *В.І. Вернадський, персональна електронна колекція, електронна бібліотека-архів-музей, інтерактивна меморіальна карта.*

За думкою В.І. Вернадського, видатного вченого та засновника Національної академії наук України та Національної бібліотеки України, яка сьогодні носить його ім'я, фундатора вчення про ноосферу: «Людство, взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою та працею, постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно думуючого людства як єдиного цілого». Цей новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємось, і є «ноосфера» (Вернадский В.И. «Несколько слов о ноосфере», 1944). Ідея переходу біосфери в новий стан, так звану сферу розуму — «ноосферу» (*noos* — в перекладі з грецької: розум, дух), в якій людський розум стане основною силою, перекликається з сучасним розумінням розвитку Інформаційного Суспільства для всіх та Суспільства Знань, які надають людству потужний потенціал творчого формування ноосфери.

Найпотужніші демократичні можливості у напрямі розвитку культури та надання доступу всім верствам населення до спадщини людства сьогодні сконцентровані у глобальному інформаційному просторі мережі Інтернету. Електронне інформаційне середовище створює надзвичайні можливості для формування широкого спектру меморіальних історико-культурних цифрових колекцій різного профілю. Гнучкі можливості електронного ресурсу дають змогу в єдиному просторі поєднати полі-

документний масив інформаційних джерел, що є особливо важливим для створення та віртуальної реконструкції персональних колекцій відомих особистостей.

У Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (НБУВ) розпочато формування інтегрованого меморіального ресурсу «Електронна бібліотека та архів В.І. Вернадського», присвяченого 150-річному ювілею видатного вченого. У процесі створення ресурсу передбачалось вирішення таких головних завдань:

- інтеграція різноманітних електронних ресурсів, пов'язаних із життям і творчістю В.І. Вернадського;
- відображення зібраних ресурсів у розрізі «В.І. Вернадський і Україна»;
- популяризація творчого доробку вченого серед користувачів України та світової мережі;
- створення умов для професійного дослідження меморіальної та епістолярної спадщини В.І. Вернадського.

Створений електронний ресурс є результатом спільних зусиль та співпраці багатьох спеціалістів НБУВ: Інституту рукопису, Інституту архівознавства, відділу національної бібліографії, відділу програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж. Етапи опрацювання джерельної бази архіву склались із збирання та відбору матеріалів, оцифрування першоджерел, виготовлення електронних версій документів, опрацювання та складання опису матеріалів, упорядкування та систематизації матеріалів, розробки програмної платформи проекту, створення засобів навігації та вироблення концептуальної схеми електронної колекції.

Опрацювання матеріалів електронного інформаційного ресурсу книжкової, рукописної та архівної спадщини В.І. Вернадського здійснено на базі розробленої в НБУВ системно-інтегрованої технології формування історико-культурних полідокументних електронних колекцій із складними семантичними зв'язками між цифровими об'єктами. Основними критеріями побудови таких ресурсів визначено такі властивості як: інтегрованість представлених ресурсів, високий рівень структурованості інформації (підпорядкованість її єдиній концепції представлення знань), визначення спеціальних форматів знань (забезпечення повноти опису та сумісності даних), забезпечення інтелектуального доступу, залучення експертів до опрацювання кожного з цих видів документів для забезпечення повноти їх опису. Для кожного із інформаційних комплексів визначаються його ресурсні складові (забезпечення повноти представлення документів обраного профілю) та комунікаційні складові (забезпечення інтелектуального доступу до інформаційного ресурсу)¹.

Структурними блоками меморіального ресурсу було обрано: повнотекстовий електронний архів, бібліографічну базу даних і меморіальну інтерактивну карту. Основу ресурсної бази електронної колекції склали документи і матеріали, що були оцифровані та переведені в електронний формат під час підготовки видань серії «Вибрані наукові праці В.І. Вернадського». За видовим складом електронний фонд меморіальної колекції складають: архівні документи, друковані видання, галерея, аудіо- та відеоматеріали, інтернет-ресурси. Головними критеріями під час відбору документів було загальне значення змісту документів для розкриття багатогранної особистості В.І. Вернадського та наявність інформації щодо життя та діяльності В.І. Вернадського в Україні.

Наступним етапом формування інформаційного масиву документів було визначення структури метаданих для опису електронних ресурсів. Основу обраної системи метаданих склали бібліографічні описи документів, записи баз даних архівного та рукописного фонду НБУВ. Для забезпечення сумісності опису бібліотечних та архівних документів були створені спільні точки доступу до інформації: ключові слова, назви, імена, дати, предметні рубрики. Система метаданих цифрових об'єктів стала інформаційною інфраструктурою для накопичення та опрацювання матеріалів електронної колекції. Для забезпечення оперативної та якісної роботи організовано спільний доступ до матеріалів колекції, що дає змогу одночасної роботи різних фахових спеціалістів з документами, створює умови для швидкого поповнення, коректного опису та багатоаспектного опрацювання інформаційних ресурсів.

Додатково до матеріалів повнотекстової електронної бібліотеки, інформація про В.І. Вернадського представлена бібліографічною базою даних, підготовленою відділом національної бібліографії під час підготовки видання 10-го тому «Вибраних праць В.І. Вернадського»: бібліографія творів, література про життя та діяльність². Бібліографічний покажчик містить понад 4 тис. бібліографічних описів і є найбільш повним зібранням інформаційних джерел про життя і творчість В.І. Вернадського на сьогоднішній день. Важливою особливістю подання бібліографічної інформації є наявність, крім традиційних пошукових елементів (автор, назва, ключові слова, дата), також розвиненого предметного покажчика. Є також можливість переглянути повну електронну версію друкованого бібліографічного покажчика, але на відміну від нього база даних продовжує постійно поповнюватись і містить інформацію вже про видання 2013 року.

Для зручності використання електронного ресурсу розроблено розвинені засоби навігації та пошукові інструменти. За інтерактивними посиланнями, можна ознайомитись з вибраними науковими працями

В.І. Вернадського, підготовленими Комісією з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського; отримати матеріали щорічних «Читань В.І. Вернадського»; передивитись останні новини електронного архіву, підібрати матеріали пов'язані із історією створення Національної академії наук України та Національної бібліотеки України; переглянути меморіальні місця на інтерактивній карті; подивитись фільм або прослухати аудіо-тексти. Пошукові можливості електронної бібліотеки доповнюють електронні алфавітні покажчики: «Ключові слова», «Імена», «Назви», «Дати».

На допомогу користувачам інформаційного ресурсу у пошуковому інтерфейсі підключено професійний скрипт «Google Translate», який реалізує можливості швидкого перекладу змісту веб-сторінки 52-ма мовами світу з відображенням лінгвістичних знаків у стандарті UNICODE. Перекладаються не тільки назви сервісних меню, а також зміст бібліографічних описів і заголовки предметних рубрик. Сучасні засоби лінгвістичної сумісності надають можливості більш комфортного спілкування іноземних користувачів з українським інтерфейсом сайту. Це є важливим за умов певної зацікавленості європейських користувачів у змісті представлених матеріалів, про що свідчить статистика відвідування сайту НБУВ.

Інструментом представлення та перегляду матеріалів архіву є навігатор, який поділено на такі основні категорії: біографічні матеріали, бібліографія, матеріали про діяльність, листування, наукові матеріали, галерея, аудіо- та відеоматеріали, інтернет-ресурси, предметний покажчик тем наукових досліджень В.І. Вернадського. Предметний покажчик електронної бібліотеки творів В.І. Вернадського безпосередньо зв'язаний із предметними рубриками бібліографічної бази даних, що дає змогу користувачу електронного ресурсу від знайдених бібліографічних описів перейти до перегляду повних текстів знайдених документів. До переліку тем наукових досліджень ввійшли такі рубрики як: біосфера, біогеохімія, геологія, геохімія, геохронологія, ґрунтознавство, мінералогія, радіогеологія, хімія води, природознавство, історія науки, філософія, науковий світогляд, ноосфера.

Меморіальний ресурс презентує електронні версії творів В.І. Вернадського, біографічних матеріалів, досліджень життя і творчості видатного академіка, архівних та рукописних документів. Електронні версії паперових документів підготовлені засобами спеціалізованого програмного забезпечення, яке імітує процес читання: тривимірне гортання сторінок, відкривання книжного блоку, збільшення та зменшення зображення тощо. Електронні версії документів візуалізовані лише для ознайомлення із текстами або зображенням, без права копіювання та розповсюдження, для їх перегляду необхідно відвідувати електронну бібліотеку та архів В.І. Вернадського на сайті НБУВ.

Однією із особливостей ресурсу є широке представлення листування В.І. Вернадського з українськими вченими та інтелігенцією України (А.Ю. Кримський, Д.І. Багалій, В.І. Липський, М.С. Грушевський та ін.). Подання епістолярної спадщини реалізовано у двох аспектах: перший — це можливість переглянути самі рукописні оригінали листів (із архівів НБУВ та РАН), а другий — у примітках наведено посилання щодо видання тексту відповідного листа у друкованому вигляді — за посиланням можна відкрити відповідну сторінку видання, прочитати текст листа та академічний коментар до нього з відомостями про персоналії та установи³.

Мультимедійні матеріали репрезентовані у вигляді систематизованих категорій і можуть бути переглянуті безпосередньо з екрану комп'ютера. Фільм, що відображає кримську «Одисею» В.І. Вернадського, можна знайти у рубриках: біографічні дослідження, Крим або відеоматеріали. Кожен із мультимедійних ресурсів та матеріалів галереї наділений інтернет-посиланням до джерела інформації, стислою довідкою про об'єкт та історію його походження, колекцією зображень, відомостями про авторів мистецького твору, місце та дату зображення, місце розташування або зберігання історичної пам'ятки або твору мистецтва. За гіперпосиланнями можна продовжити свою інтерактивну подорож до сайтів установ, пов'язаних із іменем вченого або його меморіальною спадщиною.

Одним з ракурсів подання матеріалів електронної колекції є тема «Вернадський і Україна», матеріали у цій тематичній категорії згруповані за пам'ятними місцями України: Київ, Полтава, Шишаки, Крим, Кременчук, Харків. У рубриці «Полтава» будуть знайдені як книги та статті, пов'язані із полтавським періодом життя академіка, архівні документи цього періоду, листи, відеоматеріали, фотографії, меморіальні об'єкти: пам'ятники, будинки, меморіальні дошки, місця пов'язані із садибою Вернадських на Бутовій горі.

Кожен із меморіальних об'єктів також позначений на інтерактивній карті Google (із відповідним зображенням та текстовим коментарем). До заданої точки на карті можна потрапити безпосередньо із електронної колекції за гіперпосиланням. Сервісні можливості Google-карти також дають змогу (для великих міст України) перейти до перегляду оцифрованих вулиць, та побачити як виглядає сьогодні меморіальна пам'ятка. Всі цифрові об'єкти електронної колекції пов'язані семантичними асоціативними зв'язками. Разом із зображенням «Пам'ятної дошки на будинку, де пройшло перше засідання Академії наук України» 7 листопада 1918 р. (Київ, вул. Ярославів Вал, 36) розміщено зображення будинку на вул. Ярославів Вал, цифрова копія «Протоколу № 1. Установчих Загальних зборів Української Академії Наук (УАН)», інтернет-адреса сайту

НАН України, гіперпосилання до інтерактивної Google карти із можливістю розглянути сучасну вулицю Києва, деталі будівлі та місце розташування меморіальної дошки. Таким чином, користувачам мережі надана можливість здійснити віртуальну подорож пам'ятними місцями «В.І. Вернадський і Україна».

Введена у культурний обіг України електронна колекція, представлена на новому порталі НБУВ, є комплексним ресурсом, що акумулював полідокументні матеріали з метою створення єдиного історико-культурного простору: бібліотеки, бібліографії, архіву і музею, призначеного для поширення та популяризації інтелектуальної спадщини видатного вченого, першого президента Національної академії наук України та фундатора Національної бібліотеки України. За перший місяць публікації на порталі НБУВ «Електронної бібліотеки та архіву В.І. Вернадського» її відвідали понад 10 тис. користувачів з України, Росії, Казахстану, Польщі, Угорщини, Німеччини, Чехії, Канади, Сполучених Штатів Америки.

Лобузина Катерина (г. Київ)

Кандидат технических наук, старший научный сотрудник, зав. отделом программно-технологического обеспечения компьютерных сетей Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского.

loboozina@nbuv.gov.ua

Інтегрований меморіальний ресурс «Електронна бібліотека і архів В.І. Вернадського».

Рассмотрены вопросы формирования персональных электронных историко-культурных коллекций выдающихся личностей. Изложены научно-методические и технологические решения, разработанные в Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского для построения полидокументных электронных коллекций. Описаны этапы создания и интегрированный поисковый интерфейс мемориального ресурса «Электронная библиотека и архив В.И. Вернадского», посвященного 150-летию со дня рождения выдающегося ученого.

Ключевые слова: В.И. Вернадский, персональная электронная коллекция, электронная библиотека-архив-музей, интерактивная мемориальная карта.

Cateryna Lobuzina (Kyiv)

Senior Research Fellow, Head of the Department of Software and Technology of Computer Networks at the Vernadsky National Library of Ukraine, Candidate of Technical Sciences.

Integrated Memorial Resource «The Vernadsky Electronic Library and Archives».

The problems of the formation of personal electronic historical and cultural collections of prominent personalities are considered. The scientific, methodological and technological solutions developed by the Vernadskyj National Library of Ukraine for building multi-documental digital collections are set out. The steps of creation and features of the integrated search interface Memorial Resource "The Vernadsky Electronic Library and Archives" dedicated to the 150th anniversary of the birth of the scientist are described.

Keywords: V.I. Vernadsky, personal electronic collection, E-library-archive-museum, interactive memorial map.

¹ Лобузiна К. Технологiї органiзацiї знанневих ресурсiв у бiблiотечно-iнформацiйнiй дiяльностi: монографiя / Катерина Лобузiна; Вiдп. ред. О.С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України iм. В.І. Вернадського. — К., 2012. — 252 с.

² Бiблiографiя праць В.І. Вернадського. Лiтература про життя та дiяльнiсть / НАН України, Комiсiя НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Нац. б-ка України iм. В.І. Вернадського; Редкол.: А.Г. Загороднiй, О.С. Онищенко (голова), В.П. Волков [та iн.]; Уклад.: О.С. Онищенко, Л.В. Беляєва, С.А. Дзюбич, Л.С. Новосолова, В.Ю. Омельчук, Д.В. Устиновський. — К., 2012. — 603 с. — (Вибранi науковi працi академiка В.І. Вернадського; Т. 10).

³ Вернадський В.І. Листування з українськими вченими: у 2-х кн. / НАН України, Комiсiя з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Нац. б-ка України iм. В.І. Вернадського, Ін-т iсторiї України [та iн.]; ред. рада: Б.Є. Патон (голова) [та iн.]. — К., 2012. — (Вибранi науковi працi академiка В.І. Вернадського; Т. 2).

Новохатський Костянтин (м. Київ)

Молодший науковий співробітник відділу архівознавства та документознавства Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.
УДК (045)303.643.2(477) «В.Вернадський».

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПОДАЛЬШОГО ОПУБЛІКУВАННЯ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА В.І. ВЕРНАДСЬКОГО В УКРАЇНІ

Окреслено значення епістолярної спадщини В.І. Вернадського. Охарактеризовано видання його листування з українськими вченими. Обґрунтовано необхідність продовження його видання та визначено шляхи подальшого виявлення листів.

Ключові слова: *В.І. Вернадський, епістолярії.*

Листування будь-якої історичної особи є не просто ще одним бажаним джерелом для вивчення її життя і діяльності. У багатьох випадках воно стає неповторним і незамінним джерелом інформації. І чим масштабніша, величніша особистість, тим вагоміша джерельна цінність її листування. Так сталося і з великим ученим В.І. Вернадським.

Незважаючи на те, що для вернадськознавців основним об'єктом дослідження, безумовно, є праці вченого; що розвиток його ідей слід вивчати у роботах його учнів і послідовників; беручи також до уваги, що чимало цінних відомостей міститься у офіційних документах, у тому числі у листуванні його з різними інституціями; нарешті, що більшу частину життя він вів щоденники — уведення до наукового обігу величезного комплексу приватного листування є вагомим внеском не лише у вивчення біографії вченого, становлення його наукових і суспільно-політичних поглядів, а й ширше — історії української науки, історії країни.

Видання листів В.І. Вернадського, і листів до нього, в яких тим чи іншим чином фігурує Україна, що підготовлене і здійснене Національною академією наук України у співпраці з Російською академією наук протягом 2010–2012 років, є безпрецедентним у кількох вимірах¹.

По-перше, у кількісному. Всього у трьох томах (книгах, частинах) на 2253 сторінках опубліковано 912 листів 138 осіб. При цьому майже третина — 279 листів В.І. Вернадського до своїх кореспондентів. Хронологічно ця публікація охоплює понад півстоліття, починаючи з листа В.В. Докучаєва від 22 травня 1888 року і до листа Б.І. Чернишова від 19 грудня 1944 року, одержаного Володимиром Івановичем за два

тижні до смерті. Сучасна українська археографія, наскільки мені відомо, не «піднімала на гора» подібний пласт документів цього жанру.

Понад три чверті документів у цих книгах опубліковано вперше. А ті, що републіковано, подано переважно з вивірванням і виправленням текстів за оригіналами.

Безпрецедентними є також темпи, якими піднято цю справу. Безумовно, до цього факту слід ставитися неоднозначно. Бо стислість відведеного часу, крім мобілізуючого, має й зворотній бік.

Як би там не було, за короткий час удалося створити потужний колектив і так скоординувати його дії, що завдання було виконано вчасно. А коментарі до листів фактично складають енциклопедичний словник-довідник з історії кінця ХІХ — першої половини ХХ століття.

Щодо інших сутнісних параметрів цього видання, крім зазначеного у передмові до нього, думається, чимало ще буде сказано, бо є головне — сам предмет розмови. Досягненню такого результату сприяло чимало чинників. Публікаторам поталанило з самим героєм. Величезним, без перебільшення безмежним, було коло його спілкування, у тому числі з багатьма видатними особистостями.

Високою була архівна культура В.І. Вернадського, його турбота протягом усього життя, у такий непростий історичний час, про збереження власного архіву.

В.І. Вернадський як продукт і діяч двох національних культур і єдиної науки забезпечив консолідацію зусиль у цьому видавничому проекті багатьох архівістів, археографів, істориків, фахівців інших галузей науки багатьох архівосховищ і наукових інституцій України і Росії, адже 68% листів з російських архівів.

Як буває зі справжнім вкладом в науку, ця публікація не закриває тему, а навпаки, дає новий поштовх як у дослідженні зв'язків і взаємовпливів В.І. Вернадського і України, української землі, людей, що на ній жили, були з нею пов'язані, так і в пошуках та оприлюдненні нових листів з цієї теми.

Якими, на наш погляд, є перспективи у цій справі?

По-перше, слід продовжити виявлення листів. Передусім у особовому фонді вченого, що зберігається в Архіві Російської академії наук і який через великий обсяг, складну структурну побудову, особливості систематизації та описування документів може ще подарувати не одну знахідку. Про можливість цього свідчать, зокрема, випадки знаходження опублікованих у нашому виданні листів Г. Коршуна, А. Носова та деяких інших осіб, описаних упорядниками фонду під іншими прізвищами. На користь цього також говорить нещодавня (вже після виходу видання) знахідка у цьому фонді ще одного листа Михайла Івановича Павлика до Вернадського, помилково описаного як лист М.П. Василенка.

На попередньому етапі роботи публікатори свідомо обмежили залучення до видання листування з родичами. Додатковий аналіз родинного листування свідчить про доцільність включення до наступного тому серії «В.І. Вернадський і Україна» вибірково листів та відповідних фрагментів листів дружини, дітей, полтавських та інших родичів, де згадуються українські сюжети.

Результативним для нашої теми може стати також перегляд листів до В.І. Вернадського осіб, очевидно не пов'язаних з Україною. Особливо це стосується періодів, коли сам Володимир Іванович був в Україні і українські питання так чи інакше були у колі його інтересів. Прикладом плідності такого підходу є опубліковані фрагменти листів його учнів О.Є. Ферсмана, О.П. Виноградова, В.Г. Хлопіна.

Дуже фрагментарно вдалося поки що залучити закордонне листування Вернадського.

Продовження роботи з фондом 518 Архіву Російської академії наук вже на сьогодні дало поповнення комплексу листування для подальшого вивчення на предмет опублікування в рамках зазначеної теми понад 70-ма листами більш як сорока осіб, як уже представлених у виданні, так і нових. Також ретельно слід попрацювати у Санкт-Петербурзькій філії цього Архіву.

Ще цікавішого слід очікувати від пошуку листів Вернадського до його кореспондентів. Цей шлях є непростим і нешвидким, тут існує багато проблем, але його треба обов'язково пройти. Надію на позитивний результат на цьому шляху дають чудові знахідки листів у фондах В.П. Бузескула, М.П. Василенка, А.Ю. Кримського, В.І. Липського, які, без перебільшення, стали прикрасою видання НАНУ.

Надзавданням у ході пошуку є виявлення інформації про В.І. Вернадського у листуванні інших осіб з оточення ученого між собою.

Важливо, щоб підготовка наступного тому видання здійснювалася без паузи. В.І. Вернадський вартий того, щоб бути не «датською» особою. Є заділ, є колектив, люди в темі, книги серії на слуху.

Паралельно з цим традиційним археографічним напрямом Національна бібліотека за темою «В.І. Вернадський і Україна» розпочала створення повнотекстової електронної бази цифрових копій листування вченого. Справа у тому, що під час підготовки згаданого видання вдалося відзняти на цифрову фотокамеру або сканувати значну кількість оригіналів листів як з фондів самої бібліотеки, так, що важливіше, з інших сховищ Києва, Москви, Санкт-Петербурга. Це і наштовхнуло на ідею створення повнотекстової бази. Вона є складовою частиною бібліотечної електронної вернадськіани «Електронний архів В.І. Вернадського», яка була презентована під час ювілейних заходів. Зараз уже відпрацьовано модель

описування, умови користування і ведеться наповнення бази зібраними копіями. Під час нещодавньої зустрічі керівників Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і Архіву Російської академії наук досягнуто принципової домовленості щодо реалізації цього проекту як спільного. На черзі залучення до нього інших сховищ документів В.І. Вернадського.

Ювілей ученого породив нову хвилю публікацій, ретельне вивчення яких можливо підкаже ще додаткові шляхи пошуку листів.

Новохатський Константин (з. Киев)

Младший научный сотрудник отдела архивоведения и документоведения Института архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского.

Некоторые вопросы дальнейшего опубликования эпистолярного наследия академика В.И. Вернадского в Украине.

Обозначено значення епістолярного наследия В.И. Вернадского. Охарактеризовано издание его переписки с украинскими учеными. Обоснована необходимость продолжения ее издания и определены пути дальнейшего выявления писем.

Ключевые слова: В.И. Вернадский, эпистолярши.

Kostiantyn Novokhatskyj (Kyiv)

Junior Research Fellow of the Department of Archival and Documents Studies at the Institute of Archival Studies at the Vernadskyj National Library of Ukraine.

Some questions concerning further publication of the epistolary heritage of V.I. Vernadsky in Ukraine.

The significance of the epistolary heritage of V.I. Vernadsky is emphasized. The publication of his correspondence with Ukrainian scientists is characterized. The necessity of continuation of publication is validated and further steps of searching for the correspondence are defined.

Keywords: V.I. Vernadsky, correspondence.

¹ Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А–Г. — К., 2011; Ч. 1: Д–Н; Ч. 2: О–Я. — К., 2012.

Томазов Валерій (м. Київ)

Кандидат історичних наук, зав. сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.
УДК 930.2:929.7 Вернадські

РІД ТА РОДИННЕ ОТОЧЕННЯ АКАДЕМІКА ВОЛОДИМИРА ІВАНОВИЧА ВЕРНАДСЬКОГО

У статті простежується родовід Вернадських, витоки якого сягають козацьких часів. Саме з цього славного роду походить один з найзначніших учених ХХ ст. Володимир Іванович Вернадський. Вернадські породичалися з іншими відомими українськими родами — Константиновичами, Старицькими, Короленками, Модзалевськими, серед яких було також чимало цікавих особистостей.

Ключові слова: *Вернадські, Константиновичі, Володимир Іванович Вернадський, рід, козацька старшина.*

Кожна особистість, значною мірою, є продуктом сім'ї, роду. А тому і вивчення сімейної історії, традицій, інтересів, поглядів, які побутують у родині, проливають світло на середовище формування особистості, питання спадковості та наступності поколінь. На щастя, сучасна наука вже не відкидає розробки в галузі генеалогії та євгеніки і схильна визнати можливість передачі обдарованості за спадковістю. Підтвердженням гіпотези про існування «гена обдарованості» можуть бути окремі династії видатних діячів культури, науки, військового мистецтва. Серед них, наприклад, видатні голландські математики Бернуллі, німецькі музиканти та композитори Бахи.

Зміна соціально-політичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії. Як дисципліна, що скомпрометувала себе вивченням родоводів аристократичних родів, вона не мала право на існування. Відтоді, з 1920-х рр., почався її занепад. Але вчені, які розуміли значення генеалогії для подальшого поступового розвитку суспільних та природничих наук, намагалися продовжувати ці дослідження, ідучи на компроміси з владою. Так, протягом десятка років — до 1930 р. — досить активно велися розробки в галузі євгеніки, що відокремилася в самостійну наукову дисципліну, використовуючи генеалогічні методи в дослідженнях.

Ще у 1918 р. з'явилася брошура М. Рибникова «Биографический институт», де автор закликав збирати матеріали щодо діяльності видатних людей та вивчати історію їх родин для висвітлення проблем наслідування¹. В іншій своїй праці «Биографии и их изучение» М. Рибников

твердить про необхідність вивчення спадкових здібностей, що унаслідуються як з батьківського боку, так і з материнського².

Таким чином, була підготовлена база для виникнення евгенічних товариств та часописів. У жовтні 1920 р. в Москві створено «Российское евгеническое общество» під керівництвом видатного біолога М.К. Кольцова, яке з 1922 р. почало видавати «Русский евгенический журнал». У лютому 1921 р. в Петрограді засновано «Бюро по евгенике» під керівництвом Ю.О. Филипченка. Але невдовзі останнє було переформоване в «Бюро по генетике» (1926 р.), а потім — у «Лабораторию по генетике» АН СРСР (1930 р.) та Інститут генетики АН СРСР (1935 р.). Бюро з 1922 р. видавало часопис «Известия Бюро по евгенике» (1926 р. — «Известия Бюро по генетике», 1930 р. — «Труды Лаборатории по генетике», 1935 р. — «Труды Института генетики»).

Московський журнал був більш насичений генеалогічними розвідками. Автори цих досліджень приділяли значну увагу вивченню здібностей пращурів видатних особистостей та намагалися обґрунтувати можливість їх наслідування. Теза про спадковість обдарованості переконливо доводилась у статтях, присвячених цілим династіям видатних діячів культури та науки — Пушкіним, Толстим, Муравйовим, Самаріним та ін.³

Із праць, що з'явилися в Ленінграді, найбільш значна «Действительные члены Академии наук за последние 80 лет (1846–1924)», де наводяться генеалогічні таблиці родів, що уславилися на поприщі науки — Струве, Гроти, Соловйови, Бекетови, Ляпунови⁴.

Проблемі спадковості здібностей приділяло увагу чимало дослідників, серед них і В.І. Вернадський. Можливо причину його зацікавленості цією проблемою варто шукати в особистому досвіді, адже серед близьких родичів вченого було багато видатних людей.

Рід В.І. Вернадського був козацько-старшинського походження⁵. За родинними переказами, його засновником був литовських шляхтич Верна, який жив у середині XVII ст. та брав активну участь у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Однак першою достовірною постаттю є військовий товариш Стефан Вернадський (Вернацький; кінець XVII — початок XVIII).

Прадід видатного вченого — козак Іван Никифорович Вернадський (бл. 1730 — після 1786), син значкового товариша, — здобув освіту в Переяславському колегіумі та Києво-Могилянській академії. Пізніше Іван оселився на Чернігівщині і став священником у селі Церковище. 1786 р. його рід був визнаний у російському дворянстві та внесений до першої частини Родословної книги Чернігівського намісництва. Докази про шляхетне походження роду базувалися на свідченнях дванадцяти дворян, що було передбачено тодішнім законодавством, але пізніше ця норма була

скасована, і Вернадські, як і багато інших представників козацької старшини, були позбавлені дворянства.

Одружений Іван Никифорович був з донькою диякона Пелагеєю Леонтівною Леонтович та мав трьох синів — Василя (1769–1838), Івана (бл. 1778–?) і Микиту (1780–1852) та доньку Марію (1775–?; у шлюбі Могилевську).

Старший із синів — Василь Іванович, дід В.І. Вернадського — одержав освіту в Московській медико-хірургічній академії. Він брав участь у військових походах російської армії на чолі з О.В. Суворовим і М.І. Кутузовим в Австрію, Італію, Швейцарію, в тому числі й героїчно-легендарному поході через Чортів Міст у 1799 р. 1826 р. Василь Іванович отримав чин колезького радника та з 1830 р. служив ординатором Київського військового шпиталю. 1819 р. він розпочав процес долучення своєї родини до російського дворянства, який закінчився у 1853 р. указом Урядового Сенату про внесення родини Вернадських до 3-ї частини Родовідної книги Чернігівської губернії за вислуженими Василем Івановичем чинами.

Бабусею В.І. Вернадського була Єлизавета Яківна Короленко (1781–1844), яка, за сімейною легендою, походила з роду одного з ватажків Хмельниччини, миргородського полковника Івана Короля. Рідний племінник Єлизавети Яківни — повітовий суддя, колезький асесор Галактіон Опанасович Короленко (1810–1868) — був батьком видатного російського письменника В.Г. Короленка⁶.

У Василя Івановича та Єлизавети Яківни Вернадських було чотири сина: Авксентій (1813–?), Харитон (1814–1829), Хрисанф (1816–?), Іван (1821–1884) і донька Ольга.

Молодший із синів — Іван Васильович — став батьком В.І. Вернадського. Народився Іван Васильович Вернадський у Києві, де 1841 р. блискуче закінчив університет. Після недовгого перебування на посаді гімназійного викладача російської словесності, він 1843 р. був відряджений Університетом св. Володимира за кордон для вдосконалення знань з політекономії. В 1847 р. Іван Васильович захистив у Петербурзі магістерську дисертацію «Очерки теории потребностей» (СПб., 1857) та посів кафедру політекономії Київського університету (1846–1849). У науковій діяльності Іван Васильович був послідовником манчестерської школи політекономії. Після захисту 1849 р. докторської дисертації на тему «Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века» (М., 1849) і затвердження в тому ж році екстраординарним професором, був переведений на відповідну кафедру Московського університету. В 1851 р. у віці 30 років Іван Васильович став ординарним професором. Невдовзі йому було запропо-

новано переїхати до Петербурга і посісти місце чиновника з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ. У Петербурзі він продовжував викладацьку діяльність в Головному педагогічному інституті (1857–1859) та Олександрівському ліцеї (1861–1868). У петербурзький період широко розгорнулася його журналістська, видавнича та громадська діяльність. У 1857 р. ним був заснований «Экономический указатель», що користувався заслуженою популярністю у передової російської читацької аудиторії, оскільки порушував актуальні проблеми російського суспільства. Але 1868 р. через хворобу Іван Васильович разом із сім'єю переїхав до Харкова, де став керуючим банком, а також головою Товариства взаємного кредиту та товаришем голови Статистичного комітету. У харківський період у гостинному домі Вернадських часто бували професор Харківського університету Д.І. Качанівський, відома діячка народної освіти Х.Д. Алчевська, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Близькими приятелями Івана Васильовича були Т.Г. Шевченко та М.О. Максимович. Особистість Івана Васильовича — людини передових суспільних поглядів, виняткової чесності, порядності та інтелігентності, талановитого вченого, патріота — завжди привертала увагу неординарних людей⁷.

Одружений Іван Васильович був двічі. Перша дружина професора Вернадського — Марія Миколаївна Шигаєва (1831–1860), донька відомого російського економіста, — перша російська жінка-економіст. Вона багато зробила для популяризації економічних знань, друкуючи статті в «Экономическом указателе». Марія Миколаївна першою порушила питання про жіночу працю. Після її смерті у віці 29 років, Іван Васильович видав статті Марії Миколаївни окремою книжкою — «Собрание сочинений покойной М.Н. Вернадской, ур. Шигаевой» (СПб., 1862). 1861 р. була видана її праця «Опыт популярного изложения основных начал политэкономии». Чимало зробила Марія Миколаївна для ознайомлення російської публіки з досягненнями західноєвропейської економічної думки: переклала з англійської «Понятия Гопкинса о народном хозяйстве» (М., 1856), з французької — «Начало финансов» Ж. Гарньє (СПб., 1863). Рання смерть Марії Миколаївни не дала повністю розвинутися її таланту⁸.

Вдруге Іван Васильович був одружений з Ганною Петрівною Константинович (1837–1898). Ганна Петрівна — мати В.І. Вернадського — була артистичною, художньою натурою, тонкою поціновувачкою музики. Вона мала сильний голос — мецо-сопрано, мріяла виступати на сцені, але її мати мала іншу думку щодо долі своєї доньки. Лише пізніше, вже перебуваючи у шлюбі, Ганна Петрівна все ж співала у Петербурзі в хорі М.О. Балакірева.

Рід Константиновичів, так як і рід Вернадських, належав до козацької старшини⁹. Родозасновником їх був грек Костянтин, що жив у перший

половині XVII ст. у місті Триколі в Румелії. Його ім'я стало родовим прозвиськом для нащадків. Син Костянтина — Анастасій (? — до 1784) — переселився в Україну, де й влаштувався в місті Переяславі, слугуючи в полковій адміністрації комісаром та отримавши уряд значкового товариша.

Син останнього — бунчуковий товариш, згодом прем'єр-майор Христофор Анастасійович Константинович (1741–1786) — 1784 р. разом з братами й дітьми був внесений до 4-ої частини Родословної книги Київського намісництва.

Одружений він був із Софією Семенівною Капцевич (бл. 1752–?), донькою переяславського сотника. Вона другим шлюбом була за надвірним радником Яковом Івановичем Гулаком (? — після 1798), пов'язавши Константиновичів родичанням з відомим письменником, кирило-мефодіївцем Миколою Івановичем Гулаком (1822–1899)¹⁰.

Одним із синів Христофора Константиновича і Софії Капцевич був батько Ганни Петрівни Вернадської — Петро Христофорович Константинович (1785–1850). Він брав участь у війні 1812 р., відзначився під Смоленськом та Бородіном. 19 квітня 1836 р. Петро Христофорович був призначений командиром Київського артилерійського гарнізону, а 26 січня 1848 р. став генералом-майором. Матір'ю Ганни Петрівни Вернадської була донька відставного майора Вікторія Мартинівна Красницька (бл. 1796–1862).

Петро Христофорович мав садибу на Липках у Києві, яка нерозривно пов'язана з іменем Володимира Івановича Вернадського, оскільки вчений часто гостював у свого дідуся. В.І. Вернадський так згадував про свою матір: «Родилась она в Киеве в помещицъей семье, уже тогда почти исключительно состоящей из военных. Ее отец — артиллерийский генерал, был служака, но человек хороший, судя по рассказам, оригинальный тип старого малорусского казачества (он говорил почти только по малороссийски)»¹¹.

З дітей Петра Христофоровича і Вікторії Мартинівни Константиновичів, окрім Ганни Петрівни Вернадської, відзначимо синів Івана та Олександра і доньку Єлизавету.

Єлизавета Петрівна Константинович (1808–1889) — тітка академіка В.І. Вернадського — була одружена з надзвичайно популярним у військах генералом від артилерії Олександром Петровичем Нейоловим (1816–1900).

На військовому поприщі були відомі й дядьки В.І. Вернадського. Старший — Іван Петрович (1818–1877) — капітан 1-го рангу і виконуючий доручень по морській лінії при Кавказькій армії. Одружений він був двічі: перша дружина — Марія Софронівна Гаврилова (?–1850),

донька протоієрея грецької церкви в Севастополі, а друга — Марія Григорівна Чалікова (?–1866), донька керченського купця-грека.

З нащадків Івана Петровича Константиновича відзначимо лише двох доньок від першого шлюбу — Ольгу та Олександру, двоюрідних сестер академіка В.І. Вернадського.

Старша — Ольга Іванівна (1845–?) — 1863 р. вийшла заміж за Олександра Івановича Николича (?–1886), інспектора Тифліської жіночої гімназії, статського радника і видавця «Судебной газети».

Друга — Олександра Іванівна (1848–1920) — 1868 р. взяла шлюб з Львом Миколайовичем Модзалевським (1837–1896), видатним педагогом і літератором, що походив з козацько-старшинського роду.

Лев Миколайович був наставником-доглядачем дітей Великого князя Михайла Миколайовича, згодом інспектором та директором Тифліської Великої княгині Ольги Федорівни жіночої гімназії, окружним інспектором Кавказького навчального округу, головою Кавказького цензурного комітету, членом Ради попечителів Кавказького навчального округу, членом Тимчасової комісії зі складання проекту «Положення об управленні Кавказким краєм». 1884 р. Л.М. Модзалевський повернувся до Петербурга, де був викладачем та членом Ради Маріїнського інституту, директором Санкт-Петербурзького училища глухонімих. Він отримав чин дійсного статського радника та був відзначений багатьма орденами.

Лев Миколайович залишив значну літературну й педагогічну спадщину. Серед його педагогічних творів слід назвати «Быт студентов в Германии» (СПб., 1865), «Очерк истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен» (СПб., 1866–1867; 1874–1877; 1892–1899), «Ян-Амос Каменський, основатель новой педагогики» (СПб., 1892), «Значение христианства для воспитания» (СПб., 1892). Він багато друкувався в різних часописах: «Журнале Министерства Народного Просвещения», «Учителе», «Народной школе», «Вестнике воспитателя», «Семье и школе», «Русской школе», «Родном слове» та ін. Лев Миколайович разом з К. Сент-Ілером відредагував скорочене видання праці К. Ушинського «Человек, как предмет воспитания» (СПб., 1892). З літературних творів Л.М. Модзалевського була видана лише збірка пісень для малят «Свирель» (М., 1878; СПб., 1900). З науковою, літературною, педагогічною діяльністю Л.М. Модзалевський успішно поєднував і громадську: в 1893–1896 рр. він був депутатом дворянства Гдовського повіту Петербурзької губернії, виконував обов'язки Гдовського повітового предводителя дворянства.

З братів Л.М. Модзалевського необхідно відзначити Костянтина і Олександра Миколайовичів. Старший — Костянтин (1844–1921) — був секретарем відділу статистики Імператорського руського географічного

товариства, редактором-видавцем журналів «Семья и школа» і «Педагогическая хроника», постійним співробітником і помічником редактора журналу «Русская школа» Я. Гуревича. Костянтин Миколайович разом з князем О. Мещерським видав «Свод материалов по кустарной промышленности в России» (СПб., 1874), «Историю воспитания и обучения для учителей и воспитателей» (СПб., 1883) і книгу для дітей «Последний из рода Гортензиев. Рассказ из Римской жизни начала императорского периода. Переделка с немецкого» (СПб., 1894).

А молодший — Олександр Миколайович (1849–?) — ієромонах російського Пантелеймонівського монастиря на Афоні Анастасій. Він відомий як автор духовної праці «Духовнонравственна педагогика, или советы родителям и наставникам, как воспитывать в детях нравственность и благочестия» (М., 1862).

Широко відомі і сини Лева Миколайовича Модзалевського і Олександри Іванівни Константинович — двоюрідні племінники академіка В.І. Вернадського — Борис Львович Модзалевський (1874–1928), член-кореспондент АН СРСР, літературознавець-пушкініст і історик Вадим Львович Модзалевський (1882–1920) — український громадський і культурний діяч, історик і генеалог, автор фундаментальних «Малороссийского родословника» і «Малороссийского гербовника»¹².

Другий дядько В.І. Вернадського — Олександр Петрович Константинович (1832–1903) — військовий і державний діяч, кавалер багатьох орденів. 19 лютого 1877 р. він став генерал-майором, а пізніше був призначений військовим губернатором Тургайської області і командуючим у ній військами. 1883 р. Олександр Петрович був призначений Бессарабським губернатором, а 1889 р. став генерал-лейтенантом і членом Ради міністра внутрішніх справ¹³.

Його син, двоюрідний брат В.І. Вернадського — Костянтин Олександрович Константинович (1869–1924), відомий земський діяч, неодмінний член Уфимського губернського у селянських справах присутствія, був одружений з Вірою Анатоліївною Пушкіною (1871–?), донькою лукоянського земського начальника Анатолія Львовича Пушкіна (1846–1905), внучатою племінницею О.С. Пушкіна (онука його брата Льовушки)¹⁴.

Дивні генеалогічні сюрпризи підносить нам родовід і дружини В.І. Вернадського — Наталії Єгорівни Старицької (1862–1943). Рід Старицьких, так само як Вернадських та Константиновичів, походить з козацької старшини¹⁵.

Дід Наталії Єгорівни — Павло Григорович Старицький (бл. 1774 — після 1835) — в юнацтві учасник військових походів (був при облозі Очакова і Бендер), а потім полтавський громадський і земський діяч:

засідатель полтавського земського суду, підкоморій полтавського повіту, полтавський повітовий предводитель дворянства.

Його друга дружина — бабуся Наталії Єгоровни — донька штабс-лікаря Наталія Федорівна Арендт була сестрою лейб-медика імператорського двору Миколи Федоровича Арендта (1786–1859), приставленого Миколою I до вмираючого Пушкіна, відтак, і родичкою великого німецького поета Генріха Гейне, оскільки брат останнього Максиміліан (1807–1879), відомий російський хірург, науковець та письменник, був одружений з удовою лейб-медика Генрієттою Ричардівною Арендт, народженою Шиллінгворт.

Батько Наталії Єгоровни — тесть В.І. Вернадського — Єгор Павлович (1825–1899) — видатний правник, сенатор (1867 р.), дійсний статський радник, старший голова Тифліської судової палати (1867–1873) й автор «Положення о размежевании Закавказского края», член Державної ради Російської імперії (1879 р.), голова кодифікаційного відділу (1802–1803) та Департаменту законів (1883–1885) Державної Ради, один із відомих борців за втілення в життя судової реформи Олександра II.

Його брати — полтавські земські діячі Петро Павлович (1836–1902), голова Полтавської повітової (1886–1902) і член Полтавської губернської (1878–1886) земських управ та Олександр Павлович (1841–1925), член Полтавської губернської земської управи (1889–1904) та полтавський повітовий предводитель дворянства (1904–1908), член 3-ї Державної думи від Полтавської губернії (1908–1912).

Брат дружини В.І. Вернадського — Георгій Єгорович (1867–1946) — пішов шляхом батька, став юристом. Він був членом Полтавського окружного суду і присяжним повіреним у Полтаві. Зі своєю основною службою Георгій Єгорович поєднував громадську діяльність, будучи гласним Полтавської міської Думи, членом Училищної Ради і попечителем Полтавського реального училища. Під час Денікінщини Георгія Єгоровича було призначено полтавським губернатором. Після встановлення більшовицької влади вимушений був емігрувати.

Його донька — Ганна Георгіївна (1908–1981), французька художниця-абстракціоністка, живописець, майстер декоративного мистецтва та книжковий графік.

Четвероюрродним братом Наталії Єгоровни був відомий український письменник, драматург і театральний діяч Михайло Петрович Старицький.

Відомими особистостями були й діти В.І. Вернадського і Н.Є. Старицької. Син — Георгій Володимирович Вернадський (1884–1973) — обрав наукову кар'єру в галузі суспільних наук. До речі, гуманітарні науки були близькі і його батькові, зацікавлення якого були надзвичайно

широкі і якого сміливо можна назвати вченим-енциклопедистом. Георгій Володимирович займався викладацькою і науковою діяльністю спочатку в Пермському університеті, а потім в Сімферополі — в Таврійському. Після еміграції в 1920 р. оселився в Празі, а згодом посів кафедру російської історії Єльського університету (США).

Донька академіка В.І. Вернадського — Ніна Володимирівна, в одруженні Толль (1898–1986) — була лікарем-психіатром. У 1922 р. виїхала до брата у Прагу, пізніше до США. Її чоловік — Микола Петрович Толль (1894–1985), археолог, візантолог, іраніст, який з 1929 р. — заступник директора семінару імені М.П. Кандакова у Празі, а після перетворення семінару в інститут — його директор. 1939 р. М.П. Толль переїхав до США, працював у Єльському університеті, обіймав кафедру іраністики. Їхня донька — Тетяна (нар. 1929 р.), єдина онука В.І. Вернадського — померла у 2004 р.

Томазов Валерій (з. Київ)

Кандидат исторических наук, заведующий сектором генеалогических и геральдических исследований Института истории Украины НАН Украины.

Род и родственное окружение академика Владимира Ивановича Вернадского.

В статье исследуется родословная рода Вернадских, истоки которого уходят в эпоху казачины. Именно из этого славного рода происходит один из крупнейших ученых XX в. Владимир Иванович Вернадский. Вернадские были связаны родством и с другими известными украинскими родами — Константиновичами, Старицкими, Короленками, Модзалевскими, среди которых было немало интересных личностей.

Ключевые слова: Вернадские, Константиновичи, Владимир Иванович Вернадский, род, казацкая старшина.

Valerii Tomazov (Kyiv)

Head of the Sector of Genealogical and Heraldic Research at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

The kinships of the academician Volodymyr Ivanovych Vernadsky.

In the article, the genealogy of Vernadsky's family that begins from the Cossacks time has been researched. The Vernadskys were related to other famous Ukrainian families, namely the Konstantynovyches, the Starytskiys, the Korolenkos and the Modzalevskiys. There were many outstanding persons among them.

Keywords: the Vernadskys, the Konstantynovyches, V.I. Vernadsky, kinship, the Cossack starshyna.

¹ Рыбников Н. Биографический институт. — М., 1918.

² Рыбников Н. Биографии и их изучение. — М., 1920.

³ Чулков Н.П. Генеалогия декабристов Муравьевых // Родословная гениальности: из истории отечественной науки 1920-г гг. / Сост., вст. ст., ком. Е.В. Пчелова. — М., 2008. — С. 145–156; Чулков Н.П. Род графов Толстых // Родословная гениальности: из истории отечественной науки 1920-г гг. / Сост., вст. ст., ком. Е.В. Пчелова. — М., 2008. — С. 95–

104; Золотарев В. Родословные А.С. Пушкина, гр. Л.Н. Толстого, П.Я. Чаадаева, Ю.Ф. Самарина, А.И. Герцена, кн. П.А. Кропоткина, кн. С.Н. Трубецкого // Родословная гениальности: из истории отечественной науки 1920-г гг. / Сост., вст. ст., ком. Е.В. Пчелова. — М., 2008. — С. 161–177.

⁴ Лепин Т.К., Лус Я.Я., Филипченко Ю.А. Действительные члены Академии наук за последние 80 лет (1846–1924) // Родословная гениальности: из истории отечественной науки 1920-г гг. / Сост., вст. ст., ком. Е.В. Пчелова. — М., 2008. — С. 247–293.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського. — № 17961; Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. — К., 2012. — Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. — Кн. 1: Листування: Д–Я. — Ч. 1: Д–Н / Авт.-укл.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, О.Д. Василюк та ін. — С. 636–662.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського. — № 17477–17544.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського. — № 17961; Баландин Р.К. Вернадский Иван Васильевич // Русские писатели: 1800–1917. — М., 1989. — Т. 1. — С. 428–429; В.И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. — К., 1988. — 368 с.; Дмитриев А.Л. Иван Васильевич Вернадский как статистик // Вопросы статистики. — 2010. — № 10. — С. 73–76; Ковалевська О. Видатний вчений, освітянин, громадський діяч: 24 травня — 180 років від дня народження І.В. Вернадського // Вісник Національної академії наук України. — 2001. — № 5. — С. 58–63.

⁸ В.И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. — К., 1988. — 368 с.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського. — № 17477–17544; Там само. — № 17609–17690; Там само. — № 18072–18197; Там само. — № 18982; Там само. — № 18998; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: В 4-х т. — Т. 2. — К., 1910. — С. 427–441.

¹⁰ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: В 4-х т. — Т. 1. — К., 1908. — С. 366–370.

¹¹ Страницы автобиографии В.И. Вернадского / Сост. Н.В. Филиппова. — М., 1981. — С. 9.

¹² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: В 4-х т. — Т. 3. — К., 1912. — С. 777–824; Модзалевский Н.Л., Шумков А.А. Модзалевские // Дворянский календарь. — СПб., 1997. — Тетрадь 2. — С. 61–68; Руммель В.В. Модзалевские (Модзолевские, Моддалевские). — СПб., 1902. — 22 с.

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського. — № 17477–17544; Там само. — № 17609–17690; Там само. — № 18072–18197; Там само. — № 18982; Там само. — № 18998; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: В 4-х т. — Т. 2. — К., 1910. — С. 427–441.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: В 4-х т. — Т. 4. — К., 1914. — С. 739–757.

Даниленко Віктор (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент, зав. відділом історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
УДК: 94(477)«В.Вернадський»:«М.Драгоманов»

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ У ЖИТТІ І СВІТІ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО

Розкривається роль М. Драгоманова у житті В. Вернадського, його вплив на формування світогляду, ідейних позицій та переконань вченого.

Ключові слова: В. Вернадський, М. Драгоманов, ідейний вплив, дружба.

Одним із найбільш важливих, а, можливо, найважливішим питанням для сучасної України є питання формування громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство справедливо вважали і вважають необхідною умовою і запорукою сталого і успішного соціально-економічного, політичного і духовного розвитку країни.

В умовах переходу від авторитаризму до демократичного устрою суспільство гостро потребує самоідентифікації, що особливо актуалізує власний історичний досвід. Особливо важливим є досвід українського і російського лібералізму кінця ХІХ — початку ХХ ст., носіїв ліберальних ідей, що зробили великий внесок у справу утвердження в Росії й Україні ідей свободи і справедливості.

Серед тих, чий життя і діяльність були і є зразком служіння ідеї, науці, своєму народу, зразком громадянськості, волі і прагнення до свободи були великі мислителі, велетні духу Михайло Петрович Драгоманов і Володимир Іванович Вернадський.

Більше тридцяти років життя В. Вернадського припадає на період, коли жив і творив Михайло Петрович Драгоманов, якого часто ще називали першим російським конституціоналістом. Обидва українці. Обоє турбувала доля України, доля українського народу, української культури.

Формування світогляду молодого В. Вернадського відбувалось в умовах розширення комунікативних стосунків Росії з Європою і світом, посилення впливів новаційних суспільних ідей, передусім на молодь. Найбільш популярними в той час були ліберальні ідеї — прагнення до свободи, демократії, гуманізму. Носіями цих ідей, які безпосередньо впливали на В. Вернадського, були передусім його батько — Іван Васильович Вернадський, брат Микола, друзі по гімназії та університету. Великий вплив на В. Вернадського справив М. Драгоманов, як земляк і як

носій близьких йому західноєвропейських ліберальних уявлень, поєднаних з соціальною та національною ідеями.

Сучасний російський історик науки О. Дмитрієв відзначає, що українську сторону, українські інтереси В. Вернадський «сприйняв від свого батька і від знайомства з Михайлом Драгомановим, до особистості якого не раз повертався. І вже у Драгоманова ми бачимо початок тієї складної двоїстості українсько-російської ідентичності..., яка, в принципі була характерна для особистості або світогляду В. Вернадського в різні періоди»¹.

З творами М. Драгоманова В. Вернадський вперше ознайомився ще в гімназичні роки. Їх привозив батько з-за кордону. У 1943 р. вже на схилі свого життя, В. Вернадський у своїх спогадах писав: «Між іншим, тут я вперше познайомився з творами М. Драгоманова (1841–1895) і з закордонною літературою, яку він і Подолинський видавали за кордоном, між іншим прочитав товсті томи “Громади”. Уже після смерті батька в 1888 р. в Парижі я близько зійшовся з М.П. Драгомановим. Оскільки я знав його літературу, то ми дуже швидко зблизились. До його несподіваної ранньої смерті я стежив за його закордонною літературою, одержував його видання, брав участь у вшануванні Павлика, був членом Товариства Шевченка у Львові — свого роду Української академії»². В. Вернадський називав М. Драгоманова «великою людиною, істориком побуту і народних мас», а його праці кваліфікував як видатні. Завдяки М. Драгоманову відбулося знайомство В. Вернадського з І. Франком та М. Павликом — видатними українськими письменниками, публіцистами та громадськими діячами, які у 1890 р. створили Русько-українську (русинсько-українську) радикальну партію та проводили масштабну видавничу діяльність.

Зустріч з М. Драгомановим, ідеологом і одним із лідерів українського національно-демократичного руху, сприяла кристалізації поглядів В. Вернадського — «упрямого українця» і «хитрого хохла», як його інколи називали, на шляхи, форми і напрямки зміни державного устрою Російської імперії і на міжнаціональні відносини в ній.

В. Вернадський, як і М. Драгоманов, серйозно цікавився історією, зокрема історією слов'янських народів, України, Польщі, роздумував над тісним переплетінням їхньої історії. Він досліджував історію окремих українських етнічних територій, зокрема Закарпаття, Галичини. Цей інтерес зародився ще в дитячі роки, але, як визнавав сам В. Вернадський, був суттєво підсилений під час його спілкування з М. Драгомановим у Парижі і в Мадені в 1889–1890 рр., де ними обговорювалася доля Галичини. В. Вернадський зазначав, що до знайомства з М. Драгомановим у нього не було ясного розуміння польсько-галицьких стосунків.

«У бесідах з ним, які торкалися найрізноманітніших питань пов'язаних не тільки з українством чи завданнями російської політики і майбутнього Росії, і селянства, і загальних питань національності, соціалізму, релігії, історії, не раз доводилось торкатися питання польського, і в ньому ми абсолютно сходились. Рідко з ким мені доводилося у висновках в цих питаннях так близько сходитись, як з М.П. [Драгомановим — В.Д.]. Я пам'ятаю одну розмову, де він мені висловив і сам зі свого боку те ж саме. Безсумнівно, тут був частково вплив його праць на мою думку, що формувалася. Я знав уже до знайомства деякі його політичні памфлети, статті у “Вест[нике] Европы”, “Громаду”, але як раз з його головними статтями з польського питання познайомився лише за кордоном, після особистого знайомства. До подібного я прийшов іншим шляхом, не під впливом його творів і, думаю, навіть без їх впливу. Найбільше значення мали для мене розмови з М.П. про Галичину. Він весь був ще під враженням того неочікуваного для нього кроку можливості працювати і жити в Галичині. Безперечно, це був для нього величезний удар, і багато що було б іншим і в житті, і у впливі цієї чудової людини, якби вона не змушена була жити поза рідною землею. Коли він залишав Росію, він цього не очікував. До знайомства з М.П. ясного і твердого розуміння польсько-галицьких [відносин — В.Д.], а відповідно, і всього польського питання у всій його сукупності у мене не було»³.

В архіві Російської академії наук зберігаються матеріали та бібліографія з історії українського народу, які В. Вернадський почав збирати ще з років навчання у харківській гімназії (1873–1876). Збереглись також його виписки і замітки, пов'язані з історичним минулим Закарпаття, над якими він працював у 1880–1885 рр.⁴ Історія Закарпаття, угорських русинів викликала особливий інтерес у Володимира Івановича. Дослідники пояснюють це особливим ставленням до цього краю батька В. Вернадського — Івана Васильовича, який виписував закарпатські часописи «Свет» і «Слово», і які читав Володимир Іванович. Згодом він розпочав підготовку статті «Угорская Русь с 1848 г.». В 1915 р. син Володимира Івановича Георгій за порадою батька опублікував в «Голосе минувшего» (№ 3) статтю «Угорская Русь и ее возрождение в середине XIX века». До кола знайомих В. Вернадського належало немало людей, які мали стосунок до карпатських русинів. Це, зокрема, виходець із Закарпаття правознавець-міжнародник В.Е. Грабар, дослідник історії Закарпаття і Підкарпаття Є.Ю. Перфецький. Інтерес до карпатських русинів, їхньої історії у В. Вернадського підігривався й тим, що історичною долею Угорської Русі опікувався також і М. Драгоманов. У 1919 р., довідавшись про утворення Карпатської автономії, В. Вернадський занотував у своєму щоденнику: «В газетах повідомлення про створення автономії Карпатської Русі в

Чехії. Дивовижна доля Угорської Русі! Її доля завжди мене глибоко цікавила — але я ніколи не думав, щоб можна було дожити до такого факту, який тепер відбувається. Пам'ятаю, мої розмови про Угорську Русь з Драгомановим, який вважав якимось священним обов'язком її захист... Не вистачало у мене часу реального проведення в життя цих моїх інтересів, і лише абсолютно неочікувано доля поставила мене у 1918 р. в коловорот українських справ. Читав я про Угорську Русь весь час і підбирав українську літературу»⁵. Загалом історичне минуле, події, сімейна хроніка, родовід, історія науки були предметом постійних зацікавлень В. Вернадського.

У сім'ї Драгоманових і Вернадських панував культ декабристів. У спогадах 1943 р. В. Вернадський зазначав: «Історія декабристів на Україні до цих пір історично не вияснена, на що вже давно вказував М.П. Драгоманов, в сім'ї якого був такий же культ декабристів, як і в нашій сім'ї». При цьому Вернадський висловлює цікаву думку, яка, видається, і нині не знайшла достатнього розвитку в історичній науці: «Південне товариство на Україні виходило далеко за межі військових прошарків і мало розгалуження в козацьких і старшинських сім'ях»⁶.

У М. Драгоманова і В. Вернадського було багато спільних знайомих і друзів. Так, перебуваючи в еміграції, М. Драгоманов співробітничав і приятелював з близьким другом сім'ї Вернадських Олександром Василівною Гольштейн (1850–1937 рр.) — літератором, громадською діячкою. Разом з нею М. Драгоманов видавав у Женеві непідцензурну літературу українською мовою. Як писав Володимир Іванович, саме через Олександрю Василівну, з якою Вернадські були дружніми упродовж понад 50 років, «збереглась і моя дружба з М. Драгомановим»⁷.

Перебуваючи в науковому відрядженні в Парижі у 1921–1925 роках, В. Вернадський часто зустрічався і спілкувався з О.В. Гольштейн. Вона була анархісткою, однак під впливом М. Драгоманова перейшла у табір «федералістів-лібералістів».

Значною мірою завдяки М. Драгоманову у В. Вернадського склались теплі, дружні стосунки з видатним українським вченим-сходознавцем А. Кримським, який також був знайомий із М. Драгомановим і для якого М. Драгоманов був «незабутнім учителем». Згадуючи цю зустріч з В. Вернадським після 30-річної дружби, А. Кримський 7 листопада 1937 р. писав у листі до нього: «Ми розговорилися. Ви згадали про Драгоманова. Так і встановилися наші близькі стосунки»⁸.

В. Вернадський постійно цікавився літературою про М. Драгоманова, його спадщиною. Очоливши в серпні 1918 р. Тимчасовий комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави, він разом з

колегами розгорнув велику роботу з формування її фонду. Тимчасовий комітет прагнув комплектувати національний бібліотечний та рукописний фонд з найцінніших для української історії та культури колекцій. За наполяганням В. Вернадського однією з перших серед них мали стати бібліотека, архів і переписка М. Драгоманова⁹.

Уже в 1918 р. до бібліотеки надійшов архів Михайла Петровича¹⁰. В 1919 р. Українська академія наук і Всеукраїнський видавничий комітет налагодили справу видавництва наукових праць М. Драгоманова, а також В. Антоновича, Т. Шевченка, І. Франка. У травні 1923 р. В. Вернадський записав у своєму щоденнику: «Читаю Грушевського про Драгоманова». У липня того ж року занотував: «Книжка Грушевського “З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов” (Відень, 1922) переносить мене у далеке минуле». В. Вернадський відстоює позиції М. Драгоманова і захищає його: «Вважати М. Драгоманова соціалістом не можна і все це у Грушевського не глибоко і білими нитками зшито». В. Вернадський, який явно не був соціалістом, приміряє М. Драгоманова до себе, до своїх поглядів і світогляду наголошує: «Я пам’ятаю, як після розмов моїх з Драгомановим, він мені висловив свою радість, що знайшов у мені більш молодого і настільки близького йому за настроєм і політичним, національним ідеалам, і я думаю це правильно. Я його знав уже не соціалістом»¹¹.

Пізніше, у 1941 р. він продемонстрував своє негативне ставлення до журналіста Д. Заславського, колишнього члена ЦК Бунду, який співробітничав з «білими» в київських газетах за денікінської окупації, а в 1930-х роках став провідним журналістом газети «Правда», за його дві діаметрально протилежні політичні біографії М. Драгоманова, опубліковані відповідно у 1924 і 1934 р. В цьому «яскраво проявилась його цинічність»¹², — писав В. Вернадський.

В. Вернадського і М. Драгоманова єднало те, що їхні погляди на суспільний розвиток, його перспективи були близькими. Вони вміли бачити загальне і особне, національне і загальнолюдське, індивідуальне і суспільне в їх тісному, органічному зв’язку, в єдності конкретного історичного процесу. В. Вернадський підтримував точку зору М. Драгоманова й на те, що основною перешкодою на шляху «європеїзації» Росії є її самодержавний унітарний устрій і безправ’я народів. Вони були противниками російського самодержавства, деспотизму, виступали за вільний, демократичний розвиток Росії на конституційних засадах. М. Драгоманов — автор «Вольного Союзу — Вільної Спілки» (1885 р.) — одного з перших конституційних проєктів, суттю якого були: а) політична свобода суспільства й особи; б) самоуправління на місцях; в) права й свободи особи. Ці ж принципи все життя сповідував і В. Вернадський.

В. Вернадський був не тільки теоретиком конституційного переоблаштування Росії, а й практиком. У 1904 р. він, депутат, брав участь у роботі земського з'їзду, який висунув вимогу введення конституції, громадських свобод і виборів у державну думу. В 1905 р. виступив одним із організаторів Конституційно-демократичної партії Росії і був членом її Центрального Комітету до 1918 р.

«Нову державну могутність» Росії В. Вернадський пов'язував з побудовою держави «на принципах свободи і соціальної справедливості, широкого вияву інтересів демократії»¹³. Для Росії, писав він, «тепер стоїть дилема: або залишитись великою державою, зробившись вільною, демократичною країною з широкою місцевою автономією, або відігравати у світовій політиці мізерну роль, зберігши свій віджитий самодержавно-бюрократичний лад...»¹⁴.

Перехід Росії до нового якісного стану і М. Драгоманов, і В. Вернадський вбачали в еволюційному шляху розвитку. Вони обидва були противниками будь-якого насильства, послідовно виступаючи за децентралізацію Російської держави, розвиток демократії, громадянських свобод і свободи мислення.

Великим гальмом соціального прогресу Росії було безправ'я її народів, в т.ч. українського. М. Драгоманов і В. Вернадський послідовно виступали на захист українців. У статті В. Вернадського «Українське питання і російське суспільство», написаній більш всього під впливом статті М. Драгоманова «Пропаший час», він вказував, що з моменту приєднання України до Росії політика останньої полягала в тому, щоб знищити національні особливості першої. Опиняючись у скрутному становищі, Росія завжди поступалася інтересами українців на користь інших сторін, потрібних їй в даній момент. Як М. Драгоманов, В. Вернадський бачив вихід для України із ситуації в широкій етнотериторіальній автономії і можливості розвитку національної культури в рамках демократичної поліетнічної загальноросійської федерації. В той же час більшість російської інтелігенції, як зазначав В. Вернадський, прагнула «певної мети», — досягнути «повного злиття українців з панівною народністю і знищити їхню «шкідливу свідомість» своєї особності, окремішності від росіян. На пріоритетність саме такої «нівеляційної» компоненти в російському мисленні однозначно вказують слова Петра Столипіна про те, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом..., прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних адміністративно-територіальних засадах».

Обидва вчені домагались збереження української культури і культурного прояву самобутності українського народу. Вони виступали проти так

званого «українського сепаратизму», а В. Вернадський — проти української самостійності. Проблему міжнародних відносин вони розглядали з загальнолюдських, загальноцивілізаційних позицій. У своїй праці «Чудацькі думки про українську національну справу» М. Драгоманов переконує, що «сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх... треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями... Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям»¹⁵. Подібний підхід сповідував і В. Вернадський.

М. Драгоманов не був українським націоналістом, як і В. Вернадський, який підкреслював, що за вихованням та почуттям цілком та абсолютно належить Росії, не був російським великодержавним шовіністом. За постановку проблеми російсько-українських відносин М. Драгоманов був підданий критиці звідусіль. Українські націоналісти звинувачували його в москвофільстві і русифікації, російські радикали і революціонери розглядали в ньому українського шовініста, а поляки називали «московським агентом». «Я багато в чому поділяв прагнення та ідеї українських націоналістів, — стверджував М. Драгоманов, — але багато в чому вони мені здавалися реакційними: я не міг поділяти і зневаження російської культури, яку вважав більш розвинутою, ніж українську, і більш наповненою загальноєвропейських інтересів»¹⁶.

М. Драгоманов розглядав культурні контакти України з Росією, як шлях до європеїзації, а В. Вернадський — як закономірний розвиток євразійської цивілізації. В українському русі, соціально-культурному прогресі українців та інших національностей Росії, їхній самобутності він вбачав шлях поступу Російської держави як правової і демократичної і, головне, єдиної і невідомої. Державу В. Вернадський застерігав від надмірного тиску на національні рухи, а останні — від надмірних національних амбіцій, прагнень до національного відособлення, самостійності і удержавлення.

Таким чином, В. Вернадського і М. Драгоманова єднали, крім спільного українського походження, інтерес до історичного минулого України, глибока і щира любов до українського народу, занепокоєння його долею і долею української культури, прагнення захистити українців, спільні або близькі погляди на можливі перспективи розвитку України і Росії. Обое належали до ліберального крила української і російської інтелігенції. Вони засуджували самодержавство, деспотію, виступали за конституційне оновлення Росії, її децентралізацію, утвердження самоврядування як основи державного устрою. Загальнолюдські цінності, що базуються на національному ґрунті, були квінтесенцією їх національної ідеї, а основою господарювання — приватна власність. І для М. Драгоманова, і

для В. Вернадського найвищою цінністю була людина, її права і свободи. Людина і суспільство, особа й сукупність осіб — народ, нація, повинні гармонійно взаємодіяти.

Україну вони бачили як автономну, з широкими культурно-національними правами частину Росії, Російської федеративної чи конфедеративної держави. Але Росії не старої, а нової, демократичної, в якій би інтереси держави не суперечили інтересам народів, які її населяли, та інтересам кожної конкретної людини. Такий політичний романтизм і М. Драгоманова і В. Вернадського не давав можливості ні одному, ні іншому в реальній, практичній площині розглядати в той час перспективу політичної незалежності України. Попри це Україна, шанувала і завжди буде шанувати цих видатних мислителів, борців за соціальний і національний прогрес українського, російського й інших народів Росії.

Завдяки самовідданій творчій праці М. Драгоманова і В. Вернадського, їхньому потенціалу українськості зміцнювалась духовна сила українського народу. Суспільні ідеї і праця видатних вчених на ниві українства збагачували український соціум, оберігали його від звичних і традиційних нападок з боку різного роду «обрусителів». Коли у 1927–1928 рр. розгорілась полеміка між українською і російською діаспорами навколо роботи Трубецького з української проблеми, ім'я В. Вернадського також виявилось у центрі уваги. Трубецької повторював аргументи П. Струве, колишнього соратника В. Вернадського по кадетській партії, що українська культура — це якийсь національно орієнтований народний фундамент єдиної російської культури. І ніякої, з цієї точки зору, високої української культури, української наукової мови і т.д. не потрібно, бо все це буде штучним і нежиттєздатним винаходом. Український струмінь повинен перебувати в єдиній ліричності нового євразійського простору, як один поряд з іншими, включаючи більш могутній, основний великоруський, західноруський, білоруський і т.д. Фактично Трубецької реанімував погляди російських лібералів кінця XIX — початку XX ст., від яких давно відійшов під впливом суспільної практики В. Вернадський.

Д. Дорошенко, український історик, в ході полеміки нагадав громадськості внесок Володимира Івановича, поряд з Туган-Барановським, Б. Кістяківським, у створення Української академії наук. Трубецької у відповідь не знайшов нічого іншого, як закликав не чіпати В. Вернадського і кваліфікувати його діяльність у 1918 р. як тимчасовий епізод часів німецької окупації. Хоча насправді для В. Вернадського це не був епізод.

І В. Вернадський, і Б. Кістяківський, й інші інтелектуали значно глибше і ширше трактували українську проблему. Після більшовицького перевороту Володимир Іванович дійшов висновку, що «повернення до

унітарної монархії неможливе», і «вихід один — сильні області, об'єднані єдиною організацією — федерація»¹⁷. Б. Кістяківський у 1917 р. писав: «Як би там не було, а російське суспільство не має права нарікати на те, що політичне життя в Україні прийняло в останній рік оберг, якого воно не могло чекати. Воно не знало України та українців, а тому цілком природно, що менш усього передбачало те, що насправді відбулось. Освічену російську людину не цікавили якісь там українці, вона вважала їх існування дрібницею провінційного життя... Тільки відтепер створились зовнішні умови для того, аби російське суспільство спроможне було зрозуміти українців»¹⁸.

Ще виразніше окреслив важливу тенденцію в національному житті українців в роки революції, еволюційна складова якої і нині не зрозуміла для частини російських інтелектуалів, видатний російський філософ Георгій Федотов. У статті «Доля імперій» він писав: «На наших очах народжувалась на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно, як види природи, для дореволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася — народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження»¹⁹. У факті народження української нації видатну роль відіграли М. Драгоманов і В. Вернадський.

Назавжди залишиться в історії людства геніальним ученим, мислителем Володимир Іванович Вернадський. Не лише людиною Землі і Космосу, а й великим сином українського народу — людиною, чие ім'я золотими літерами вписане в українську історію. У його могутній постаті, як і І. Франка, М. Грушевського, А. Кримського, знайшов своє яскраве продовження вчений-енциклопедист європейського рівня Михайло Петрович Драгоманов.

Даниленко Виктор (з. Киев)

Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, заведующий отделом истории Украины второй половины XX ст., Института истории Украины НАН Украины.

Михаил Драгоманов в жизни и мировоззрении Владимира Вернадского.

Рассматривается роль М. Драгоманова в жизни В. Вернадского, его влияние на формирование мировоззрения, идейных позиций и убеждений ученого.

Ключевые слова: В. Вернадский, М. Драгоманов, идейное влияние, дружба.

Viktor Danylenko (Kyiv)

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Mykhailo Drahomanov in the life and world of Volodymyr Vernadsky.

The article deals with M. Drahomanov's role in the life of V. Vernadsky, his influence on the formation of the scientist's worldview, ideas, and beliefs.

Keywords: *V.I. Vernadsky, M.P. Drahomanov, ideological influence, friendship.*

¹ Дмитриев А.Н. Владимир Вернадский и академическая революция 17–20-х годов по оценкам украинской эмиграции // <http://www.ecolife.ru/kultura/13133/>

² Цит. за: Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921). — К., 2011. — С. 547.

³ Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1, кн. 2. — С. 215.

⁴ Мазурок О.С. Поборник Братства (о неизвестной статье В.И. Вернадского, посвященной Закарпаттю) // История и историки. 1981. — М., 1985. — С. 218–222; Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську русь. — Ужгород, 2003. — 94 с.

⁵ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 191.

⁶ Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1, кн. 1. — С. 546.

⁷ Вернадский В.И. Дневники. Июль 1941 — август 1943 / В.И. Вернадский; [сост. В.П. Волков]. — М., 2010. — С. 31.

⁸ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського в 2-х томах. — Т. II: 1918–1941. — К., 2005. — С. 248.

⁹ Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1, кн. 1. — С. 207, 226, 374, 375.

¹⁰ Там само. — С. 626.

¹¹ Вернадский В. Дневники. Март 1921 — август 1925. — 2-е изд. — М., 1999. — С. 114.

¹² Вернадский В.И. Дневники. Июль 1941 — август 1943 / В.И. Вернадский; [сост. В.П. Волков]. — С. 141.

¹³ Вернадский В.И. Публицистические статьи. — М., 1995. — С. 104.

¹⁴ Там само. — С. 107.

¹⁵ Драгоманов М.П. Вибране. — К., 1991. — С. 469.

¹⁶ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. В 2-х тт. — Т. 1. — К., 1970. — С. 44.

¹⁷ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 44.

¹⁸ Цит. за: Гусейнов Г. В чужую правду вслушаться, которая не ниже твоей // Віче. — 1997. — № 4. — С. 97.

¹⁹ Федотов Георгий. Судьба империй // krotov.info/library/21_f/fed/otov_06.html

Лавров Валерий (г. Симферополь)

Кандидат филологических наук, доцент, старший научный сотрудник научно-исследовательской части Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. УДК (282.247.34).001:338.3«В.Вернадський»

В.И. ВЕРНАДСКИЙ И КОМИССИЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ ЕСТЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ КРЫМА: НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ

Статья основана на документальных находках автора и содержит уникальную информацию о работе Комиссии по изучению естественных производительных сил Крыма, основанную в мае 1920 г., которую возглавил В.И. Вернадский. Кроме архивных материалов, автором статьи активно привлекаются в качестве дополнительной информации крымские газеты периода 1920-х гг., а также официальная информация, размещенная в крымских журналах того времени. Эти хроникальные заметки позволяют воссоздать недостающие страницы из истории науки в Крыму и, в частности, о рождении, становлении и работе Комиссии по изучению естественных производительных сил Крыма под руководством В.И. Вернадского.

Ключевые слова: *производительные силы, изучение природы, опытная лаборатория, анализ материалов, составление сборника.*

23 февраля 1921 года В.И. Вернадский с группой профессоров Таврического университета вынужден был покинуть Крым¹, где находился с января 1920 г. По прибытии в Петроград В.И. Вернадский отчитался в Академии наук о своей научной работе в Крыму. Отчет ученого был помещен в академическом издании «Наука и ее работники»². Опубликованная работа явилась своеобразным итоговым отчетом ученого не только за время своего пребывания в Крыму, но и за все пореволюционное время и содержит важные исторические сведения о состоянии науки в Крымском регионе в 1917–1921 годы.

Период 1917–1921 гг. — особый период в истории отечественной науки. Сначала Мировая война, затем революция и, наконец, гражданская война. Казалось бы, ни о какой науке, поддержке научных учреждений и речи не могло и быть. Но именно в этот исторический период В.И. Вернадский во весь голос выступил в защиту науки, определил ее новые задачи, инициировал и сам возглавил ряд новых научных организаций и учреждений. Где бы не находился в эти годы ученый — Петроград, Полтава, Киев, Ростов, Екатеринодар, Ялта, Симферополь, —

езде чувствовалась великая фигура Вернадского как крупнейшего организатора науки. Достаточно вспомнить Комиссию по изучению естественных производительных сил России, Украины и Крыма, давшие путевку в жизнь целому ряду научных отраслей и учреждений, и Украинскую Академию наук, и Таврический университет и многое другое. Кроме того, в его трудах этого периода содержатся блестящие теоретические разработки, касающиеся природы науки, ее роли и места в переживаемой страной моменты, многочисленные факторы и особенности ее развития, особые условия функционирования, новые подходы и принципы организации науки. Среди них: «Война и прогресс науки», «Научное творчество и моральные ценности», «Наука в период войн и революции», «Одна из задач дня», «К созданию Украинской Академии наук в Киеве», «Научная задача момента», «Неизбежность роста научного знания», «Организация народного образования в новой России», «Русская интеллигенция и новая Россия», «О сохранении Таврического университета»³ и некоторые другие. К этой группе работ, безусловно, примыкает и работа ученого «О научной работе в Крыму в 1917–1921 гг.».

В Отчете В.И. Вернадский упомянул и работу Комиссии по изучению естественных производительных сил Крыма. «Летом 1920 года, — писал В.И. Вернадский, — при Обществе [Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы. — *В.Л.*] создалась особая Комиссия по изучению естественных производительных сил Крыма, которая управлялась особым автономным Советом (из представителей Совета университета, Таврической научной ассоциации, Совета общества естествоиспытателей и самой Комиссии). Председателем Комиссии был избран академик В.И. Вернадский. Комиссия подготовила издание коллективного труда «Естественные производительные силы Крыма»; начала исследование кила, местных хлебных злаков и т.п. Комиссия получала средства от кооперативов и правительства⁴. При советской власти Комиссия — в новом составе Совета — вошла сперва в состав местного Совнархоза как его особый отдел, получая от него средства для своей работы⁵. Но затем в Совнархозе произведена была новая реорганизация — образован научно-технический отдел, в общем персональном составе сходный с Комиссией, но более малолюдный⁶. Комиссия же осталась независимым учреждением, связанным с обществом естествоиспытателей. Сейчас она входит в состав Комиссии по изучению естественных производительных сил России (КЕПС) как отделение. Председателем Комиссии был профессор А.А. Байков. Комиссии удалось напечатать один выпуск «Производительных сил Крыма» — очерк инженера Кочерина о белом угле Крыма⁷. Печатание других готовых к печати выпусков тормозились из-за трудности получения бумаги и разрешения печатания, хотя бумага в Крыму была⁸.

Кроме всестороннего обследования природных богатств Крыма, ученые Комиссии по изучению производительных сил Крыма организовали осенью 1920 года публичные лекции в Народном университете и на кооперативных курсах в Симферополе. Газета «Южные ведомости» сообщила: «В среду 30 сентября (13 октября) в 8 часов в помещении городской управы Народным университетом созывается совещание по вопросу об организации в осеннем семестре на академическом отделении университета цикла лекций “О производительных силах Крыма”. Цель этого большого и сложного курса заключается в том, чтобы произвести учет материальным средствам и духовным силам, которыми располагает Крым. И на основании этого дать слушателям возможно большую картину того, что мы в состоянии здесь сделать для восстановления разрушенной культуры событиями последних лет. В организации курса принимают участие видные ученые-естествоиспытатели и экономисты, которыми в настоящее время богат Таврический университет. Пока выразили свое согласие читать лекции профессор А.А. Байков, академик В.И. Вернадский, академик К.Г. Воблый, профессор А.И. Елистратов, профессор М.А. Иванов, профессор Н.И. Кузнецов и приват-доцент М.А. Штромберг.

Таким образом, с этой стороны успех курсам обеспечен. Остается только пожелать, чтобы Народному университету на пути этого культурного предприятия не стали материальные препятствия. Однако, есть надежда, что общество в достаточной степени оценит усилия тех, кто хочет и может работать для культурного возрождения нашей родины и по мере своих сил поможет Народному университету в достижении поставленной задачи»⁹.

Курсы такие состоялись, где В.И. Вернадский выступал с циклом лекций «Об изучении естественных производительных силах Крыма и России»¹⁰. Кроме названных курсов члены Комиссии постоянно выступали с докладами на заседаниях Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. Инициатором создания Комиссии в Крыму был близкий друг и товарищ В.И. Вернадского профессор В.К. Агафонов¹¹.

Что касается самой Комиссии, то ее заседания проходили два раза в месяц. Первое организационное собрание состоялось в начале мая 1920 года. Все та же газета «Южные ведомости» сообщила: «Образованная при Крымском обществе естествоиспытателей и любителей природы особая Комиссия по исследованию производительных сил Крыма последнее время вполне соорганизовалась.

В состав президиума вошли представители от Общества естествоиспытателей — профессор А.А. Байков, Н.Н. Клепинин, приват-доцент

И.И. Пузанов; представители от физико-математического факультета Таврического университета — академик В.И. Вернадский и профессор Н.И. Кузнецов; от Таврической научной ассоциации — профессор В.И. Обручев и профессор В.К. Агафонов и, наконец, три члена от самой Комиссии — профессор Н.Н. Бунге и приват-доценты П.А. Двойченко и Е.В. Вульф.

Председателем Комиссии избран академик В.И. Вернадский, секретарем Е.В. Вульф»¹².

Симферопольская газета «Таврический голос» сообщила о втором заседании Комиссии: «В Комиссии по исследованию производительных сил Крыма 5 мая сделали чрезвычайно интересные сообщения о крымском угле приват-доцентом П.А. Двойченко и профессором А.А. Байковым. Первый из докладчиков познакомил с историей исследования Крыма в геологическом отношении <...>, а профессор А.А. Байков познакомил с результатами своих исследований, присланных ему образцов бешуйского угля <...>»¹³. Та же газета сообщила, что в пятницу 29 мая в 6 часов вечера (аудитория № 1, Пушкинская 18, приют Адлерберга) состоится общее собрание Комиссии по изучению производительных сил Крыма. Вход свободный. Доклады: 1) академика В.И. Вернадского «Об издании сборника производительных сил Крыма»; 2) профессора А.А. Байкова «Крымские пущоланы и трассы» и 3) профессора В.К. Агафонова «Сера в Крыму». В.И. Вернадский в своем докладе указал, что «Сборник» естественных производительных сил Крыма необходимо издать по типу соответствующих изданий Академии наук¹⁴. В программу «Сборника» надлежит включить вопрос об использовании силы ветра и «белого» угля (гидравлической силы воды); об изучении богатых в Крыму месторождений серы и железной руды, которая является едва ли не богатейшим и наилучшим месторождением этого рода на всем континенте (хотя и представляющим некоторые затруднения к использованию); кила — этого своеобразного и малоизученного мыла; рыболовства Азовского моря, считающегося в рыболовном отношении одним из наиболее богатых на земном шаре; соляной промышленности и т.д.». Комиссия постановила испросить у казны на издание «Сборника» 3 млн. рублей»¹⁵.

Следующее заседание Комиссии состоялось 12 июня, где с докладами выступили: Н.Н. Клепинин «Почвы Таврической губернии»; А.А. Байков «Железные руды Крымского полуострова».

К июню 1920 г. Комиссия по изучению естественных производительных сил Крыма подготовила согласованный план предполагаемого «Сборника». Вот что сообщала газета «Южные ведомости»: «Организовавшийся при Крымском обществе естествоиспытателей и любителей

природы Комиссия по изучению естественных производительных сил Крыма постановила своей ближайшей задачей издание “Сборника” под заглавием “Производительные силы Крыма”.

К участию в “Сборнике” предполагается привлечь многих из ныне проживающих в Крыму ученых и специалистов.

Комиссия возбудила ходатайство перед генералом Врангелем об ассигновании на издание “Сборника” до 7 млн. рублей. “Сборник” предполагается издать в количестве 200 экземпляров в размере 30 печатных листов.

Для ознакомления Западной Европы с богатством Крыма “Сборник” предложено издать еще на трех иностранных языках.

Предполагаемый план “Сборника” следующий: I отдел — “Атмосфера” под редакцией профессора А.В. Вознесенского. II отдел — “Воды подземные и проточные” под редакцией профессора В.И. Лучицкого. III отдел — “Полезные ископаемые” под редакцией академика В.И. Вернадского и профессора В.А. Обручева. IV отдел — “Почвы Крыма” под редакцией профессора Г.Н. Высоцкого. V отдел — “Растительный мир Крыма” под редакцией профессора Н.И. Кузнецова. VI отдел — “Животный мир Крыма” под редакцией профессора П.П. Сушкина и VII отдел — “Крым как курорт” под редакцией профессора А.Е. Щербака»¹⁶.

Комиссия под представительством В.И. Вернадского продолжала и дальше проводить свои заседания и ею были в последующем рассмотрены следующие вопросы:

1. О возможности устройства электрической станции на месте добычи бешуйского угля;
2. Об изучении нефти и ее использовании;
3. Об использовании сил воды для электрофикации южнобережной железной дороги;
4. Об использовании кеффелита (кила);
5. О химическом исследовании бешуйского угля;
6. О выделении бумаги в Крыму из соломы и других растительных материалов;
7. О построении станции для испытания строительных материалов, особенно цемента, гравия, песка и камня в Крыму;
8. О пригодности различных сортов деревьев в промышленных целях;
9. Об изучении радиоактивных крымских источников, грязей и прочих;
10. О задачах геологических исследований Азовского и Черного морей и их бассейна в связи с вопросом рыболовства;
11. О химическом анализе рыб и других продуктов Черного и Азовского морей;

12. О производстве химической чистки веществ, в том числе и лекарственных;

13. О переработке в винную кислоту винного камня;

14. Об исследовании растительности Керченского и Тарханкутского полуострова в связи с выяснением количества лекарственных растений и выбрасываемых морем водорослей, годных для получения иода;

15. О сводке изучения температурных условий Крыма и уровня Черного моря;

16. Об исследовании животноводческого сырья в Крыму и другие вопросы.

К работе Комиссии, организованной в Симферополе, решили присоединиться и ученые, находившиеся в то время в Севастополе. Так, например, научный сотрудник Севастопольской биологической станции профессор С.Н. Усатый писал 21 августа 1920 г. из Севастополя в Симферополь В.И. Вернадскому: «Глубокоуважаемый Владимир Иванович! Еще от А.А. Байкова я узнал обрадовавшую меня весть, что Вы и в Симферополе возродили к жизни Комиссию по исследованию природных богатств Крыма. Будучи Вашим большим почитателем и сотрудником по Киевской Комиссии при Украинской Академии Наук¹⁷, я был бы очень рад, если бы и здесь в Крыму мне удалось работать вместе с Вами, несмотря на разделяющие нас пространство Симферополь и Севастополь.

Если Таврический университет найдет возможным поручить мне читать физику и особенно учение об электричестве и магнетизме в Университете, то возможно в будущем мое непосредственное участие в работах Комиссии.

Теперь пока же я готов принять на себя:

1) рассмотрение всех вопросов Комиссии, связанных с техникой;
2) исполнять поручения в тех правительственных учреждениях, которые находятся в Севастополе;

3) принять участие в составлении Сборника трудов Комиссии по научно-техническим вопросам.

Относительно последнего считаю необходимым указать, что для Крыма весьма важно обследование и обсуждение таких вопросов, как, например: 1) использование гидравлической энергии в связи с ирригацией; 2) устройство районных электрических станций в местах залежей низкого по качеству угля (бурого угля); 3) использование морской рыбы; 4) плоскогорье Яйлы, как источник льда для Крыма.

Вместе с сим у меня возникла мысль, что в Севастополе весьма полезно было бы открыть отделение возглавляемой Вами Комиссии. Такое отделение могло бы заняться указанными мною вопросами, а сотрудники для сего в Севастополе имеются.

Преданный Вам профессор С. Усатый»¹⁸.

О напряженной и плодотворной работе Комиссии по изучению естественных производительных сил Крыма В.И. Вернадский сообщал в Петроград А.Е. Ферсману: «<...> Здесь работа идет <...>. В Комиссии по изучению производительных сил Крыма, где я председателем, сейчас <идет> энергичная работа. Издаем Сборник выпусками. Сданы в печать: 1) [С.П.] Попов. Металлы Крыма (кроме железа); 2) [Д.И.] Кочерин. Белый уголь Крыма. Сдается в ближайшее время; 3) [И.И.] Пузанов. Морской промысел Крыма и 4) [А.А.] Байков. Трассы Крыма. Готовим ряд очерков. Отдельно идут: Карты осадков ([А.В.] Вознесенский), Геологическая карта Крыма и отдельно Керченского полуострова (с таблицей) ([П.А.] Двойченко), ботаническая карта и очерк Яйлы ([Е.В.] Вульфа), определитель Крымской флоры ([Н.И.] Кузнецов). Начали работу в большом масштабе над килом. Сегодня выезжает для добычи [Р.Р.] Выржиковский. Работа под руководством моим, [А.А.] Байкова и [В.И.] Лучицкого. Над серой и нефтью работает [В.В.] Мокринский. Химическую часть бешуйского угля и крымской нефти обрабатывает [А.А.] Байков. [Н.И.] Дубровский поставил опыты над исследованием соломы и злаков для изготовления бумаги; пытаемся организовать местные фабрики. Я начинаю анализ рыб: здесь жду интереснейших результатов»¹⁹.

После отъезда В.И. Вернадского из Крыма в конце февраля 1921 г.; Комиссия по изучению естественных производительных сил Крыма продолжила работать в рамках Крымского общества естествоиспытателей природы, а чуть позже в организованном в конце 1925 г. С.П. Поповым Крымском научно-исследовательском институте.

Лавров Валерій (м. Сімферополь)

Кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної частини Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

В.І. Вернадський і Комісія з вивчення природних продуктивних сил Криму: нові матеріали.

Стаття базується на документальних знахідках автора і містить унікальну інформацію про роботу Комісії з вивчення природних продуктивних сил Криму, заснованої в травні 1920 р., що очолював В.І. Вернадський. Крім архівних матеріалів, автором статті, в якості додаткової інформації, активно залучаються кримські газети періоду 1920 р., а також офіційна інформація, яка була розміщена в кримських журналах того часу. Ці хронікальні нотатки дозволяють відтворити відсутні сторінки з історії науки в Криму і, зокрема, про зародження, становлення та роботу Комісії з вивчення природних продуктивних сил Криму під керівництвом В.І. Вернадського.

Ключові слова: продуктивні сили, вивчення природи, дослідна лабораторія, аналіз матеріалів, формування збірника.

Valeriy Lavrov (Simferopol)

Senior Research Fellow of the Research Department at the V.I. Vernadsky Tavrijsky National University, Candidate of Philological Sciences, Professor.

V.I. Vernadsky and the Commission for the Study of the Natural Productive Forces of Crimea: New materials.

This paper is based on the documentary findings and contains unique information about the work of the Commission for the Study of the Natural Productive Forces of Crimea, which was founded in May 1920 and headed by V.I. Vernadsky. In addition to archival materials, the author has actively used the Crimean newspapers issued in the 1920s and the official reports published in the Crimean journals of the time. These chronicles allow to recreate the missing pages of the history of Crimean science and, particularly, about the genesis, establishment and work of the Commission for the Study of the Natural Productive Forces of the Crimea under the Vernadsky's rule.

Keywords: *the Commission for the Study of the Natural Productive Forces of the Crimea, natural science, an experimental laboratory analysis of the materials.*

¹ К событиям ноября 1920 г. В.И. Вернадский будет возвращаться ни один раз. В «Хронологии» 1934 г. ученый вспоминал: «При взятии Крыма, как я потом узнал, Н.А. Семашко [нарком здравоохранения РСФСР. — В.Л.] послал телеграмму, чтобы меня *не трогали* [выделено нами. — В.Л.]. Крымским революционным комитетом были разработаны несколько типов анкет. Все оставшиеся на полуострове профессора, сотрудники и студенты Таврического университета заполнили анкету «для лиц, прибывших в Крым после 1917 г.». На основании заполненных анкет специальная мандатная комиссия Крымского ревкома принимала решение по тому или иному лицу. В.И. Вернадский также заполнил анкету. «Через Симферополь, — вспоминал ученый, — каждую ночь проводили арестованных «офицеров» и уводили на расстрел. Люди были так растеряны, что не сопротивлялись. Во время обысков началась конфискация имущества. Обыск у нас — ничего не было — кончилось благополучно. Производил обыск явно старый жандарм <...>. Одновременно с этим была проведена крымским правительством анкета — в результате которой ряд профессоров должен был быть выслан в Москву в распоряжение Народного Комиссариата Просвещения. Среди вопросов был вопрос: «Как Вы относитесь к красному террору?» Я ответил, что отношусь отрицательно ко *всякому террору*, и красному, и белому». Так как была получена к тому времени телеграмма Семашка «*Вернадского не трогать*», то было принято следующее решение: «Профессор по кафедре минералогии и геохимии. В бытность его ректором в Таврическом университете Вернадский стремился связать деятельность университета с политикой Врангеля с целью укрепления белогвардейцев, стремился завязать непосредственные отношения с Францией для политической агитации, организовал при Таврическом университете особую компанию для изучения положения высшей школы в России с целью собирания материалов о гибели науки и самих ученых в Советской России и изображения Таврического университета как единственного очага русской культуры и науки. Особенно это ярко характеризует деятельность и взгляды Вернадского воззвания, проведенные им через Совет университета и обращения к европейскому общественному мнению для обработки последнего в направлении, враждебном для Советской власти. Ввиду этого, несмотря на крупные научные заслуги Вернадского, оставление его в Крыму является политически недопустимым». (Архив Российской Академии наук (далее — АРАН). — Ф. 512. — Оп. 4. — Д. 94. — Л. 8–8 об.).

² В.И. Вернадский. О научной работе в Крыму в 1917–1921 гг. // Наука и ее работники. — Петроград, 1921. — № 4. — С. 3–12.

³ Название статей воспроизводятся по уже опубликованным в разное время трудов В.И. Вернадского.

⁴ См.: [О помощи КЕПС Крыма]. Его превосходительству г. Начальнику Снабжения генерал-лейтенанту И.П. Ставицкому / Публикация В.В. Лаврова // В.И. Вернадский. Крымское наследие. — Киев: Лыбидь, 2012. — С. 81–82.

⁵ Крымский Совет народного хозяйства извещал в декабре 1920 г. о своей структуре: «Организации Крымского Совета народного хозяйства состоит: <...> 18) Комиссии по изучению производ[ительных] сил Крыма (Таврический университет); предс[едатель] акад[емик] В.И. Вернадский». (См.: Экономическая жизнь Крыма. — Симферополь, 1920. — № 1 (декабрь). — С. 35–36).

⁶ Крымский Совет народного хозяйства в феврале 1921 г. сообщал: «Комиссия по изучению производительных сил Крыма постановлением коллегии Крымсовнархоза преобразовали в научно-технический совет». (См.: Экономическая жизнь Крыма. — Симферополь, 1921. — № 2–3 (январь–февраль). — С. 35).

⁷ Кочерин Д.И. Белый уголь в Крыму. — Симферополь, 1921.

⁸ Вернадский В.И. О научной работе в Крыму в 1917–1921 гг. — С. 8.

⁹ Синицын Д. О производительных силах Крыма // Южные ведомости. — Симферополь, 1920. — № 214. — 30 сентября (13 октября).

¹⁰ Рукописи лекций хранятся в Архиве РАН (Ф. 518. — Оп. 1. — Д. 206. — Л. 367–375).

¹¹ Еще 13 ноября 1918 г. Валериан Константинович Агафонов (1863–1955) писал из Симферополя в Киев В.И. Вернадскому: «Дорогой Владимир Иванович! Как видишь, я очутился в Крыму. Комиссия производ[ительных] сил России командировала меня в Крым — 1) для составления почвенной карты Крыма совместно с местным почвоведом Н. [Н.] Клепининым; 2) для изучения месторождения кила; 3) для сбора «исторических» почв в целях изучения вопроса об абсолютном возрасте почв». (ИР НБУВ. — Ф. 1. — Д. 27057. — Л. 1. Автограф). В апреле 1920 г. В.К. Агафонов выступил с программной статьей «Об исследовании производительных сил Крыма» в одной из крымских газет.

¹² В Комиссии по исследованию производительных сил Крыма // Южные ведомости. — Симферополь, 1920. — 10 мая. — № 99.

¹³ Крымский уголь // Таврический голос. — Симферополь, 1920. — № 221 (371). — 7 (20) мая.

¹⁴ Имеется в виду труды Комиссии по изучению естественных производительных сил России, которые начали выходить с 1915 г. См. об этом: Обзор научно-издательской деятельности КЕПС. 1915–1920 / Сост. Г.Н. Блок. — Петроград, 1920. — 120 с.

¹⁵ Комиссия по изучению производительных сил // Таврический голос. — Симферополь, 1920. — № 240 (319). — 31 мая (13 июня).

¹⁶ Сборник «Производительные силы Крыма» // Южные ведомости. — Симферополь, 1920. — 21 июня. — № 134.

¹⁷ Семен Николаевич Усатый (1875–1944), инженер-физик, в 1918 г. работал в Киеве, где трудился в Комиссии по изучению производительных сил Украины при УАН, возглавляемой В.И. Вернадским. В Киеве, в рамках комиссии, выступил с докладом «Как использовать энергию днепровских порогов в связи с общей электрификацией на Украине». (См.: Перший піврік існування УАН в Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. — К., 1919).

¹⁸ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Д. 1672. — Л. 1-1об. Машинопись.

¹⁹ Там же. — Ф. 544. — Оп. 2. — Д. 13. — Л. 1-1об. Автограф.

Гирич Ігор (м. Київ)

Кандидат історичних наук, зав. відділу джерел з історії України XIX — початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

e-mail: igor_hyrych@ukr.net

УДК 94(477)342.15«В.Вернадський»

В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ І ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

В статті аналізується сприйняття Володимиром Вернадським національного самовизначення України, його культурна та політична самоідентифікація. Залишаючись політичним росіянином, він, тим не менш, на фоні діячів зі схожою орієнтацією, зробив значний внесок в українське державотворення. Зроблено наголос на потребі «привласнення» наукової спадщини вченого.

Ключові слова: *Володимир Вернадський, самоідентифікація, державотворення.*

В очах світової громадськості ставлення видатної постаті науки до питання національного визволення відіграють часто-густо важливу роль. Національна самоідентифікація такої людини для політиків з інших країн дозволяє поважніше ставитися до тої чи іншої молоді нації Європи. Відомо як багато покладали національні діячі хорватського руху на підтримку ідеї хорватської незалежності з боку такого світила філологічної науки, як хорват Ватрослав Ягіч¹. Проте той не наважився стати цілком на сторону молоді держави, вирішивши закінчити свою наукову кар'єру в імперському австрійському Відні.

Проте бували й інші випадки. Поляки-науковці масово вертали в рідну країну, яка ставала самостійною, щоб включитися в постання своєї національної науки на матірних землях. Академік Петербурзької академії наук Ян (Іван) Ігнаці Бодуен де Куртене не лише виступав за політичну і культурну самостійність своєї батьківщини, але й з постанням незалежної Польщі повернувся на батьківщину і професорував у Варшаві. Федір Вовк теж відгукнувся на поклики України і залишив Петербург, прийнявши запрошення працювати в Українській академії наук. Так само вчинив і Агатангел Кримський, залишивши посаду єдиного в Росії спеціалізованого орієнталістичного освітньо-наукового закладу — Лазаревського інституту східних мов і став неодмінним секретарем УАН.

Володимир Вернадський, тікаючи від більшовиків на рідну Полтавщину, був запрошений гетьманом П. Скоропадським очолити Українську

академію наук і організувати її роботу. Проте на чолі її не залишився, він обрав денікінську політичну орієнтацію, яка ставила за мету відновлення централізованої російської держави й опинився спочатку в Ростові-на-Дону — столиці Білої армії, а згодом на посаді професора Таврійського університету в Криму під бароном Врангелем. Після нетривалої еміграції він опинився спочатку в Ленінграді, а згодом в Москві. Де і скінчив свій життєвий шлях.

Чи такий неможливий був для В. Вернадського український вибір шляху? Звісно, треба враховувати, що прожив він усе життя в російських столицях і через те завжди залишався політичним росіянином українського походження. Михайло Туган-Барановський, товариш по кадетській партії В. Вернадського — видатний економіст, академік і класик кооперативної думки, за кровною спорідненістю українцем був зовсім не багато², проте не лише повернувся в Україну 1917 р., але й перейшов з кадетів в Українську партію соціалістів-федералістів. Став міністром фінансів Української Народної Республіки, був ініціатором введення самостійної української валюти і усамостійнення від росіян української кооперації. Тобто, М. Туган-Барановський, маючи подібну до В. Вернадського біографію, пройшов шлях від політичного росіянина до політичного українця. А це йому було нелегко, бо, за словами О. Лотоцького, з українським рухом він ознайомився достатньо пізно, лише в часах підготовки у Петербурзі енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914).

Можна казати, що В. Вернадський був не гуманітарієм, а природознавцем, не займався суспільними науками. Проте в природознавстві він виступав за гуманітарні підходи, був поетом у науці. Намагався гуманізувати фізико-математичні та природознавчі науки, а тому й українське питання не було йому чужим. Він знав і читав Т. Шевченка, мав великі українські сентименти, виступав на захист культурних вимог українців від імені кадетської партії.

За визначенням наших енциклопедій, В. Вернадський — російський і український вчений (іноді в цій комбінації визначення український стоїть і на першому місці), проте в політичній складовій цього питання це визначення означає, як правило, що вчений мав українське походження, а як суспільний та громадський діяч належав російській науці³. Проте вважати таку ситуацію нормою все ж не можна. Так, визначний фізик, відкривач рентгенівських променів Іван Пулюй, хоч помер як чеський професор у Празі, був передусім українським фізиком. Відомі його переклади разом із П. Кулішем Святого Письма українською мовою. Те саме можна сказати і про видатного хіміка-органіка празького та віденського професора Івана Горбачевського, який, попри працю в неукраїнських

університетах, погодився стати професором таємного університету у Львові 1919 р. і постійно співпрацював з НТШ. Але з цими двома визначними природознавцями справа цілком ясна, бо ті себе ідентифікували як українців. З іншого боку, такий вибір пов'язаний з тим, що ці вчені виховувалися в умовах багатонаціональної і конституційної Австрії, а не мононаціональної Росії, де всі неросіяни визнавалися безправними «іногородцями».

Володимир Іванович же себе українцем не вважав⁴. Він себе національно визначав як «русский». І навіть під час перебування в роки визвольних змагань більше року в Україні «українцем» себе ніколи не вважав⁵. Для нього українцями були лише ті, що відстоювали незалежність України від Росії, були прихильниками УНР. В. Вернадський УНР ніколи не симпатизував, навпаки був прихильником білого руху, сподівався на перемогу Антона Денікіна під Москвою і Ніколая Юденіча на петроградському напрямі над більшовиками. Навіть українського громадянства на настійливі прохання Павла Скоропадського Володимир Іванович не прийняв, що теж свідчить про сприйняття себе громадянином Росії з принципових міркувань. В. Вернадському близька була думка про третій шлях — творення якоїсь нової спільноти «южноросів» («малороси» на цей час вже мали стійке негативне сприйняття), яка орієнтується на російські державні цінності, але й визнає необхідність розвитку української культури (пошук своєрідного третього шляху).

В. Вернадський за партійною належністю був російським кадетом. І не просто рядовим партійцем, а членом Центрального комітету партії. Отже, він стояв біля джерел формування політичної лінії партії. В партійній ієрархії стояв значно вище за таких українських кадетів як Микола Василенко чи Володимир Науменко. Але два останніх паралельно були й членами ТУП та українських відповідних за соціальним спрямуванням партій. Натомість Володимир Іванович був лише представником російської політичної сили, яка до того ж в українському питанні стояла на чітких централістських і великодержавних позиціях, а ідеологом партії і взагалі був Петро Струве — відомий крайній великодержавник, який поділяв чорносотенні погляди А. Савенка й В. Шульгіна та відверто закликав до відкритої заборони всіляких спроб будь-якої культурної окремішності українців. Не кажучи вже про окремішність політичну. Важливим моментом політичної стратегії кадетів була відмова підтримувати навіть незначну автономізацію України, яка торкалася питань освітніх, судових і мовно-культурних. Деякі чільні представники кадетської партії від українців, такі як Михайло Могиллянський, на знак протесту проти такої позиції демонстративно вийшли з кадетської партії.

Подібні дії підтримали Ф. Вовк, А. В'язлов та інші. В. Вернадського партійний централізм кадетів не зачіпав і членом партії він залишався і в часах президентства в УАН у 1918–1919 рр.

Цінність великої російської держави, яка б включала всі інші «русские» народи, була для В. Вернадського невідхильною. Власне, В. Вернадський розділяв на питання «русскости» великодержавні переконання всього ліберального й чорносотенного російського суспільства, яке мислило категоріями триєдиного «русского» народу — великоросів, малоросів та білоросів. Перший президент УАН згоджувався з думкою, що всі три головні гілки східнослов'янського племені повинні мати єдину спільну державну надетнічну загальноросійську культуру і державно-політичну організацію. Проте якщо чорносотенці заперечували необхідність розвивати українську культуру, В. Вернадський навпаки виступав за її існування і розвиток. Але лише як доповнення до вищої російської культури. Оця культурна підрядність українського була для В. Вернадського ключовим чинником ідейного сприйняття науки і культури на східнослов'янському просторі. Він вважав, що українці не повинні претендувати на роль «великої» культури та нації. Це їм не притаманно і не потрібно. Останнє є уділом російської культури, яка українцям не є чужою, а питомо своєю — рідною. Як відповідно рідною і своєю є російська державність, біда якої лише в тому, що вона не стоїть на справжніх федеративних засадах, а є централістичною. Отже, при здійсненні правдивої децентралізації і федералізації Росії настане позитивне зрушення й для України. Самостійність же зло, яке зменшує потенціал всеросійської культури, у якій українське — лише частина загальноросійської культурної спільності.

За В. Вернадським, уже саме бажання окремішності від російського є великим недоліком діяча. Саме це бажання є свідченням національної вузькості й обмеженості. Воно протистоїть, заважає широким і космополітичним, позитивним поглядам російських діячів, що мислили централістично. Бажання самостійності, за В. Вернадським, є «націоналістичною хіттю» (вождеденіями). І в цьому він таврує не лише таких людей, як окремішницьки наставлені Михайло Грушевський, Вадим Щербаківський, Іван Труба, але й Дмитра Багалія — зовсім обережного, поміркованого, навіть надмірно похливого чоловіка, не задіяного зовсім в активний український національно-визвольний рух. Дістається від В. Вернадського і товаришу по кадетській партії Миколі Василенку та Агатангелу Кримському. Особливо останньому за послідовне відстоювання українського культурно-державного інтересу в ділянці мовно-наукової політики УАН. Спробу використати австрійську та німецьку військові сили для розбудови української державності В. Вернадський

слідом за іншими російськими націоналістами кваліфікував як «австро-фільство» і «німецькофільство». І саму таку орієнтацію різко засуджував. Цікаво, що В. Вернадський не мав відчуття неможливості проекту незалежної української держави, таку можливість він не відкидав. Його турбувала ситуація, при якій до незалежності за часи правління П. Скоропадського українці звикнуть і не захочуть вертатися у спільну російську державу.

Як український вчений В. Вернадський мав би бути ознайомленим з постулатами українського руху, його діячами, знати літературну наукову мову. Проте ці питання були для нього дуже далекими й незрозумілими. У Києві для президента УАН було відкриттям значення для національної науки постаті Володимира Антоновича. Про батька української історіографії В. Вернадський майже нічого не знав, хоч помер той майже за десять років до переїзду Володимира Івановича в Україну і значенню В. Антоновича в українській науці було присвячено том «Записок УНТ» за редакцією М. Грушевського та вийшла друком ціла книжка Степана Томашівського. Проте дивним виглядає навіть не цей факт, а те, як В. Вернадський трактує діяльність В. Антоновича. Інформацію про Володимира Боніфатійовича видатний природознавець черпав, мабуть, з чорносотенних кіл, людей типу Т. Флорінського, бо інтерпретував київського історика як героя міцкевичевого твору — Конрада Валенрода — тобто людини, яка утаємничувала свої справжні помисли й робила в Києві на посаді своїй, наданій російською державою, антиросійську справу. Був зрадником російської ідеї, сіючи інтелектуальний український сепаратизм. А тому фігуру однієї з найсвітліших постатей українського руху ХІХ ст. В. Вернадський оцінював з етичного боку як діяльність неморальної людини. Разом з тим виходило, що шовіністичну професуру університету Св. Володимира, серед якої доводилося працювати В. Антоновичу і не постраждати за українські переконання, В. Вернадський вважав моральною і етично витриманою.

З партійною діяльністю українців В. Вернадський був також мало ознайомлений, не знав і не володів сам тодішньою українською науковою мовою. З української лектури читав у добу Скоропадського лише томи «Історії України-Руси» М. Грушевського. Про видання «Записок НТШ» та спеціальні природознавчі видання львівського товариства В. Вернадський, схоже, лише знав, що такі існують.

Концепція Української академії наук В. Вернадського також виходила з його політичних переконань. Позаяк Україну він мислив як інтегральну частину Великої, хоч і демократично зреформованої, Росії, то й Академія наук була для нього не національно-державною, а регіонально-географічною структурою. УАН він розглядав таким самим академічним нау-

ковим центром як Сибірська АН. Отже, для Вернадського УАН була передусім науковим експериментально-дослідницьким центром, де б мали розвиватися передусім точні й природничі науки на базі нової технічної і наукової організації практично-дослідної праці. Натомість концепція Михайла Грушевського, яку не вдалося втілити у життя, робила переважний наголос на гуманітарні дисципліни. Гуманітарні науки, за задумом львівського професора, мали бути чинником культурного поступу й виховання широких народних мас. Наука повинна виконувати функцію локомотива підняття національної свідомості, народної освіти і виховання українського населення. Концепція В. Вернадського мала своїх контрагентів в особі А. Кримського і С. Єфремова, які фактично впроваджували в життя бачення академії М. Грушевським. З відходом В. Вернадського від посади президента УАН стала, за більшовицьким визначенням, «кримсько-єфремівською». Але після процесу СВУ у 1929 р. і відстороненням від посад неодмінного секретаря і голови управи А. Кримського і С. Єфремова академія фактично повернулася до концепції В. Вернадського, яка найбільше влаштувала більшовицьку владу. Остання в стінах академії протягом усіх 1930-х рр. активно поборювала «український буржуазний націоналізм» і зрештою звела всі гуманітарні науки ВУАН до рівня придатку ідеологічного апарату ЦК ВКП(б) — КПУ. Не випадково М. Грушевський, не лише як історик, але й організатор науки постійно перебував за комуністичних часів у немилості, натомість В. Вернадський завжди вважався творцем УАН — АН УРСР — НАНУ. Йому ставилися від влади пам'ятники, меморіальні дошки, називалися вулиці і Центральна наукова бібліотека НАНУ.

Відмова М. Грушевського від президентства в УАН через диктаторську форму захоплення влади П. Скоропадським призвела до того, що в академіки ВУАН на Археографічну комісію, не в останню чергу з бажання В. Вернадського було обрано Володимира Іконнікова — багатолітнього борця з українськими впливами в стінах університету, ініціатора переведення на професорську посаду в київський університет відомого українофоба й речника російського шовінізму Тімофея Флорінського. Людина, яка заперечувала існування української науки, за іронією долі опинилася в числі перших академіків-істориків ВУАН⁶.

Володимир Вернадський виступав за збереження панівного статусу російської культури в Україні і Києві зокрема. Він був противником українізації старих навчальних закладів і передусім університету св. Володимира. Був прибічником творення паралельних навчальних закладів. У результаті поруч з потужним російським університетом було відкрито на Солом'янській околиці Києва слабосилий в науковому відношенні Український університет, в якому сильними були лише викладачі гума-

нітарного циклу наук. Те саме відбувалося й у сфері середньої освіти. Свій державний і панівний статус зберегли всі чоловічі гімназії Києва (а їх було аж 8), три українські ж гімназії відкривалися головним чином громадською ініціативою, засновувалися в мало пристосованих приміщеннях. Новозаснована Всеукраїнська бібліотека України, за задумом В. Вернадського, зберігала статус фактично російськокультурної бібліотеки. Це викликало протест серед деяких діячів бібліотечної комісії УАН та їхнього виходу зі складу комісії (демарш Є. Перфецького).

З другого боку, коли порівнювати його з іншими діячами доби подібної суспільно-політичної орієнтації, ми повинні бачити й безперечні позитиви суспільного становища В. Вернадського. Богдан Кістяківський — видатний соціолог, учень В. Антоновича, людина, яка планувалася Володимиром Боніфатійовичем як перший кандидат на посаду керівника катедри української історії Львівського університету до М. Грушевського, попри виховання в київському середовищі, потрапивши до Росії, втратив українські радикальні погляди. Він вважав «націоналізмом» програму ТУП зі здобуття українських автономних прав, тримався застарілої федералістичної програми М. Драгоманова. Природничник В. Вернадський виявився в багатьох питаннях революційнішим за гуманітарія Б. Кістяківського в національному питанні. Микола Василенко — визначний історик права — не лише був добре ознайомлений з діяльністю українських наукових установ, а й сам був одним зі співредакторів «Записок УНТ», пропагував історичну схему М. Грушевського в популярних виданнях і в доцентських викладах в київському університеті. Але при тому всьому він також був членом російської партії в Україні і залишався кадетом, навіть будучи міністром освіти Української Держави. Проти українізації російських навчальних закладів був довголітній голова Старої київської громади, багатолітній редактор «Киевской старины», видатний філолог Володимир Науменко. Погодження В. Вернадського очолити УАН сприйнято було з великою тривогою в колах доброзичливців українців — петербуржців-академіків О. Шахматова і С. Ольденбурга. Для останніх сам факт постанови УАН лякав своїми наслідками по культурному «роздвоєнню двох братніх народів». Володимир Іванович, не похваляючи «крайнощів» українців, все ж відстоював права УАН серед денікінської окупаційної адміністрації, всіляко захищав її від планованого закриття. І до його думки прислуховувалися. В тих умовах суспільного розкладу сил, можливо, лише такому, як В. Вернадський можна було не лише очолити справу зі заснування УАН, але й уберегти її від нищень різномасштабних реакційних сил, влад різних національно-державних орієнтацій. Сам факт заснування УАН, без огляду на її внутрішній суспільний зміст, був актом великої національної ваги і фактично стверджував державність

українського наукового життя, означав потрапляння України до кола інших цивілізованих народів світу. В. Вернадський, як справжній демократ і людина широких суспільних переконань, залучив до роботи всіх можливих спеціалістів-україністів, які вірою і правдою служили українській науці ще багато десятиліть. Він не намагався адмініструвати як президент, а діяв у рамках колегіальності, постійно прислуховуючись до протилежної думки. Намагався цю думку не відкинути, а врахувати у своїй роботі.

Імперський синдром В. Вернадського був притаманний, переважній більшості російської інтелігенції українського походження. І в цьому біда не В. Вернадського, а нерозвиненості самого українського суспільства. Позиція В. Вернадського в питаннях політики для нас сьогодні свідчить, що Україна мала не багато шансів утвердитися як незалежна держава, бо інтелект нації не стояв на рівні суспільних завдань, що стояли перед Україною, не відповідали на виклики доби.

Чи міг В. Вернадський з неполітичного українця перетворитися на українця у питомому значенні свого слова? Звісно міг, якби ситуація у визвольних змаганнях склалася інакше. Якби українська влада втрималася на довший час.

Для нас сьогодні важливо засвоювати наукову спадщину Володимира Вернадського як свою. Важливо, що НАНУ видає його твори у багатотомнику, видається його багатюща епістолярна спадщина.

Гирич Игорь (г. Киев)

Кандидат исторических наук, заведующий отделом источников по истории Украины XIX — начала XX в. Института украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины.
e-mail: igor_hyrych@ukr.net

В. Вернадский и вопрос украинского государственного строительства.

В статье анализируется восприятие Владимиром Вернадским национального самоопределения Украины, его культурная и политическая самоидентификация. Оставаясь политическим россиянином, он, тем не менее, на фоне деятелей с похожей ориентацией, сделал значительный вклад в украинское государственное строительство. Сделано акцент на необходимости «присвоения» научного наследия ученого.

Ключевые слова: Владимир Вернадский, самоидентификация, государственное строительство.

Ihor Hyrych (Kyiv)

Head of the Department of Sources of the History of Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries at the M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Volodymyr Vernadsky and the question of Ukrainian state-building.

The article analyzes the perception of Ukrainian national self, its cultural and political identity by Volodymyr Vernadsky. Staying politically Russian, he, nevertheless, made a

significant contribution to the Ukrainian state building. The paper emphasizes the need for appropriating the scientific heritage of the scientist.

Keywords: *V.I. Vernadsky, self-identification, state building.*

¹ Дем'янчук В. Гнат (Ватрослав) Ягіч. (1838–1923). Короткий нарис його життя й наукової діяльності. [Відбитка з «Записок Історично-Філологічного Відділу». — Кн. IV (1923)]. — К., 1924. — 22 с.

² Батько в М. Туган-Барановського був татарин, мати напівлитовка, напівукраїнка. Дружина була українка з роду полтавських поміщиків Русинових. У відповіді на анкету журналу «Украинская жизнь» він писав про своє національне самовизначення: «В ранній юности и на университетской скамье чувствовал себя украинским патриотом, затем несколько охладел к украинству и чувствовал себя скорее русским». (Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Т. 3. — С. 165).

³ Про питання національної приналежності діячів науки див.: Гирич І., Рибалко О. Речники українськості і «русскості» [національна свідомість у вчених-природничників] // Пам'ятки України. — 1998. — № 3–4. — С. 168–171.

⁴ Висновок цей робимо на підставі його щоденника: Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994.

⁵ Докладніше про ставлення В. Вернадського до політичного життя в Україні див.: Гирич І. Між російським і українським берегами. В.І. Вернадський і національне питання (в світлі щоденника 1917–1921 рр.) // Марра Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів, 1996. — С. 735–756; Його ж. В.І. Вернадський і політичне українство // Хроніка–2000. — К., 2004. — Вип. 57–58. — С. 743–771 (розширений варіант статті зі збірника на пошану Я. Дашкевича). У цих статтях наводяться і відповідні цитати й посилання на сторінки щоденника В. Вернадського за 1917–1919 роки.

⁶ Гирич І., Радзивілл О. Російська інтелігенція і суспільство Наддніпрянської України другої половини ХІХ — початку ХХ століть. Володимир Іконников і київське громадсько-культурне життя // Записки НТШ. — Львів, 2006. — Т. ССІІ. — С. 162–190.

Верстюк Владислав (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор, зав. відділом історії

Української революції (1917–1921 рр.)

Інституту історії України НАН України.

УДК 94(477)323.272(093.3)«В.Вернадський»

1917 РІК У ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Розглядається щоденник В.І. Вернадського як джерело до вивчення революційних подій 1917 р. Аналізуються рефлексії ученого на суспільно-політичне життя Росії та України 1917 р.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., В.І. Вернадський.

Початок 1917 р. нічого особливого в собі не приніс, великими морозами, сніговими заметами, перебоями в постачанні харчів росіян було важко здивувати, навіть на фронті світової війни, особливих змін не передбачалось, але прийшов кінець лютого, який потряс країну. Падіння самодержавства породило величезні ілюзії, надії на швидку й круту зміну життя, загнаного війною в глухий кут. З революційними мріями виросло не одне покоління російської інтелігенції.

В.І. Вернадський ентузіастично зустрів революцію 1917 р. як і переважна більшість російської інтелігенції. В перші місяці після падіння самодержавства він покладав великі надії на позитивні зміни, соціальний прорив і прогрес, з якими асоціювалася революція. В його особі надзвичайно органічно поєдналися вчений планетарного масштабу, мислитель, людина ліберально-демократичних поглядів, гуманістичного світогляду та високого громадського обов'язку. Здавалось, що для реалізації прогресивних суспільних ідей прийшов найкращий час. Партія кадетів, членом ЦК якої Вернадський був з моменту її створення, склала більшість Тимчасового уряду. Сам учений активно працював з новими урядовими структурами, а восени 1917 р. заступив посаду заступника міністра народної освіти. Проте пройшло зовсім небагато часу, трохи більше року і 1 травня 1918 р. він занотує в щоденнику: «Мы хотели верить в русскую революцию, в мировое демократическое движение. Теперь мы верить в нее не можем. А у меня все более и более поднимается п р е з р е н и е!»¹. Подібна метаморфоза відбулася не лише з Вернадським, вона була характерна для багатьох видатних діячів науки і культури, які не могли прийняти зворотний бік революції, її реверсну сторону, яка дуже швидко тінню руйнівної енергії на кілька років покрила країну, випустила на авансцену життя деструктивні сили, вщент роз-

трощила не лише відмерлі рудиментарні форми державного управління, а й цілком дієздатне минуле, без якого було важко вибудувати перспективу уявного майбутнього. Щоденники Зінаїди Гіппіус, автобіографія Петирима Сорокіна, «Окаяні дні» Івана Буніна, «Несвоєчасні думки» Максима Горького, публіцистика Володимира Короленка, як і багато інших спогадів та щоденників тієї пори, наповнені інтонаціями тривоги, розгубленості, настроями катастрофи, а одночасно болючими роздумами та пошуками можливого виходу з глухого кута, сформованого силою революційних обставин. Безумовно кожен із згаданих і незгаданих авторів описував революцію зі свого пункту бачення, вибудовував власну стратегію і тактику виживання, пропонував різні рецепти подолання кризи. Однак всі вони достатньо одностайно застерігали від спрощеного сприйняття революцій як локомотивів історії, її пришвидчувачів, змушують задуматись над феноменом революції, розглянути її драму через антропологічну оптику.

Ймовірно, що роль революції полягає насамперед в руйнівній функції. Революції — це вірна ознака держав і суспільств, які не досягнули мистецтва саморегуляції, це крайній спосіб зняти стихійно, вибухоподібно через часткову чи повну руйнацію старого порядку нагромаджені суперечності, а вже потім з'являються спроби створити нову модель організації суспільства, передусім влади, яка б дозволила гармонізувати суспільний розвиток, додала йому динаміки, чи принаймні не дезінтегрували соціальний організм дощенту. Глибокі (соціальні) революції як правило пропонують не одну модель оновленої влади, а чередування різних, часто контрверсійних моделей. Вони ведуть не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють суспільство і людину. Особливістю революцій є й те, в їх ході історія наче починається з нуля, весь старий досвід, бюрократичний державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть культура не просто бувають поставлені під сумнів, а відкинуті геть як такі, на зміну їм має прийти нова суспільна організація. На моє переконання період революцій, як ні один інший, багатий на точки біфуркації, тобто такі моменти, коли найменші і здавалося прохідні події створюють в розбалансованій соціальній системі круті злами і направляють суспільство по новому шляху розвитку. Спочатку його напрям і форми лише вгадуються, тому початок революції завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть в міру того як на зміну сталому порядку приходить хвиля деструктивної людської енергії. Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, із застосуванням збройної сили, громадянською війною в революційному суспільстві, яке нездатне до суголосних компромісних політичних рішень. Опанування суспільної

енергії це іспит для нових політичних систем, які пропонуються революцією. Як правило, вгамувати розбурхане революцією суспільство одразу не вдається жодному політичному режимові. Початку революції відповідають слабкі системи влади, які, не маючи достатньої легітимності та сили, змушені опиратися на низові органи самоурядування, політичні партії інші представництва народовладдя (з'їзди, громадські організації). В міру розвитку революції такі системи стають неефективними, нездатними швидко і кардинально міняти політичний курс. Їм на зміну приходять більш жорсткі політики, які не стільки шукають легітимності як опори на збройну силу. В революціях військові завжди беруть на себе тягар політики. Революційна енергія мас згасає поступово, частково в боротьбі з політичними режимами, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті революція це — тотальна зміна правлячих еліт, боротьбу за владу виграє найжорстокіша і найцинічніша сила, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнення самої себе, насамперед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється ще гіршою за стару дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій завжди супроводжується суспільним розчаруванням, депресією і апатією, в морі якої конкретна людина намагається знайти рятівний азимут.

Щоденник Вернадського чудова нагода прочитати історію революції очима автора — людини, сформованої в лоні російської культури і науки кінця XIX — початку XX ст., а для мене, як дослідника історії Української революції, важливим є ще й етнічне родове козацько-старшинське коріння Вернадського, яке тісно поєднувало його з Україною.

Верхня хронологічна межа щоденника 9 жовтня 1917 р. Революція вже пережила свій перший ейфоричний період, Тимчасовий уряд змінив кілька складів. З вересня 1917 р. Вернадський працював товаришем (заступником) міністра народної освіти. Щоденник фіксує велику кількість великих і малих справ, які падали на плечі заступника міністра, десятки імен людей, з якими автор мав ділові і особисті контакти. Одним словом щоденник ділової людини. Лапідарний стиль записів, за якими вгадується величезне коло проблем, напружений ритм праці, ще більше — плани на майбутнє. Але це перше враження. За кілька сторінок з'являються вкраплення філософських роздумів, політичних конотацій, живих реакцій на суспільний процес, окремих точних деталей, які свідчать, що автор записів не лише великий вчений, крупний державний діяч, але й людина з живим реактивним темпераментом, уважний спостерігач і чудовий аналітик, який попри свою професійну зайнятість чудово і точно відчуває хід соціально-історичного часу та фіксує його на папері. 16 жовтня з'являється запис: «Салазкин — тяжелое впечатление от

заседания Совета министров. Выступление большевиков; столкновение с Украиной; разруха; надвигающийся голод. Мне кажется, все-таки в правительстве нет смелости». Після зустрічі з бельгійським послом в готелі «Європа» цікаве спостереження: «В гостиннице имеется для меня странный вид — точно во время какой-то катастрофы в городе как на войне. Меня поразило этот вид роскоши, грязи, торопливости, необычной публики в роскошной обстановке»². Того ж 16 жовтня з'являється чи не перша ремарка з української тематики: «Сегодня впервые для меня выяснилась острота украинского вопроса. Среди массы текущих задач я оказался совсем не в курсе. Одновременно Василенко и Салазкин осветили... Проповедь самостийности Генеральным секретариатом. Правительство решает идти твердо»³. Наступного дня додає: «Меры против Украинской Рады, по-видимому, будут проведены неуклонно»⁴. До виступу більшовиків у Петрограді залишається менше 10 днів, щоденник фіксує ту ж високу професійну активність: «Весь день работал через силу. Не здоровится». Але з'являється настрій настороженості і чорний гумор стосовно балтійських матросів: «Неизвестно, что лучше — чтобы "эти молодцы" потопили или их иметь в Кронштадте. Это тоже самое настроение, как у обывателя: готовы "радостно" встретить немцев. Своих боятся больше»⁵. Записи 23 жовтня передають зростання тривоги: «Верховский считает, что армия не может драться и мир необходим для того, чтобы ею овладеть и направить ее на организацию порядка, против большевиков». Далі Вернадський пише, що авторитет більшовиків серед соціалістів падає, а це спонукає їх до виступу, якого треба чекати. Записи перед самим виступом більшовиків перериваються і відновлюються лише 3 листопада фразою, наповненою тривогою і відчуттям масштабності подій, які відбулися на тижні: «Кажется, целая вечность прошла после последних записей. Невозможное становится возможным, и развертывается небывалая в истории катастрофа или, может быть, новое мировое явление. И в нем чувствуешь себя бессильной былинкой»⁶. Те, що відбулося у Петрограді змушує Вернадського зробити несподіваний висновок: «Много здорового в украинстве. Связь народа с интеллигенцией крепче? Больше здорового в интеллигенции? Меньше безумной эмиграции и евреев?». Далі цікава думка: «Обыватель ждет немца как избавителя»⁷. Записи до середини листопада несуть настрій розгубленості і непевності. 6.11: «Очень смутно и тревожно за будущее. Вместе с тем и очень ясно чувствую силу русской нации, несмотря на ее антигосударственное движение. Сейчас ярко проявился анархизм русской народной массы и еврейских вождей, которые играют такую роль в этом движении». Наступного дня 7.11. занотовує: «Казачи ушли, и Ставка беззащитна. Духонин бессилён. Армия разлагается: держится еще Учре-

дительным собранием. Очень сильны — благодаря общей слабости — украинцы, полки которых (69 на немецко-украинском фронте), подчиняющиеся Раде, более дисциплинированы. Украина действительно объявила себя независимой. Авантюра? Мне кажется, федерализм неизбежен?»⁸. Зрештою Вернадський приходиться до висновку про трагічність ситуації, в якій «получили значение в решении жизненного стоя силы и слои народа, которые не в состоянии понять его интересы». У зв'язку з цим йде внутрішня, глибинна робота з переосмислення власного життєвого досвіду та світогляду: «Ясно, что безудержная демократия, стремление к которой являлось целью моей жизни, должна получить поправки». Однак швидких і дієвих рецептів адекватної реакції на те, що відбувається у Вернадського нема. Ліберальна і демократична еліта Росії, до якої належав Вернадський, в повній розгубленості і фактично нічого не може протиставити більшовикам. Вернадський наводить думку Церетелі на одній з численних нарад: «почвы создать власть, способную действовать, нет»⁹. Його не залишає слабка надія на Всеросійські Установчі збори, якщо вони будуть небільшовицькими, однак цілком визріло переконання в незворотності революційних зрушень. «[...] все же ясно, что унитарная Россия кончилась. Россия будет федерацией, — занотовуе Вернадський. — Слишком пала воля и уважение к великороссам. Юг получит гегемонию. Роль Сибири будет очень велика. Я даже мечтаю о присоединении к этой федерации и австрийских земель. Столица не Москва?»¹⁰. Щоденникові записи листопада 1917 р. фіксують невизначеність і драматизм становища. Тимчасовий уряд збирається напівлегально, Вернадський відвідує його засідання, підписує урядову відозву до російських громадян, але розуміє, що уряд вже немає жодної сили. З гіркотою зазначає, що відозва це — максимум, який міг дати Росії Тимчасовий уряд. 17 листопада на засіданні Тимчасового уряду була заслухана доповідь військового комісара Південно-західного фронту І. Кириєнка про події в Україні. Доповідь залишає в щоденнику Вернадського такий запис: «Ясно, что Украинская Рада очень ловко ведет дело, как политик, все более и более увеличивая свое значение — но реально деловая сторона очень неудачна, например организация вольного козачества, защита сахарных плантаций и т.д. Декрет ее о земле, вероятно, ошибка. Сейчас она туда вызвала более надежные войска — гайдамацкий курень и 700 черноморских матросов. Украинские киевские войска — дезертиры большевистски настроены. Сейчас идет ее глухая — но довольно ловкая с ее стороны борьба с большевиками»¹¹. З метою безпеки і уникнення арешту Вернадський не ночує дома.

Він не приховує своє негативне ставлення до більшовизму, але змушений визнати: «Большевистское движение, несомненно, имеет корни в

населении, в черни, в толпе. Она не верит интеллигенции»¹². Невизначеність становища, певна розгубленість породжує думку переїхати в Київ або Полтаву, з якими Вернадських пов'язують родинні зв'язки. Володимир Іванович слідкує за київською пресою. Те, що більшовицька влада в Україні не визнається вселяє в нього оптимізм, а одночасно приходять переконання, що «сила русской культуры так велика, что ей нисколько не страшна одновременная работа украинизации»¹³. Поступово українська тема розгортається в щоденнику в окремих сюжетах.

19 листопада з'являється запис про рішення виїхати до Полтави. Наступного дня Вернадський залишає Петроград, а 21 листопада занотує останній запис за 1917 р. Його купе в першому класі як і всі інші вагони та поїзди захопили солдати, в купе їх було восьмеро. Перебування в цьому товаристві залишає гнітюче враження: «Впечатление от разговоров чрезвычайно тяжелое. Темная Русь и Русь гибнущая — при стремлении к свободе Русь рабская»¹⁴. Спостереження за солдатськими настроями і способом думання демонструє колосальне культурне провалля між верхівкою російської інтелігенції, до якої належав академік, і переважною більшістю народу, представленого солдатською масою. Солдатські розмови навіюють думку про безвихідність ситуації і виливається на сторінки щоденника болючим щемом: «Разговоры очень интересные, но в общем безотрадные: о наживе — дешево купить, дорого продать. Это вот стремление к наживе очень сильно. Есть и привычки, которые не допускаются нами, — всюду ищут белый хлеб, дают за яблоко 50 коп., чай с сахаром и вприкуску[...] Другая тема — украинцы — русские, невозможность дружного сожительства; разговор о дороговизне; разговор об отдаче чести; об офицерах, которые сами виноваты за то, что случилось; о перемирии и мире. Здесь очень смутные представления: мир без аннексий, немец все вернет назад. Но наряду с этим несомненно сознание общерусского несчастья. Россия гибнет, может случиться, что мы будем воевать с немцами, которые заставят русских сражаться. Один умный солдат, читавший, но не очень грамотный, сделавший еще японскую войну, столяр и токарь из Славянска, ставил вопрос ясно. Сейчас солдатское житье — счастье — это не надолго. Солдат обнаглел, среди него выдвинулись плохие элементы, и кончится это все благодаря анархии возвратом к прежнему. Виноват Николай II и министры. Должны были уступить первой Думе, которая по составу была недурная[...] Что будет — неясно, но будет скверно. Очень тяжелая атмосфера самосудов; все за них, хотя все рассказывают многочисленные случаи убийств невинных. Но другого средства против воровства и разбоев не знают. Очень характерно, что о социализме и т.п. не говорят. Раз был разговор о большевизме, указывали на то, что очень горячо ругают Ленина, Троц-

кого, но им не Ленин — Троцкий, а надо верить только Советам; рядом в коридоре была политпропаганда, и потом этого солдата большевика-пропагатора подозревали в попытке кражи. Слово "социалист" употребляли с насмешкой. В тоже время один солдат доказывал мешочникам, что они кормят буржуев, а потом другой говорил о модном слове "буржуй", которого употребляют без смысла и толка. О религии и о чем-нибудь высоком нет разговора, и после церкви произносят сейчас же обычные похабные присказки»¹⁵. Ці надзвичайно цікаві спостереження Вернадського неймовірно цінні для сучасного історика, який ставить собі за мету зрозуміти, що трапилось з країною? Росією загалом і Україною зокрема на зламі 1917–1918 років. Вони дають ключ до пояснення страшного вибуху деструктивної, асоціальної енергії, який перетворив народ у здичавілий натовп, відкинув історію на тисячу років назад, знищив право і мораль, дав вихід найпримітивнішим інстинктам, зробив неможливими організовані, вибудовані ходом цивілізації форми життя. Більшовицькі гасла «грабуй награвоване» виявилися суголосними настроям натовпу, активізували аморальні суспільні елементи, поставили їх в центр суспільного буття. Країна наче повернулася у варварські часи, визначальними для яких була груба фізична сила і грабунок. Такою залишив В. Вернадський Росію.

З кінця листопада В. Вернадський в Україні, в Полтаві. На жаль щоденникові записи перериваються аж до початку березня 1918 р. Деяку інформацію про ситуацію кінця 1917 р. знаходимо в спогадах та тогочасних листах В. Вернадського, надрукованих в додатках до щоденника. Вчений згадував, що в Полтаві в той час було три влади: «1) Совет рабочих депутатов, 2) Киевская Рада, 3) Донецкая рабочая республика (Юзовско-Донецкая). Причем фактическая власть принадлежала Совету солдатских депутатов. Играли роль железнодорожные рабочие»¹⁶. Фрагмент дуже лаконічний, швидше говорить про непевність ситуації в Полтаві, яка перебувала в силовому полі українсько-більшовицької війни, яка розгорталась на Лівобережжі після ленінського ультиматуму Центральної Раді. Треба розуміти, що реальна влада в Полтаві знаходилась в руках військових, які визначались в своїх політичних уподобаннях, нерідко їх змінюючи. Про це дізнаємося з листа В. Вернадського до А. Корнілова. 31 грудня він пише: «Здесь мы живем в очень хороших условиях и в смысле еды: все есть вдоволь. Положение в Полтаве неопределенное; идет глухая борьба между украинцами и большевиками. Одно время победили украинцы, но не смогли удержать порядка. На Рождество здесь произошли погромы складов вина (из Бессарабии для фронтов), перепились, начались разгромы магазинов! Украинские войска, здесь бывшие (полк, который все время переходит на ту и на другую

сторону), участвовали активно в погроме. В конце концов он был прекращен вооруженными обывателями и милицией; тогда вновь выступил Совет солдатских и рабочих депутатов, который *post faktum* издал всякие строгие приказания и создает иллюзию, что все от него. Он упорно ведет борьбу с лживыми воззваниями и стал теперь все писать по-украински, действуя против Рады. Сюда приходят украинские войска, и в тоже время все время малыми партиями из Харькова прибывает всякая большевистская челядь — матросы, красногвардейцы и т.д. Неясно, кто победит. Мне кажется, для Киева потерять Полтаву нельзя — но они уже не раз отличались и потеряли Харьков и Лозовую. Пока все-таки большевики здесь явно высказываться не решаются и выступают как украинская группа»¹⁷. При виборі між більшовиками і українцями симпатії В. Вернадського на українській стороні. Він не вірить у довготривалість перебування більшовиків при владі у Петрограді, але засвідчує, що більшовизм, швидше соціальний, ніж політичний є досить поширеним явищем серед військ і місцевого селянства. 3 січня Вернадський пише Я. Самойлову: «Здесь у нас сегодня, по-видимому вновь захватили власть большевики, а представители Рады скрылись. Это уже второй раз за этот месяц [очевидно йдеться про грудень 1917 р. — В.В.]. Не знаю, насколько это прочно, но в последнее время украинцы терпят поражения — потеряны Харьков, Екатеринослав, связь с Доном. Настроение войск (и украинских) сильно большевистское, и большевистски настроена деревня. Здешние большевики на этот раз выступают как украинцы; их распоряжения и публикации на украинском языке. Помимо этого у нас был пьяный погром винных погребов и некоторых магазинов на праздниках. Он был остановлен обывателями, но они были разоружены большевиками, захватившими власть. Что будет в ближайшем будущем, совсем не ясно...». Навіть такій високо освіченій і політично розвиненій людині як Вернадський наприкінці 1917 р. було важко спрогнозувати майбутній розвиток подій, напевно цього не міг в той час зробити ніхто, включаючи більшовицьких лідерів. Країна в страшних корчах виходила з недовойованої світової війни, одночасно втягувалась в нову ще страшнішу громадянську війну. Мітинги і з'їзди, під знаком яких пройшов 1917 р., виявилися безсилим вирішити наболілі проблеми, тепер їх місце заступали гвинтівки і кулемети, спрямовані на політичних опонентів.

Щоденник В. Вернадського, людини, яка брала активну участь в політичних процесах 1917 р. і була вдумливим спостерігачем, залишив нам ще один зріз суспільного життя та доповнює картину революційної епохи важливими деталями і штрихами. В контексті загальноросійських проблем революції він піднімає важливі аспекти проблеми української.

Верстюк Владислав (з. Київ)

Доктор исторических наук, профессор, зав. отделом истории Украинской революции (1917–1921 гг.) Института истории Украины НАН Украины.

1917 год в дневниковых записях В.И. Вернадского.

Рассматривается дневник В.И. Вернадского как источник к изучению революционных событий 1917 г. Анализируются рефлексии ученого на общественно-политическую жизнь России и Украины в 1917 г.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., В.И. Вернадский.

Vladyslav Verstiuk (Kyiv)

Head of the Department of History of Ukrainian Revolution 1917–1921 at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

The year of 1917 in the diaries by V.I. Vernadsky.

The author examines the diary written by V.I. Vernadsky as a historical source of revolutionary events in 1917. The reflections of the scientist and the politician on the social and political life in Russia and Ukraine in 1917 are analyzed.

Keywords: Ukrainian Revolution in 1917–1921, V.I. Vernadsky.

¹ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — Январь 1920. — К., 1994. — С. 78.

² Там же. — С. 21–22.

³ Там же. — С. 22.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 24.

⁶ Там же. — С. 28.

⁷ Там же. — С. 29.

⁸ Там же. — С. 33.

⁹ Там же. — С. 39.

¹⁰ Там же. — С. 43.

¹¹ Там же. — С. 47.

¹² Там же. — С. 41.

¹³ Там же. — С. 44.

¹⁴ Там же. — С. 226.

¹⁵ Там же. — С. 226–227.

¹⁶ Там же. — С. 228.

¹⁷ Там же. — С. 229.

Білокінь Сергій (м. Київ)

Доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
зав. Центром культурологічних студій
Інституту історії України НАН України.
УДК 94(477)32:91«Г.Вернадський»

ГЕОРГІЙ ВЕРНАДСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА ЙОГО ДОБИ

У статті на підставі реальних зіставлень наводяться паралелі між текстами політичних супротивників — Георгія Вернадського й українського націоналіста Юрія Липи. Широта мислення як запорука звільнення від партійних догм.

Ключові слова: *геополітика, Георгій Вернадський, Юрій Липа.*

На превеликий жаль, видатні політичні діячі, взагалі впливові публічні люди, не завжди мають сили утриматись від розголошення своїх партійних, ще не перевірених на практиці, ідей. Їм не страшно, що їхнє слово перетворюється на дію, на чин, який завдає великого лиха народові тієї країни, за який вони, здавалося б, несуть відповідальність. У другому параграфі підкреслено скромно названої праці «Критические заметки по национальному вопросу» (жовтень–грудень 1913) В.І. Ленін розгорнув таку тезу: «В каждой национальной культуре есть, хотя бы не развитые, элементы демократической и социалистической культуры [...]. Но в каждой нации есть также культура буржуазная (а в большинстве еще черносотенная и клерикальная [...])¹. Інакше кажучи, Чернишевський contra Пурішкевич. Авторів їй на думку не спало питання, хто ті судді, що визначатимуть демаркаційну лінію між цими культурами, заганняючи чистих і нечистих на різні боки від цієї лінії. Відома ленінська теза, що розходилась десятками тисяч студентських конспектів, не витримала випробування часом. В історичній ретроспективі видно, що завзята боротьба всередині партії большевиків і взагалі партноменклатури перетворила державу на полігон, де різні партійні клани винищували одні інших, а при тому гинули люди. Свої соціальні позиції Ленін приховував не завжди і наведено вище цитату завершив так: «Поэтому «национальная культура» **вообще** есть культура помещиков, попов, буржуазии». Під ленінську дефініцію підходять поміщики Пушкін, Лев Толстой, Тургенєв, піп о. Павел Флоренський, а представниками буржуазії була більшість російських меценатів.

Доведеться зізнатися, що одним із напрямків історії СРСР стала реальна боротьба проти національних культур. Есерка Єкатерина Львовна

Олицька (1900–1974) перебувала в ув'язненні у тюрмах, таборах та на засланні з 1924 року безперервно до 1959-го. Вона лишила коштовні спогади, що ілюструють дію ленінських вказівок. Тут читаємо: «В библиотеках с полок изымали книги нежелательного направления по присылаемым спискам или по собственному разумению вновь назначенных библиотекарей. В штрафной список попала тогда вся история России... Ключевский, Платонов, конечно, Елпатьевский, Карамзин. Один Покровский в первые годы революции был в чести. Лев Толстой подвергся гонению за его религиозно-философские работы, но заодно с полком смахивались «Анна Каренина», «Война и мир», «Воскресение»². На відміну від своєї близької родички Надії Віталіївни Суровцової, з якою разом вона доживала віку (Умань, вул. Коммолоді, 6) і яка була, на мою думку, націонал-комуністкою, Олицька відзначалась непримиренним неприйняттям большевизму і пронесла це почуття до самої смерті.

Історик Георгій Володимирович Вернадський (1887–1973), перебуваючи у Криму, займав визначне місце в оточенні Петра Ніколаєвича Врангеля (1878–1928). Виїхавши на еміграцію, Вернадський-молодший написав праці «Экспансия России», «Русская революция. 1917–1931», «Ленин — красный диктатор»³. До речі, ще 1914 року він виступив у журналі «Русская мысль» із статтею «Против солнца. Распространение русского государства к востоку» (М., 1914). Протягом десятиріч в СРСР його твори як політичного емігранта і без того були заборонені. Це означало, наприклад, що навіть у наукових виданнях на нього не дозволялось робити покликів. Його імені, як і ймення, наприклад, історика античності Міхаїла Івановича Ростовцева (1870–1952), якого залюбки рецензував начебто його політичний супротивник і націоналіст Михайло Грушевський, немає в облікових виданнях, як-от у блискучій праці О. Шведової «Историки СССР» (М., 1941). Коли часи змінились, у Росії вийшло у світ кілька книжок Георгія Володимировича Вернадського. Потім часи змінилися ще раз, у протилежний бік, і названих праць у путінській Вікіпедії не називають.

1990 року, коли я перебував у Гарварді, США, Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) переказав мені через Ореста Субтельного запрошення відвідати його у Людлові. Я провів у нього незабутню добу. Йшов запис на магнітофон і відео, а відправивши мене на ніч, Оглоблин сказав Орестові: «Він знає більше, ніж мав би знати». Це ставить для розв'язання цікаву проблему про поширення інформації в тоталітарних державах — широко, розгалужено і досі мало вивчену.

Життєві рамки представника тієї самої генерації Юрія Клена (Освальда Бургардта): 1891–1947. Над епопеєю «Попіл імперій» він почав працювати в Берліні після 1942 року. У серпні 1946 року у Зальцбургу виникли

його нотатки «Про генезу поеми»: «Я на початку ставив собі скромне завдання — дати поему на кілька сот рядків, але вона, мимо моєї волі, росла, захоплюючи все ширші обрії, і мені довелося її розмір рахувати вже не сотнями, а тисячами рядків». Попри творчий запал, життя поета виявилось закоротке. Твір лишився незавершений.

«Попіл імперій» — явище високого мистецтва. Але воно являє собою також і історичне джерело, характер і зміст якого вивчатимуть історіографи. Юрій Клен вплітає у свій текст цитати з поетичних творів Миколи Зерова і листи з Колими, які надсилав родині на батьківщину Михайло Драй-Хмара (1889–1939). Крім того, знаходимо також відомості, що походять особисто від автора.

Пану ж, Енею мій, знайди
Поетку, ніжну як вербена,
що край дороги розцвіла,
що їй дзвінке ім'я Олена⁴.

Автор відтворює версію, що дійшла до нього в окупованому Києві, за яких обставин Олена Теліга (1907–1942) вкоротила собі життя у київській в'язниці. Нарешті, в тому самому розділі, розповідаючи про німецький концтабір Заксенгавзен, Юрій Клен переходить до іншого героя — Олега Ольжича (1907, Житомир — 1944)⁵, особа якого привертала до себе великий інтерес багатьох їхніх сучасників, а його трагічна доля була Кленові, виходить, також добре відома. Що знали тоді про репресованих діячів у рамках тоталітарних держав поза стінами пенітенціарних установ, — таке питання досі ще не ставилося.

Неважко назвати бар'єри, що перешкоджали сприйняттю історико-політичних процесів у 1930–1940-і роки. Серед них, у першу чергу, поліційні норми, які встановив нацистський режим на тій території, яку він контролював, залізні завіси, що існували між довоєнним СРСР і країнами Заходу, етнокультурні перепони в межах союзницьких країн.

У третій частині епопеї (розділ «Вже минаємо Поділля») до київських мотивів вплітаються раціональні міркування, що стосуються безпосередньо істориків:

Невже ті самі тут і там
методи й спосіб катування,
якими вичавить зізнання
так конче хочеться катам?⁶

Перед нами, як казали колись, широко закроєні твори яскравих львівських авторів Юрія Косача, Святослава Гординського, Івана Гладилевича у місячнику «Наші дні». Поруч — науково-публіцистична праця забороненого в СРСР Юрія Липи (1900–1944) «Призначення України» (Львів, 1938) документує коло його читання і його студій, куди входять

три книжки Г.В. Вернадського. Серед них важливі для обох «Начертание русской истории» (Берлін, 1927), принципова для Вернадського як євразійця «Опыт истории Евразии» (Берлін, 1937), нарешті, найсвіжіша тоді — його «Звенья русской культуры» (Берлін, 1938).

Нам цікавий дослідницький метод Юрія Липи, що мислив про свої геополітичні конструкції, відштовхуючись від творів та діяльності окремих осіб, яких, здавалося, він знав, що називається, в обличчя. Це не біографічні чи там портретні деталі. Письменник мислив специфічними категоріями, зокрема долями історичних діячів. Кубанського статистика, економіста й соціолога Федора Щербину (1849–1936), члена-кореспондента Петербурзької АН (1904) Липа вважав «одним з найпотужніших українських умів» (С. 106), «геніальним дослідником форм українських асоціацій» (С. 216). Це не списочний елемент, не проста згадка, а, як сказав, концепція, план-конспект спеціальної розвідки про Щербину. Оціночні моменти знаходимо і в інших випадках: «Маємо в практиці «козацьку гордість» авантюриста Полтавця-Остряниці і інших віденських і брюссельських козаків» (С. 212). Генерала Юрія Тютюнника він називає просто «здібним», «використаним більшовиками до їх пропаганди і застріленим» (С. 212). Тепер так не працюють. Для нашого часу характерно інше. Сучасні дослідники часто мають проблеми з відтворенням українських ініціалів з імен Александр / Афанасій, Николай / Нестор / Михайл і, навпаки, з перекладом ініціалів із української.

Думки й матеріали Георгія Владіміровича Вернадського широко представлені у працях українських геополітиків, передусім, постійного опонента Дмитра Донцова — Юрія Липи. Останній-бо визначає три культурні масиви, що, на його думку, лягли в основу історичного українства. Ці масиви він називає первніми — трипільський, еллінський і готський, які в Київській державі потужно зливаються в одну цілість. До них додаються, за його термінологією, домішки — домішка кочовиків, кельтійська, римська й фракійська разом, іранська тощо. Матеріали, які подав Георгій Вернадський щодо античного мореплавства, дали підстави українському геополітику говорити про міжнародні зв'язки за археологічними дослідженнями, термінологічним матеріалом, навіть за формами будівництва суден, що в сукупності своїй свідчать про «прапечат гелленського духа»⁷. У теперішні часи термінологічний матеріал із мореплавства ретельно студіював Костянтин Тищенко.

Те, що нині вже увійшло у свідомість вчених, у роки, коли діяли Вернадський і Липа, було ще новиною. Покликаючись на Георгія Вернадського, що у свою чергу, базувався на давньогрецьких джерелах, Липа зауважив, що річки Київської Русі «були повноводніші, ніж тепер, через велике заліснення краю»⁸.

Досліджуючи риси староукраїнської державності, Юрій Липа не міг обминути центральної ролі «Вічного Міста». Абсолютно незалежно від Міхаїла Афанасьєвича Булгакова він назвав так тодішню столицю, говорячи про апостольство Києва. У нашу добу геополітичні ідеї Юрія Липи розвинув Святіший Патріарх Володимир (Романюк; 1925–1995), сформулювавши засади киевоцентризму, що вже відбилось в енциклопедичних виданнях⁹. З його творами Патріарх познайомився, як сам він розповідав, коли був звільнений із заслання до Якутії і 1984 року на запрошення предстоятеля УПЦ в Канаді митрополита Василя виїхав за кордон.

Раз за разом Липа вибирає у Георгія Вернадського найважливіші риси старої державності — традиції вільної торговельної експансії Києва, оборону свободи міжнародних шляхів, особливо рік і морів. Аналізуючи традиції київського права, говорить про тодішнє поняття функціональної власності, якого не розуміли соціологи XIX ст. Також дуже цікавим явищем, спільним з явищами старо-германського права є, на його думку, значна роль символів та емблем у київській правосвідомості. Знаємо також, що між Києвом і «германами», на думку Вернадського, можна виявити багато подібних норм і звичаїв, як, наприклад ордалії під час процесів (С. 226). І далі в цьому ряду Липа подає відомості про мистецькі традиції Києва, які викладає за Федором Ернстом.

Степовики — і печеніги, й половці — грали визначну роль як посередники в торговельних зносинах між Руссю і Сходом. До половців ішли товари з-за Каспія, Хорезма і аж з Закавказзя через аланів. Липа знаходить у Вернадського свідчення, що торгові каравани войовники пропускали іноді навіть крізь свої бойові лінії (С. 250). Це характеризує ситуацію у контексті українського лісостепу. Липа запозичає також у Вадима Щербаківського й Георгія Вернадського відомості, що перший київський єпископ Либутій, на прохання великої княгині Ольги був висвячений у Майнці (960 р.), так само, як і другий, Адальберт (961 р.), були німцями, а хрещення своє великий князь Володимир прийняв у Києві 987 року з рук англійського священика (С. 290). Тут відчувається вплив не лише німецької культури.

Юрій Липа добре знав і цінував російських вчених-мислителів, людей з-поза залізної заслони. Говорячи про вченого-генетика, ботаніка й селекціонера, ув'язненого 1940 року (він помер у в'язниці 1943-го) Ніколая Івановича Вавілова (1887–1943), Юрій Липа дав щонайвищу оцінку його діяльності: «Може, єдиними працями в Світах, — писав він, — що мають значіння для всього людства, були праці проф. М. Вавілова, що стояв донедавна на чолі відділу ужиткової ботаніки і збіжжєвих рослин»¹⁰. Тут видно не просто добрі й точні знання, а якусь ніби симпатію українського націоналіста, який інколи знав високоталановитих людей у

Росії навіть краще за найбільшого кадровика Сталіна, якого називали «Картотеков».

Військовий теоретик, що став воєнспецом, проходив 1931 року у справі «Весна» і був розстріляний 1938-го, генерал Александр Андреевич Свечин (1878, Катеринослав — 1938, Москва), на початках своєї кар'єри у большевиків (1918) був начальником Всеросійського Головного штабу, і ось із яким захопленням пише про нього Липа: «Найвидатніший спец совітського штабу, генерал Свечин, у своїм капітальнім творі “Еволюція воєнного мистецтва”, в розділі “Стратегія монголів” узнає з гордістю сучасні Совіти за наслідників монголів в історії» (С. 29).

Думається, наведеного досить, щоб зробити висновок про незалежність названих авторів (знову не забудьмо — політичних супротивників!) від комуністичної ідеології. Понад політичними й воєнними бар'єрами вони виявляли взаємні симпатії й широко обмінювались думками й міркуваннями. Як писав достатньо поінформований Ю. Липа, «Маємо приклад на експерименті сталінівських доктрин. Всі совітські доктрини в практиці спрощуються до одної: “Людина є ніщо, мета є всім”, і вони спинили не тільки духовий, але й фізичний зріст кількадесяти народів під серпом і молотом. Не говоримо вже про знищення старшого покоління» (С. 213). І зовсім поруч: «Забава в марнотравство крові — це один із найбільших злочинів щодо своєї раси» (С. 214).

Щоб пояснити вартість наведених вище думок та оцінок, нагадаю: як людина високого державницького мислення, Юрій Липа декларував: «Головним завданням міцної державности є дбання про те, щоб кожен її громадянин був на своїм місці, тобто там, де може виказати якнайбільшу продуктивність» (С. 215). Це треба нагадувати і в нашій країні, і в наші часи особливо.

Белоконь Сергей (г. Киев)

Доктор исторических наук, заведующий Центром культурологических студий Института истории Украины НАН Украины.

Георгий Вернадский и украинская геополитическая мысль его времени.

В статье на основе реальных сопоставлений проводятся параллели между текстами политических противников — Георгия Вернадского и украинского националиста Юрия Липы. Широта мышления как залог освобождения от партийных догм.

Ключевые слова: геополитика, Георгий Вернадский, Юрий Липа.

Serhij Bilokin (Kyiv)

Head of the Center of Cultural Studies at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences.

Georgy Vernadsky and Ukrainian geopolitical thought of his times.

This article compares the texts of two political rivals — Heorhiy (Georgy) Vernadsky and Ukrainian nationalist Yuriy Lyva. Open-mindedness as a way to free oneself from the party dogma.

Keywords: geopolitics, Heorhiy (Georgy) Vernadsky, Yuriy Lyva.

¹ Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 113–150.

² Олицкая Е. Мои воспоминания. [Кн.] I. — [Frankfurt/Main:] Посев, [с 1971.]. — С. 108.

³ Серков Андрей Иванович. О Георгии Владимировиче Вернадском // Вернадский Г.В. Русское масонство в царствование Екатерины II. — СПб., 2001. — С. 508.

⁴ Клен Юрій. Твори. — Т. 2. — Торонто, 1957. — С. 214.

⁵ Там само. — С. 216–220.

⁶ Там само. — С. 213.

⁷ Липа Юрій. Призначення України. — Львів, 1938. — С. 134.

⁸ Там само. — С. 142.

⁹ Історія України: А–Я: Енцикл. довід. / Упоряд. та наук. ред.: І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич; НАН України. Ін-т історії України. — 3-тє вид., допрац. і доповн. — К.: Генеза, 2008. — С. 498–500.

¹⁰ Липа Юрій. Призначення України. — Львів, 1938. — С. 59–60.

Зайцева Зінаїда (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.
УДК 94(477)001.89(«В.Вернадський»+ «М.Грушевський»)

В. ВЕРНАДСЬКИЙ І М. ГРУШЕВСЬКИЙ: ДОЛАННЯ КОНФЛІКТНОГЕННИХ ЗОН В ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

У статті досліджується генезис двох підходів до реалізації ідеї Української академії наук в перше двадцятиріччя ХХ століття. Показано, як протистояння двох інституцій навколо науково-пізнавальних цілей і мовних форматів презентації наукової продукції формувало конфліктогенні зони в академічному середовищі, які все ж не переросли в особистісний конфлікт.

Ключові слова: *В. Вернадський, М. Грушевський, Академія наук, наукове товариство, конфлікти.*

Історія науки знає періоди, коли кардинальні зміни у ній відбувалися завдяки виключно окремим ученим або науковим організаціям. Заявлена тема поєднує в одних координатах часу і простору двох визначних учених — Володимира Вернадського і Михайла Грушевського, кожен з яких у своїй галузі досліджень залишив величезну наукову спадщину і водночас був засновником значимих наукових інституцій.

З початком національної революції конфліктогенні зони в організації української науки все ще залягали у національно-політичній площині. Проте вже під дещо іншим кутом, ніж це мало місце в добу імперії Романових, чи у підавстрійському Львові за польського панування, де діяло Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). З 1918 р. у якості протилежних полюсів науково-академічного простору виступали дві академічні інституції, що діяли у Києві й іменували себе українськими: з одного боку Українське наукове товариство (УНТ), створене 1906 р. у Києві, й Українська Академія наук, заснована у час гетьманату П. Скоропадського міністром освіти М. Василенком та запрошеним ним російським академіком В. Вернадським, який з листопада 1917 р. перебував на Полтавщині, — з іншого.

Для В. Вернадського запрошення Василенка до Києва було вельми доброю нагодою приступити до реалізації давно задуманої ідеї децентралізувати науково-академічні дослідження в Росії шляхом заснування нових академічних інституцій в Україні, Сибіру, Москві, на Кавказі.

У травні 1918 р. В. Вернадський прибув до Києва і очолив Комісію з організації Української Академії наук, склад якої формувався за участю кількох членів УНТ. На надіслане запрошення львівському НТШ відповідь не надійшла.

В. Вернадський був представником та водночас істориком російської науки, яка створювалася як державний проект і в такій же парадигмі він розробив концепцію української академії. Він трактував її як територіальну наукову установу в Україні, як «продовження», або відгалуження Петербурзької (на той час Петроградської) АН. «Мне кажется, — писав він Василенку в травні 1918 р., — надо решительно стать на новый путь — на котором стоит Петрогр[адская] Акад[емия] Наук, еще дальше расширив эту организацию»¹. Пізніше, лагодячи відносини з урядом Денікіна Вернадський був ладен внести зміни до назви академії, перейменувавши її з Української в Київську. Він пояснював, що організація нової Академії на Півдні Росії, тісно пов'язана з децентралізацією державного та економічного життя, а не з якимось формами самостійності України. Ці тези мали на меті зберегти академію від ліквідації, проте аналогічні міркування він був змушений висловити у час радянізованого академічного життя, коли готував матеріали до відзначення 25-річчя УАН. Однозначність своєї позиції він підтверджував відмовою прийняти українське громадянство у 1918 р.² У його світогляді поєднувалися патріотичні почуття до Росії, яку він бачив демократичною, оновленою, федеративною, та України, яка все ж таки мала відстояти своє право на культурний розвиток та отримати національно-культурну автономію в межах Росії. Оновлена Росія, на думку вченого, позбавляла сенсу ідею державної самостійності України.

Будучи тісно пов'язаним з Україною родинним походженням, однак світоглядно сформованим у атмосфері російського академічного середовища, Вернадський схилився до українсько-російського культурного дуалізму в Україні, що загалом було властиво певній частині інтелігенції, яка концентрувалася на той час у Києві. Він ратував за вільний розвиток та всебічну державну підтримку української мови і культури, з одного боку, а з іншого підносив значення російської культури для України. При розробці наукової політики учений не абстрагувався від національного аспекту. Конкретизуючи галузеву структуру УАН В. Вернадський вважав, що перш за все, має бути створено відділ української мови, літератури, історії. Водночас він інтенсивніше, ніж члени УНТ, акцентував соціальні функції науки, наголошував важливість природознавчих і економічно-статистичних досліджень у добу індустріальної революції. Значення цих досліджень було цілком зрозумілим, тому переконувати М. Василенку, очевидно, не було потреби.

Хоча Вернадський ще до Першої світової війни вступив до НТШ і УНТ, з діяльністю цих товариств і публікаціями його членів був ознайомлений побіжно. Між тим утворення УНТ змінило інституціональний ландшафт академічного життя в Україні. Товариство об'єднало науковців українознавчого гуманітарного та природознавчо-медичного секторів. З початком війни діяльність гуманітарних секцій, які склали його ядро, загальмувалася. Філологічної — у зв'язку з від'їздом з Києва В. Перетца у 1914 р., Історичної — через заслання М. Грушевського. Засідання секцій і комісій УНТ відновилися восени 1917 р., однак активізація роботи відбулася лише у зв'язку з дискусіями навколо фундації в Києві Української академії наук.

Виникає питання, чому Грушевський як голова УНТ офіційно не оформив перетворення товариства на академію? За усіх відомих обставин не можна не брати до уваги те, що Грушевський з 1917 р. уособлював дві функції — державного діяча і вченого. Сучасники згадували, що на засіданнях Центральної ради він пробував редагувати «Історію України-Руси». Звісно, що на відміну від ученого, який має можливість вибирати, яку саме проблему він буде досліджувати і який час витратить на її розв'язання, на державного діяча проблеми звалюються «самі по собі», які треба вирішувати не гаючи часу. Як діючий політик М. Грушевський знаходився у цей момент, як організатор науки він відклав офіційне декларування УНТ академією наук. Ідея вже в іншій політичній ситуації була підхоплена й реалізувалася в умовах іншого державного чинника. Ініціатива у справі організаційної легітимізації академії наук на базі УНТ була втрачена.

Не вдаючись до деталізації обставин, за яких Василенко дійшов думки запросити Вернадського до організації науково-освітньої справи в Україні, зауважимо, що ідея утворення української академії наук у Києві не була на той час абсолютно новою. Вона була відсутня в діючому впродовж 1906–1919 рр. Статуті УНТ, однак спираючись на факт існування товариства, східноукраїнські політики ще до Першої світової війни маніфестували ідею створення в Києві української академії наук, зокрема цю вимогу формулювала *Українська платформа*, опублікована в пресі 22 травня 1912 р. у зв'язку з виборами до IV Державної Думи. Варто брати до уваги й те, що склавши з себе функції голови НТШ у Львові, Грушевський з осені 1913 р. сконцентрувався на зміцненні УНТ як осередку української національної науки, публікаційна продуктивність якого мала сягнути, за його задумом, планки НТШ у Львові. Центр українознавчих досліджень академічного формату дійсно почав переміщатися зі Львова до Києва. Однак ця тенденція з різних причин, й, насамперед, через кардинальну зміну політичної ситуації, не була закріплена в подаль-

шому і, змінивши свій зміст та основних промоторів, набула інших організаційних форм і науково-галузевих пріоритетів. Основними рушіями академічного проекту стали кадети М. Василенко та В. Вернадський, які, між іншим, також були членами НТШ та УНТ. До того ж з 12 академіків-фундаторів УАН шестеро були членами УНТ.

М. Грушевський відмовився увійти в Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук не лише з огляду на Скоропадського, який був використаний німцями для здійснення політичного перевороту з метою усунення з політичного поля Центральної ради. Маючи інший, ніж у В. Вернадського, досвід науково-організаційної діяльності й іншу концепцію української академії, Грушевський намагався призупинити діяльність Комісії по організації академії. З цією метою він, перебуваючи на нелегальному становищі, усе ж ініціював зустріч з В. Вернадським. Вона відбулася 8 червня 1918 р. у флігелі спаленого будинку М. Грушевського. Як згадував В. Вернадський, розмова була довга і предметна. Характеризуючи позицію Грушевського Вернадський зазначав, що він переконував його відмовитися від рішення створити академію, оскільки вважав, що Україні ще бракує справжніх учених, а це неминуче призведе до створення в Україні російської академії наук, яка буде займатися українськими предметами, тобто не українці будуть академіками, а росіяни, які не володіли українською мовою³. Він вважав, що академія має бути створена пізніше, а в цій ситуації досить існування УНТ і йому треба надати засоби для розгортання діяльності. В. Вернадський не погодився з цією точкою зору, оскільки вважав, що справа зростання української культури і науки «є не лише справою українців, але й росіян, що історичним фактом є спільне співжиття і участь українців у створенні російської культури за останні два століття». Він був певний, що у початковий період діяльності академії російські вчені будуть представлені в ній у якості академіків і відіграватимуть важливу роль⁴. Таким чином епізод перемовин Вернадський прокоментував у щоденнику 1934 р., відгукнувшись на смерть М. Грушевського, а у 1918 р. він відзначив невиразність його уявлень про сучасний тип академії наук та провінційність науково-організаційних поглядів інших представників УНТ, з якими він тоді спілкувався⁵. В. Вернадський обороняв новий тип академії, де гідно були б представлені фундаментальні і прикладні науки як основа для розвитку продуктивних сил і раціонального ведення господарства.

Отже, в умовах, коли голова УНТ М. Грушевський відмовився від співпраці по організації академії, М. Василенко і В. Вернадський, покладаючись на державні важелі, пішли на інституціональний розрив з Українським науковим товариством, однак низка його членів брали

діяльну участь у становленні УАН. Українська національна традиція, що плекалася кілька десятків років М. Грушевським, була відсунута на узбіччя. Утворення Академії наук у Києві відбулося не через організаційно-структурне посередництво УНТ, а з ініціативи урядових структур (до того ж, як висловився С. Єфремов, процесом керував мінералог [В. Вернадський], хоча українська наука розвивалася під знаком філології⁶.

Аналітично розрізняючи науково-організаційну і національно-політичну сторони утворення УАН, хоча на практиці вони окремо не існували, а перебували у складній сув'язі, слушно наголосити, що процес розгортався на тлі швидкої і часто непередбачуваної зміни політичної ситуації, яка створювала ментальні розриви в інтелектуальних настроях інтелігенції. Утворення Академії наук у Києві відбувалося на тлі значного підвищення (з відомих обставин) політичного, національно-культурного та інтелектуального статусу міста. Київ на той час став містом прихистку частини російської інтелектуальної еліти, що з одного боку сприяло розбудові академії, а з іншого підсилювало протистояння в аспекті національних інтенцій українства.

Таким чином упродовж 1918–1921 рр. одночасно існували дві наукові інституції як утілення різних концептуальних підходів до розбудови комплексних наукових досліджень. Представники наукової, тобто однієї і тієї ж корпорації, на інституціональному рівні болісно узгоджували свої позиції. Спірними питаннями виступали: (1) науково-галузева структура в сенсі переваги тих чи інших галузей і спрямованості досліджень; (2) допуск російської мови у видання наукових праць; (3) історична, організаційно-творча й персональна пріоритетність у процесах заснування УАН.

Складність аналізу тодішньої ситуації полягає у тому, що конфлікт не набрав явного антагонізму. Полюси протистояння як в УАН так і в УНТ, поки останнє ще було окремою інституцією, не залишалися незмінними. Персональний склад, причетних до академії конфліктуючих сторін змінювався, певним чином диверсифікувався. У цьому плані цікавими є спостереження Б. Лічкова. Йдеться про його враження від одного з зібрань УНТ восени 1918 р. у час Директорії, на якому М. Грушевський всупереч концепції В. Вернадського намагався провести свою версію розбудови академії. На зборах, зазначає Лічков, були А. Корчак-Чепурківський, неодмінний секретар Академії наук А. Кримський, акад. П. Тутковський, колишній секретар Комісії по створенню Академії В. Модзалевський та інші діячі, які співпрацювали з В. Вернадським і творили УАН. Однак «всі вони наче води у рот набрали, наче забули про те, що вони самі щойно робили і жодним жестом не протестували проти інсинуацій проф.

М.С. Грушевського, який відверто перевертає факти»⁷. Ця ситуація та низка інших протистоянь уже в рамках УАН свідчать, що національна ідеологія стала соціальним фактом. Дебати ідеологічного характеру зумовлювалися відомою різницею в основному каркасі цінностей академіків. Національна ідеологія стала соціальним фактом, а не просто ментальною конструкцією, яка підлягає лише етичній інтерпретації.

Ліквідація УНТ як інституції у 1921 р. шляхом приєднання чи скоріше злиття з Академією була ініційована владними структурами в Харкові. Акція мала компромісний характер і зумовлювалася кількома чинниками, насамперед, браком коштів для утримання і матеріально-інформаційного забезпечення Академії, яка до того ж кілька разів надавала фінансову допомогу УНТ. Майно УНТ, в т.ч. бібліотека передавалися Академії⁸. Цікаво, що А. Кримський, який доповідав на загальних зборах УАН про об'єднання, пояснював, що воно зумовлене необхідністю виправити «історичну помилку». Доповідь, за словами присутнього на зборах М. Василенка, він розпочав з того, що вони є історичними. Й далі: «Была сделана крупная исторична помилка: Наукове Тов[ариство] должно было перетвориться в Академию, а замість того по зразку петербурзької Академії утворена зовсім нова Академія. Через те такий видатний вчений як М.С. Груш[евський] одмовився стати на чолі цієї Академії. Коли по дорученню гетьмана через Д.І. Дорошенка я балакав з М.С. Гр[ушевським], то він назвав Академію, що вона вийшла з нечестного ложа. [...]». Ось тепер ми мусимо поправити цю історичну помилку і з'єднатись⁹. Можна припустити, що факт об'єднання УНТ з УАН згодом психологічно полегшив вступ Грушевського до Академії.

В. Вернадський у 1921 р. мав свої мотиви для усунення УНТ як наукової інституції. Стежачи за академічним життям у Києві він у листі до М. Василенка в досить різкій манері сформулював необхідність ліквідації товариства, зазначивши, що зробити це буде не важко¹⁰. Насамперед, його дратувало продовження дій тих учених, які гуртувалися навколо академіка П. Тутковського, професора українського університету Олександра Грушевського, приват-доцента О. Янати та ін. Для означення їх прихильників був пущений термін «антиакадемісти». Вони мали на меті протиставити товариство Академії саме у площині природознавчих досліджень. Формування репутації УНТ, як адекватного в структурному аспекті конкурента УАН, йшло по лінії активізації й непомірного розширення Природничої секції товариства. Спочатку в її межах утворювалися нові підсекції, зокрема геологічна та численні інші.

З метою збільшення складу природознавців в УНТ за рахунок включення членів низки новоутворених в Україні товариств природничого спрямування О. Яната на засіданні Ради товариства 16 квітня 1919 р. у

спеціальній доповіді запропонував змінити «святая святых», а саме параграф 13 Статуту УНТ, який вимагав від дійсних членів мати наукові публікації. Подальше дотримання вимог цього параграфа, мотивував він зміну, не відповідає новій стадії розвитку товариства, яке має об'єднати дослідників з усіх галузей наук без огляду на те мають вони, чи не мають публікації. Опубліковані дослідження, стверджував доповідач, не завжди є об'єктивним мірилом наукової продукції для агрономів та метеорологів, практична праця яких і без публікацій має науковий характер.

Рада товариства, яка засідала за головування О. Левицького, не пішла на скасування згаданого параграфа і прийняла компромісну ухвалу: до розгляду питання на Загальних зборах всім членам секцій в межах їх повноважень надати рівні права, а члени президій секцій вводилися до Ради Товариства з правами дійсних членів. Окремим пунктом було затверджено утворення секції Геофізики і споріднених з нею наук і Агрономічної секції¹¹. 29 лютого 1920 р. Природничка секція була перетворена на Відділ природничих наук, головою якого було обрано П. Тутковського, замісником О. Янату, секретарем В. Різниченка. Відділ мав десять секцій: фізики, хімії, геофізики, ботаніки, зоології, географії і антропології, агрономії, медицини¹².

Ці розбудови мали суперечливий і наздоганяючий характер. Хоча вони стосувалися іншої сфери і переслідували іншу мету, ніж поправки до Статуту УАН, які вносив М. Грушевський від імені УНТ у короткочасну добу Директорії й охарактеризовані сучасним істориком Ігорем Гиричем як «...сізіфові зусилля української інтелігенції у творенні незалежної від російської культури вищої освіти, науки»¹³, проте так само свідчили про волю до продовження боротьби за буття у науковому просторі.

Отже, заради інституціонального протистояння двох академічних проєктів (умовно М. Грушевського і В. Вернадського), один з яких у вигляді УАН був реалізований, а зародку іншого загрожувала ліквідація, було здійснено переформатування УНТ. Товариство, демонструючи галузеву співмірність зі структурою УАН, зробило крок назад, тобто до товариства з послабленими критеріями академічності практично для всіх наукових секцій. Ціль була сформульована наступним чином: «в сучасний момент, коли вже існує Українська Академія Наук, Товариство продовжує відігравати стару роллю вільного об'єднуючого центру, і стоїть напередодні реального перетворення по суті в Вільну Наукову Академію, філії якої покриють густою сіткою всю Україну»¹⁴. Тобто, УНТ, втративши можливість перетворитися на академію, позиціонувало себе вільною від державного контролю, самоврядною інституцією. Враховуючи, що більшість професійних учених членів УНТ одночасно були обрані академіками або працювали в її структурах, суперництво переносився в стіни УАН.

Конфліктологи стверджують, що у полагожденні конфліктів важливу роль може відіграти третя сторона. В даному випадку нею стала держструктура Народний комісаріат освіти. Він прийняв рішення ліквідувати товариство, вдавшись до формальних процедур на зразок винесення питання на Загальні збори УАН і УНТ, голосування, прийняття ухвали й т.п. З числа членів УНТ проти невідгідних для УНТ умов об'єднання протестували лише В. Данилевич і С. Веселовський. М. Василенко у листі до В. Вернадського висловив жаль з приводу ліквідації УНТ. З його точки зору це була помилка: «Взагалі ж я, як і Ви, здається, вважаю великою помилкою зараз ламати і знищувати вже існуючі українські установи»¹⁵.

Ліквідацію УНТ дехто пояснював наміром Грушевського повернутися в Україну і в такому разі він, спираючись на товариство, зможе продовжувати свою боротьбу з академією. Інші ж сумнівалися, що історик відважиться на повернення, оскільки в 1921 р. через продовольчу і фінансову скруту в Україні не було умов для наукової роботи і друку. Ситуація змінилася з початком офіційної політики українізації, яка, з-поміж інших обставин, сприяла поверненню М. Грушевського в Україну. У 1923 р., ще перебуваючи в Празі, історик був обраний академіком ВУАН, а 1924 р. прибув до Києва й відновив деякі структури і видання колишнього УНТ в межах Академії.

Водночас він розпочав дискурс про історичну пріоритетність свого академічного проекту цілком ігноруючи внесок у справу фундації УАН М. Василенка, В. Вернадського, інших академіків-фундаторів. У першій же книзі відновленого ним 1925 р. журналу «Україна» у розділі наукової хроніки було опубліковано розлогий матеріал на кшталт інформаційної статті під назвою «Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН)». Автор замітки не вказаний, проте, безумовно, ним був М. Грушевський. Перша половина тексту присвячена огляду генези українських національних академічних проектів, які вироблялися національною інтелігенцією, починаючи з середини ХІХ ст. та організаційних форм їх утілення. Йдеться про те, як УНТ з настанням революції маніфестувало гасло «Української академії» і опрацьовувало статут проектованої академії, проте гетьманський переворот застав цю роботу незавершеною. Далі автор визнає, що уряд Скоропадського енергійно узявся до академічної справи у результаті чого й постала УАН. Однак академіки-фундатори УАН, за оцінкою Грушевського, «...в переважній більшості були се люде, які не брали участі в українській науковій і громадській роботі, спеціально в Київськiм Наук. Товаристві, і так зазначилось певне розходження сеї Академії з її українським попередником»¹⁶. З огляду на назву замітки кидається у вічі, що ім'я В. Вернадського — першого президента Української Академії наук, обраного 27 листопада 1918 р., жодного разу не

згадано. Публікація справляла враження, що відкриття УАН було результатом діяльності М. Грушевського по організації українських наукових товариств. Його прізвище кілька разів згадано у замітці. Своєю тенденційністю публікація справила неприємне враження. М. Василенко дивувався, що М. Грушевський сам піднявши питання про своє членство в Академії, мав би враховувати обставини її заснування, «але стару волинку тягне, не може помиритися з нею»¹⁷.

На початку квітня 1926 р Вернадський, який щойно повернувся до Ленінграда із закордонного відрядження, у листі до М. Василенка зазначив, що рекомендовану йому статтю Грушевського прочитав ще в паризькій Російській бібліотеці імені І. Тургенева, яка за його пропозицією придбала «Україну». Замітку Грушевського він оцінив як фальсифікацію. «Ставлюся я до цієї фальсифікації минувшини дуже байдуже, зараз її багато кругом і тут, і за кордоном»¹⁸. Публічно розпочинати дискусію з Грушевським він не бажав як тоді, так і згодом. У цій справі учений покладався на професійних істориків Д. Дорошенка, Д. Багалія і, зрештою на час, який, на його думку, «візьме своє, і він, врешті-решт, дасть справжню мірку» подіям¹⁹. Він категорично не визнавав УНТ генеалогічним попередником УАН.

М. Грушевський виявився більш настійливим і публічним, ніж Вернадський у сенсі обґрунтування свого бачення витоків академічної ідеї, стверджував, що ідея української академії має власне, незалежне від російського академічного контексту коріння. Траєкторію руху української науки історик окреслював на ширшому, ніж російсько-імперське, — загальнослов'янському тлі. Аналізуючи академічну ідею на теренах України, вчений сягав думкою глибини віків (стаття «Три академії», 1930 р.), з'ясовував спадкові зв'язки в українській науці, однак ігнорував основних будівничих УАН. У цьому контексті беззастережно погодитися з Вернадським стосовно оцінки дискурсивної лінії Грушевського, як фальсифікації, навряд чи коректно. Не варто бачити в позиції історика і організатора науки, якоїсь свідомої «корисливості» чи самогlorифікації, як це тоді сприймалося. У визначені висхідного пункту академічної традиції в Україні, М. Грушевський стояв на позиції, так би мовити, «самозародження» української науки та її організаційних форм. Він був близький до тактики «блискучої ізоляції» українських досліджень та їх організаційних форм від інонаціональних впливів. Можна припустити, що Грушевський у цій ситуації був більш політизованим, ніж Вернадський. Його надихала давно поставлена ціль: довести історичну й соціокультурну окремішність українства в слов'янському колі народів. З площини публіцистичних декларацій й історичних аргументацій він

підійняв проблему усамостійнення й самоідентичності української нації на інституціональний науково-організаційний рівень, прагнув цілком винести українське культурне життя за межі імперського контексту і російської культури як загрозового конкурентного чинника.

Події в українському академічному середовищі розгорталися за вже апробованою схемою. Створення і модернізація у новітню добу європейських академій (з їх історією обізнані були і В. Вернадський і М. Грушевський) за всієї різноманітності їх конкретно-історичних витоків і науково-галузевих пріоритетів у різних країнах, співпадало з професіоналізацією науки і одночасним становленням національних держав. Етос європейського академіка зумовлювався субсидуванням наукових досліджень державою, а не спонсорством окремих меценатів, як це мало місце у випадку з УНТ. Учений був зобов'язаний працювати не для власної слави і не на благо усього людства, а перш за все для престижу і авторитету своєї держави, а якщо її немає то — нації. Така ситуація кореспондується з позицією М. Грушевського.

Отже, конфліктогенні зони в академічному середовищі України формувалися на базі різної оптики сприйняття науково-дослідних пріоритетів представниками різних концепцій національно-державного будівництва в Україні. М. Грушевський доводив історичну пріоритетність національної ідеї в академічному русі, а Вернадський відлік УАН числив від осені 1918 р. Академічні проекти Грушевського і Вернадського хоча й не співпадали, однак до персонального конфлікту між ними, не дійшло. Кожен з них робив своє «Велике діло».

Зайцева Зінаїда (з. Київ)

Доктор исторических наук, профессор кафедры политической истории Киевского национального экономического университета имени Вадима Гетьмана.

В. Вернадский и М. Грушевский: преодоление конфликтногенных зон в организации украинской науки.

В статье исследуется генезис двух подходов к реализации идеи Украинской академии наук в первое двадцатилетие XX века. Показано, как противостояние двух институций вокруг научно-познавательных целей и языковых форматов презентации научной продукции формировало конфликтногенные зоны в академической среде, которые все же не переросли в личностный конфликт.

Ключевые слова: В. Вернадский, М. Грушевский, научное общество, Академия наук, конфликты.

Zinaida Zaitseva (Kyiv)

Professor of Political History at the Vadym Hetman Kiev National Economic University, Doctor of Historical Sciences.

V.I. Vernadsky and M.S. Hrushevsky: Overcoming a conflict-prone situation in the organization of Ukrainian science.

This article examines the genesis of two approaches to the implementation of the idea of the Ukrainian Academy of Sciences in the first two decades of the twentieth century. It shows how the confrontation between two institutions concerning scholar and educational purposes and languages of scientific products creates conflict-prone areas in an academic environment.

Keywords: scholar community, V.I. Vernadsky, M. Hrushevsky, the Ukrainian Academy of Sciences, conflicts.

¹ Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. Кн. 1: Листування: А–Г / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Архів РАН; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій, В.Ю. Афіані [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, С.М. Кіржаєв [та ін.]. — К., 2011. — С. 262.

² Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, С.М. Кіржаєв [та ін.]. — К., 2011. — С. 362.

³ Ці аргументи М. Грушевського цілком збігаються з його постулатами 1906–1908 рр., коли він скеровував членів УНТ на національно спрямовані наукові дослідження. Йому вдалося, зокрема за підтримки М.В. Лисенка, усунути кадетів В.П. Науменка та І.В. Лучицького від активної діяльності в товаристві, а невдовзі припинити вихід редагованого Науменком журналу двомовного характеру «Україна», який група членів товариства, названих Грушевським «київськими українознавцями», вважала титульним виданням УНТ. Згодом Грушевський під назвою «Україна» започаткував під егідою УНТ новий шоквартальник. (Дет. див: Зайцева З.І. Українське наукове товариство у Києві: обставини заснування та діяльність (1907–1922 рр.) // Київ в соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть: національний та європейський контекст» / 36. наук. праць. — К.: Київський ун-т ім. Бориса Грінченка. — С. 112–117.

⁴ Вернадский В.И. Дневники: 1926–1934. — М., 2001. — С. 353.

⁵ Вернадський В. Щоденники (1917–1921). Уривки // Вісник НАН України. — 2003. — №. 2. — С. 6.

⁶ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 46.

⁷ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921). — К., 2011. — С. 658.

⁸ Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — К., 2008. — С. 84.

⁹ Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. Кн. 1: Листування: А–Г. — К., 2011. — С. 285.

¹⁰ Там само. — С. 289.

¹¹ З протоколу засідання Ради Українського наукового товариства в Києві від 16-го квітня 1919 р. // Матеріали про зміни в Статуті Українського наукового товариства. Доповідь О. Янати на засіданні Ради 16.IV.1919 р. // Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — К., 2008. — С. 230.

¹² Персональний склад Ради Відділу природничих наук Українського наукового товариства в Києві // Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Джерела з історії... — С. 250.

¹³ Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років) // *Marra Mundi*: 36. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.— Л., 1996. — С. 743.

¹⁴ Матеріали про зміни в Статуті Українського наукового товариства. Доповідь О. Янати на засіданні Ради 16.IV.1919 р. // Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Джерела з історії... — С. 227.

¹⁵ Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. Кн. 1: Листування: А–Г. — С. 301.

¹⁶ Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) / Розділ «Хроніка» // Україна. — К., 1925. — Кн. 1–2 (11). — С. 216.

¹⁷ Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. Кн. 1: Листування: А–Г. — С. 342, 343.

¹⁸ Там само. — С. 344.

¹⁹ Там само. — С. 345.

Іваненко Оксана (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.
УДК 94(477)140.8«В.Вернадський»:«І.Вернадський»

ВПЛИВ І.В. ВЕРНАДСЬКОГО НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ЗАСНОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Статтю присвячено висвітленню значення постаті видатного українського вченого-економіста й громадсько-політичного діяча І.В. Вернадського у процесі формування системи переконань і цінностей, етичних ідеалів і суспільно-політичних поглядів всесвітньо відомого вченого, засновника Української академії наук, академіка В.І. Вернадського.

Ключові слова: *учений, мислитель, Україна, українська культура, Університет Св. Володимира, Українська академія наук, Чеська академія наук, Французька академія наук.*

В історії світової науки золотими літерами закарбувалося ім'я Володимира Івановича Вернадського — видатного українського вченого-природознавця й мислителя, основоположника геохімії, біогеохімії, радіогеології, вчення про біосферу, академіка Петербурзької АН (з 1909 р.), засновника й першого президента Української академії наук (1918–1921 рр.). Осягнути глибину наукового й суспільно-політичного світогляду В.І. Вернадського неможливо без звернення до історії його родини, до постатей, що справляли визначальний вплив на формування його особистості, починаючи з дитинства та юнацьких років.

До недавнього часу життєвий і творчий шлях батька Володимира Вернадського — Івана Васильовича Вернадського — не знаходив належного висвітлення в науковій літературі. У радянській історіографії його ім'я згадувалося у супроводі усталеного штампу «буржуазний економіст», ученому закидали неприйняття соціалістичних ідей та обстоювання принципів економічного лібералізму, адже І.В. Вернадський критикував общинне землеволодіння, обґрунтовуючи ідеї, що знайшли втілення на початку ХХ ст. у столипінській аграрній реформі. Сучасні українські історики констатують, що постать Івана Васильовича тривалий час перебувала у затінку його всесвітньо відомого сина¹. Поверненню його імені до літопису вітчизняної історії сприяють публікації В. Рожанівського, О. Ковалевської, В. Базилевича й В. Короткого².

Рід Вернадських має давнє козацьке коріння, за родинною легендою він походить від литовського шляхтича Верни, який у роки Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького середини XVII ст. перейшов на бік козаків. Після ліквідації Запорозької Січі, згідно з указом Катерини II від 3 серпня 1775 року, нащадок Верни Іван оселився на Чернігівщині та став священиком. Його син Василь Вернадський був медиком, здобув освіту в Московській медико-хірургічній академії, а 1799 року брав участь у поході союзних російського та австрійського військ під командуванням О.В. Суворова до Італії. Разом із очолюваним ним шпиталем Василь Іванович потрапив у полон до маршала А. Масена, декілька років прожив у Франції, де перейнявся масонськими ідеями. Володимир Вернадський особливо пишався тим, що його дід Василь у своєму шпиталі рятував життя не лише пораненим російським підданим, а й французам. Він однаково дбайливо ставився до всіх своїх пацієнтів, і за це Наполеон I нагородив його найвищою відзнакою Франції — орденом Почесного легіону.

Іван Васильович Вернадський народився в Києві 1821 року. Навчався в Київському повітовому духовному училищі та 1-й Київській гімназії. 1837 року вступив до Університету Св. Володимира. Написана ним у студентські роки праця «О полонизмах в русском языке» здобула високу оцінку ректора Київського університету М.О. Максимовича. З метою підготовки до зайняття в університеті кафедри політичної економії і статистики Іван Васильович упродовж 1840-х рр. удосконалював свою освіту в Німеччині, Великій Британії, Бельгії, Нідерландах, Австрії, Швейцарії. У Парижі він відвідував різноманітні промислові підприємства та благодійні заклади, слухав лекції знаменитих французьких економістів Жерома Бланкі й Мішеля Шевальє. У звіті Університету Св. Володимира за 1847/1848 навчальний рік, що зберігається в Державному архіві міста Києва, з цього приводу зазначається: «Ще 1843 року Рада Університету, з Найвищого дозволу, відправила в чужі краї п'ятьох відмінних кандидатів своїх для подальшого їх удосконалення з метою створити в їх особі викладачів по кафедрам, що залишалися досі вакантними. Відвідавши впродовж трьохлітнього перебування за кордоном, згідно з наданою Радою Університету інструкцією, Німеччину, Францію та Англію, вони по поверненні до Росії призначені П. Міністром Народної Освіти, до здобуття ними вищих учених ступенів, виконуючими посади ад'юнктів по кафедрам, для спеціального вивчення предметів яких вони були відряджені за кордон...»³. Результатом закордонної наукової подорожі Івана Васильовича Вернадського стала його дисертація «Про теорію потреб», яку він успішно захистив у Санкт-Петербурзі 1847 року. У 1849 році вчений здобув ступінь доктора історичних наук, політичної

економії і статистики. Упродовж 1849–1856 років він був професором спершу Київського, а згодом Московського університетів.

У 1856–1867 роках Іван Васильович перебував на посаді чиновника особливих доручень при міністрі внутрішніх справ у Петербурзі, видавав журнал «Экономический указатель». Значного резонансу набула доповідь ученого на Міжнародному статистичному конгресі у Відні 1857 року. І.В. Вернадський брав участь у підготовці селянської реформи 1861 року, виступав проти запровадження великих викупів за звільнення селян. У 1862 році він одружився з Ганною Петрівною Константинович — представницею давнього козацько-старшинського роду. Її дядьком був один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства Микола Іванович Гулак. 12 березня 1863 року в сім'ї Вернадських народився син Володимир. 1868 року родина переїхала до Харкова, а отже, дитинство майбутнього всесвітньо відомого вченого Володимира Івановича Вернадського було пов'язане з Україною. Під впливом батьків він змалку прилучився до світоглядних уявлень, морально-етичних принципів, усної народної творчості українського народу, на все життя зберіг відданість українській культурі. Володимир Іванович згадував: «Батько і мати мої були киянами. В обох родинях були живі національні українські традиції. Мої дитячі роки (1868–1876) я провів на Україні, в Полтаві та Харкові, бував і в Києві...

Батько і мати добре знали українську мову. Мати, дуже музична, з великим голосом (меццо-сопрано) — прекрасно співала українські пісні, бували дома й хори. На мене це дуже сильно діяло, хоча я це нічим зовні і не проявляв. Я був дуже замкнутою дитиною»⁴.

У родині Вернадських панували культ декабристів, негативне ставлення до самодержавства, атмосфера демократизму, загальнолюдських принципів гуманізму. Батьки з дитинства прищепили Володимирі громадську відповідальність, повагу до простого народу, до важкої праці. Іван Васильович був послідовним противником кріпацтва, і коли на початку 1850-х років одержав як придане за першою дружиною Марією Шигаєвою маєток з кріпаками, то одразу ж їх звільнив.

І.В. Вернадський завжди тримав руку на пульсі найважливіших подій європейського наукового й суспільно-політичного життя, позначеного ідеями академічних і громадянських свобод. Він глибоко усвідомлював необхідність лібералізації суспільно-політичного ладу Російської імперії шляхом запровадження конституційно-правових інститутів. Одного разу, коли у Вернадських гостював професор Харківського університету Д.І. Каченовський, Іван Васильович підізвав до себе сина Володимира та сказав: «Мій батько думав, що я доживу до конституції, але я цього не думаю, але впевнений, що Володя буде жити у вільній країні»⁵.

Великий вплив на Володимира Вернадського справили розповіді батька про народного героя Італії, діяча Рісорджименто Дж. Гарібальді. Майбутній академік згадував, що батько розповідав йому історію України зовсім не так, як вона викладалася в гімназії. З батьківської бібліотеки він черпав українські видання, зокрема, знайшов у ній окремі номери «Основи» — першого українського суспільно-політичного й літературно-мистецького журналу, що видавався в Петербурзі впродовж 1861–1862 років. І.В. Вернадський підтримував зв'язки з М.О. Максимовичем, Т.Г. Шевченком, М.І. Гулаком, М.І. Костомаровим, В.М. Білозерським, П.О. Кулішем, Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком, Х.Д. Алчевською та багатьма іншими діячами української культури.

У період навчання в Харківській класичній гімназії Володимир Вернадський разом із батьком та всією своєю родиною здійснив першу в житті поїздки за кордон — на Віденську міжнародну виставку 1873 року. Під час цієї подорожі Вернадські також відвідали Дрезден, Венецію, Женеву, Невшатель. Найбільше враження на 10-літнього Володимира справила Прага. Батько багато розповідав йому про Чехію та ділився своїми мріями переселитися до більш вільної країни.

У 1876 році, перебуваючи за кордоном, батько і син Вернадські із західноєвропейської преси отримали приголомшливу для них інформацію щодо видання сумнозвісного Емського указу Олександра II. У період навчання в Петербурзькій гімназії Володимир Вернадський у щоденниковому записі від березня 1878 року висловив своє обурення з приводу порушення прав українців: «Жахливо утискають малоросів. Драгоманову навіть в Австрії не дозволили видавати газету малоросійською мовою. В Росії зовсім заборонено друкувати книги моєю рідною мовою. На канікулах я з усім завзяттям візьмуся за неї. В Києві, якщо в якому-небудь домі побачать портрет Шевченка, то його відбирають. Незважаючи на те, що багатьох беруть до в'язниці за вечорниці малоросійські, але вони безперестанку бувають. У Галичині малоросійська народність дуже піднялася. Кращі малоросійські родини переселяються туди»⁶.

Надання загальноєвропейського резонансу обговоренню проблем розвитку української культури в межах Російської імперії сприяв М.П. Драгоманов, який узяв участь у Першому Міжнародному літературному конгресі письменників Європи в Парижі (1878 р.), де головував В. Гюго, і підготував доповідь «*La littérature Oukraïnienne proscrite par le gouvernement russe*» («Українська література, проscribeвана російським урядом»), спрямовану проти ганебного Емського указу 1876 року. У такий спосіб він прагнув привернути увагу учасників конгресу до ситуації, «...в якій опинились письменники одного народу, представники однієї літератури, котра покликана здійснювати свою місію в розвитку європейської циві-

лізації»⁷. Творчістю М.П. Драгоманова В.І. Вернадський захопився ще в юнацькі роки під впливом батька. Він старанно студіював його праці, перечитав томи часопису «Громада», які Драгоманов видавав спільно з С. Подолинським у Женеві. Пізніше В.І. Вернадський згадував, що вже після смерті батька, 1888 року в Парижі, він швидко зійшовся з Драгомановим завдяки тому, що був добре обізнаний з його творчістю.

Володимир Вернадський ще більше зблизився з батьком, коли той перебував у відчаї через втрату сина від першого шлюбу Миколи. Відтак, саме на сина Володимира Іван Васильович покладав великі надії як на продовжувача родинних традицій Вернадських. Посіяні ним зерна потрапили на благодатний ґрунт і зійшли на славу українського народу, на користь світової науки.

Наукові здобутки Володимира Івановича Вернадського високо оцінені за кордоном. Його обрано іноземним членом Чеської академії наук (1926 р.), членом Природознавчого клубу в Празі, членом-кореспондентом Празького природознавчого геологічного товариства. Загально-визнаним є його вплив на розвиток празької мінералогічної і геохімічної наукової школи.

Критикою радянської політики в галузі науки були пронизані виступи В.І. Вернадського на засіданнях загального зібрання Академії наук СРСР. Так, у своєму звіті про закордонне відрядження від 1927 року вчений висловив обурення з приводу того, що незважаючи на запрошення від Карлового університету, йому не надали дозвіл на відвідання Чехословаччини. Але ж поїздка до Праги була для нього необхідною, і відмова в ній зашкодила його науковій роботі, оскільки у Радянському Союзі на той час не було жодного мінералогічного інституту, забезпеченого таким обладнанням, як інститути при університетах у Брно та Празі. Вернадський зауважував у своєму звіті: «...я був позбавлений можливості заїзду до Праги, де створено новий радієвий інститут, обладнаний, завдяки достатнім коштам, наданим чехословацьким народом, за останнім словом науки, і який мені важливо було бачити. Як відомо, радієвий інститут Союзу обладнаний дуже бідно, і я думав добитися коштів для його підйому, з'ясувавши, як здійснена справа облаштування радієвого інституту в короткий строк однією з відносно невеликих держав Заходу»⁸.

Наступного 1928 року вчений усе-таки отримав від Академії наук та народного комісаріату освіти закордонне відрядження, впродовж якого прочитав французькою мовою 16 лекцій у Карловому університеті та відвідав Державний радієвий інститут у Празі. Результатом цієї поїздки стала особлива записка, яку Вернадський представив Президії АН СРСР. У ній він висловив свої міркування з приводу погіршення умов науково-дослідної роботи в Радянському Союзі та покращення їх на Заході.

Вернадський акцентував увагу на тому, що Державний радієвий інститут у Празі за рік діяльності досяг більших наукових результатів, ніж чисельніший за кількістю співробітників Державний радієвий інститут у Ленінграді за всі шість років свого існування.

1928 року Володимира Івановича Вернадського було обрано членом-кореспондентом Французької академії наук по секції мінералогії. На засіданні її секретного комітету від 4 червня 1928 року на підтримку кандидатури Вернадського виступив французький кристалограф і мінералог, член Французької академії наук з 1907 року В.-Ф.-Ф.-О. Валлеран, який у своїй доповіді здійснив узагальнюючий огляд наукового доробку українського вченого, згадав про його дослідження в паризькій лабораторії професора Коллеж де Франс Ле-Шательє (1889 р.) та викладацьку діяльність у Сорбонні упродовж 1923–1924 років. Великою популярністю користувався курс лекцій Вернадського з геохімії, виданий у Франції 1924 року.

Отже, визначальний вплив на формування особистості Володимира Івановича Вернадського мали прищеплені йому з дитинства батьком Іваном Васильовичем палка любов до України, української мови, яку він уважав своєю рідною мовою, відданість демократичним цінностям і дух волелюбності. Подорожі за кордон, передусім до Європи, перші з яких були здійснені разом із батьком, у подальшому стали невід'ємною складовою наукової кар'єри Володимира Вернадського, що сприяли розширенню спектру його міжнародної співпраці та реалізації його найвищої мети — служіння науці.

Іваненко Оксана (з. Київ)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории международных отношений и внешней политики Украины Института истории Украины НАН Украины.

xenie_78@mail.ru

Влияние И.В. Вернадского на формирование мировоззрения основателя Украинской академии наук В.И. Вернадского.

Статья посвящена освящению значения личности выдающегося украинского учёного-экономиста и общественно-политического деятеля И.В. Вернадского в процессе формирования системы убеждений и ценностей, этических идеалов и общественно-политических взглядов всемирно известного учёного, основателя Украинской академии наук В.И. Вернадского.

Ключевые слова: учёный, мыслитель, Украина, украинская культура, Университет Св. Владимира, Украинская академия наук, Чешская академия наук, Французская академия наук.

Oksana Ivanenko (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

I.V. Vernadsky's influence on the worldview formation of the founder of the Ukrainian Academy of Sciences V.I. Vernadsky.

This article deals with the significance of the personality of the eminent Ukrainian economist and public figure I.V. Vernadsky during the formation of beliefs and values system, ethical ideals and political views of the world-renowned scientist, the founder of the Ukrainian Academy of Sciences V.I. Vernadsky.

Keywords: *a scientist, a philosopher, Ukraine, Ukrainian culture, St. Vladimir University, Ukrainian Academy of Sciences, Czech Academy of Sciences, French Academy of Sciences.*

¹ Рожанівський В. У затінку імені сина // Історичний календар (1999). — К., 1998. — С. 113–114.

² Ковалевська О. Видатний учений, освітянин і громадський діяч // Вісник НАН України. — 2001. — № 5. — С. 58–63; Вернадський І. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні. — К., 2009; Базилевич В.Д., Короткий В.А. Економіст Іван Васильович Вернадський. — К., 2012.

³ Державний архів міста Києва. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 73. — Арк. 1–2 зв.

⁴ Страницы автобиографии В.И. Вернадского. — М., 1981. — С. 10.

⁵ Там же. — С. 17.

⁶ Там же. — С. 23.

⁷ Драгоманов М. Українська література, проscribeвана російським урядом / Пер. з фр. — Л., 2001. — С. 50.

⁸ Отчёт о заграничной командировке акад. В.И. Вернадского в 1927 г. // Известия АН СССР. — 1927. — № 18. — С. 1645.

⁹ Отчёт о заграничной командировке В.И. Вернадского в 1928 г. // Известия АН СССР. — 1928. — № 8–10. — С. 492.

Василюк Оксана (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історіографії та джерелознавства

Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.
УДК 94(477)394.92(«А.Кримський»+ «В.Вернадський»)

**«В МОЕЙ ЖИЗНИ ВСТРЕЧА С ВАМИ СОСТАВЛЯЕТ
ОГРОМНУЮ ВАЖНУЮ ПОЛОСУ...»
(З ЕПІСТОЛЯРІЮ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО –
ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО)**

В статті аналізуються листи, які протягом 1904–1941 рр. писали один одному видатні вчені — академік Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) та академік Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942), які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та архіву Російської академії наук. З листів дізнаємося, що хоча Володимир Іванович та Агатангел Юхимович були вченими з різних галузей знань, їх об'єднувало багато речей, в тому числі любов до України. Саме Володимир Вернадський запросив Агатангела Юхимовича у 1918 р. до Києва для організації Української академії наук, яку перший з них очолив, а другий став її неодмінним секретарем. Їхні листи зберігають тепло приятелів двох поважних діячів української науки і дають нам невичерпну інформацію про них.

Ключові слова: Вернадський, Кримський, листування, академія, дружба.

Цього року в Україні відзначається 150-річний ювілей Володимира Івановича Вернадського (1863–1945) — видатного вченого-природознавця, талановитого організатора науки. Багато років на його робочому столі серед фотографій рідних та друзів стояв портрет сходознавця Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942). А Агатангел Юхимович писав до Володимира Івановича у 1911 р.: «В моей жизни встреча с Вами составляет огромную важную полосу. В Вас я увидел ряд данных, которые как раз во мне отсутствуют. Но главным образом на меня повлияла Ваша гармоничность: прекрасный ученый и человек с чутким общественным принципом; и специалист, и широкий философ; не только исповедник известных идей, но практический, последовательный исполнитель их в жизни...»¹. Вони були вченими в різних галузях знань. Що ж об'єднувало їх? Про це ми можемо дізнатися з їхньої епістолярної спадщини, що є невичерпним джерелом для розкриття взаємин двох академіків, фундаторів Української академії наук.

Їхнє листування тривало більше тридцяти років. Почалося все восени 1904 р. Це був підготовчий період організації Академічного союзу, який мав на меті вироблення найсприятливіших умов для розвитку вищої школи. Професор О. Веселовський звернувся до А. Кримського з пропозицією стати представником від Лазаревського інституту й у разі згоди просить повідомити про це «главного устроителя дела» професора В. Вернадського. Кримський на цьому ж листі робить приписку: «Многоуважаемый Владимир Иванович! Пишу прямо на письмо А.Н. Веселовского, которое Вам объяснит все. Само собою разумеется, что я отвечаю полным согласием»². Пізніше, в іншому листі 1937 р., він згадував: «Спрашиваете, когда мы с Вами познакомились. В 1904 г. осенью... У Вас на квартире предварительно собрались представители всех высших школ Москвы для совещания. От Лазар[евского] института был я. После совещания... Вы предложили мне остаться... Мы разговорились, Вы вспоминали о Драгоманове. Так и установились наши близкие отношения»³.

Взагалі Володимир Вернадський, на відміну від Агатангела Кримського, був активним учасником громадського та політичного життя Росії ще зі студентських років. Тому ці теми часто з'являються в їхньому листуванні, особливо в революційні роки початку ХХ століття. З листів 1905 року видно, що Агатангел Юхимович не мав таких райдужних надій на конституціоналістські перетворення в Росії, як Володимир Іванович. Він зазначав, що в провінції переважають настрої не конституціоналістські, а революційні. А невеликі селянські бунти поступово стають все сильнішими та агресивнішими. Солдати виступають проти офіцерів. І все частіше ці події завершуються кровопролиттям. Лист від 22 січня 1906 р. зі Звенигородки повен опису трагічних подій грудня 1905 р. у Москві, свідком яких він став. Кримський пише, що, навіть приїхавши до батьків, він продовжує відчувати тривогу від пережитого, а на відстані стрілянина на вулицях Москви здається ще жахливішою. У тихій ще донедавна провінції теж киплять пристрасті, відбуваються речі, які колись неможливо було б уявити⁴.

Цікавим є лист від 29 серпня 1909 року, в якому, відповідаючи Вернадському, Кримський пише: «Один из заданных Вами вопросов: „в чем, — по-моему, — суть исторического процесса?“ всегда был для меня больным. И не потому больным, что я должен был себе ответить: „не знаю и не могу составить даже гипотетического ответа“, а скорее — потому, что в моей душе давно шевелится сомнение и подозрение: „да существует ли закономерность в общем историческом процессе?“. Между отдельными, частными моментами из истории того или другого народа, конечно, не трудно бывает установить причинную связь, и мне кажется, что это собственно и составляет главный интерес в работе историка.

А существование какого-нибудь общего принципа, составляющего суть исторического развития, остается для меня чем-то до крайности темным. Впрочем, на эту тему можно бы говорить очень и очень много, не в нескольких строках письма»⁵.

Такі обговорення філософських тем були досить частими в їхній епістолярній спадщині. Відчувається, що це було продовженням особистих бесід, які були регулярними, коли обидва жили в Москві, до переїзду Володимира Івановича до Петербурга, про що дуже шкодував Агатангел Юхимович. А причиною переїзду стали події початку 1911 р. в Московському університеті, коли багато його професорів на знак протесту проти утисків з боку влади подали у відставку. Серед них був і Володимир Вернадський. Не раз Агатангел Юхимович повертається до цієї події, розмірковуючи, чи міг би сам так вчинити. Але, без сумніву, Кримського захоплював цей вчинок, про що він неодноразово писав, зокрема в серпні 1911 р.: «А обстоятельства Вашего ухода из у[ниверсите]та — разве я их могу когда-нибудь забыть! Вечно они, с полной живостью, будут оставаться в моей памяти как особенно красивый, благородный аккорд всей той гармоничности, к[ото]рую я в течение нескольких лет близко в Вас наблюдал». У цьому ж листі продовжує: «Мы, конечно, больше в жизни не встретимся... И оттого с болью сердца я Вам приношу мои прощальные пожелания всяких счастлих и благодарности за то многое хорошее, что я от Вас и от Ваших видел»⁶.

І хоча ми знаємо, що Агатангел Юхимович помилявся і попереду у них було ще багато зустрічей, їхнє листування 1912–1917 рр. свідчить, що вони були нечастими. Тому в кореспонденції цього періоду більше місця присвячується обговоренню особистих тем, які, вірогідно, раніше були предметом розмов тет-а-тет, бо тепер листи стають основним способом їхнього спілкування.

Так, у листі 1912 р. Кримський докладно описує події, що турбували його в стосунках з викладачем Лазаревського інституту східних мов, що вів практичні заняття з арабської мови — Михайлом Осиповичем Аттаєю. Конфлікт між ними розгортався протягом кількох років. Агатангел Юхимович вважав неприпустимими для працівника інституту деякі вчинки Аттаї. Його бентежила думка, що склалася, — буцімто грошовими стосунками з Аттаєю можна вирішити будь-які проблеми. Ректор Всеволод Міллер ніяк не реагував на ці повідомлення, бо вважав, що «у восточных людей своеобразная этика, которой нам все равно не переделать»⁷. Аттая ж у 1911 р. подав на Кримського позов до суду громадської совісті. У позові зазначалося, що Агатангел Юхимович винен у наклепі та завданні шкоди службовій кар'єрі. Кримський ґрунтовно готувався до судових засідань. На користь Агатангела Юхимовича свідчили понад

20 осіб — і колеги, і колишні студенти. Так, один зі свідків сказав: «Язва інститута — денежные отношения между Агтаей и экзаменуемыми студентами. Отношения эти в корне развращают студенчество. Первое последствие — презрение к науке. Судьба профессора Крымского, который за попытку бороться против подобной ненормальности попал на скамью подсудимых, еще более усиливает тягостное впечатление. Зовут на суд человека, который кроме науки никаких интересов не имеет, человека, который ослеп (буквально) от массы написанных им трудов и который составляет украшение института»⁸. Закінчилося все примиренням сторін.

Повні тривоги за долю Лазаревського інституту й кілька листів серпня 1917 р. з Трапезунда (нині Трабзон у Туреччині). Агатангел Юхимович був там у відрядженні від Російської академії наук для розбору та опису цінних рукописів, що зберігалися в цьому місті та його околицях. І от там він дізнався, що ректор Лазаревського інституту Павло Гідулянов, якого він неодноразово в листах до Вернадського згадував з повагою, під тиском «вірменських націоналістів» подав у відставку. Кримський дуже розхвилювався, бо вважав, що це може негативно позначитися на керуванні установою, якщо прийде хтось не той, тобто людина, яка буде опікуватися не спеціальними класами східних мов, а лише вірменською гімназією. Фактично поділ Лазаревської гімназії, заснованої ще у 1814 р. вірменськими купцями братами Лазаревими в Москві для вірменських дітей, відбувся ще в 60-ті рр. XIX ст., коли було вирішено розділити її. 1872 р. установа була поділена на дві — п'ятикласну гімназію, в якій на додаток до класичного курсу викладали вірменську мову й Закон Божий Вірменської апостольської церкви, та спеціальні класи, в яких три роки мали викладати арабську, перську та турецьку мови, а також історію, мови та культуру країн Сходу та Закавказзя, російську словесність. Міністром освіти Тимчасового уряду на той час (липень–серпень 1917 р.) був Сергій Федорович Ольденбург, а товаришем міністра — Вернадський, які були друзями ще зі студентських часів. Тому Кримський звернувся з проханням до Володимира Івановича попросити Ольденбурга хоча б відкласти вирішення цього питання до повернення в Москву його та інших професорів-лазаревців — Гордлевського, Веселовського. Вважав, що призначення непідходящої людини на посаду ректора буде мати погані наслідки для держави, оскільки їхній інститут готував основні кадри для посольств до східних країн, і не можна жертвувати інтересами закладу вищої освіти перед закладом середньої освіти. У наступному листі від 21 серпня він ще раз настійливо просить Вернадського переговорити з Ольденбургом. Вихід Агатангел Юхимович бачив у повному поділі цих двох установ⁹.

І, звичайно, з 1918 р. головною темою їхнього листування стає Українська академія наук. Ще 16 липня 1918 р. Вернадський писав до Кримського: «Я взяв на себе председательство в Комиссии по созданию Укр[аинской] Акад[емии] наук. Лично я считаю важным это учреждение и с точки зрения украинского возрождения, которое, как Вы знаете, всегда было мне дорого, и с точки зрения общечеловеческой — создание крупного научного исследовательского центра. До сих пор Ком[иссию] не удалось собрать — надеюсь собрать на этой неделе. Целый месяц пошел на мелкие [дела] и подготовительную работу. Жду Вас чрезвычайно, т.к. уверен, что мы с Вами — несмотря на частичные, неизбежные расхождения — в общем сойдемся, и я очень буду рад поработать в этот тяжелый и трудный момент с таким близким и дорогим мне человеком, как Вы. В далекое будущее я смотрю с большой верой и для Украины, и для России. Но ближайшее будущее и той, и другой мне представляется чрезвычайно тяжелым и во многом трагическим»¹⁰. І додає в наступному листі від 23 липня: «Приезжайте, пожалуйста, немедленно. Ваше присутствие необходимо... Вопрос об Ак[адемии] Н[аук] идет быстро... Скорее приезжайте. Я все время чувствую Ваше отсутствие. Как же Вам не быть в такой момент! Приезжайте немедленно»¹¹. Кримський приїхав у вересні й одразу активно взявся до роботи. Було розроблено статут академії, її основні принципи існування.

Академія наук була заснована 14 (27) листопада 1918 р. Вернадський був обраний її президентом, а Кримський — неодмінним секретарем. І почалися академічні будні. Листи наповненні обговоренням організаційних питань: які приміщення нададуть, коли проводити засідання, як зберегти передані академії бібліотеки та колекції, бо Вернадський опікувався ще й створенням Всенародної бібліотеки. А тим часом влада у Києві весь час змінювалася: уряд Скоропадського змінила Директорія, за нею — більшовики. У середині 1919 р. війська А. Денікіна зайняли майже всю територію України й у вересні — Київ. Усі закони, прийняті попередниками, скасовувалися. Кримський наприкінці 1920 р. писав: «Академія преблагополучно существует. Советская власть относится к ней очень хорошо, выплачивает ей жалованье раньше прочих учреждений, снабжает помещениями»¹². Вернадський з Криму писав, що йому «усякі дрібниці» про академію і бібліотеку «дорогі та милі», просить надсилати йому усі видання Академії¹³. Кримський докладно пише про зміни, що сталися у складі академії та академіків, про бібліотеку, про створення архіву, про нові видання. Торкається і своїх наукових справ¹⁴.

Треба зазначити, що листування двох академіків УАН у цей період здійснювалося переважно українською мовою, хоча до цього вони писали один одному російською. З Петрограда Володимир Іванович повідомляє,

що був би дуже радий, якби Агатангел Юхимович писав йому «по-українськи», бо може чути тут українську мову тільки від своєї доньки Ніни та часом від кого-небудь з українців. Хоча трохи згодом він писав: «Пишу Вам по-русски, т.к. боюсь писать по-украински Вам, такому великому знатоку дорогого и мне украинского языка: наделаю ошибок, а Вы это отметите»¹⁵. Пізніше він зазначав в одному зі своїх останніх листів до Кримського: «...сводя итоги жизни — передо мной проходят наши встречи. В общем итог — единая одна идея: научная творческая работа и свободная культурная работа за Украину и на родном языке наших предков. Эти оба стремления мне передал мой отец с детства. И я никогда не мечтал даже, что мне придется в обоих течениях принять самое горячее, до известной степени ведущее участие. И в обоих путях я шел рядом с Вами. Моя научная работа для меня и в сущности для Вас все же [дело] [жизни]... она стоит на первом месте — но культура украинского народа на родном языке — в критический момент истории нас объединяла, и мы с Вами выбрали правильный, как это видно теперь, путь»¹⁶.

А наразі Вернадський з Петрограда 23 квітня 1921 р. у відповідь на лист Кримського, в якому той просить його негайно повернутися до Києва, бо це дуже необхідно для академії, відправляє два листи — офіційний та приватний. У приватному він пише, що його дуже потішила звістка про те, що він і досі залишається на посаді президента. Володимир Іванович дуже жалкує, що в Україні, і Києві зокрема, у нього немає повноцінних умов для наукових досліджень, «бо бібліотеки не досить для цієї мети багаті». Дуже хвилюють Вернадського так звані «поліпшення» УАН. Він зазначає, що «як це складається в українській історії, що свої — бог зна з яких мет — попсують і нівечать найважливіші свої інституції»¹⁷. А в офіційному листі повідомляє, що складає з себе обов'язки президента академії та додає: «я би бажав не поривати з Українською Академією Наук, дорогою та близькою моєму духовному настрою. Був би радий робити усі доручення Академії, як тут, у Петрограді, та[к] взагалі усюди, де мені доведеться проживати»¹⁸.

У відповідь Кримський заспокоює Вернадського, бо вважає, що новий статут ніяк не змінить роботи академії, і надіється, що «він тільки на папері і залишиться». Зазначає, що працює багато, але не знає «коли пощастить те все видрукувати»¹⁹. На жаль, Агатангел Юхимович помилявся. Радянську владу не влаштовувала автономія академії, і хоча підпорядкованість її Наркомосу та інші новації нового статуту і справді спочатку були формальністю, згодом все змінилося.

А поки що Володимир Іванович майже в усіх листах другої половини 1920-х рр. дуже дякує за надіслані публікації і надалі просить передавати

йому видання академії, щойно ті будуть видрукувані. Продовжує активно цікавитися академічними справами, зокрема подіями навколо Геологічного музею. Хвилює його й доля Полтавського музею. Він просить А. Кримського як неодмінного секретаря втрутитися: «Я знаю музей с его основания, с молодости, и то, что я сейчас слышу о его положении, меня чрезвычайно тревожит. Все может погибнуть — и невозвратно — не по злему умыслу, а по невежеству. Неужели нельзя ничего сделать?»²⁰.

З багатьох листів Вернадського цього періоду видно, як він сумував за Україною, за роботою в академії. Зокрема, він писав: «Для меня и Украина, и Киев, и Укр[аинская] Академия дороги и близки, слились с моей старой личностью»²¹, і в майбутньому «хочется видеть ближе и конкретнее и Академию, и Библиотеку. Я так радуюсь их росту и так верю в их большое значение — и мне так дорога Академия»²². І так майже в кожному листі. А в Українській академії тим часом розгортався конфлікт між А. Кримським і С. Єфремовим з одного боку та М. Грушевським — з другого. 9 грудня 1926 р., Кримський пише Вернадському: «Приехал Грушевский — и все переменялось. Началась закулисная интрига, стремление наводнить Академию людьми, мало причастными к науке, но зато несомненными украинскими шовинистами. Наряду с этим развилась система политических доносов в Харьков, обвинения Ефремова, Василенка и др[угих] в политической неблагонадежности и тому под[обная] мерзость. Много раз у меня появлялась охота — отойти совершенно в сторону, даже покинуть Киев. Думаю, что, поговоривши с Вами долго — обстоятельно, я мог бы принять ряд полезных решений. Но увы!.. как бы мне хотелось хоть немного поговорить с Вами и друг о друге, душевно, сердечно, как это не раз бывало в *tempore pasati*»²³.

У цьому ж листі він просить Володимира Івановича написати статтю для збірника на пошану академіка Д. Багалія, який на той час був членом Президії ВУАН. У відповідь Вернадський пише два листи — офіційний і приватний. В офіційному він сухо повідомляє, що «совершенно завален работой», яка не дає йому можливості зосередитися на іншому, і додає, що дуже засмучений тим, що не зможе написати статтю для збірника²⁴. А в приватному листі пояснює Кримському, що, хоча першим його бажанням було статтю написати, незважаючи на брак часу, подумавши, він не захотів цього робити, оскільки вважає, що дії Дмитра Івановича останнім часом сприяють зруйнуванню вищої освіти в Україні, і це його дуже бентежить. Хоча додає, що не засуджує Багалія, бо в «сложный момент, нами переживаемый, нет правильного решения»²⁵. Ці листи ще раз засвідчують, що між двома друзями ступінь довіри був дуже високий, якщо в той час вони могли обмінюватися такими розсудами.

Кінець 1920-х — початок 1930-х рр. був дуже непростим у житті Агатангела Кримського. Його — неодмінного секретаря ВУАН, керівника її Першого відділу та багатьох наукових установ — поступово почали звільняти майже з усіх посад, відстороняти від роботи, виключати зі звичного середовища. Заарештували багатьох його колег та близьких. В листах він часто згадує названого сина Миколу Левченка, думає про власну смерть, яка звільнить його. Хоча все ж надіється попрацювати і закінчити почате. У цей час Агатангел Юхимович живе у Звенигородці. Як пише в автобіографії: «Віддалившись од усякої адміністративної діяльності і одпочивши, я зміг оддатися, в міру своїх старечих сил і своєї півсліпоти, самій одній науковій праці»²⁶. Він багато пише про свою роботу, але додає в листі від 10 жовтня 1937 року: «На Ваш вопрос: „Как вы живете и работаете?“ я ведь обязательно должен был бы отвечать: „Работаю с утра до вечера, работаю очень продуктивно, и работа позволяет мне забыть о той глубоко унижительной жизни, в к[ото]рую повергает меня мое нищенство“... Только третьего дня мне блеснул луч надежды на избавление от той дикой нужды, в к[ото]рой протекали для меня последние пять лет. Академикам прибавили жалованье... Я почувствовал, что на нек[ото]рое время (пока цены опять не вздуются) я имею право чувствовать себя человеком, с человеческим достоинством, а не изголодавшимся полужверьком»²⁷. Дуже сумно читати такі рядки.

У листах кінця 1930-х рр. академіки все частіше згадують своє минуле, першу зустріч, інші приємні речі. Продовжують обмінюватися науковими працями, ставлять один одному питання щодо них. У цей час їм довелося ще кілька разів зустрітися особисто. Після зустрічі у 1940 р., Агатангел Юхимович писав: «Моя длительная беседа с Вами... оставили во мне глубочайшее впечатление. Я всегда глубоко ценил Ваш философско-исторический взгляд на науку и учился у Вас многому, расширяя свой кругозор». У цьому ж листі ділиться з Володимиром Івановичем своїми думками щодо тих заходів, які хоче провести академія на честь його 70-річчя. І хоча скаржитись, що «мне, серенькому невидному старичку, придется покрасоваться в иконостасе и отвечать на приветствия более или менее впопад», радіє з того, що у зв'язку з його ювілеєм радянська влада обіцяла заснувати сходознавчий інститут. Він був так натхнений цією звісткою, що надіявся — «годика два-три протяну»²⁸. На початку 1941 року Вернадський надсилає своє вітання з ювілеєм, в якому зазначає: «Я надеюсь еще и еще свидеться»²⁹.

Але це були вже їхні останні листи один одному. Невдовзі Агатангел Юхимович був заарештований та помер в ув'язненні. Володимир Іванович пережив його лише на кілька років. Але їхня епістолярна спадщина й

досі дає нам багатий фактичний матеріал. А головне, що вона зберігає тепло приязні двох видатних діячів української науки.

Василюк Оксана (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела историографии и источниковедения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины.

«В моей жизни встреча с Вами составляет огромную важную полосу...» (из эпистолярия Агатангела Крымского — Владимира Вернадского).

В статье анализируются письма, которые на протяжении 1904–1941 гг. писали друг другу известные ученые — академик Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) и академик Агатангел Ефимович Крымский (1871–1942), и которые хранятся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и архива Российской академии наук. Из писем видно, что хотя Владимир Иванович и Агатангел Ефимович были учеными в разных областях знаний, их сближали многие вещи, в том числе любовь к Украине. Именно Владимир Вернадский пригласил Агатангела Крымского в 1918 г. в Киев для организации Украинской академии наук, которую первый возглавил, а второй стал ее постоянным секретарем. Их письма хранят тепло дружбы двух уважаемых деятелей украинской науки и дают нам неисчерпаемый материал о них.

Ключевые слова: Вернадский, Крымский, переписка, академия, дружба.

Oksana Vasylyuk (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Historiography and Source Studies at the A.Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

«Meeting you is enormously important part of my life...» (from the correspondence between Agatangel Krymsky and Volodymyr Vernadsky).

The article analyses the letters written by famous scientists — the academician Volodymyr Vernadsky and the academician Agatangel Krymsky to each other during the period from 1904 to 1941. The letters are kept in the Institute of Manuscripts at the Vernadsky National Library of Ukraine and the Archives of the Russian Academy of Sciences. The letters give evidence that, although Volodymyr Vernadsky and Agatangel Krymsky were scientists in the different academic fields, they shared common interests and both loved Ukraine. It was Volodymyr Vernadsky who invited Agatangel Krymsky in Kyiv in 1918 to set up the Ukrainian Academy of Sciences. Volodymyr Vernadsky became its president and Agatangel Krymsky became its permanent secretary. Two scientists were interested in various aspects of life. Their letters preserve warmth of relations between two outstanding people and provide ample information about them.

Keywords: V. Vernadsky, A. Krymsky, correspondence, Ukrainian Academy of Sciences, friendship.

¹ Архив Российской академии наук (далі — АРАН). — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 880. — Арк. 19–20 зв.

² Там само. — Арк. 31.

³ Там само. — Оп. 4. — Спр. 99. — Арк. 84–85.

- ⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 880. — Арк. 1–2 зв.
- ⁵ Там само. — Арк. 16–17.
- ⁶ Там само. — Арк. 19–20 зв.
- ⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф. XXXVI. — Спр. 604. — Арк. 1.
- ⁸ Там само. — Спр. 616. — Арк. 7.
- ⁹ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 880. — Арк. 28–28 зв.
- ¹⁰ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 22762. — Арк. 1–2.
- ¹¹ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІА НБУВ). — Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10–11.
- ¹² АРАН. — Ф. 518. — Оп. 4. — Спр. 99. — Арк. 84–85.
- ¹³ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 26199. — Арк. 13–13 зв.
- ¹⁴ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 4. — Спр. 99. — Арк. 84–85.
- ¹⁵ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 22770. — Арк. 1–2.
- ¹⁶ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 881. — Арк. 15–15 зв.
- ¹⁷ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 26209. — Арк. 6–6 зв.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 7.
- ¹⁹ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 881. — Арк. 2–3.
- ²⁰ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 22770. — Арк. 1–2.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — Од. зб. 22771. — Арк. 1–2.
- ²³ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 881. — Арк. 4–6.
- ²⁴ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). — К., 2005. — Т. 2 (1918–1941 рр.). — С. 158.
- ²⁵ Там само. — С. 156–157.
- ²⁶ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 22404. — Арк. 8.
- ²⁷ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 881. — Арк. 9–11.
- ²⁸ Там само. — Арк. 13–14 зв.
- ²⁹ Там само. — Арк. 15–15 зв.

Будзанівська Наталія (м. Київ)

Молодший науковий співробітник відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
УДК 94(477)323.272“1917/1921”：“В. Вернадський”

СТАВЛЕННЯ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО ДО УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)

У статті розглядається ставлення Володимира Вернадського до політичних процесів в Україні у період 1917–1921 рр.

Ключові слова: *Володимир Вернадський, Українська революція, Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського, Директорія.*

Цього року виповнилося 150 років із дня народження геніального мислителя, природодослідника, громадського та політичного діяча Володимира Вернадського. Однак і досі повною мірою не досліджено громадсько-політичну діяльність Володимира Вернадського під час його перебування в Україні. Як людина широкої ерудиції, аналітичного бачення, вчений неодноразово давав оцінку подіям та явищам, тож не дивно що своє власне бачення він мав на події 1917–1921 рр. Його оцінка цікава тим, що в даний історичний період вчений перебував в Україні.

Окремі аспекти даної проблеми знайшли відображення у публікаціях: О. Апанович¹, І. Гирича², В. Даниленка³, В. Крупини⁴, Л. Леонової⁵, Л. Щербін⁶ та ін. Важливий джерелознавчий фундамент для дослідження складають щоденники В. Вернадського⁷, а також сторінки автобіографії В. Вернадського⁸, мемуарна література, зокрема спогади С. Тимошенка⁹ тощо. Висвітленню історії Української революції (1917–1921 рр.) присвячені праці: «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років»¹⁰, «Студії з історії Української революції»¹¹. Цінним доробком є також вибрані праці самого В.І. Вернадського¹². Важливим джерелом до вивчення діяльності вченого є матеріали Центрального державного Архіву-музею літератури і мистецтва України.

Метою наукової розвідки є дослідження ставлення Володимира Вернадського до Української революції (1917–1921 рр.). Для реалізації мети були поставлені наступні завдання: з'ясувати ставлення Володимира Вернадського до українського руху як такого, а також таких державних утворень як Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія; проаналізувати позицію В. Вернадського та дати оцінку поглядам вченого.

«Великий Українець», «впертий хохол» — так називали людину, яка в своїх наукових концепціях, узагальненнях, теоріях випереджала час.

Володимир Вернадський народився 28 лютого (12 березня за новим стилем) 1863 р. у Петербурзі в дворянській родині. Його батько, Іван Вернадський — професор політичної економії та статистики і мати Ганна Константинович були киянами. Своїх дітей вони виховували прищеплюючи любов до всього українського. Вплив батьків, та особистий приклад батька сприяв тому, що Володимир Вернадський обрав шлях науковця, який і вплинув на все його подальше життя. Володимир Вернадський закінчив Петербурзький університет зі спеціальності природознавство, захистив кандидатську, пізніше докторську дисертацію. У 1912 р. його було обрано академіком Петербурзької Академії наук.

Наукові інтереси вченого реалізувалися в дослідженнях та розробках багатьох нових наукових напрямків, серед яких: кристалографія, геохімія, мінералогія, геологія тощо. Проте, не лише науковому пізнанню було присвячене життя Володимира Вернадського. Політична та громадська діяльність були ще однією його складовою. У 1905 р. Володимир Вернадський приєднався до партії Конституційних-демократів та увійшов до її Центрального Комітету, обравши тим самим політичний орієнтир.

Події Першої світової війни, а пізніше Лютневої революції, стали поштовхом до початку Української революції (1917–1921 рр.). Як зазначав М. Грушевський у статті «В огні і бурі ...», «Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусила розміряти свій марш з конвульсивними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягла нас через кров, через руїну через вогонь»¹³.

Політичний світогляд вченого безперечно базувався на ліберальних ідеях партії кадетів. Після жовтневого перевороту чимало представників політичних партій (що оголошувались в Росії поза законом) та ліберальної інтелігенції опинились на теренах України. Як зазначає Віктор Крупина, дослідник історії України ХХ ст., це відбувалось завдяки стабільному розвитку України та толерантному режимові П. Скоропадського, який не переслідував російських політичних супротивників, що були відверто вороже налаштовані щодо української державності¹⁴.

Представники партії конституційних-демократів здебільшого опинилися в Україні. Тут вони намагалися створити центр, звідкіля планували розпочати об'єднання всієї Росії. В. Вернадський в цьому контексті також обрав Україну, оскільки мав власний будинок на Полтавщині, яку любив і до якої приїжджав майже кожен рік. Тут він не лише жив, а й займався громадською та організаційною діяльністю.

В Україні відбувалися його численні зустрічі з різними діячами, зокрема з П. Мілюковим. Партія конституційних демократів «зважаючи на високий культурний рівень і широке коло інтересів своїх членів...

розуміла масштаб національної проблеми в величезній Російській імперії. Кадети добре розуміли потенційну силу українського національного руху, очоленого інтелігенцією...»¹⁵.

На думку Віктора Крупини, «...перебування російських великодержавних політиків в Україні характеризувалось деструктивною діяльністю, спрямованою на розхитування основ української державності»¹⁶. Проте, громадсько-політична і наукова діяльність Володимира Вернадського, навпаки була направлена на підтримку перетворень в Україні, зокрема на створення в Києві великого наукового центру. Якщо для більшості представників кадетської партії український національний рух був чужим і ворожим, як от, наприклад, для П. Мілюкова, то у В. Вернадського та І. Петрункевича, які мали українське коріння, ставлення до українського руху було дещо іншим.

Володимир Іванович був представником течії центру кадетської партії, а його ставлення до українського руху базувалося, зокрема, на підтримці ідеї культурного самовизначення українців. Натомість представники правої течії взагалі заперечували існування українського визвольного руху та культури. І нарешті, ліва течія партії була представлена українськими кадетами, які всіляко підтримували і відстоювали права українців на самостійну культуру, кордони та мову.

Ще в 1914 році при ЦК партії кадетів діяла комісія з українського питання, до якої увійшов і В. Вернадський¹⁷. На з'їздах партії точилися гострі дискусії, щодо українського питання, та головним було те, що ідея української державності не знаходила підтримки — Україна лише в межах Російської Федерації.

В. Вернадський вирішення українського питання вбачав не у впливі української інтелігенції, а у впливі російських науковців та визначних представників російського суспільства. Небезпеку для Росії В. Вернадський бачив не в українському русі як такому, а в трактуванні його, як «шкідливого та наносного явища»¹⁸. Проте, світогляд вченого хоч і еволюціонував та стосовно українського руху, В. Вернадський вважав, що Росія має зберегти культурний та політичний вплив на український рух, інакше завжди підтримуватимуться умови, що спонукатимуть до тяжіння українців до Львова та Чернівців¹⁹.

Як згадував В. Вернадський, «...коли відбувся Жовтневий переворот, я відчував себе морально не в силах брати активну участь в громадянській війні і виїхав до Полтави... Приїхавши до Полтави в листопаді 1917 р., я застав там три уряди: 1) Центральна Українська рада в Києві, на чолі якої стояв професор Голубович, 2) Уряд Донецької робітничої республіки (Юзівсько-Донецької) і 3) місцева Рада Робітничих і Селянських депутатів, в якій велику роль відігравали залізничники і меншовики»²⁰.

У листах до дружини В. Вернадський дав оцінку національному рухові як такому, який ще тільки знаходився на початку свого розвитку. До кінця не маючи віри в перемогу Української революції, В. Вернадський писав у 1917 р.: «...навіть якщо українська автономія і відбудеться в широкому масштабі. Для мене це зовсім безглуздо»²¹. Такі думки пояснювалися тим, що В. Вернадський бачив Україну лише у складі нової, демократичної, федеративної Росії. Єдине, на що могла претендувати Україна з погляду вченого — це на широку культурну автономію. В. Вернадський виступав за збереження української культури й культурного прояву самобутності українського народу²².

Під час перебування в Полтаві у 1917 р. В. Вернадський отримав пропозицію від свого побратима з університетських лав С. Ольденбурга, який був міністром народної освіти в кабінеті А. Керенського, зайняти посаду заступника міністра, а також очолити відділ вищої школи і державної організації дослідження наукових проблем. За покликом морального обов'язку В. Вернадський погодився, тим більше, що «питання правильної організаційної наукової та вченої роботи його завжди турбували»²³. Надалі, обіймаючи цю посаду, В. Вернадський ближче познайомився ще з одним товаришем міністра, кадетом, професором, істориком М. Василенком. У подальшому їх поєднала близька дружба, а також організаційна діяльність по створенню Української Академії Наук. У липні 1917 р. В. Вернадського було призначено головою Сільськогосподарського ученого комітету.

З серпня 1917 р. В. Вернадський працював заступником міністра освіти Росії. На цій посаді його затвердили наказом Тимчасового уряду від 1 серпня 1917 р. Відкрилася нова сторінка життя В. Вернадського як урядовця. В. Вернадський входив в усі комісії з питань народної освіти. В цей час порушувалися питання щодо створення нових академій наук: «Порушувалось питання про Грузинську академію наук і про Академію наук на Україні...»²⁴. В. Вернадський розумів, що реалізація таких науково-організаційних задумів в подальшому принесе користь для держави, а також неодмінно її консолідує. Для вченого наука та її організаційне оформлення стало сенсом всього життя: «Наука більш за все сприяє міжнародному порозумінню. Ненасильницьким і самим міцним засобом вона зв'язує людей і народи»²⁵.

В. Вернадський передчував наближення докорінних суспільних змін. На сторінках свого щоденника 19 жовтня 1917 р. він занотував: «Атмосфера неспокійна, ніби напередодні громадянської війни, божевільної спроби»²⁶. Незважаючи на розгортання жовтневого перевороту, В. Вернадський продовжував працювати над сірководнем²⁷. Постійно працював над цією темою впродовж жовтня — листопада 1917 р.

18 листопада 1917 р. В. Вернадський почав працювати над статтею про селен.

17 листопада 1917 р. відбулося доленосне засідання Тимчасового уряду, на якому було схвалено два звернення: до всіх громадян Росії та питання про скликання Установчих зборів на 28 листопада 1917 р.²⁸. Один з підписів під зверненням належав В. Вернадському як товаришу міністра. Це була остання спроба вченого вплинути на політичну ситуацію в країні. Реакція більшовиків на ці підписи вилася у декреті, який підписав В. Ленін. У цьому декреті партія конституційних демократів оголошувалась ворогами народу. Були закриті газети, що опублікували ці звернення, почалися обшуки та арешти. Для підписантів звернень постало питання негайного виїзду за межі Росії. Сам В. Вернадський неодноразово розмірковував про від'їзд, але сподівався якнайшвидше повернутися.

Наприкінці листопада 1917 р. починається новий, український період життя вченого. До України вчений був відряджений Фізико-математичним відділенням Російської Академії наук 22 листопада 1917 року (відрядження № 471), повернутися назад він мав 1 січня 1918 року. Таким чином, участь В. Вернадського у громадсько-політичному житті України під час революції була дещо вимушеним явищем для нього, хоч і надзвичайно продуктивним.

Як людина широко освічена, науковець, політик та організатор науки і освіти, В. Вернадський при цьому мав власний погляд на національне питання близької йому України. Перебуваючи в бурхливому революційному епіцентрі в Петрограді, проте слідкуючи за політичним життям в Україні В. Вернадський в листопаді 1917 р. висловився так: «... ясно, що Українська Центральна Рада дуже ловко, веде справу, як політик, все більше збільшуючи своє значення — проте реальна ділова сторона, дуже невдала, наприклад, організація вільного козацтва, захист цукрової плантації та ін. Її декрет про землю — неймовірна помилка»²⁹. Власне мова йшла про III-й універсал Центральної Ради в якому, в контексті аграрного питання, проголошувалося скасування прав власності «на землі поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі»³⁰. Для В. Вернадського такі дії Центральної Ради суперечили його світоглядові і як поміщику, і як конституційному демократу.

У квітні 1918 р. В. Вернадський дав оцінку діяльності Центральної Ради на сторінках свого щоденника: «Рада справляє дуже гнітюче враження — нетямущі, неосвічені... Вони користуються повною відсутністю авторитету і серед її службовців і серед населення»³¹. Даючи оцінку Брестському миру та наслідкам цього миру для України, вчений писав:

«договір був підписаний жакливо — від Ради... Україна даром повинна віддати величезні запаси (до 1 вересня) 60 млн. пудів зерна, 2400 вагонів яєць, свиней та ін.»³². Висновком для В. Вернадського стала думка про те, що «Рада дуже не міцна»³³.

14 квітня 1918 р. В. Вернадський зробив остаточний висновок щодо уряду Центральної Ради: «Загалом можна сказати, що Українська Рада лише і годиться, що для декларацій»³⁴. На думку вченого ніяких реальних дій і рішучих кроків такий хиткий уряд не міг зробити.

В квітні 1918 р. В. Вернадський перебував у Полтаві, коли до влади в Україні прийшов П. Скоропадський. Його прихід до влади В. Вернадський окреслив наступним чином: «Я думаю, що цей переворот для країни все ж таки краще. Рада в значній мірі з фальшивих зрадників та соціалістичних нездар»³⁵. Щодо постаті самого гетьмана, то на думку В. Вернадського «Скоропадський справляє враження світського генерала з великим тактом і вмінням тримати себе»³⁶.

Ставлення до самого гетьмана та його політичного курсу вже пізніше вчений окреслив так: «“Гетьманство” це було фікцією — реальне його значення виявилось життям від акту до акту — це була ефемерна влада в дуже обмеженій формі. Нічого спільного не було між нею і гетьманством України від XVI і до початку XVIII ст.»³⁷.

Проте, коли М. Василенко запросив вченого долучитися до розбудови Академії, його умовою було — «я не буду громадянином Українського гетьманства, я братиму участь в культурній роботі на Україні як академік Російської Академії наук — в якості ділового експерта»³⁸.

Будучи членом кадетської партії, вчений відстоював свої переконання щодо єдиної неділимої Росії. Ставлення В. Вернадського до української руху базувалося на основі офіційної позиції партії кадетів, яка передбачала можливість надання Україні лише права на національно-культурну автономію, заперечувала політичні прагнення українців³⁹. З його щоденників ми бачимо занепокоєння підйомом національного руху в Україні після Лютневої революції та жовтневого перевороту. Так він пише про засідання товаришів міністра, і свої міркування про відновлення єдності Росії: «Україна дійсно об'явила себе незалежною»⁴⁰. Через декілька днів розмірковуючи про створення і склад єдиного міністерства, з тим щоб передати йому владні повноваження В. Вернадський занотував: «...не буде визнана країною — Укра[їною] [тобто Україна не визнає підпорядкування цьому новому російському утворенню — *Н.Б.*]...р[осійська] інтелігенція стояла увесь час поза ідей державності, тільки тяжким досвідом в ній утворюєть[ся] державна течія...»⁴¹.

В. Вернадський виступав за співпрацю та зближення України з Росією в сфері економіки та культури. Розвиток останньої міг, на його думку,

відбуватися з функціонуванням України в межах єдиної демократичної Росії.

Вчений розмірковував про майбутнє України: «Думка мимоволі зупиняється на найближчому майбутньому... Створити державу, не спираючись ні на кого. Створити армію і відновити стару традицію? Проте це ж зовсім не міцно»⁴². Свою роль і значення своєї роботи в Україні вчений визначив для себе так: об'єднання українців, а також збереження зв'язку з російською культурою.

Осінь 1918 р. активізувала політичні процеси в Україні. Закінчення Першої світової війни поставило питання про зовнішньополітичну орієнтацію гетьмана. Однак, незабаром в Україні вибухає повстання на чолі з Директорією. 14 листопада П. Скоропадський оголосив про об'єднання України з майбутньою небільшовицькою Росією. Проте це не врятувало Українську Державу і 14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили до Києва. П. Скоропадський був змушений зректися влади та незабаром виїхати за кордон.

Після падіння Української Держави 16 грудня В. Вернадський занотував у своєму щоденнику: «Зараз в широких колах очікування більшовизму, нової смуги; крім небагатьох широкі кола не вірять в міцність створюваного і вважають весь рух передвісником більшовизму»⁴³. Тобто прихід до влади Директорії УНР В. Вернадський сприймав, як нетривале, нестійке явище. Пізніше, в серпні 1919 р., коли війська А. Денікіна увійшли до Києва і розпочалася боротьба з усім українським, зокрема було оголошено про закриття УАН, саме В. Вернадський доклав величезних зусиль, особисто зустрічаючись і проводячи переговори з А. Денікіним з метою збереження Української Академії наук.

Як згадувала Н. Полонська-Василенко, В. Вернадський, будучи видатним вченим і організатором не мав відповідних сил для маневрування серед політичних сил і в кінці 1919 р. залишив Київ⁴⁴. Вчений приїхав до Ростова, де в цей час були зосереджені науково-педагогічні сили відомих вчених, професорів вищих учбових закладів, які прибули сюди з Москви, Петрограда, Києва, Харкова та інших міст, втікаючи від більшовизму. В. Вернадський прибув до Ростова 26 листопада 1919 р. Відступ військ А. Денікіна з Ростова призвів до переїзду В. Вернадського спочатку до Новоросійська, а пізніше до Сімферополя, де розпочався «кримський період» життя вченого.

В. Вернадський приїхав у Крим, який на той час являв собою оазу, наповнену відомими вченими, які тікали від більшовизму. У 1920 році В. Вернадський став професором Таврійського університету. Він одразу ж відновив суспільно-наукову діяльність і розпочав співпрацю з місцевими науковими товариствами. Це і Кримське товариство натуралістів і

любителів природи, і Ялтинський природничо-історичний музей. В червні 1920 р. при Кримському товаристві натуралістів була створена Комісія по вивченню природних виробничих сил, першим головою якої став В. Вернадський. Завдяки діяльності Комісії, яка включала кримських вчених, були проведені дослідження наявних у Криму ресурсів⁴⁵.

10 жовтня 1920 р. рада Таврійського університету обрала В. Вернадського ректором. І студентство, і інтелігенція Криму схвально сприйняли цей факт. Сам вчений в інтерв'ю газеті «Таврический голос» так відгукувався про університет: «Я вважаю Таврійський університет єдиним вільним університетом на всій території Росії, оскільки в нім повністю здійснений принцип свободи і автономії, до якого завжди прагнули університети. Та політика, яку проводить по відношенню до університетів радянська влада, є позбавленням їх автономії і загибеллю для них»⁴⁶.

Важким було становище інтелігенції тих років. Труднощі мали і викладачі Таврійського університету. Це брак житла і мізерна зарплатня, що складала 10 крб., а «ступінь зубожіння працівників університету була такою при якій розпочинається вимирання суспільної групи...»⁴⁷. З інтерв'ю вченого газеті «Юг России»: «Становище професорів і викладачів зараз дуже важке; багато хто живе в жахливих матеріальних умовах і тому, звичайно, не в змозі правильно працювати. Наша задача, перш за все, — створити такі умови, при яких був би забезпечений хоча б мінімум, необхідний для існування. В цьому відношенні уряд широко йде нам назустріч. Але, як вже всім тепер ясно, одне лише збільшення кількості грошових знаків не покращує справи. Університет став на шлях самодіяльності і організує сам ряд продуктивних центрів — сільськогосподарські ферми, розведення птиці, свиней, кролів, створення молочної ферми, власне рибальство, пральню і т. п. Все це можливо, звичайно, при урядовій підтримці, і починання університету в цій галузі зустрічають найспівчутливіше ставлення уряду...»⁴⁸.

В цих умовах новий ректор зустрівся з Головнокомандуючим російською армією П. Врангелем та головою адміністрації А. Кривошеїним. Результатом цих перемовин було бажання влади всіляко сприяти діяльності університету. Також вчений піклувався про науковців, які перебували в лавах військової служби. Завдяки особистим зв'язкам вченого поповнювався бібліотечний фонд університету, створювалися нові наукові комісії. Відновився зв'язок з науковим світом: «Донині ми були абсолютно відірвані від наукових центрів Європи і Америки. Аби виправити це, університет організує здобуття іноземної наукової літератури, для чого звертається з відозвою до всіх ... країн Заходу. У цій справі університету широко йде на допомогу уряд і обіцяє свою співпрацю американський Червоний Хрест... Довгий час серед російської інтелі-

генції помічалася якась апатія — це явище чисто психологічне, і наразі помітне прагнення до активної роботи...»⁴⁹.

Проте в листопаді 1920 р. влада в Криму змінилася. Почалися переслідування вчених Таврійського університету, всіх кого підозрювали в співпраці з попередньою владою підлягали арешту. В. Вернадський просив у нової влади (Військово-революційний комітет) за вчених, які були заарештовані і всіляко намагався покращити умови життя і праці викладачів університету. Нова влада розпочала реформування і університету, який було перейменовано на Кримський університет ім. М. Фрунзе, відповідно було призначено і нове керівництво, яке першочерговим завданням вбачало перевірку і видалення з закладу «антирадянських елементів». 12 січня 1921 р. В. Вернадський офіційно відмовився від посади ректора, натомість написавши про необхідність збереження Таврійського університету. Незважаючи на терор, вчений докладав чимало сил, щоб рятувати професорів університету. Він не прийняв реформи нової влади і 23 лютого разом з іншими професорами під охороною виїхав до Москви.

Підсумовуючи ставлення В. Вернадського до Української революції, можемо констатувати, що вчений визнавав культурну автономію України і бачив її в складі «єдиної, неподільної, але демократичної Росії»⁵⁰.

Участь В. Вернадського в громадсько-політичному житті України в роки революції (1917–1921 рр.) була надзвичайно продуктивною. Саме В. Вернадський, як організатор і впливовий вчений зробив у доволі короткі терміни мрію багатьох поколінь освічених українців реальністю. Роль В. Вернадського в процесі створення Української Академії наук є величезною. Саме його життєва позиція, його енергійність і прагнення будь-що за будь-які державні утворення в Україні захистити Академію наук говорять про нього, як видатного вченого, громадського діяча, який слідує своїм переконанням і слугує науці. За час перебування в Криму В. Вернадський зробив дуже багато для відродження науки та культури Криму в буремні роки революцій.

Таким чином, діяльність видатної постаті ХХ століття — В. Вернадського, в Україні у період Української революції характеризується громадсько-політичною та організаційною роботою спрямованою на створення та існування Української Академії наук, її бібліотеки, низки навчальних закладів, музеїв, товариств. Він міг не поділяти погляди керманічів урядів доби українських визвольних змагань, негативно ставився до «білих» і до більшовиків, проте, попри все не змінював свої переконання, що «наукова робота проходить без зв'язку з політичним життям, яке німецьке і плинне, а має корені в глибині духовного життя країни». В. Вернадський бачив Україну у складі єдиної, неподільної проте

демократичної Росії, де перша могла розраховувати лише на культурну автономію.

Отже, В. Вернадський, як представник російської інтелігенції відстоював ідею єдиної неділимої демократичної Росії, відтак український національний рух ним не підтримувався. До всіх урядів періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. ставлення вченого було вкрай негативним. Після жовтневого перевороту, надії вченого щодо збереження єдиної Росії були покладені на Білий рух, проте і в ньому він невдовзі розчарувався. Все своє життя В. Вернадський переймався цілісністю Російської держави.

Будзанивская Наталия (г. Киев)

Младший научный сотрудник отдела истории академической науки
Института архивоведения Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского.

Отношение Владимира Вернадского к Украинской революции (1917–1921 гг.).

Рассматривается отношение Владимира Вернадского к политическим процессам в Украине в период 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Владимир Вернадский, Украинская революция, Центральная Рада, Гетманат П. Скоропадского, Директория.

Nataliia Budzanivska (Kyiv)

Junior Research Fellow of the Department of History of Academic Science at the Institute of Archival Studies at the Vernadsky National Library of Ukraine.

The attitudes of Volodymyr Vernadsky towards the 1917–1921 Ukrainian Revolution.

The article deals with the attitudes of Volodymyr Vernadsky towards the political processes in Ukraine during 1917–1921.

Keywords: Volodymyr Vernadsky, Ukrainian Revolution, the Central Rada, the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky, Dyrektoriia.

¹ Апанович О. Україна в духовному світі Вернадського // Золоті ворота. — 1993. — Вип. 3. — С. 54–78; Її ж. «Українське відродження завжди було мені дороге» // Розбудова держави. — № 3. — Серпень. — 1992. — С. 52–56.

² Гирич І. Між російськими і українськими берегами: Володимир Вернадський і національне питання: (у світлі щоденника 1917–1921 рр.) // Марра: зб. наук. праць на пошану Я. Шашкевича з нагоди його 70-річчя. — Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. — С. 735–756.

³ Даниленко В.М. В. Вернадський про українсько-російські відносини // Україна дипломатична. Науковий щорічник. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 605–616.

⁴ Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування збройних сил півдня Росії (лютий 1919 — березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 155–161.

⁵ Леонова Л. «Я не могу уйти в одну науку...». Общественно-политические взгляды В.И. Вернадского: Научное издание. — Санкт-Петербург: Алатая, 2000. — 400 с.

⁶ Щербін Л. В.І. Вернадський і проблема української державності // Україна соборна: Збірник наукових статей. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 4. —

Т. П. Историко-політологічні та правові засади соборності і державотворення в Україні. — С. 123–128.

⁷ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921 (октябрь 1917 — январь 1920) / В.И. Вернадский. [Сост. М.Ю. Сорокина, С.Н. Киржаев, А.В. Мемелов, В.С. Неаполитаская]. К.: Наукова думка, 1994. — 271 с.; Вернадский В.И. Дневники 1917–1921 (январь 1920 — март 1921) / В.И. Вернадский. [Сост. С.Н. Киржаев, А.В. Мемелов, В.С. Неаполитанская, М.Ю. Сорокина]. — К.: Наукова думка, 1997. — 327 с.

⁸ Страницы автобиографии В.И. Вернадского / Ред. кол. акад. Б.М. Кедров, акад. А.Л. Яншын, канд. геолог. наук К.П. Флоренский / Сост. Н.В. Филлипова. — М.: Наука, 1981. — 348 с.

⁹ Тимошенко С. Воспоминания. Издание 2-е репринтное. — К.: Наукова думка, 1993. — 424 с.

¹⁰ Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України, 2011. — 432 с.

¹¹ Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В.Ф. Верстюк. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 406 с.

¹² Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. — Книга 1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921). — К., 2011. — 699 с.; Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. — Книга 2: Вибрані праці. — К., 2011. — 584 с.

¹³ Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К.: Олан, 2003. — С. 7.

¹⁴ Крупина В.О. «Білі» сили як чинник активізації політичної боротьби в українській державі (1918 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. — К., 2004. — Вип. 7. — С. 226.

¹⁵ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Український історичний журнал. — 2002. — № 4. — С. 122.

¹⁶ Крупина В.О. «Білі» сили як чинник активізації політичної боротьби в українській державі (1918 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. — К., 2004. — Вип. 7. — С. 233.

¹⁷ Щербін Л. Конституційно-демократична партія Росії та українське питання (1905–1918 рр.) // Україна соборна: Збірник наукових статей. — К., 2005. — Вип. 2. — Ч. I: Историко-політологічні та правові засади соборності і державотворення в Україні. — С. 116.

¹⁸ Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. — № 3. — 1990. — С. 252.

¹⁹ Там само. — С. 253.

²⁰ Вернадский В.И. Труды по истории науки / В.И. Вернадский. — М.: Наука, 2002. — С. 374.

²¹ Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской (1909–1940) / В.И. Вернадский. [Сост. Филлимонова, В.С. Чесноков.]. — М.: Наука, 2007. — С. 209.

²² Даниленко В.М. В. Вернадський про українсько-російські відносини // Україна дипломатична. Науковий щорічник. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 606.

²³ Ситник К.М. Володимир Вернадський і Академія. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 100.

²⁴ Вернадский В.И. Труды по истории науки. — М.: Наука, 2002. — (Библиотека трудов академика). — С. 373.

²⁵ Аксенов Г. Вернадский. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Молодая гвардия, 2010. — (Жизнь замечательных людей). — С. 212.

²⁶ Вернадский Владимир. Дневники 1917–1921 (октябрь 1917 — январь 1920) / Владимир Вернадский. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 25.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. — С. 47.

²⁹ Там само.

³⁰ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна кризь віки. — У 15 томах. — Т. 10. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 65.

³¹ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921 (октябрь 1917 — январь 1920) — К.: Наукова думка, 1994. — С. 74.

³² Там само.

³³ Там само. — С. 76.

³⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 9.

³⁵ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921 (октябрь 1917 — январь 1920) — К.: Наукова думка, 1994. — С. 77.

³⁶ Там само. — С. 82.

³⁷ Вернадский В.И. Труды по истории науки. — М.: Наука, 2002. (Библиотека трудов академика В.И. Вернадского). — С. 374.

³⁸ Там само. — С. 375.

³⁹ Щербін Л. В.І. Вернадський і проблема української державності // Україна соборна: Збірник наукових статей. — К., 2006. — Вип. 4. — Т. II: Історико-політологічні та правові засади соборності і державотворення в Україні. — С. 127.

⁴⁰ Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т.9: Володимир Іванович Вернадський. Щоденники (1917–1921). — К., 2011. — С. 33.

⁴¹ Там само. — С. 36.

⁴² Вернадский В.И. Дневники 1917–1921 (октябрь 1917 — январь 1920). — К.: Наукова думка, 1994. — С. 127.

⁴³ Там само. — С. 126.

⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. — К.: Наукова думка, 1993 — С. 20.

⁴⁵ В.И. Вернадский и Крым: люди, места, события / Н.В. Багров, В.В. Лавров и др. — К.: Лыбидь, 2004. — С. 150–154.

⁴⁶ Филимонов С.Б. Из прошлого русской культуры в Крыму: поиски и находки историка-источниковеда. — Симферополь: Н. Оріанда, 2010. — С. 169.

⁴⁷ В.И. Вернадский и Крым: люди, места, события / Н.В. Багров, В.В. Лавров и др. — К.: Лыбидь, 2004. — С. 162.

⁴⁸ Филимонов С.Б. Из прошлого русской культуры в Крыму: поиски и находки историка-источниковеда. — Симферополь: Н. Оріанда, 2010. — С. 171.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Книга 1. — Науково-організаційна діяльність (1918–1921). — К., 2011. — С. 127.

Проблеми історії України XX століття

Янковська Оксана (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інститут історії України НАН України.

Бачинський Дмитро (м. Чернівці)

Кандидат історичних наук, доцент Педагогічного коледжу
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
УДК 94(477)64.011.8«1950/1969»

РЕФОРМИ В УРСР У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ (1950–1960-ті рр.): ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

На основі архівних знахідок, законодавчих і підзаконних актів, чинних протягом досліджуваного періоду, та сучасних наукових публікацій в статті висвітлюється тенеза і реалізація програми масового житлового будівництва в УРСР середини ХХ ст.

Ключові слова: житлова проблема, масове житлове будівництво, «хрущовка», розподіл житла як засіб маніпулювання.

Останнім часом історія житлового будівництва звертає на себе увагу з різних боків. З наукових праць сучасних вчених зауважимо роботи В. Барана та В. Даниленка¹, стосовно загальнополітичних та соціально-економічних процесів в республіці, та Л. Ковпак², де ретельно аналізуються соціально-побутові умови життя населення. Також житлове будівництво в УРСР розглядалося як складова урбанізації (Я. Гирич)³ та в контексті вивчення міського житлово-комунального господарства і впливу житлової політики на соціальне становище громадян (О. Лук'янець)⁴.

Чи не найбільший вплив на рівень життя людей протягом 1953–1964 рр. справило масове житлове будівництво. В сталінські часи забезпечення достойних житлових умов широким верствам не входило до державних пріоритетів. Ринкові регулятори забезпечення житлом радянська влада зруйнувала, а перебравши на себе розподіл всіх благ, цією функцією просто знехтувала. Перманентну житлову кризу посилив процес урбанізації, як наслідок індустріалізації, — за даними всесоюзних переписів частка міського населення в УРСР збільшувалася з 18,5% (від загальної кількості 28,995 млн. осіб) у 1926 р. до 36,2% (від 30,946 млн. осіб) у 1939 р. і до 45,7% (від 41,869 млн. осіб) у 1959 р. Відтак, мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах, різноманітних халупах і просто аварійних будинках.

Як бачимо, щодалі темпи зростання міського населення збільшувалися і, зважаючи, на те, що розвиток промисловості передбачався на екс-

тенсивній основі, а сам режим дещо лібералізувався, житлова криза мала чимдужче загострюватися. Вже влітку 1953 р. на пленумі ЦК КПРС було зафіксовано катастрофічність проблеми житла в країні: «Нет более острого вопроса, чем жилье. Конечно, продовольственный также острый..., но жилье, жилье — это важнее»⁵. Бараки становили 9% житлової площі міст, 54% житлової площі не мали водогону, 59% — каналізації. Якщо розглядати становище УРСР, то в Києві виконком міськради станом на III кв. 1953 р. звітував, що лише з-поміж категорій позачергового забезпечення житлом утворилася черга понад 8000 сімей⁶. За інформацією парткому МВС УРСР навіть серед співробітників центрального апарату міністерства в Києві в жовтні 1953 р. до 330 сімей офіцерів не мали житла, ще близько 300 мешкали в ненормальних умовах⁷. При цьому за даними Укрстатуправління лише в обласних центрах та Києві налічувалося 1330 аварійних житлових будинків площею 193 тис. кв. м⁸. В усій Одеській області протягом трьох кварталів 1953 р. житловий фонд зріс заледве на 27 тис. кв. м⁹. І так в цілій країні. І в той час, коли перед новими керманічами постало питання зміцнення власного положення. З усвідомленням цього, перебравши на себе владу, Хрущов саме масове житлове будівництво поставив наріжним каменем соціальної політики. Водночас очевидна неспроможність досі вживаної в СРСР практики житлобуду вирішити проблему перенаселення міст спонукала до пошуку дешевших і продуктивніших методів, зокрема, звернення до світового досвіду забезпечення соціальним житлом.

Те, що нині нам відоме, як індустріальне житлове будівництво, набувало поширення як світова тенденція в 1920-х рр., хоча ще у XVIII ст. в США збірні будівлі з готових елементів, завдяки легкості і швидкості їх зведення, використовувалися переселенцями. Після Першої світової війни мінімалізм середовища і функціональність як архітектурна домінанта об'єднали в берлінській школі «Баугауз» згодом відомих Вальтера Гропіуса, Людвіга Міс ван дер Рое, ле Корбюзьє. І там же Міс ван дер Рое розробив ідею панельного будинку — «платенбау». «Баугауз» не прижилася в нацистській Німеччині, і 1933 р. інтернаціонал непересічних архітекторів зі своїми ідеями розлетівся світом. Так, ідея платенбау реалізувалася спочатку в Нідерландах; планували будувати платенбау й керманічі Третього рейху — для поселенців на «нових землях». А протягом 1930–1940-х рр. індустріальні методи будівництва з різною успішністю впроваджувалися в Нідерландах, Франції, Німеччині, надто під час повоєнної відбудови; навіть в Москві 1948 р. були збудовані кілька експериментальних будинків за різними технологіями, серед яких і платенбау за трофейним проектом, жоден з них на той час не одержав розвитку, хоча й розглядалися різні проекти — зі сталевим каркасом, залізо-

бетонним збірним каркасом, а 1950 р. — безкаркасних панельних будинків. В розвинених країнах, навіть в США та Англії так будували житло для незаможних або тимчасове житло для молодят, студентів, літніх людей, надто від 1947 р., коли Біл Г'юїт в США застосував в будівництві конвеєрну збірку, спочатку для одноповерхових блок-котеджів.

Вочевидь, ознайомлення Хрущова в закордонних вояжах другої половини 1950-х рр. з платенбау та американським механізованим будівництвом призвело до їх поєднання з вітчизняними доробками в радянському варіанті дешевого соціального житла.

У грудні 1954 р. відбулася друга Всесоюзна нарада будівельників. Її учасники, хоча й звикли від початку 1930-х рр. вважати «спрощенством» житлове будівництво за типовими проектами, під впливом промови до них Хрущова 7 грудня визнали доцільність індустріалізації будівництва за типовими проектами. Це рішення мало відігравати роль експертного схвалення нової програми держави, що її підвалини закладалися кількома постановами ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР, зокрема, «Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей для будівництва» (19 серпня 1954 р.), «Про заходи з подальшої індустріалізації, поліпшення якості і зниження вартості будівництва» (23 серпня 1955 р.) та знаменитою постановою «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві» (4 листопада 1955 р.)¹⁰. Ця програма полягала у масовому будівництві мінімально комфортних п'ятиповерхових будинків за типовим проектом.

Від початку грандіозні плани гальмувала властива плановій економіці відомчість, підсилена нещодавнім розширенням самостійності міністерств, а з іншого боку — халатність безпосередніх виконавців та, здебільшого, низька якість будівництва на всіх етапах. Вже 1955 р. (втім, як і щорік до того) жодне міністерство СРСР не виконало плану житлового будівництва¹¹. Про стан галузі свідчать, наприклад, такі документи, як лист ЦК КПРС, РМ СРСР та ВЦРПС від 16 травня 1956 р. «Про укріплення трудової дисципліни на підприємствах і будівництвах промисловості і транспорту, в МТС, радгоспах і установах», та постанова пленуму ЦК КПСС з питань поліпшення керівництва народним господарством СРСР від 24 грудня 1956 р. Втім, дійсний старт державній програмі дала Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 31 липня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в СРСР»¹².

Основні правила організації житлового будівництва в УРСР закладалися 1955 р. 5–7 травня Республіканська нарада будівельників запропонувала шляхи здійснення заходів, розроблених другою Всесоюзною нарадою¹³, що їх 22 вересня затверджено спільною постановою ЦК КПУ і

Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості та зниженню вартості будівництва». Відтепер житлове будівництво мусило здійснюватися за типовими проектами, виключення допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — міськвиконкому¹⁴. Фактично ж типові проекти в житловому будівництві республіки стали домінувати починаючи з другої половини 1957 р.

Зауважимо, що забезпечення українського народу житлом на той час стало проблемою в стані колапсу. В записці комісії РМ СРСР «Про стан державного житлового фонду та заходи щодо поліпшення його експлуатації» (квітень 1957 р.) стосовно УРСР зазначалося, що зношування житлових будинків місцевих Рад надто велике і становило 27%, в містах республіки 3250 ветхих будинків; норми асигнувань на капітальний та поточний ремонт житлових будинків місцевих Рад не встановлені, кошти на ремонт виділялися значно менше від потреби¹⁵. Капітальний ремонт житлових будинків у встановлені терміни, зазвичай, не вкладався, затягувався на багато місяців, навіть на роки, і вартість його на 1 кв. м житлової площі в низці випадків сягала вартості нового будівництва¹⁶. Стосовно нового будівництва житла у вересні 1956 р. Харківський обком доповідав у ЦК КПУ, що по лінії комунального господарства будівництво в місті майже не проводиться, житлова ж площа, що передається міськвиконкому при введенні в експлуатацію відомих будинків, зовсім не задовольняє потреб і надається, в першу чергу, згідно урядових постанов, офіцерам і генералам радянської армії, звільненим в запас (нагадаю, тоді саме «кували мечі на орала» — *О.Я.*); але й цей контингент квартирами не забезпечений — наразі в Харкові перебували на обліку на одержання житлоплощі 6081 сім'я, а за 1956 р. одержано від різних організацій 5871,8 кв. м житлоплощі, на якій розміщено 180 сімей¹⁷. У Києві в сфері житлового забезпечення станом на листопад 1956 р. в основному виконано лише постанову союзних органів від 15 травня 1954 р. про поліпшення житлових умов старих членів КПРС та пенсіонерів союзного і республіканського значення; відтак, міськком КПУ видав цілком таємну директиву виконкомам райрад про припинення до особливого розпорядження взяття громадян на квартирний облік, і надання житлової площі лише тим, хто взагалі не має житла або живе в непридатних для життя приміщеннях та вже перебуває на квартобліку¹⁸. На адресу партійних та радянських органів надходили стоси розпачливих листів від громадян і трудових колективів¹⁹, як от лист 1956 р. колективу інституту «Дніпровський Промбудпроект» (Дніпропетровськ) до голови РМ СРСР М. Булганіна та секретаря ЦК КПРС М. Хрущова про те, що інститут (445 осіб) вкрай потребує житла, але протягом 9 років не одержав жодного квадратного метру²⁰; або інформація директора видавництва «Радянська

Україна» до секретаря ЦК КПУ С. Червоненка, що понад 100 сімей працівників редакції та робітників друкарні зовсім не мають житла²¹.

Поворот до системного житлового будівництва республіки позначили постанова ЦК КПУ і РМ УРСР від 24 серпня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в УРСР», яка відводила на усунення нестачі житла для трудящих 10–12 рр.²², та постанова РМ УРСР від 26 травня 1958 р. «Про застосування типових проектів у будівництві», що зменшила висоту житлових приміщень до 2,5 м і започаткувала будівництво будинків для малосімейних та однаків (відомих, як «готельки») ²³. Планувалося, що обсяг державного житлового будівництва в УРСР складе 29,5 млн. кв. м, індивідуальне житлове будівництво додасть ще 21,4 млн. кв. м, до того ж 860 тис. житлових будинків одержать мешканці села²⁴. Новою формою будівництва в містах стала забудова вільних територій житловими масивами, в плануванні яких передбачалося скористатися напрацюваннями вітчизняних теоретиків містобудування 1930-х рр. Комплексне будівництво включало озеленення, благоустрій, прокладання підземних мереж та інженерне облаштування території. Водночас спричинило зміну усвідомлення як організації міського простору, так і життєвого простору в помешканні. Сталися в нагоді забуті праці фахівця будівельного управління НКВС Л. Черіковера, який ще в 1930-х рр. здійснив, очевидно, величезну роботу з обрахунку мінімального простору для виконання типових рухів людини й одержав, що, приміром, вдягання черевиків потребує простору 50x85 см, вмивання — 70x50 см, витирання рушником — 50x110 см, прасування білизни — 50x90 см, тощо. Тож, вбиральня завширшки 75–80 см виявилася достатньою, аби стояти із зігнутими в ліктях руками, передпокій довжиною 110 см — щоб роздягнутися і повісити одяг, а чотириметрова кухня — для приготування їжі. У шафі ж на кожну людину вистачить 50 см штанги, оскільки людина потребує одного костюму і одного пальта²⁵. У 1958 р. за розробками Черіковера, розвинутими ентузіастами з Академії будівництва і архітектури та Держбуду СРСР, були затверджені будівельні норми і правила для житлових будівель.

Далі зібрали сукупність щоденних потреб, аж до потреби в безпеці руху, розрахували середню кількість дорослих, дітей і літніх людей на тисячу містян; визначили гранично припустиму відстань від будинку до дитячого садочка (150–200 м), школи (200–300 м), дрібних торговельних точок, установ побутового обслуговування, поліклініки (500 м), а також кінотеатру, універмагу, хімчистки (1500 м — нетривала поїздка громадським транспортом), зрештою лікарні і т. ін. Все це разом утворило житловий мікрорайон, і саме мікрорайон став базовою одиницею міської структури, що відтепер заступила поквартальну забудову. Територію,

окреслену транспортними магістралями, забудовували майже довільно, дотримуючись лише санітарних норм освітленості квартир за рахунок збереження відстані між сусідніми будівлями, приблизно рівної подвійній висоті найвищої з них. 4 грудня 1958 р. ЦК КПУ і РМ УРСР ухвалили постанову «Про заходи з поліпшення справи планування і забудови населених пунктів УРСР», у якій підкреслювалося винятково важливе значення саме районного планування. На цій основі готувалися проекти генеральних планів 122 міст і 683 районних центрів, а згодом були розроблені проекти понад 200 міст і багатьох селищ²⁶.

У власне житловому будівництві було відкинута всі інші індустріальні методи будівництва й обрано найдешевший швидкісний варіант «індустріальними методами на основі серійного виробництва» — крупнозбірного будівництва, в якому задля економії суттєво скоротили специфікацію елементів: спочатку з цегляних панелей з залізобетонними перекриттями, а згодом з залізобетонних панелей стали зводити й стінки, стеля будувалася занизька (в перших серіях 2,48 м, пізніше зросла до 2,50–2,55 м — це економія не лише на об'ємі будівельних матеріалів, але й на довжині комунікацій), крихітні кухні (від 4–4,5 кв. м) і коридор, суміщені й затісні санвузли, прохідні кімнати тощо. Помешкання в будинках від одно- до трикімнатних, в кухнях — газові плити, іноді газові колонки. Дешева заслабка теплоізоляція стін та звукоізоляція між квартирами; близько 8% зекономили, виключивши ліфт, але довелося зважити на застереження лікарів, що без шкоди для здоров'я підніматися сходами слід не вище 5 поверху; ще децицію — відмовившись від сміттепроводу. Доволі швидко виявилось, що така економія того не варта, обмежуючись п'ятьма поверхами значно більше втрачали на зрослих міжбудинкових комунікаціях, але технології й новостворювана промисловість будматеріалів вже були зорієнтовані на п'ятиповерхівки. Безумовно, всі розуміли тимчасовість обраного розв'язку проблеми: інженерні рішення, будівельні технології і матеріали — все відверто було розраховано на 25–30–40 (за документами — до 75) років експлуатації зі сподіванням на те, що ось зміцніє економіка і країна перейде до будівництва дійсно комфортабельного і довговічного житла.

Попри заяви, що проект будинку для масового будівництва обирають на конкурсній основі, перший такий будинок в СРСР (серії К-7) було впроваджено до виробництва не лише без конкурсу, але й без рекомендованих експертами перевірок всіх його конструкцій, і все завдяки тому, що ця п'ятиповерхівка з неповним каркасом на той час виявилася найдешевшою і найпростішою для монтажу, оснащення і у виробництві її елементів. Її будували лише за 45 днів, що з них 15 відводилося на монтаж, а решта — на опоряджувальні роботи. Міжквартирні

стінки були завтовшки 0,08 м, а міжкімнатні — 0,04 м. На щастя, в УРСР не прижилася ця наймасовіша в СРСР і, в цілому, найневдаліша серія.

Першими масовими «хрущовками» в УРСР стали будинки серії 1-438, що її розробила київська проектна організація «Гіпроград» зі своєю харківською філією; їх будували від 1958 р. Конструктивна схема будівель серії — безкаркасна з поздовжніми несучими стінами; фундамент бутобетонний, стіни цегляні, зовнішні завтовшки 0,51–0,6 м, внутрішні — 0,38, 0,51 і 0,64 м; перегородки — гіпсобетонні, міжквартирні завтовшки 0,16 м та міжкімнатні — 0,08 м; перекриття — зі збірних залізобетонних пустотних плит.

Дещо згодом, але також 1958 р., розпочалося будівництво серії 1-480, розробленої в КиївЗНДІЕП, що стала наймасовішою з-поміж будинків «хрущовських» серій. Перші будинки споруджувалися з цегляних блоків, іноді з цегли ручної кладки. Згодом цеглу замінили залізобетонними панелями, вкритими керамічною плиткою. Несучі стінки були завтовшки 0,45 м як у цегляних, так і у бетонних модифікацій (проти 0,51–0,6 м серії 1-438). В половині 1960-х рр. серію було модифіковано до 9 поверхів з ліфтом.

І, нарешті, серія 1-464, розроблена московським інститутом «Гіпростройіндустрія». Перші п'ятиповерхівки серії з'явилися в київських районах Чоколівка та Відрадный 1964 р., але вже від наступного року почалася переможна хода модернізованих в КиївЗНДІЕП 9-поверхових модифікацій серії, які будувалися до кінця 1970-х рр., згодом навіть в 12-поверховій модифікації. Таким чином, ця апробована в УРСР серія стала дійсно всесоюзнаю і вже не зовсім «хрущовкою», оскільки планування квартир поліпшилося, кухні збільшилися до 6–7 кв.м, з'явився ліфт, а там і сміттєпровід. Будинки серій 1-464 зводилися з панелей з бетону рекордно низької товщини 0,35 м, малою відстанню поперечних несучих стін 2,6–3,2 м. Але, за всіх недоліків, серія виявилася найпростішою, економічнішою й технологічнішою з усіх на той час, що дозволяло виконувати й перевиконувати плани будівництва житла.

Індустріалізація будівництва зменшувала витрати на будівництво, знижувала собівартість житлової площі та витрати на експлуатацію основних механізмів. Втім, вона привела до перебудови галузі в цілому СРСР. Першу механізовану лінію для виробництва панелей та перекриттів було закуплено у Франції. Замість численних дрібних створювалися великі спеціалізовані підприємства (трести і будівельно-монтажні організації, об'єднані спеціалізованими управліннями), які потребували нової техніки — баштових кранів, екскаваторів, бульдозерів, компресорів. Для розширення виробництва та застосування принципово нових будівельних матеріалів й обладнання широко залучалися суміжні галузі економіки УРСР.

Споруджувалися нові промислові підприємства, наприклад, автоматизований завод з виробництва бетону в Новій Каховці. Це потребувало часу і коштів. Капіталовкладення в житлове будівництво республіки протягом 1950–1958 рр. зросли майже в 3,5 рази²⁷. Можна сказати, що утворилася нова галузь — промисловість будівельних матеріалів. Зазнали впливу навіть, здавалося б, далекі галузі, як виробництво меблів (традиційні меблі неспівмірні з малогабаритною квартирою) тощо.

Джерелами фінансування програми житлового будівництва були державні асигнування, кошти підприємств та індивідуальні кошти громадян. Щоб зменшити тиск на державний бюджет, були дозволені житлові кооперативи, до яких людина могла вступити, беручи зобов'язання сплатити всю вартість квартири самотужки, помісячно протягом 15 років. На вступ до кооперативу також існувала черга і потрапити до неї теж було не просто, та й багаторічний тягар щомісячних виплат могла винести далеко не кожна радянська сім'я. Втім, зазвичай, потрапивши до цієї черги, вселитися до нової квартири можна було набагато швидше, то ж житлові кооперативи швидко набули поширення.

Цікава особливість стосовно права власності на квартиру. Одержавши квартиру від держави (чи то через своє підприємство, чи через орган місцевого самоврядування) начебто «безкоштовно», людина ставала її позитивним орендарем, сплачуючи в квартплаті вартість оренди (дійсно, доволі символічну) та вартість комунальних послуг. «Збудувавши» ж кооперативну квартиру, людина не ставала власником цієї квартири, оскільки за законом (аби не потурати приватновласницьким інстинктам) власником всіх квартир кооперативного будинку ставав кооператив. Отже, сплативши вартість будівництва квартири власними грошима, людина потім платила кооперативові квартплату, начебто винаймаючи її.

Реалізація програми житлового будівництва в УРСР сприяла швидкому зростанню житлового фонду — в 1956–1965 рр. в республіці введено в експлуатацію 4101,3 тис. квартир житловою площею 182,423 млн. кв. м; 17,9 млн. громадян переїхали з бараків, підвалів і напівпідвалів та комуналок до індивідуальних квартир з незвичними для них зручностями²⁸. При цьому протягом семирічки 1959–1965 рр. у містах і робітничих селищах УРСР коштом держави, кооперативних організацій і коштом робітників і службовців було збудовано 96,4 млн. кв. м житла проти 44,5 млн. кв. м за попередні сім років; а ще 911,5 тис. житлових будинків було споруджено в сільській місцевості²⁹. Як результат — гострота житлової проблеми дещо спала. Крім того, після понад 40 років радянського врядування громадянам СРСР нарешті дозволили визнати, що спільне життя кількох сімей в одному помешканні не є природною формою організації побуту людини.

Незважаючи на небувалий розмах будівництва, житлова проблема лишалася далекою від вирішення. Ось, наприклад, як в 1959 р. чиновники м. Дніпродзержинськ, підсумовуючи розгляд пересічної скарги на житлові умови, мимоволі характеризують забезпеченість житлом (і якість того житла!) робітників промислових центрів УРСР: «т. Бессмертный со своей семьёй в количестве 4-х человек проживает в благоустроенной квартире и занимает комнату 15 кв.м Проверкой установлено, что на Баглейском коксохимическом заводе (где работает Бессмертный) около 200 семей, состоящих из 4–5 чел., проживают в аналогичных условиях, как и семья тов. Бессмертного. Кроме того, в 1959 г. завод должен переселить 149 семей с баракон, подлежащих сносу ввиду непригодности для жилья»³⁰. Здебільшого не в кращих умовах мешкали робітники і в інших регіонах, зокрема у столиці: «16 жовтня 1959 р. в ЦК КП України звернулись з скаргою 22 працівники Дарницького шовкового комбінату. В бесіді вони заявили, що живуть в надзвичайно тяжких умовах, по декілька сімей в одній кімнаті. Зараз в 46 кімнатах загальною площею 734 кв. м проживає 76 сімей і 15 холостяків — всього 209 чол., причому 44 сім'ї живе по декілька сімей в одній кімнаті. В 4 кімнатах разом з сімейними живуть холостяки (чоловіки). Так, наприклад, в одній кімнаті проживає 2 сім'ї і 7 холостяків, в другій кімнаті — 3 сім'ї і 2 холостяки. До цього ж слід додати, що в будинку проживає молодь — молоді сім'ї і молоді холостяки. В багатьох сімей є малолітні і грудні діти»³¹.

Стосовно ролі житла, як стимулу до праці, в СРСР існувала практика відомчого житла: працюючи на підприємстві, в установі, шахті тощо, працівник одержував від роботодавця житло для себе і сім'ї; при зміні ж місця роботи він мав негайно звільнити це житло, незалежно від того, чи є в нього куди відселити сім'ю. 1953 р. ця практика, як один з символів безправ'я людини, була змінена: указом Президії ВР СРСР замість адміністративного було запроваджено судовий порядок виселення з будинків державних підприємств і установ робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини³². Невдовзі серед господарських керівників розвернулася протидія виконанню указу з подальшим намаганням скасувати його, як, зокрема, звернення господарського активу республіки до президії ЦК КПРС у 1956 р., де йшлося про те, що внаслідок указу «в ряде отраслей промышленности и строительных организациях УССР создались исключительно тяжёлые условия. За время действия Указа со многих предприятий и строек республики самовольно ушло большое количество рабочих и служащих, проживающих в ведомственных домах этих организаций. В результате этого предприятия и стройки испытывают большой недостаток в рабочей силе, так как не могут обеспечить их жильём, в то же время значительное число лиц, проживающих в ведом-

ственных домах, не занимается трудовой деятельностью. В целях закрепления рабочих и служащих за предприятиями и стройками и обеспечения их жильём считаем необходимым отменить Указ от 10 сентября 1953 г.»³³. Відколи ж запрацювала державна програма житлового будівництва, у людей з'явилася перспектива одержання житла. В черзі на отримання державного, відомчого або кооперативного житла люди просувалися повільно, чекаючи багато років, але просувалися; й місце в квартирній черзі отримало чи не найвищий пріоритет серед нечисленних цінностей радянського громадянина. На швидкість просування впливали виробничі показники, ступінь участі в житті колективу, стосунки з начальством тощо, що відкривало необмежені можливості для тиску на працівників. Ось тоді поліпшення житлових умов набуло значення найдієвішого матеріального стимулу як до праці, так і лояльності взагалі. І вже зовсім окремою історією можна розглядати, якими дивами люди потрапляли до тієї черги квартобліку, навіть маючи на те об'єктивних підстав.

Існували й інші аспекти розподілу житлоплощі. Наприклад, великі промислові підприємства хоча б одержали право використовувати частину власних коштів на будівництво житлових будинків для співробітників. Працівники ж невеликих підприємств або ж бюджетної сфери чекали на розподіл житла від місцевої влади, тобто збудованого державою або долю від збудованого підприємствами. Скільки можна було чекати — свідчить історія мешканців бараків-гуртожитків Дніпровського пароплавства на вул. Набережно-Хрещатицькій у Києві. У жовтні 1954 р. до редакції газети «Київська правда» надійшов лист «Забуті гуртожитки»: «У кількох гуртожитках Дніпровського басейнового управління мешкає багато людей. Житлові умови тут погані. Майже на всіх будинках продрівлена покрівля, під час дощів вода протікає в кімнати, трапляються обвали. Вікна, двері, підлога не справні, в квартирах холодно. Більшість печей потребує ремонту. Про вентиляцію квартир нічого й говорити. Тому, що вікна поперекошувались, їх наглухо закрили і ніколи не відкривають. Їжу жильці готують на примусах в коридорах, кімнат під загальні кухні не відведено. З цього приводу багато паперу списано на різні скарги, та заяви, але, як кажуть, віз і нині там. Дніпровське басейнове управління (виконуючий обов'язки начальника тов. Лазебник) не вживає заходів до поліпшення наших житлових умов. У підготовці до зими дещо могли б зробити і самі жильці, так нема ніяких будівельних матеріалів»³⁴. Згодом іншій газеті — московським «Известиям» — уже інший начальник Дніпровського басейнового управління повідомив про ремонт 1200 кв. м. даху і відведення коштів на пічні, столярні, теслярські та малярні роботи в тих бараках³⁵. З плином часу до діючих осіб листування мешканці по черзі залучили секретарів ЦК КПУ О. Івашенка та

О. Ляшка, першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, нарешті, самого Першого секретаря ЦК КПРС Голову РМ СРСР М. Хрущова. Залежно від тогочасних пріоритетів держави людям обіцяли спочатку відремонтувати бараки, потім розселити мешканців у нові квартири; вони, навіть, дістали копію розпорядження, що у 1960 р. мешканцям усіх п'яти бараків мають надати нові квартири³⁶. Дійсно, перших людей з бараків почали розселяти по квартирах ...у 1963 р. І не всіх. В останньому із знайдених на цю тему документів від 17 липня 1963 р. зав. відділом транспорту і зв'язку ЦК КПУ Губський запевняє секретаря ЦК КПУ О. Іващенко, що «...в найближчий час питання про переселення мешканців Бараку № 5 буде розглянуто в Київському промисловому обкомі КП України»³⁷.

На «виправдання» адресатів всього того понад десятирічного листування можна зауважити лише те, що, по-перше, мешканців тих робітничих гуртожитків багато і всіх переселити непросто, можливо, пароплавання в той час надавало квартири працівникам, що жили у ще гірших умовах; по-друге, всі вони не були впливовими в робітничо-селянській державі. Натомість, кілька фактів тих років протилежного характеру.

Ось для порівняння два фрагменти акту ревізії ЦК КПУ за 1961 р. Перший: «Ревизионная комиссия отмечает, что для парторганов и партучреждений Украины в 1961 г. осуществлялось строительство 250 зданий, в том числе: 46 административных зданий и 204 жилых домов на 2320 квартир общей площадью 85900 кв. м. На указанное строительство в 1961 г. было ассигновано 7 млн. руб., фактически освоено 7,2 млн. руб., что составляет 104,8%. Как правило, все здания и жилые дома в парторганах строятся по улучшенным типовым проектам. Заметно улучшено качество строительных работ»³⁸. Інший фрагмент стосується видавництва «Радянська Україна»: «План капитального строительства выполняется издательством неудовлетворительно. В 1961 г. из 2360,2 тыс. руб. освоено 1599,2 тыс. руб. или 67,7%, в т.ч. по жилому строительству из выделенных 596,7 тыс. руб. освоено 292,8 тыс. руб. или 49%»³⁹.

Зауважимо, що розглядаючи численні скарги людей на радянську практику втілення житлової політики (відмови в розселенні мешканців непридатного до використання житла, ігнорування звернень громадян органами місцевої влади, надання ними житла в обхід черги і т. ін.), сучасні дослідники відзначають різке зростання кількості скарг (як персональних, так і колективних) з кінця 1950-х рр., позаяк такі звернення впевнено посідали перше місце з-поміж питань, що хвилювали населення. Нажаль, робота зі зверненнями громадян була поставлена вкрай погано й наростаюча їхня кількість здебільшого не мала позитивних наслідків для заявників, а до найзаповзятіших скаржників не зрідка застосували репресивні заходи, як от, переміщення у кінець черги⁴⁰.

Певним підсумком першого етапу радянської програми житлового будівництва в УРСР можуть бути тези промови П. Шелеста на Республіканській нараді будівельників 17–18 квітня 1963 р., фрагменти з яких подаємо нижче: «За 4 года семилетки в республике построено 56 млн. кв. метров жилой площади, что на 25 млн. метров больше в сравнении с предыдущими годами. В сельской местности было выстроено свыше 600 тыс. жилых домов...»⁴¹; «План жилищного строительства за первый квартал текущего года по капиталовложениям выполнен на 91 процент и по вводу жилой площади — на 83 процента. Не использовано капиталовложений 12 млн. рублей и недодано 132 тыс. квадратных метров жилья. Особенно неудовлетворительно осуществлялось жилищное строительство в Одесской области, где квартальный план ввода жилья выполнен всего лишь на 2 процента, Житомирской — 3, Херсонской — 11, Николаевской — 13, Ивано-Франковской — 42, Харьковской — 52 процента»⁴²; «К вопросу о качестве строительства. В конце 1960 года и начале 1961 года в ряде городов республики имели место 9 случаев обрушений и аварий на строящихся объектах с тяжелыми последствиями — человеческими жертвами. (обрушение на 4-х жилых домах Киева, Кадиевки и Кривом Роге)... ЦК КП Украины и Совет министров УССР 12 апреля 1961 года приняли постановление “О предупреждении случаев обвалов и аварий на стройках УССР” в котором обязывало партийные, советские и хозяйственные органы обследовать строящиеся объекты и устранить причины могущие вызвать обвалы и аварии, обеспечить строгий контроль за соблюдением технических условий производства работ и правил техники безопасности, чтобы на стройке не могла попасть недоброкачественная техническая документация»⁴³; «В результате ослабления внимания и снижения требовательности в конце 1962 года и начале 1963 года произошло 12 обрушений и аварий на строящихся объектах в т.ч. в Одессе — 4 случая, Ивано-Франковске, Херсоне, Николаеве, Жданове, Львове, Стрые, Ровно и Дубно. Причины аварий: грубые просчёты проектировщиков; нарушение технологии производства работ; отсутствие грамотного технического надзора за строительством; неудовлетворительное качество строительных конструкций; безответственное отношение инженерно-технических работников к контролю за выполнением работ»⁴⁴; «...качество строительномонтажных работ в жилищном строительстве. Уж слишком много фактов, когда квартиры отделяются небрежно, много брака в малярных, штукатурных, санитарно-технических и столярных работах. В результате чего большинство жилых домов сдаётся с удовлетворительной оценкой. Трест „Киевгорстрой № 3” в 1962 году только 6 процентов жилых домов сдал с оценкой „хорошо”, а остальные с оценкой „удовлетворительно”. Не лучшее положение с качеством жилстроительства в Одессе, Харькове и ряде

других городов»⁴⁵; «Несмотря на большой экономический эффект крупнопанельного домостроения, мощности многих предприятий, используются крайне неудовлетворительно. Так львовский комбинат использует мощности на 15 процентов, Винницкий — 12%, Черкасский — на 30%, Киевский № 3 — на 35%. Сейчас только 30% изделий производится на специализированных предприятиях. Специализация заводов позволила бы значительно увеличить выпуск сборного железобетона для строек»⁴⁶; «В 1962 году директивные нормы выработки в среднем по республике выполнены: бульдозерами — на 87%, кранами автомобильными — на 96%, автогрейдерами — на 72%, многоковшовыми экскаваторами — на 32%. Большинство механизмов работает в одну смену, велики простои из-за организационных неувязок, плохо поставлено дело ремонта машин и механизмов. ...В 1962 году задание по росту производительности труда не выполнила половина строительных трестов республики, а в одной-пятой части трестов уровень производительности труда даже снизился по сравнению с 1961 г.»⁴⁷; «На производительность труда влияют и большие потери рабочего времени. Так например, в комбинате „Луганскшахтострой” потери рабочего времени составили за год 540 тысяч человеко-дней, а это значит, что из 9100 рабочих комбината ежедневно в течение года не работало 1800 человек»⁴⁸.

Втім, нехай і поганенькі, «хрущоби» на той час урятували систему від краху, підживлюючи широкомасштабну ідеологічну кампанію з пропаганди переваг радянського ладу і радянського способу життя. Хоча саме властиві ладові й способу життя риси щороку зривали виконання планів будівництва. Ось, Криворізький міськком КПУ звітує за 1958 рік: «Жилищное строительство не обеспечивается своевременно и в необходимых количествах стройматериалами, в результате чего кладка стен производится в квартале, в котором дома сдаются в эксплуатацию. Это приводит к штурмовщине, перенапряжению рабочего коллектива, снижению качества строительства и не даёт возможность вести сдачу жилья в эксплуатацию ритмично по месяцам. Особенно плохо со строительством жилья для горняков. По тресту „Дзержинскруда” при плане 6,9 тыс. м кв. введено 264 кв. м или 4%. По тресту „Ленинруда” при плане 12,2 тыс. м кв. введено 5,8 тыс. м кв. или 48%. А такие рудники, как: м. Кирова, им. Орджоникидзе, им. Розы Люксембург — не получили ни одного квадратного метра жилья. Строительные тресты комбината „Кривбасстрой” плохо строят жильё не только для заказчиков, но и собственное жильё. При годовом плане 95,8 тыс. кв. м введено в эксплуатацию 20,3 тыс. м кв. или 21%»⁴⁹. А так 1960 р. Вінницький обком партії пояснював зрив виконання минулорічної будівельної програми: «несвоечасним забезпеченням багатьох будов технічною документацією, фінансу-

ванням, матеріалами, механізмами і автотранспортом; витяганням матеріальних ресурсів на роботи, непередбачені державним планом; послабленням уваги до будівництва пускових об'єктів, розвитку промбаз і підприємств промбудматеріалів, незадовільним добором і розстановкою керівних і інженерно-технічних кадрів, недостатньою вимогливістю до підрядних організацій і замовників, низьким рівнем планування і організації робіт, слабкою постановкою масово-політичної і культурно-виховної роботи серед колективів будівельників»⁵⁰. Нарешті, «порочним стилем керівництва» Ради народного господарства, яка «Замість оперативного керівництва будівництвом, ... обмежувала свою діяльність багатьма засіданнями і розпорядженнями. Протягом року вона 20 раз на своїх засіданнях обговорювала питання будівництва, видала 108 постанов і розпоряджень, але належного контролю за їх виконанням не організувала»⁵¹. Полтавський обком партії у 1961 р.: «Качество строительных работ не всегда соответствует техническим условиям, не производится монолитивание железобетонных многпустотных перекрытий, окна и двери не соответствуют проектам. На объектах отсутствуют механизмы по вертикальному подъёму стройматериалов, что ведёт к ненужному увеличению ручного труда и затягиванию строительства»⁵².

Окрім конструктивних вад, що були свідомою поступкою на користь швидкості будівництва і його вартості, великою, можна сказати, системною проблемою вкотре виявилась низька якість будівництва. Ось кілька листів з УРСР до редакції газети «Правда» за 1961 р.: «В Киеве построено, наверное, сотни таких домов, безусловно при стройке соблюдали и соблюдают темпы как бы побольше построить, а о качестве не думают. В домах, построенных крупнопанельным способом (особенно в угловых квартирах), жильцы должны как это положено благодарить правительство за новые квартиры, однако, когда при 5–6 градусном морозе по стене течет вода, а щели, где блоки соединяются, затыкают тряпками, настроение у этих жильцов возникает довольно неприглядное, и они в адрес Киевглавстроя посылают бесконечные жалобы и недовольствия...»⁵³. І так від столиці й «до самих до окраїн»: «Мы, шахтёры шахты «Будёновская Глубокая» треста «Будёновуголь», Сталинского совнархоза, весьма довольны тем, что администрация, партийная и профсоюзная организация шахты проявили о нас заботу и дали нам квартиры по ул. Скаблова, дом № 3. Однако к великому нашему удивлению строители Сталинского совнархоза отнеслись к своему делу безответственно. Во-первых, полы в квартирах взделись, как барханы, разошлись и покрылись смолой, выступившей из-под пола. Во-вторых, в некоторых квартирах полы, вместо дерева постланы из каких-то плиток, подобно цементу. Дети ходят с вечным насморком, а мы, шахтёры, вынуждены

одевать спец-обувь. В-третьих, совершенно непонятно, на каких основаниях нас лишили элементарно-бытовых нужд — ванн. В туалетах, где должны стоять ванны, вроде в насмешку над нами, сделали только место для ванн»⁵⁴.

Строго кажучи, очікуваних результатів програма забезпечення житлом не досягла. Збудоване на шкоду якості житло швидко морально застарівало, переставало задовольняти потреби зрослих сімей, низькою була якість будівництва. За результатами перших соціологічних опитувань в СРСР, здійснених восени 1960 р. Інститутом суспільної думки газети «Комсомольская правда», розвиток житлового будівництва і мережі дошкільних закладів, як найнагальнішу проблему, визначили 72,1% респондентів; водночас, зростання життєвого рівня, пов'язане з поліпшенням умов життя, відчули лише 11,2%⁵⁵. Але, зважаючи на те, що невеликі проценти означають мільйони громадян, які значно покращили умови свого існування, житлове будівництво виявилось чи не найбільш успішним проектом протягом 1953–1964 рр., а житлова проблема — однією з небагатьох соціальних проблем, що в них радянська влада спромоглася подолати негативну тенденцію і здобути відносно позитивний результат: нестачу житла хоча й не ліквідувала, але гостроту проблеми значно зменшила. Принаймні, наслідком хрущовської реформи були, по-перше, різке кількісне збільшення обсягу житлового будівництва (яке певний час навіть переважало зростання міського населення), а по-друге, якісна зміна житлового будівництва виявилася в переході до масового будівництва індивідуальних квартир, що спричинило заміну покімнатного заселення нових житлових будинків посімейним. Зауважимо, що навіть на початку XXI ст. в Україні налічувалося 25,5 тис. будинків перших масових серій загальною площею 71,4 млн. кв. м, (тобто близько 20% від всієї загальної площі багатоквартирного житлового фонду країни), в яких мешкала майже чверть населення держави⁵⁶.

Загалом, в другій половині 1950-х рр. відбулася різка зміна у ставленні радянської держави до житлових проблем громадян. Відтоді було реалізовано низку заходів, що, з одного боку, дійсно сприяли їх вирішенню, а з іншого — експлуатувалися як доказ соціальної орієнтованості та гуманності комуністичної системи аж до самого її краху. Втім, навіть в найуспішніші свої роки житлове будівництво, попри бурхливий розвиток, відверто не встигало за промисловим⁵⁷.

Янковская Оксана (г. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века, Института истории Украины НАН Украины.

Бачинский Дмитрий (г. Черновцы)

Кандидат исторических наук, доцент Педагогического колледжа Черновицкого национального университета им. Ю. Федьковича.

Реформи в УСССР в соціальної сфері (1950–1960-е гг.): жилищне обеспечення.

На основе архивных находок, законодательных и подзаконных актов, действовавших в течение исследуемого периода и современных научных публикаций в статье освещается генезис и реализация программы массового жилищного строительства в УСССР середины XX в.

Ключевые слова: жилищная проблема; массовое жилищное строительство; хрущёвка; распределение жилья, как средство манипуляции.

Oksana Iankovska (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Dmytro Bachynskij (Chernivtsi)

Associate Professor of the Pedagogical College at the Yuri Fedkovych Chernivtsi National University, Candidate of Historical Sciences

UkrSSR reforms in the social sector (1950–1960s): Housing provision.

On the basis of archival findings, legislative and regulatory acts in force during the studied period and new scholarly publications, the article highlights genesis and implementation of a housing construction program in the USSR in the mid-twentieth century.

Keywords: problem of housing, mass construction of houses, khrushchevka; distribution of housing as a means of manipulation.

¹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи(1946–1980-і рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — 304 с.; Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К.: Інститут історії України, 2011. — № 16. — С. 5–20; Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. В 2-х тт. — Т. 2. — К., 2011.

² Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003.

³ Гирич Я.М. Вплив містобудівної політики на урбанізацію в УРСР (друга половина 50-х — початок 60-х років ХХ століття) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К.: Київський університет, 2007. — № 89/90. — С. 73–76; Його ж. Урбанізація за планом // Український тиждень. — 2012. — № 37 (254). — 13 вересня. — С. 40–43.

⁴ Лук'янець О.А. Житлове будівництво у містах Української РСР (1950-ті роки) // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: 3б. наук. праць. Вип. 37. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. — С. 160–165; Його ж. Розвиток житлово-комунального господарства в містах України в 1950-х рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2010. — Вип. 101. — С. 23–25.

⁵ Стенограма июльського (1953 г.) пленума ЦК КПСС. 2–7 июля 1953 г. // Лаврентий Берия. 1953. Стенограма июльського пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. — М.: МФД, 1999. — С. 133.

- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2898. — Т. 2. — Арк. 12.
- ⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2898. — Т. 2. — Арк. 172.
- ⁸ Там само. — Арк. 230.
- ⁹ Там само. — Спр. 3862. — Арк. 4.
- ¹⁰ Радянська культура. — 1955. — 10 листопада.
- ¹¹ Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — М., 2006. — С. 255.
- ¹² Собрание постановлений Правительства СССР. — 1957. — № 9. — С. 332–338.
- ¹³ Правда Украины. — 1955. — 6 мая.
- ¹⁴ Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 700–709.
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4568. — Арк. 167–168.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 171.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 4309. — Арк. 31.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 4327. — Арк. 307–308.
- ¹⁹ Див., приміром: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Справи 4109, 4327; Там само. — Оп. 41. — Справи 117, 118, 120, 123, 4237.
- ²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 118. — Арк. 175.
- ²¹ Там само. — Спр. 123. — Арк. 125.
- ²² Хронологічне зібрання законів.... — Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 265–275.
- ²³ Там само. — С. 509–511.
- ²⁴ Радянська Україна. — 1957. — 2 серпня.
- ²⁵ Чериковер Л.З. Размещение мебели и габариты малометражной квартиры. — М., 1944.
- ²⁶ Дьомін М.М., Наймарк Й.І., Фомін І.О. Містобудівництво в Українській РСР у семиріччі. — К., 1961. — С. 34.
- ²⁷ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003. — С. 46.
- ²⁸ УРСР у цифрах в 1974 році. Короткий статистичний довідник. — К., 1975. — С. 170–171.
- ²⁹ Розвиток народного господарства Української РСР в 1917–1967 роках: У 2 т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 456–457.
- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 150. — Арк. 190.
- ³¹ Там само. — Спр. 154. — Арк. 158–159.
- ³² Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1953 р. «Об отмене административного выселения из домов государственных предприятий, учреждений и организаций рабочих и служащих, прекративших трудовые отношения».
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4327. — Арк. 273.
- ³⁴ Там само. — Оп. 41. — Спр. 225. — Арк. 17.
- ³⁵ Там само. — Арк. 18.
- ³⁶ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 254. — Арк. 131, 133; Там само. — Спр. 273. — Арк. 5.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 273. — Арк. 4.
- ³⁸ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5577. — Арк. 16.
- ³⁹ Там само. — Арк. 120.
- ⁴⁰ Див.: Кулевиг Э. Народный протест в хрущёвскую эпоху. Девять рассказов о неповиновении в СССР. — М.: АИРО-XXI, 2009.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5730. — Арк. 7.

⁴² Там само. — Арк. 11.

⁴³ Там само. — Арк. 16.

⁴⁴ Там само. — Арк. 17.

⁴⁵ Там само. — Арк. 18.

⁴⁶ Там само. — Арк. 20.

⁴⁷ Там само. — Арк. 23.

⁴⁸ Там само. — Арк. 24.

⁴⁹ Там само. — Спр. 4775. — Арк. 23.

⁵⁰ Там само. — Спр. 5236. — Арк. 1.

⁵¹ Там само. — Арк. 2.

⁵² Там само. — Спр. 5443. — Арк. 53.

⁵³ там само. — Оп. 41. — Спр. 238. — Арк. 140.

⁵⁴ Там само. — Арк. 152.

⁵⁵ Иванова Г.М. На пороге «государства всеобщего благосостояния». Социальная политика в СССР (середина 1950-х — начало 1970-х годов). — М., 2011. — С. 101.

⁵⁶ Кірюшин В.М., Лотоцький О.Б., Руденко В.А., Онищук І.І. Деякі аспекти реконструкції будинків перших масових серій // Реконструкція житла. — 2004. — Вип. 5. — С. 4.

⁵⁷ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. В 2-х тт. — Т. 2. — К., 2011. — С. 427.

Плющ Микола (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор кафедри історії України Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янчука.
viddil@email.ua
УДК 94(477)316.4+338«1946/1950»

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ (1946–1950 рр.)

У статті розглядаються проблеми соціально-економічного розвитку України у роки повоєнної відбудови. Автор прагне розкрити труднощі відновлення промислового потенціалу в умовах командно-адміністративної системи, трудові зусилля трудящих у відродженні галузей промисловості, будівництва, транспорту.

Ключові слова: відбудова економіки, труднощі відбудовчих робіт, диктат центру, героїзм народу на відбудові.

За роки війни та нацистської окупації України зазнала великих втрат. У руїнах лежали заводи і фабрики, міста і села, що вимагало проведення заходів, спрямованих на відбудову колишніх окупованих територій. У 1945 р. в республіці було вироблено лише 23% електроенергії рівня 1940 р., видобуто 36% вугілля, виплавлено 17% чавуну, 15,4% сталі, виготовлено 14,6% прокату¹. Відбудови вимагало сільське господарство, всі види транспорту, зв'язку. Потрібно було привести в дію всі резерви для того, щоб відтворити економіку міста й села, відновити довоєнний рівень видобутку пального, підвищити продуктивність праці, життєвий рівень населення України.

Складні завдання відродження народного господарства можна було вирішити лише на основі запровадження в усіх галузях нової техніки, підвищення механізації трудомістких виробничих процесів. Передбачалося впровадити в цивільне виробництво досягнень воєнної техніки й технології, освоїти випуск нових типів машин та устаткування, збільшити у 3–4 рази порівняно з довоєнним рівнем парк механізмів, в тому числі й за рахунок вивезених з Німеччини.

План відбудови передбачав відновлення важкої промисловості й залізничного транспорту, відбудову металургійної, вугільної промисловості, розробку вугільних покладів, у західних областях республіки — будівництво газопроводу Дашава — Київ. У машинобудуванні ставилося завдання устаткувати новим обладнанням заводи вугільного, металургійного й енергетичного циклу, паровозо- і вагонобудування, електромашинобу-

дування та сільськогосподарського машинобудування, заводи хімічної промисловості; спорудити велику кількість цукрових та молочних заводів, м'ясокомбінатів; повністю відновити залізниці та вокзали, річковий і морський транспорт; відбудувати й спорудити підприємства промислових матеріалів. На капітальне виробництво 1946–1950 рр. в УРСР було відведено 49,5 млрд. крб.²

Промисловість і транспорт України мали гостру потребу в кадрах, кількість яких за роки війни різко скоротилася. Серед зайнятих на той час робітників було багато жінок, підлітків, людей пенсійного віку. В повоєнні роки, особливо в 1946 р., відбувався процес масового відходу їх із підприємств, різко скорочувалася чисельність робочої сили у важливих галузях виробництва. Поповнення робітничого класу за рахунок демобілізованих воїнів проходило повільно й не відповідало масштабам розвитку індустрії й транспорту. Так, у металургійній промисловості на кінець 1946 р. чисельність робітників становила 86,3% у порівнянні з довоєнними роками, і 95,4% до плану поточного року. Більш-менш задовільно було вирішено проблему кадрів тільки у вугільній промисловості, яка в 1946 р. була забезпечена на 95,5%. Порівняно швидкі темпи зростання чисельності робітників і службовців вугільної промисловості пояснюється тим, що ця галузь займала провідне місце в паливному балансі республіки. До того ж через нестачу механізмів на вугільних шахтах застосовувалася значна кількість робітників низької кваліфікації.

У машинобудуванні в 1946 р. було забезпечено робітниками, інженерно-технічними працівниками та службовцями лише 54,1% проти довоєнного часу. Наприклад, на Харківському електромеханічному заводі, який налічував до війни 13 тис. робітників і службовців, у серпні 1946 р. було зайнято їх лише 5,4 тис. Навіть у 1948 р. в заводській лабораторії інженерно-технічних працівників було в п'ять разів менше, ніж до війни, більше половини їх не мали відповідної технічної освіти.

У ході відбудови народного господарства Української РСР, зокрема промисловості, вживалися заходи, спрямовані на відновлення кількісного складу робітників. Основним джерелом зростання робітництва було колгоспне селянство. Велике значення мало також поповнення промислової індустрії кваліфікованими кадрами через систему трудових резервів. З метою залучення молоді до навчання в заклади трудових резервів республіки проводилася роз'яснювальна робота.

30 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи щодо поліпшення підготовки трудових резервів і збільшення кількості робітників, що готувалися в ремісничих училищах та школах ФЗН». Постанова накреслювала п'ятирічний план підготовки кваліфікованих робітників, визначала професії й спеціальності для різних галузей про-

мисловості, зокрема для вугільної, нафтової, гірничорудної та інших, а також для залізничного транспорту й будівництва. Передбачалося розширення мережі закладів трудових резервів, в тому числі і в Українській РСР³.

Уже в кінці 1946 р. було відкрито 50 нових ремісничих училищ. Кількість училищ і шкіл ФЗН в Україні в 1948 р. зросла проти довоєнної в 3 рази. За роки п'ятирічки навчальні заклади профосвіти підготували близько 860 тис. кваліфікованих робітників. У 1951 р. на Дніпропетровському заводі ім. Молотова вихованці трудових резервів становили 75%, на Київському заводі ім. Артема — 60%, на шахті «Глибока» Ворошиловградської області — 90%, у комбінатах «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» — понад 20% робітників. Значне поповнення робочої сили відбулося за рахунок міської й сільської молоді, яка закінчувала семирічні та середні школи.

У перші роки відбудови в республіці розгорнувся рух за забезпечення кадрами найбільш важливих індустріальних районів. Цінну ініціативу, наприклад, виявила в 1947 р. молодь ряду підприємств міст Сталіно і Ворошиловграда, які після навчання йшли на роботу безпосередньо у вибій, поповнюючи ряди шахтарів. Таке починання знайшло відгук у республіці. Тільки з жовтня 1947 р. до травня 1948 р. за комсомольськими путівками на шахти Донбасу було мобілізовано 12 тис. молоді⁴.

Зростання чисельності виробничого персоналу відбувалося як за рахунок населення республіки, так і в зв'язку з реевакуацією робочої сили зі східних районів країни. Уже в 1946 р. у промисловості УРСР працювало 1165 тис. робітників, що становило 74,5% від кількості 1939 року.

Зростання чисельності робітників відбувалося і в наступні роки. На кінець 40-х років кількість працюючих у промисловості досягла 1862 тисяч — на 697 тис. більше, ніж у 1946 році. Чисельність усього промислового-виробничого персоналу у 1950 р. досягла 2306 тис. осіб, що становило 81%⁵.

Намітилася тенденція до зменшення серед працюючих кількості підлітків та осіб пенсійного віку, поступово зростала чисельність робітників віком 18–19 років, хоча значна частина їх у повоєнні роки пішла вчитися в середні та вищі навчальні заклади.

Політика «перемішування» племен і народів в СРСР та міграційні процеси між республіками обумовили інтернаціональний склад робітничого класу республіки, хоча в ньому переважали кадри робітників корінної національності. На кінець п'ятирічки робітники і службовці української національності становили в промисловості 65%, у будівельній галузі — 64%, а на залізничному транспорті — 78%⁶.

У повоєнні роки в СРСР розгорталася широка компанія з метою пропаганди сталінських планів «перетворення природи». В УРСР було заплановано будівництво нової великої греблі на Дніпрі, насадження в степу великих лісосмуг для боротьби з засухою.

За планами післявоєнної відбудови економіки не передбачалося відновлення у повному обсязі передвоєнної ролі Української РСР у господарському комплексі Радянського Союзу. Навпаки, в українську економіку було передбачено лише 19 відсотків капітальних вкладень, і це при тому, що на Україну випало 42 відсотки усіх матеріальних втрат СРСР за роки війни.

На думку дослідників, одним із негативних наслідків зменшення капітальних вкладень в Україну стало гальмування темпів урбанізації в республіці: у 1950 р. міського населення було лише 12,8 млн. — на мільйон менше, ніж у 1940 році⁷.

Роки післявоєнної відбудови народного господарства в Україні характеризувалися особливими труднощами не лише тому, що її територією двічі прокотилася війна, яка викликала жахливі руйнування і людські втрати. Становище ускладнювалося і в відбудовний період. В умовах панування командно-адміністративної системи, одноосібної влади Сталіна матеріальні ресурси й людські резерви використовувалися без урахування об'єктивних вимог суспільства. Не бралися до уваги небачені матеріальні втрати і руйнування промислових підприємств, що призвело до серйозного зниження економічного й технічного потенціалу республіки. Економіка України відбудовувалася як частина загальносоюзної економічної системи, інтереси республіки беззастережно підпорядковувалися загальносоюзному плану. На перший план ставилися завдання відбудови важкої промисловості та будівництва об'єктів військово-промислового комплексу, на що спрямовувалися основні кошти і людські резерви.

Завдання поліпшення добробуту народу відкладалися на потім. Скорочувалося фінансування відбудови сільського господарства й основних галузей промисловості групи «Б» в цілому. Партійне керівництво використовувало різні засоби тиску на населення, примушуючи змиритися з матеріальними злигоднями під гаслом посилення обороноздатності країни.

Труднощі на шляху реалізації завдань відбудови були зумовлені не лише великою розрухою, але й складним міжнародним становищем та внутрішніми обставинами, пов'язаними з необмеженою владою Сталіна, зростанням його культу особи. Повоєнні роки характеризувалися непомірним возвеличенням заслуг великого вождя, з його ім'ям пов'язувалися дійсні й уявні досягнення: перемоги на війні, будівництво каналів і

мостів, заводів і фабрик, високі врожаї. В образі «вождя» явно проглядався міфічний герой, який навчає людей сіяти й жати, добувати вогонь і залізо, боротися зі злом і перемагати.

Преса і радіо тих років були заповнені рапортами і листами до «вождя», у яких трудові колективи доповідали про успіхи на фронті мирного будівництва, прославляли ім'я «натхненника й організатора всіх перемог».

Рапортomanія і славослів'я Сталіна набрало гіпертрофованих розмірів у період, коли країна стояла перед проблемою комплексного вирішення завдань, пов'язаних із відбудовою, упровадженням нової техніки і технологій, проведення реконструкції металургійних, машинобудівних заводів, що вимагало не тільки великих асигнувань, але й нових підходів до планування, зосередження сировинних та людських резервів на головних напрямках розвитку науки й техніки.

В умовах утвердження примату політики над економікою сама політика виявилася підкореною ідеології. Уся система була спрямована на беззастережне підкорення людини інтересам колективу, що не сприяло створенню сприятливих умов для творчої праці, а зводило інтереси кожного до простого виконання наказів керівника.

Складністю і суперечністю характеризувалася і суспільно-політична обстановка повоєнних років у республіці. З одного боку, трудящі по війні мали надію на поліпшення умов життя, виходу із злигоднів і розрухи, підвищення матеріального добробуту, а тому мирилися із труднощами, покладали великі надії на відбудову економіки. А з іншого, панування тоталітарної системи, яка на перший план ставила завдання відродження індустрії, збільшення виплавки металу, видобутку палива, нарощення виробничих потужностей, нічого не робилося для поліпшення добробуту населення. Валові показники, процентomanія, здача об'єктів до особливих дат, погоня за виконанням планових завдань за всяку ціну, не рахуючись із людськими можливостями і нерідко всупереч здоровому глузду, набули у повоєнні роки повсюдного характеру.

Технічне озброєння праці робітників і трудівників села було низьким. Машин і механізмів було мало, відповідно і продуктивність залишалася низькою. У країні, в тому числі й в Україні, вчені, конструктори і машинобудівники створювали зразки нових знарядь праці й устаткування, але бюрократична система стримувала їх запуск у серійне виробництво, гальмувала впровадження.

Трудящі чекали пом'якшення податкового тягара, особливо на селі, але фінагенти, що сліпо виконували вказівки зверху, продовжували вибивати податки з дворів колгоспників. Податками обкладалися кожне дерево, кожен кущ ягід. Значні кошти відбиралися у населення під час прове-

дення державних позик, що значною мірою позначалося на і так мізерному бюджеті.

Командно-адміністративна система у післявоєнні роки не внесла суттєвих змін в управління і організацію виробництва. На практиці продовжував панувати затратний механізм господарювання, який був великим гальмом на шляху прогресу суспільства, технічного поступу. Об'єктивних оцінок стану справ в економіці не було, наукові дослідження зводилися до апологетики переваг соціалізму та критики капіталістичних прорахунків.

Великий обсяг капітального будівництва у повоєнні роки диктував потребу у якнайшвидшій відбудові й розширенні промисловості будівельних матеріалів, створення і впровадження нової техніки та технології. Для підвищення технічного рівня виробництва потрібна була реконструкція і модернізація підприємств, насамперед цегельно-черепичних, керамічних, вапняних заводів, пресового, пічного та сушильного господарств. Але потрібних коштів на проведення великомасштабних робіт було недостатньо. І хоча в цілому на підприємствах будівельних матеріалів за роки післявоєнної відбудови було впроваджено понад 10 тис. різних машин і механізмів, план уведення в дію виробничих потужностей Міністерство промисловості будівельних матеріалів в УРСР за 1946–1950 рр. виконало по виробленню цегли лише на 63%, черепиці — на 80%, вапна — на 32%, черепашника — 27%⁸.

Недостатня увага приділялася налагодженню виробництва залізобетонних конструкцій і деталей. Повільними темпами нарощувалися потужності кар'єрів, відчувалася гостра нестача дробильно-сортувальних установок. Через нестачу засобів механізації в будівництві масовим було використання ручної праці, особливо на опоряджувальних роботах, де вона протягом багатьох років посідала велике місце. До того ж на багатьох підприємствах техніка була застаріла, продуктивність її була низькою. На низькому рівні перебувала механізація вантажно-розвантажувальних робіт.

Проблеми механізації праці, впровадження у виробництво нових машин і механізмів у післявоєнні роки набували великої гостроти й у сільському господарстві. Колгоспи і радгоспи мали велику потребу в тракторах, плугах, сівалках, культиваторах та іншій сільськогосподарській техніці. Один–два трактори у господарстві не встигали своєчасно зорати землю і засіяти тисячі гектарів. Колгоспники змушені були запрягати корів, копати землю вручну, тягати боронки, щоб підготувати землю для посіву.

Перед машинобудівниками республіки постало відповідальне завдання — налагодити в стислі терміни випуск сільськогосподарської техніки.

Вагомий внесок у вирішення цих завдань зробили машинобудівники Харківського тракторного заводу, «Львівсільмашу», Кіровоградського «Червона зірка» та інші. Якщо у вересні 1946 р. з цехів заводу «Львівсільмаш» зійшли лише перші зразки готової продукції, то незабаром понад план було виготовлено 100 машин⁹. Машинобудівники заводу ХТЗ освоїли випуск нового дизельного трактора ДТ-54, налагодили випуск садово-городного трактора ХТЗ-7 та інших. Однак будівництво сільсько-господарських машин не задовольняло потреби села, ручна праця на багатьох ланах була основною.

Реконструкція зруйнованого війною господарства носила різноплановий характер. За три місяці по війні шахтарі Донбасу давали вже 18% довоєнного видобутку палива. На кінець 1945 р. показники продуктивності машинобудівної промисловості України досягали 44% передвоєнних. Загалом у 1946 р. підприємства великої промисловості виробляли 34% довоєнної продукції. Саме високі темпи відбудови демонстрували одну з переваг тоталітарного ладу: можливість зосередити величезні людські та матеріальні ресурси на певному «стратегічному напрямі», хоча відновлення легкої промисловості, будівництво житла для населення відбувалося значно повільнішими темпами.

На партійно-господарських активах республіки та областей ставилися питання про організацію «соціалістичного змагання», виконання прийнятих зобов'язань, технічне озброєння підприємств, підвищення рівня механізації виробництва. Але все ще значних втрат зазнавало виробництво у зв'язку з низьким рівнем механізації та великою плінністю кадрів. Так, лише за перше півріччя 1947 р. на комбінат «Сталінвугілля» прибуло 71,3 тис. осіб, а вибуло понад 66 тис. осіб¹⁰. Подібне становище мало місце і на інших підприємствах краю, причиною чого були важкі умови праці, низький рівень технічного забезпечення виробництва, а також погане матеріальне забезпечення робітників, які вимушені були залишити роботу, часто зазначаючи переслідування за це.

На початку 1947 р. на підприємствах Сталінської області виявилися значні недоліки в роботі колективів вугільної промисловості, залізничного транспорту щодо виконання планів навантаження та вивозу вугілля до комбінатів. В область виїхав секретар ЦК КП(б)У Д.С. Коротченко. 12 лютого 1947 р. відбулася нарада працівників вугільної і металургійної промисловості та залізничного транспорту. Обговорювалися причини виявлених недоліків, накреслювалися заходи з метою їх усунення¹¹. Однак досягти значних змін на підприємствах регіону було важко.

На зборах партійно-господарського активу підприємств чорної металургії України і Півдня країни на початку липня 1947 р. відзначалося, що продуктивність діючих агрегатів на той час порівняно з 1941 р. становила:

доменних печей –75%, мартенівських — 73% та прокатних станів — 70%¹².

На підприємства Донбасу керівництво країни спрямовувало все нові загони працівників, але тисячі новоприбулих, потрапивши у складні умови, коли житловий фонд в містах і робітничих селищах не забезпечував елементарних потреб працівників, залишали роботу. Так, за даними перевірки профспілок, у вугільній галузі промисловості краю в 1955 р. на одну людину припадало лише 4,0–5,5 м² житлової площі. Відсутність елементарної техніки безпеки на підземних роботах, часті аварії, які супроводжувалися каліцтвом та смертю гірників, спричиняли велику плінність кадрів. У повоєнні роки чисельність тих, хто прибував на Донбас, часто перевищувала чисельність тих, хто вибував з регіону протягом року.

Однією з вузлових проблем соціально-економічного й політичного розвитку в післявоєнні роки була проблема розвитку науки й техніки. Успішне вирішення її багато в чому полегшувало завдання відбудови народного господарства, підвищення життєвого рівня трудящих, покращення умов праці й ефективності виробництва. Від того, яку техніку й технологію було використано при виготовленні продукції, великою мірою залежала і продуктивність праці виробника і якість товарів, і конкурентоспроможність цих виробів на зовнішньому ринку. Одночасно це пов'язано і з рівнем фахової підготовки трудівника, який використовує техніку чи технологію, від його вміння грамотно використовувати обладнання, запобігати браку. Якщо в процесі виробництва запроваджувалася техніка і технологія вчорашнього дня чи працівник не був зацікавлений у кваліфікованому їх використанні або був недостатньо підготовлений до застосування нових машин чи механізмів, то і результати його праці були незначні, якість продукції була невисокою.

В умовах великих руйнувань, яких зазнала Україна за роки війни, коли було зруйновано багато виробничих і наукових центрів, складні завдання відродження народного господарства у стислі терміни можна було здійснити, лише широко запроваджуючи нову техніку й технологію в усі галузі економіки. Керівництво країни планувало впровадження досягнень військової промисловості, освоєння випуску нових типів машин і устаткування, підвищення технічної оснащеності виробництва, використання досягнень як вітчизняної, так і світової науки і техніки.

Для комплексного вирішення цих завдань потрібні були не лише значні кошти, але й нові підходи до планування, зосередження сировинних і людських резервів.

Трудові колективи України разом з ученими, інженерно-технічними працівниками успішно вирішували складні технічні завдання. Так, під час

відбудови домни №3 на заводі «Запоріжсталь» було здійснено рідкісну в будівельній практиці операцію: без демонтажу піднято й вирівняно стан домни, яка після вибуху бомби осіла й похилилася. Будівельники і монтажники під керівництвом М. Чудана та головного інженера О. Шегала провели цю операцію за 5,5 годин замість двох місяців. При цьому було одержано великий економічний ефект¹³.

Прикладом вдалого технічного рішення стала також відбудова доменної печі № 4 на заводі «Азовсталь», корпус якої внаслідок вибуху всіх 8 колон і фурменної зони опустився на 3,8 м. та перемістився у нижній частині вбік. Замість демонтажу всієї печі було прийнято технічне рішення, в результаті якого доменна піч була випрямлена й поставлена на місце без розбирання і будівництва знову. Такого експерименту в практиці металургії ще не було. 18 вересня 1946 р. будівельники та металурги успішно впоралися зі складним завданням¹⁴. Подібні сміливі технічні рішення були непоодинокими в ході відбудовних робіт на Дніпрогесі, на відбудові мостів і шахт у Донбасі тощо.

Проте нерідко партійні і профспілкові організації гналися за кількісними показниками, ініціювали надумані почини, спонукали керівників підприємств та робітників включатися у змагання, які колективу не були потрібні. Адміністрація мало уваги звертала на забезпечення умов для виконання прийнятих зобов'язань, в кінці року нерідко забувала про стан виконання таких зобов'язань. Погоня за кількісними показниками змагання, за різними починаннями, ставка на вирішення «передовиків та переможців» завдавали моральної шкоди, зводили нанівець ці заходи.

Відновлена в 1947 р. практика укладання колективних договорів між адміністрацією та трудовими колективами певною мірою сприяла активізації ролі профспілок і робітників у вирішенні питань управління виробництвом, вирішенню ряду проблем, пов'язаних із організацією праці, охорони праці робітників. Однак великим гальмом на шляху виконання цих завдань, поліпшення соціально-побутових умов життя був формалізм у роботі профспілок, зумовлений небажанням керівників профспілкових органів псувати стосунки з адміністрацією. Виконання умов колективних договорів у ті роки не гарантувалися матеріально з боку адміністрації підприємств, яка фактично не несла відповідальності за порушення або невиконання своїх зобов'язань.

У повоєнні роки гостро стояла проблема палива, адже значна частина шахт зазнала руйнувань, ручна праця була надзвичайно важкою і часто небезпечною для гірників. Видобуток палива в Донбасі у перші роки четвертої п'ятирічки не задовольняв потреб. Постановою від 28 лютого 1948 р. «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» ЦК ВКП(б) вказав на ряд недоліків у роботі Сталінського

обкому партії. Зокрема, зазначалося, що не створено необхідних умов для високопродуктивної праці гірників, охорони праці й техніки безпеки на шахтах. Через низький рівень технічної озброєності шахт Донбасу високим був рівень виробничого травматизму.

У республіці відновлювали роботу заводи вугільного машинобудування. Восени 1948 р. знову стали до ладу Горлівський завод вугільного машинобудування, харківський завод «Світло шахтаря», Ворошиловградський завод важкого машинобудування та ін. Уже на осінь 1948 р. на шахтах Донбасу зусиллями конструкторів і машинобудівників було поставлено в дію або перебувало на стадії випробувань 20 типів нових машин і механізмів. Проте техніки для роботи в забоях ще було недостатньо¹⁵.

У післявоєнні роки зусиллями трудових колективів України розпочалися роботи з будівництва і введення в дію газопроводів. Восени 1948 року у стислі строки були завершені лінійні роботи зі спорудження газопроводу Дашава — Київ. Прикарпатський газ почав надходити на підприємства Києва й у квартири киян. Газифікація виробництва, міст і сіл республіки, що розгорталася, супроводжувалася певними змінами у праці й побуті трудящих.

Адміністративно-командна система в роки відбудови не змогла створити умови для успішного проведення робіт у металургійній промисловості. На кінець третього року п'ятирічки виявилось, що плани відбудовних робіт на заводах не виконувалися. Доменні цехи щороку втрачали понад мільйон тонн залізної руди, яка виносилася колошниковими газами у вигляді пилу. Низьким був рівень механізації трудовітських робіт.

За перші роки відбудови колективи машинобудівних заводів України здійснили певну роботу з метою відродження підприємств галузі, впроваджували у виробництво потокові методи й нову технологію обробки металів. Вони освоювали виробництво нових для республіки машин і агрегатів: тепловозів, турбін високого тиску, підйомних машин для глибоких шахт, комбайнів для збирання буряків, важких і агрегатних верстатів.

У той же час на ряді машинобудівних заводів через нерозпорядливість адміністрації мали місце серйозні недоліки в організації праці, у використанні устаткування, впровадженні передового досвіду. Так, на Харківському тракторному заводі в механічних цехах режим роботи верстатів було знижено на 15–20%.

Хоча на партійних з'їздах і нарадах ставилися завдання про освоєння нової техніки і передової технології, повніше використання виробничих потужностей, скорочення браку на виробництві, але помітних зрушень у

цій справі не було досягнуто. На Донбасі продуктивність врубових машин і відбійних молотків ще відставала від довоєнної, а звідси, як наслідок, — незадовільне використання діючої лінії забоїв і низький виробіток робітників. Причинами цього становища була погана організація праці, відсутність узгодженості між окремими ланками процесу видобування палива, а також низька виробнича і трудова дисципліна.

Становище із видобутком палива в країні продовжувало залишатися складним. Потреби в ньому постійно зростали. Це вимагало від уряду вживати необхідні заходи. Рада Міністрів СРСР 12 липня 1950 р. ухвалила постанову «Про підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва і зміцнення технічного керівництва на шахтах Донбасу». Ця постанова повністю пройнята духом командної системи і відображає методи управління тих часів. У ній говориться про недоліки в роботі колективів гірників: незадовільне використання техніки, застарілі норми виробітку, низький рівень виробничої дисципліни, розкиданість гірничих виробок. Одним із вирішальних засобів для виправлення незадовільного становища пропонувалося переведення шахт на роботу за графіком циклічності. Одночасно ставилася вимога посилити організаційну та масово-політичну роботи серед шахтарів. Питання про умови праці, підвищення матеріального добробуту людей, які були зайняті у важливих галузях народного господарства, у прийнятій постанові не ставилися.

Приділялася певна увага створенню умов праці на шкідливих для здоров'я робітників виробництвах, особливо у гірничодобувній, металургійній, хімічній промисловості. Конструктори й машинобудівники у ці роки створювали і впроваджували вугільні комбайни, врубові машини й іншу техніку, що сприяло механізації ряду важких трудомістких процесів, пов'язаних із вирубкою, навалкою і транспортуванням вугілля й руди. У металургійне виробництво надходили засоби механізації для завантаження домен і мартенів сировиною, встановлювалися засоби автоматичного контролю за ходом плавильних процесів. У той же час інтенсифікація видобувних робіт супроводжувалася збільшенням запиленості в шахтах і рудниках, збільшенням шкідливих викидів для здоров'я людини.

У повоєнні роки була розроблена і почала здійснюватися загальносоюзна комплексна програма з боротьби з силікозом у гірнорудній промисловості. Проте слід визнати, що всі ці заходи й чисельні постанови і вказівки щодо покращення умов праці далеко не завжди давали бажані результати.

З ряду об'єктивних і суб'єктивних причин низка завдань четвертої п'ятирічки в промисловості України не була виконана. Так, виробництво металорізальних верстатів, видобуток вугілля, а також виплавка сталі й

чавуну, кольорових металів, виготовлення коксу, продукції нафтової і хімічної промисловості довоєнного рівня було досягнуто лише на початку п'ятої п'ятирічки. Причинами цього було те, що підприємства цих галузей за роки війни зазнали особливо великих руйнувань, на їх відновлення потрібні були значні кошти й час¹⁶. Для забезпечення народного господарства паливом видобуток вугілля вели в багатьох випадках і на дрібних шахтах, а також без належної механізації праці. До того ж в умовах культу Сталіна, коли адміністративно-командна система послідовно насаджувала вольові рішення і зовсім не брала до уваги потреби людини праці, коли рівень оплати праці, її охорона стояли на низькому рівні — високих показників чекати було марно. У той же час мали місце серйозні недоліки в організації праці, узгодженості окремих ланок виробничих процесів, безгосподарність, диктат адміністрації.

У 1950 р. продуктивність праці у промисловості України зросла порівняно з 1940 р. на 13% проти плану 30%¹⁷. Хоча за роки першої післявоєнної п'ятирічки було відбудовано і введено в дію нові підприємства легкої та харчової промисловості, показники виробництва продукції групи «Б» були нижчими, ніж до війни. У легкій промисловості у 1950 р. вони становили лише 79% від рівня 1940 р., у харчовій — 80%.

В республіці здійснювалися кроки з метою зміцнення зв'язку науки і виробництва. Працівники науково-дослідних інститутів, лабораторій, конструкторських організацій спільно з трудовими колективами впроваджували у виробництво нові зразки машин і механізмів, передові технології. Було здійснено ряд важливих відкриттів і винаходів у різних галузях науки й техніки. Велися роботи в галузі атомної енергетики, ракетної техніки. В Інституті електротехніки АН УРСР під керівництвом академіка С.О. Лебедева була сконструйована і виготовлена перша в країні електронна обчислювальна машина. Колективи інститутів відділу технічних наук АН УРСР спільно з колективами металургійних заводів розробили і впровадили у виробництво нову технологію виплавки чавуну, нові електровимірвальні прилади. Важливу роль у встановленні зв'язків науки та виробництва відігравали науково-технічні конференції, громадські огляди-рейди стану впровадження.

Працівники промисловості України доклали зусиль для відбудови народного господарства, матеріальної бази науки й культури. Протягом четвертої п'ятирічки було відроджено основні галузі промисловості, транспорт, засоби зв'язку, збудовано та введено в дію сотні нових підприємств. Значно зросли ряди робітничого класу республіки, підвищився його культурно-технічний рівень.

За 1946–1950 рр. в Україні було відбудовано й здано в експлуатацію 22 доменних, 43 мартеновських печей та 46 прокатних станів, реконстру-

йовано основні потужності чорної металургії Донбасу і Придніпров'я. До ладу стали такі підприємства, як «Азовсталь», «Запоріжсталь», Макіївський металургійний ім. С.М. Кірова, Краматорський та Єнакіївський металургійні заводи. Уже на початку 1948 р. усі 60 шахт Криворізького басейну, що діяли до війни, були повністю відбудовані. На кінець 1950 р. повоєнний рубіж виробництва на більшості металургійних заводів було відновлено, а на окремих і перевершено. Металурги України давали майже 48% загальносоюзного виробництва чавуну, понад 30% сталі й близько третини всього прокату¹⁸. Довоєнні показники виробництва залізної руди, електроенергії, мінеральних добрив республіка перевершила. Заводи УРСР розпочали виготовляти нові види продукції: вугільні комбайни, мотоцикли, магістральні тепловози, автомашини, бурякозбиральні комбайни, нові види металургійного та енергетичного устаткування.

За роки відбудови було розпочато виготовлення нових, технічно більш досконалих видів верстатів, верстатів-автоматів, потужних штампувальних та карбувальних пресів, кувальних машин. У розвиток вітчизняного верстатобудування значний внесок зробили колективи Київського заводу верстатів-автоматів, Мелітопольського верстатобудівного заводу, Краматорського заводу важкого верстатобудування та ін.

Однак завдання п'ятирічного плану з виготовлення металорізальних верстатів не було виконано. Країна і республіка в ті роки були відірвані від світового розвитку науки й техніки, залізна завіса не давала змоги радянській економіці включитися у світовий прогрес, використовувати світові надбання.

Директивне планування, застарілі та віджилі форми ведення народного господарства, ігнорування життєвих інтересів трудівника, а також низький рівень оплати праці нерідко спричиняли небачені диспропорції в промисловості та інших галузях виробництва. Командно-адміністративна система породжувала умови, коли новостворені виробничі потужності здавалися в експлуатацію зі значними недоробками. Так було з вугільними комбайнами, коли гірники Донбасу багато докладали зусиль, щоб ліквідувати конструктивні недоробки. Нерідко недосконала техніка стала причиною виробничих травм.

Серйозні недоліки мали місце в організації праці й управлінні виробництвом. На багатьох підприємствах панувала безгосподарність, відсутність узгодженості окремих ланок виробничих процесів, штурмів і понаднормова праця набули системного характеру.

Основна частина коштів у роки відбудови спрямовувалася на розвиток найголовніших галузей народного господарства. В індустріальних галузях важкої промисловості здійснювалися, хоча й повільно, механізація й автоматизація виробництва, в першу чергу основних процесів, а там, де

не вистачало коштів і засобів механізації, йшлося лише про збільшення чисельності персоналу. Механізація робіт відкладалася на наступні роки. Унаслідок цього чисельність, наприклад, підносчиків-транспортувальників за роки відбудови зростає більш, ніж у 1,5 рази, підсобних робітників у — 1,3 рази.

Хоча у вугільній промисловості України уже впроваджувалися прохідницькі комбайни, породо- і вугленавантажувальні машини, штатні підйомні машини, доля робітників, зайнятих ручною працею, в галузі становила 54% і знизилася до 48% лише в 1959 р. Однак, незважаючи на підвищення рівня технічного оснащення шахт, у вугільній промисловості, навіть у 1950 р. місячний виробіток робітника був нижчим від довоєнного. Порівняно низькою була також і загальна місячна продуктивність комбайнів «Донбас». У 1950 р. вона становила в УРСР 4826 т., а в Печорському басейні (Росія) — 5238 т. Це свідчить про недостатнє опанування технікою, низький рівень організації праці. Недостатньо використовувався такий важливий резерв підвищення продуктивності праці, як робота за графіком циклічності. У багатьох лавах, переведених на циклічну організацію виробництва, порушувався двозмінний режим роботи лав, що зумовлювало збільшення штату робітників. У республіці майже 50% усіх забоїв, переведених на графік циклічної роботи, не виконували нормативу циклічності.

Таким чином, повоєнні роки в Україні характеризувалися великими труднощами соціально-економічного розвитку. Виробничі ініціативи працівників економіки нерідко наштовхувалися на опір бюрократичного чиновницького апарату, який убачав головне завдання в тому, щоб якомога швидше рапортувати в директивні органи про дострокове виконання планових завдань. Гонитва за валовими показниками, нехтування інтересами трудівника, низький рівень оплати праці не могли не справляти негативний вплив на ставлення працівників до своїх обов'язків. Ціною неймовірних зусиль трудових колективів завдання були виконані, хоча в процесі відновлення окремих галузей далеко не всі проблеми були вирішені. Потенціал великої промисловості республіки наблизився до довоєнного, а за певними показниками і перевищив цей рівень. У роки відбудови в Україні у творчій співпраці колективів машинобудівних заводів із вченими й конструкторами почали виготовляти нові машини й устаткування, впроваджувати нові технології. Водночас життєвий рівень трудящих у ті далекі роки залишався дуже низьким і це не могло не позначитися на всіх соціально-економічних показниках.

Плющ Николай (г. Киев)

Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Украины Международного экономико-гуманитарного университета имени С. Демьянчука.

viddil@email.ua

Проблемы социально-экономического развития Украины в послевоенные годы (1946–1950 гг.).

В статье рассматриваются проблемы социально-экономического развития Украины в годы послевоенного восстановления. Автор стремился раскрыть трудности восстановления промышленного потенциала в условиях командно-административной системы, трудовой героизм трудящихся на возрождении отраслей промышленности, строительства, транспорта.

Ключевые слова: восстановление экономики, трудности социально-экономического развития, диктат центра, героизм народа на восстановлении.

Mykola Pliushch (Kyiv)

Professor of the Chair of Ukrainian History at the S. Demianchuk International Economics and Humanities University, Doctor of Historical Sciences.

Problems of social and economic development of Ukraine in the post-war years (1946–1950).

The article deals with problems of social and economic development of Ukraine in the period of the post-war renewal. The author tried to describe the difficulties of renewal of industrial potential in the conditions of command-administrative system, labor heroism of workers while renewing branches of industry, building, and transport system.

Keywords: renewal of economy, difficulties with social and economic development, dictate from the center, heroism of people on the renewal.

¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946–1950 / Сборник документов и материалов. — К., 1980. — С. 6.

² Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. — К., 1946. — С. 9–10.

³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). — Т. 3. — М., 1968. — С. 341.

⁴ Хорошайлов Н.Ф. Воссоздание кадров рабочего класса Донбасса в 1943–1950 гг. // История рабочего класса УССР в период социализма. — Харьков, 1967. — С. 123–124.

⁵ Романцов В.О. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // Український історичний журнал. — 1966. — № 2. — С. 38.

⁶ Юрчук В. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952). — К., 1965. — С. 74.

⁷ Грицак Я. Нарис історії України. — К., 2000. — С. 267.

⁸ Історія народного господарства Української РСР. — Т. 3. — К., 1985. — С. 221–222.

⁹ Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. — К., 1986. — С. 166–167.

¹⁰ Державний архів Донецької області. — Ф. 326. — Оп. 15. — Спр. 173. — Арк. 10.

¹¹ Там само. — Спр. 134. — Арк. 1.

¹² Там само. — Спр. 123. — Арк. 10.

¹³ Україна: друга половина ХХ століття. Нарис історії. — К., 1997. — С. 77–78.

¹⁴ Развитие металлургия в Украинской ССР. — К., 1980. — С. 282.

¹⁵ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. — К., 1967. — С. 52–53.

¹⁶ Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952). — К., 1965. — С. 71.

¹⁷ КПРС в резолюціях... — Т. 6. — К., 1980. — С. 295.

¹⁸ Терещенко Н.А. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти. — К., 1967. — С. 50.

Смольницька Мирослава (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України
УДК 94(477)316.663(-055.1+-055.2)''1945/1953''

ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВИЩА ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК У СІЛЬСЬКОМУ СОЦІУМІ В УРСР В СЕРЕДИНІ 1940-х НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

У статті висвітлюється гендерна ситуація в радянському сільському середовищі середини 1940-х — початку 1950-х рр., місце чоловіків і жінок в публічній і приватній сферах сільського соціуму.

Ключові слова: *Україна, повоєнне суспільство, село, гендер.*

Апробовані сучасними дослідниками напрямки і методи дослідження соціальної історії, в тому числі історії повсякдення, мікроісторії, локальної історії, гендерних досліджень тощо, які відрізняються від традиційних штампів радянської історіографії, розкривають перед нами теми, які на перший погляд здавалися буденними та неактуальними для повноцінного виокремлення їх в оригінальну наукову проблему. В ряду інших поза детальним розглядом залишалася проблема гендерних відносин в українському радянському суспільстві другої половини ХХ ст., і як одна з її складових — гендерна ситуація в сільському середовищі в середині 1940-х — на початку 1950-х рр.

Демографічна ситуація в республіці, що склалася за наслідками війни, являла собою диспропорцію як за віковими, так і за гендерними показниками. Наявна диспропорція, зумовлена демографічними змінами в результаті втрат населення під час евакуації, бойових дій на території України, виконання військового обов'язку чоловіками, окупації, мала свої відмінності у сільському та міському середовищах, особливо у віковому зрізі населення працездатного віку.

Мета даного дослідження — з'ясувати гендерну ситуацію в радянському сільському середовищі середини 1940-х — першої половини 1950-х рр.; висвітлити місце чоловіків і жінок у публічній і приватній сферах сільського соціуму.

Друга світова війна нанесла величезних матеріальних втрат і спричинила людські жертви під час окупації України та ведення військових дій на її території, та вплинула на всі без виключення сфери життя у повоєнні роки. Особливо значущими у своїй невідворотності для населення були втрати близьких і рідних, втрати, в результаті яких зросла

чисельність фізичних і моральних каліцтв, втрати тих можливостей мирного життя, які стратегічно важливі для повноцінної реалізації кожної людини у обраних нею публічних і приватних ролях.

Період повоєнної відбудови ліг важким тягарем на плечі усіх без виключення членів суспільства, адже відбулося зменшення чисельності працездатного населення. Так, до війни чисельність працездатного населення в республіці складала 7,2 млн., в 1945 р. не перевищувала 3,5 млн. осіб, разом з тими, хто повернувся з евакуації і з армії — 5,6 млн. осіб¹.

Вагому частку трудових ресурсів країни у воєнні та перші повоєнні роки складали жінки. Зокрема, в загальній чисельності робітників і службовців Української РСР після звільнення її території жінки нараховували: 3958 тис. осіб, проти 1381 тис. чоловіків. В тому числі, кількісний склад міського працездатного населення був представлений — 479 тис. чоловіків, 1126 тис. жінок; серед сільського населення після звільнення — 902 тис. чоловіків і 2832 тис. жінок². Станом на 1 жовтня 1945 р., з проведенням демобілізації питома частка жінок в загальній чисельності робітників і службовців Української РСР складала 52,2%: в промисловості 43,8%, сільському господарстві 58,7%, будівництві 36,3%, на транспорті та зв'язку 42,2%, освіті 73,5%, охороні здоров'я 85,5%, на держслужбі 57,5%³.

Нааявні показники вказують на те, що великий відсоток навантаження у перші п'ять років відбудови повоєнного господарства країни припадав на жінок. І навіть після закінчення всіх черг демобілізації і, як результат, повернення додому чоловіків з армії, та входження підлітків у вікову групу 20–29 років у 1945–1950 рр. загалом чисельність працездатного чоловічого населення значно поступалася жіночому.

Для висвітлення ситуації, що склалася в сільському середовищі звернемося до статистики колгоспного селянства. Так, в 1950 р. із загальної кількості населення України 36,6 млн. громадян колгоспників та членів їх сімей нараховувалося 18,3 млн. осіб, тобто 50%⁴. У той же час колгоспників чоловіків (у % від загальної кількості працездатних) нараховувалося 35,2%, жінок — 64,8%; в 1953 р. — чоловіків — 36,3%, жінок — 63,7%.

Гендерна диспропорція у сільській місцевості, яка протягом повоєнного десятиріччя суттєво не вирівнювалася, фактично була результатом політики влади, що перекидала на плечі жінок відбудову у сільськогосподарському секторі. Річ у тім, що практика щорічних планових та позапланових оргнаборів трудящих, в першу чергу чоловіків працездатного віку у промислові регіони України призводила до вилучення чоловічого населення із сіл. Процес повернення чоловіків у колгоспи було

здійснено лише на кінець першого — початок другого повоєнних десятиліть, а саме в 1953–1958 рр.⁵.

В радянській дійсності виїзд колгоспників за оргнаборами на новобудови в різні регіони України (Донбас, Львівсько-Волинський басейн, на газові і нафтові промисли Харківщини і Полтавщини, в міста півдня України, де будувалися гідровузли і зрошувальні системи) та за її межі (в східні райони РРФСР, в Казахстан) представлявся виключно як добровільний, і такий, що свідчив про «високу свідомість трудящих села Радянської України»⁶. І якщо у перші повоєнні роки до груп, що виїжджали на виробництво нерідко потрапляли і жінки (за згадками очевидців, в окремих селах це були в першу чергу нащадки «ворогів народу» знищених у 1930-х рр.), то згодом — адміністрації підприємств у своїх запитах на робітників все частіше вводять ценз і рекомендують надсилати на роботи виключно чоловіків працездатного віку, бажано неодружених⁷.

Щорічні планові оргнабори паралельно доповнювалися так званим «патріотичним Рухом комсомольців і молоді», що в реальності являв собою відтік молодих людей із сільської місцевості. Для сільської молоді, як юнаків так і дівчат, виїзд за межі села не був однозначно негативною чи позитивною дійсністю. Одні сприймали цю вимушену необхідність як негативний досвід, інші, — користувалися шансом змінити своє життя. В будь-якому випадку можна констатувати, що молодь виїздила і при нагоді використовувала різні можливості для реалізації задумів знайти своє місце в радянському суспільстві за межами сільського соціуму.

Молодь порівняно легше відгукувалася на соціальне замовлення суспільства оскільки не була переобтяжена сімейними обов'язками. Проте не варто таку соціальну активність сприймати однозначно як миттєву готовність прислужитися державі. Нерідко така активність по-перше, була насадженою необхідністю, таким собі способом виживання, по-друге, мала особистісні мотиви для вибору відповідної життєвої стратегії. Відсутність будь-яких матеріальних статків і засобів для проживання; прагнення отримати визнання і довести свою незаплямованість (така модель поведінки присутня у нащадків так званих «ворогів народу» та репатрійованих); необхідність змінити місце проживання, щоб хоч трохи вийти з-під пильного нагляду системи — всі ці, та багато інших мотивів змушували погоджуватися молодь на пропоновану роботу, їхати далеко за межі рідного краю згідно направлень за оргнаборами, або йти вчитися на численні курси чи в навчальні заклади системи трудових резервів.

Вилучаючи чоловічі трудові ресурси із, так би мовити, другорядних галузей господарства, влада укріплювала свої позиції в цих сферах за рахунок проведення масштабної кампанії на піднесення престижу і

утвердження рівноправної ролі жінок у різних сферах діяльності радянського суспільства.

Для ефективної реалізації усіх можливостей наявного трудового ресурсу в суспільній свідомості був зроблений акцент на формуванні образу: радянська жінка — активний і рівноправний будівничий соціалістичного суспільства. Оскільки ще на початку 1920-х років в СРСР практикувалося втягнення жінок у всі сфери суспільного виробництва, партійно-державна система мала досвід залучення жінок для вирішення своїх важливих стратегічних завдань.

Проваджувана урядом у попередні десятиліття політика виведення жінок із традиційної приватної сфери діяльності у повоєнний час набувала найбільш яскравого вираження. Процес залучення жінок у відбудову не був пущений на самоплив. Зокрема, з метою налагодження роботи в західних областях УРСР, прийнято ряд рішень ЦК КП(б)У: «Про роботу серед жінок в західних областях Української РСР» (5 квітня 1945 р.), «Про заходи з покращення роботи серед жінок в Західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях України» (28 квітня 1946 р.), вказівки про роботу серед жінок в рішеннях пленуму ЦК КП(б)У та постанови РМ і ЦК КП(б)У (20 червня 1947 р.), рішення ЦК КП(б)У «Про заходи поліпшення роботи серед жінок на Україні» (19 квітня 1948 р.).

Яким чином відбувалася реалізація проголошуваних постановами положень на місцях можемо відслідкувати на підставі регулярних звітів про виконання рішень партії по роботі серед жінок, які надходили з обласних комітетів в ЦК КП(б) України. В них вміщено інформацію про: участь жінок в органах радянської влади, ступінь їх залучення в народне господарство, охоплення жінок виробничим навчанням, їх участь у боротьбі за виконання п'ятирічки в чотири роки, участь у створенні колгоспів, реалізацію жінками права на освіту, обсяги висування жінок на керівні посади (на партійну роботу, на комсомольську роботу, в органи виконавчої влади, в систему народної освіти, в галузь охорони здоров'я, в систему культосвітніх установ, облспоживспілку, облуправління сільським господарством та ін.)⁸.

Показовими у цьому були західні області України, де створення колгоспів у передвоєнні роки не набуло масового закріплення у свідомості як єдиновірного способу виробництва продукції у сільськогосподарському секторі. В боротьбі з селянами-одноосібниками жінки-активістки відігравали рушійну силу. Безпосередньо на місцях жіночі відділи організували проведення зібрань односельчан для прослуховування різнопланових доповідей (доповідачами зазвичай були представники району, або місцеві вчителі), слідували за благоустроєм і озелененням населених пунктів, брали активну участь в організації людей для весняно-посівної

кампанії (1948 р.), у створенні колгоспів, проводили агітацію за придбання державної позики тощо.

Для скеровування жіночої ініціативи в необхідному партії напрямку проводилися численні обласні наради передовиків виробництва різних сфер. Ілюстративними з цього приводу є стенограми обласного засідання жіночого активу Тернопільської області (1948 р.), на якому були присутніми в тому числі жінки-активістки і з інших західних областей України. «Ми зібрались тут для того, щоб обговорити питання про нашу роботу, про виконання плану 4-ї сталінської п'ятирічки, як підвищити рівень нашої роботи»⁹ — раз у раз повторювали з трибуни доповідачі.

У своїх виступах передовики закликали всіх жінок-колгоспниць «працювати ще краще, зміцнити трудову дисципліну, підвищити продуктивність праці, вирощувати високі врожаї»¹⁰, «товариші, молоді ланкові, досягайте того, щоб ви були героями. Хто буде гарно працювати, той і отримає гарний врожай, а той хто буде сидіти в хаті — нічого не досягне»¹¹. Одноосібникам радили: «вступайте до колгоспу, організуйте дружну роботу, підвищуйте трудову дисципліну... Наші колгоспи — це наше весілля, наше радісне життя, це наше щастя. Це наш будинок»¹², «Я закликаю всіх жінок, які ще не вступили до колгоспів, після цих зборів пояснити всім жінкам про користь колгоспу»¹³.

Подібні зібрання, що проводилися в атмосфері ейфорії ставали потужною рушійною силою, оскільки давали його учасницям відчуття власної значущості. Жінки-активістки з далеких населених пунктів знайомилися зі своїми колегами, дізнавалися про їх проблеми і досягнення у виконанні поставлених завдань, переконували себе у правильному виборі своєї життєвої стратегії.

Складовою частиною практично кожного виступу учасниць зібрань було озвучення особистої мотивації, яка стимулювала на досягнення успіхів. Часто у виступах лунали сподівання про зміни на краще життя. Причому використовувалася як мотивація на особисті зміни на краще у повсякденному житті, так і необхідність допомогти державі та партії: «Раніше жінки були забитими, не знали ніякого подвигу вперед, зараз жінки працюють на відповідальних постах, жінки депутати, жінки Герої Соціалістичної праці, про жінок можна читати в газетах і журналах»¹⁴, «Я 4 рік живу в Радянському Союзі. Я 4 рік почуваю себе рівноправною громадянкою, беру участь у виборах рівноправних громадян, беру участь у будівництві, у відбудові моєї Батьківщини»¹⁵ та ін.

Виступаючі неодноразово підкреслювали, що жінка отримала в радянській державі рівні права на працю і відпочинок, має всі можливості для самореалізації, в першу чергу у високопродуктивній праці, а також у розширенні свого політичного світогляду: «Я комсомолка, але для мене

цього мало, я хочу бути комуністом і готуюсь до вступу в кандидати партії, щоб бути політично досвідченою і розумітися у всіх господарських і політичних питаннях»¹⁶.

На таких зібраннях жінки не тільки озвучували вже наявну власну мотивацію, а й ставили перед собою чергові високі завдання — у реалізації професійних навичок чи проведенні активної громадської роботи, необхідної в першу чергу для вирішення важливих завдань уряду (п'ятирічка за 4 роки чи колективізація у західних областях України тощо).

В одному з річних звітів в ЦК КП(б)У відповідальні за роботу жіночих відділів однієї із західних областей констатували: «Через делегатські збори, жіночі ради і секції партійні організації проводять масово-політичну роботу серед жінок і залучають все більше і більше їх до активної участі в господарському і державно-громадському житті»¹⁷.

Щоб не виглядало голосливим твердження про рівноправність жінок у всіх сферах суспільної діяльності, в тому числі в партійному і державному керівництві, в місцеві партійні осередки неодноразово надходили вказівки про формування жіночого партійного активу, збільшення складу жінок в органах державної влади. Проте ці вказівки не завжди реалізовувалися на практиці. Чергові звіти свідчили про наявність суттєвої диспропорції чоловічого і жіночого штату в таких сферах як управлінська діяльність.

Попри явну перевагу жіночого представництва серед селян жінкам зазвичай відводилися другорядні ролі у представництві колгоспників на різноманітних загальних зібраннях. Для прикладу, в 1945 р. у Станіславській області в обласному з'їзді селян брало участь лише 75 жінок (10,3% із загальної кількості учасників)¹⁸, у районній нараді селян Дрогобиччини — 89 жінок (14,4%)¹⁹, в обласній нараді голів сільських рад і сільського активу Львівської області з 896 представників сільського активу жінки склали 8%²⁰.

Домінуюча роль чоловіків на управлінських посадах не перешкоджала процесу зростання жіночої активності в освоєнні різних ролей за межами приватної сфери. Отримуючи визнання держави за свою діяльність, найчастіше під час участі у районних, обласних, республіканських зборах, та знайомлячись з позицією влади і партії у ставленні до жінок під час численних лекцій, бесід, публікацій в республіканській пресі, жінки часто цілеспрямовано переключалися на публічні ролі віддаючи їм стільки уваги скільки зазвичай віддають чоловіки.

В сільському середовищі західних регіонів публічна активність жінок за рахунок зменшення їх діяльності у традиційній приватній сфері важко сприймалася для усвідомлення іншими членами сільського суспільства —

аж до засудження такої поведінки. В інших регіонах України, де жінки ще до війни тривалий час були включені у колгоспне виробництво, виконання ними державних планів вважалося самозрозумілою справою, і навпаки нерідко виникали складнощі в разі необхідності виконання жінками приватних ролей (в першу чергу материнства) за рахунок публічних. Для багатьох жінок наявність сім'ї і народження дитини означало значне обмеження мобільності у реалізації себе поза сферою материнства, тому про активну виробничу і громадську діяльність за відсутності розвиненої соціальної інфраструктури, в першу чергу мережі дитячих садочків, не могло бути і мови. Таким чином, молодим матерям доводилося постійно перебувати під пресингом з боку сільської адміністрації, що подекуди супроводжувався погрозами.

Фактично втягнення жінок у публічну сферу діяльності, тобто таку діяльність, яка здійснювалася поза межами домашнього господарства і спрямовувалася не для задоволення приватних потреб, але й не передбачала витіснення з цих позицій чоловіків, то тут скоріше відбулося перенесення традиційних гендерних відносин з приватної сфери в публічну. На жінок збільшилося навантаження в обробітку землі, городництві, тваринництві. На відміну від чоловіків, для яких публічна сфера була традиційно сферою їхньої реалізації, жінки опинялися перед необхідністю навчитися поєднувати виконання часто нових для них ролей у публічній сфері з традиційними домашніми обов'язками, яких ніхто не відміняв.

І чоловікам, і жінкам в повсякденних реаліях повоєнного суспільства нерідко доводилося опановувати нові для себе ролі. Так, відразу із закінченням ведення бойових дій на території України населення включилося у виснажливу боротьбу за врожай на спустошених і запущених у роки окупації полях.

В архівах містяться детальні відомості про стан господарства, в тому числі сільськогосподарського, який залишився після німецького окупаційного господарювання. Для прикладу, за даними по Сталінській області: знищено техніку, ліквідовано агротехнічні прийоми у землеробстві; плодородні землі освоєно лише на 45%, і як результат, знижено врожайність до 3,5 ц з га; область з пшеничної перетворилася в кукурудзяно-ячмінну; зруйновано як галузь городництво (знищення 245 озер та виведення з ладу зрошувальної системи призвело до скорочення поливної площі городніх культур в 13 разів); знищено 19% садів і 81% виноградників; у тваринницькій галузі знищено 90% коней, 86% волів, 45% корів, 89,9% овець, 97,8% свиней. Також зруйновано 7896 тваринницьких будівель, 32 МТС, 17 майстерень МТС, 2 ремонтних заводи, 5 сільсько-

господарських технікумів, 7746 громадських будівель, 899 населених пунктів і 28199 подвір'їв колгоспників.

В цілому по Україні відбулися значні втрати в енергетичній базі: потужність тракторного парку зменшилася на 63%, кількість коней в колгоспах зменшилась на 75%, робочих волів на 80%, скоротилась кількість сільськогосподарських машин, знищено автотранспорт колгоспів, радгоспів і МТС. У таких умовах освоєння орнопридатних земель колгоспів в 1944 р. у порівнянні з довоєнним часом становило лише 69,9%, в 1945 р. — 75,6%, що призвело до збільшення навантаження на колгоспників по обробітку землі у порівнянні з довоєнними показниками. Оскільки повоєнні темпи відновлення механізації ще були далекими до того, щоб повноцінно виконувати державні плани по обробітку землі, то на тих ділянках робіт, які до війни здебільшого оброблялися сільськогосподарською технікою, після окупації тривалий час практикувалося застосування ручної праці колгоспників²¹, здебільшого — колгоспниць.

Ось як про це згадують сільські жителі: «На другий день після звільнення Червоною Армією нашого села, ... — жінки, люди похилого віку, підлітки працювали, не знаючи відпочинку. Моя ланка почала готувати місцеві добрива, збирала попіл, курячий помет. Все літо напружено працювали, обробляли поля»²²; «Оскільки не вистачало робочих рук люди старалися працювати за двох за трьох. На поля виходили і підлітки, і зовсім похилі люди. На полях працювало більше 35 тисяч корів, які належали безпосередньо колгоспникам»²³; «Незважаючи на те, що колгоспний інвентар, усі будівлі були знищені, замість господарчих дворів ми отримали руїни, колгоспники за допомогою партійних і радянських організацій стали відбудовувати колгосп... В результаті напруженої роботи колгосп добився гарного врожаю. Збирали ми цей врожай без машин, комбайнів. Жінки працювали від зорі до зорі»²⁴.

В умовах тотальної трудової мобілізації не допускалося, жорстко контролювалося і навіть каралося небажання, чи супротив загальному масштабу відбудови. Кожна особа мала лише єдиний правильний вибір — віддати всі свої сили, бажання, вміння для розвитку країни. Здавалося, чому б і ні? Адже дійсно було наявним бажання людей чимшвидше подолати повоєнну розруху, про що свідчить неспідробний ентузіазм населення. Разом з тим беззаперечним є факт, що навіть по закінченні війни держава обмежувала вибір індивідуумів проявити себе у особисто вибраній професійній діяльності. В першу чергу увага акцентувалася на необхідності виконань партійних завдань. Перенісши лозунги війни у повоєнну повсякденність держава закликала своїх громадян залишити всі особисті мрії, переживання, сподівання до «кращих часів».

Проте, попри об'єктивні труднощі, з якими стикалися селяни при виконанні намічених партією і урядом планів, з подачі перевіряючих осіб висновки про факти невиконання державних планів із заготівель рясніли звинуваченнями про невміле адміністративне керування сільської адміністрації, та наявність саботажу соціально-ворожих елементів. Натомість, були зовсім відсутні трактування про фізичну неспроможність наявних людських ресурсів. У повоєнний період люди продовжували жити в умовах страху, адміністративно-силового тиску з боку влади, переслідувань і гонінь за будь-який непослух чи невиконання владних розпоряджень і рішень²⁵.

Влада цілеспрямовано продовжувала багатовекторну практику штучного витіснення певних категорій людей в маргінальне становище по відношенню до більшості членів суспільства (серед них і засуджені за різноманітні злочини, і обмежені в правах репатрійовані громадяни, і так звані «вороги українського народу — буржуазні націоналісти»).

Люди жили в умовах постійного контролю з боку системи. Інколи до абсурду доходили покарання за окремими справами. За період з 1 січня по 1 жовтня 1950 р. було припинено ряд справ, які вже проваджувалися. Серед обвинувачувальних фігурували справи про крадіжку соломи, неповернення грошей за будівництво хати, крадіжка кавунів, здача молока з невідповідною жирністю, збирання дітьми колосків на колгоспному полі, крадіжка 2 кг картоплі²⁶ і таке подібне.

В одному з анонімних листів, адресованому владі (1950 р.) селяни описували таку ситуацію: «У нас на Україні є такі села, що на 100 хат 80 або більше таких що в їх хто то із сім'ї засуджений по Указу по 10 і більше років... Война наробила сирот і вдов, а ми искусственно продовжаєм їх робити... з боку керівників де б що не проводили яку б нараду чи в сільради сесію чи в районі, можем чути тільки одно суд тюрма. Секретар райкому тюрмою лякає, голова райсполкому тюрмою лякає, прокурор — тюрма, арест, голова сільради тюрмою, голова колгоспу тюрмою висилкою...»²⁷.

Ключовою проблемою, вирішення якої цікавило усіх без винятку громадян, була проблема відбудови житла. Тому, що через значні руйнування житлового фонду людям доводилося жити в напівзруйнованих будівлях, а за відсутності таких — то і в землянках. Важко було всім, але особливо беззахисними виявлялися вдови.

Аналізуючи відгуки громадян на постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель в колгоспах, культурно-побутових будівель на селі» (7 квітня 1945 р.) можемо виокремити певні гендерні відмінності у сприйнятті проголошуваних заходів держави. У відгуках жінок однозначно звучало схва-

лення положень постанови: «Наш уряд піклується про нас. До цієї постанови ми думали жити в землянках ще не один рік, тому що у нас немає коштів будувати будинки, а тепер багато хто з нас отримує світлі і нові житла» (Харківська обл.); «Як у нашій країні все добре продумано. Розгромили ми німців, святкуємо День Перемоги, а наш уряд уже продумав план, як ще краще влаштувати житло колгоспників... Я знаю, колгосп, побудує мені хату» (Вінницька обл.); «Я дружина загиблого воїна, у мене троє дітей. Ясно, що без допомоги колгоспу і уваги уряду я ніколи б не змогла б побудувати собі хату, яку у мене спалили німецькі загарбники, а нині я впевнена, що мені хата буде побудована і навіть краща, ніж вона була до війни» (Полтавська обл.). В цілому, за повідомленнями у травні 1945 р. повне схвалення висловлювали сім'ї, які після війни залишилися без чоловіків.

У свою чергу колгоспники-чоловіки критичніше оцінювали пропонувані владою заходи. А саме: «знайомлячись з постановою, висловлюють сумніви у можливостях реалізувати її», в зв'язку з нестачею професіоналів, які могли б реалізовувати дані завдання, адже будівельних бригад в колгоспах нараховувалось одиниці (більшість колгоспів мали в своєму штаті мало працездатних людей та ще й тих, які добре знають будівельну справу). Для реалізації завдань з відбудови обговорювалися можливості організації взаємодопомог між колгоспами робочою і тягловою силою, а також будівельними матеріалами²⁸; ставилися питання про можливість виділення колгоспникам будівельних матеріалів для самостійного будівництва житла²⁹.

Як показала практика, не лише вище згадувана, а й ряд інших постанов часто порушувалися чи навіть ігнорувалися відповідальними за її виконанням органами. Так, відслідковуючи темпи сільськогосподарського будівництва у колгоспах, в першу чергу увагу приділяли відбудові колгоспних будівель, споруд громадського призначення. Часто колгоспники залишалися сам на сам із своїми проблемами і самотужки, або з допомогою рідні, односельчан зводили і ремонтували хати-мазанки; в окремих районах проживали в землянках до 1950 р., в деяких селах за відсутності власних хат, тіснилися у сусідів.

В домашньому побуті також виникало чимало проблем. Оскільки легка промисловість не лише не встигала кількісно задовольнити наявні потреби суспільства, а й просто штампувала продукцію, не піклуючись про її якість. Один з прикладів: Тисменицька шубна фабрика Станіславської області випускала не лише неякісні й некрасиві вироби верхнього одягу, а й навіть не відчищала хутро від бруду³⁰.

Більше того, навіть наявна продукція часто була недосяжною для колгоспників. Оскільки практикувалися заходи видачі авансу колгосп-

никам з одночасним збором обов'язкових поставок з індивідуальних городів колгоспників. Як результат, багато колгоспників лише розписувалися і не отримували жодного граму зерна або навіть заборговували колгоспу. Відбувався нерівномірний перерозподіл авансу за місяцями³¹. До 10% колгоспів у перші повоєнні роки гроші на трудовні зовсім не отримували, близько 20% отримували до 20 коп. на трудовдень; у низці колгоспів і в 1947 р. стало майже правилом не видавати гроші на трудовні³². Таким чином, робота в колгоспі давала селянам лише 0,5% грошових доходів (95% грошей вони виручали продажем готової продукції, вирощеній на присадибній ділянці, щоб передусім сплатити податки тій же державі)³³.

Повертаючись додому після важкого трудового дня жінкам доводилося вирішувати такі проблеми як відбудова повністю зруйнованих чи пошкоджених під час війни жител, облаштування побуту, забезпечення сім'ї харчуванням тощо — все це в матеріальному світі. А що ж залишалось для почуттів? Над цим не було часу замислюватися: першочергові думки як облаштувати домівку, чим нагодувати дітей, як не вмерти з голоду, що вдягнути, що посадити і виростити на присадибній ділянці, де знайти час, щоб усе встигнути, а ще помріяти про звичайну чоловічу підтримку, якої так бракувало в усі попередні роки. Для багатьох жінок після війни сподівання на жіноче щастя з коханим чоловіком залишилися примарними. В одні сім'ї чоловіки так і не повернулися з війни, як результат на жінку чекало гірке вдовине життя. Інші були щасливіші — адже повернення чоловіка, годувальника мало велике значення. Щоправда, нерідко в таких сім'ях уже неможливо було відновити колишньої гармонії в стосунках. І разом з тим, таку жінку її сучасниці вважали щасливою!

На правду ж, через різке зменшення чоловіків на селі, багато молодих жінок так і не знайшли своєї долі, і до старості залишалися самотніми, так і не пізнавши ні крихти відносин між чоловіком і жінкою, ні радості материнства. На узбіччі сімейних вуз залишалися як правило, молоді дівчата, батьків яких звинувачували як ворогів народу. Їхня «заплямованість» не давала можливості себе реалізувати в сімейному житті навіть попри активну участь у колгоспному виробництві.

Підсумовуючи зазначимо, що в умовах, коли ще не всі чоловіки повернулися з лав збройних сил, а тих, що повернулися часто мобілізували за оргнаборами; коли молодь використовувала будь-які шанси залишити село — сільські жінки залишалися основною робочою силою, на яку влада опиралася у відновленні довоєнних потужностей сільськогосподарського виробництва. На жінок поклалися різнопланові завдання: брати активну участь у виконанні замовлень держави з виготовлення сільськогосподарської продукції, відбудовувати господарські, жит-

лові та нежитлові приміщення у власному селі, виконувати чорнову роботу у відновленні навколишніх доріг, залізничних колій, відбудові міст. Жінок залучали до громадського життя, участі у комсомольській організації, вмотивовували до звершення трудових подвигів. Жінки, які свідомо змінювали приватну сферу діяльності на публічну отримували схвалення у своїй реалізації з боку влади і мали шанси на отримання кращих ролей у сільській владній ієрархії. Влада, у свою чергу, контролювала кількісну участь жінок у публічній діяльності, заохочувала до громадської активності. Зростання активності жінок у діяльності поза межами сім'ї та дому не означало витіснення чоловіків з ключових позицій владної ієрархії.

Смольницькая Мирослава (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века, Института истории Украины НАН Украины.

К проблеме положения мужчин и женщин в сельской среде в УССР в середине 1940-х — начале 1950-х гг.

В статье исследуется гендерная ситуация в советской сельской среде середины 1940-х — начала 1950-х гг., анализируется место мужчин и женщин в публичной и частной сферах сельского социума.

Ключевые слова: Украина, послевоенное общество, сельское общество, гендер.

Miroslava Smolnitska (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Positions of men and women in peasant' communities, in Soviet Ukraine, in the mid-1940s — early 1950s

The article characterizes gender relationships within the Soviet peasant' communities in the mid-1940s — early 1950s; the male and female gender' roles in private and public realms of peasants' life.

Keywords: Ukraine, post-war society, peasants' community, gender.

¹ Україна: Друга половина XX ст.: Нариси історії / Редкол.: П.П. Панченко (голова) та ін.; Авт.: П.П. Панченко, О.М. Веселова, Н.П. Барановська та ін. — К.: Либідь, 1997. — С. 108.

² Галаган Я.В. Советская женщина: портрет в ретроспективе. — К., 1990. — С. 33.

³ Там же. — С. 34.

⁴ Петренко В.С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951–1969). — К., 1970. — С. 12.

⁵ Там само. — С. 18.

⁶ Там само. — С. 14.

⁷ Лобода М.К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / Наук. ред. О. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 103.

⁸ Центральний держаний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 2. — Арк. 163–186.

⁹ Там само. — Арк. 70.

¹⁰ Там само. — Арк. 53.

¹¹ Там само. — Арк. 57.

¹² Там само. — Арк. 58.

¹³ Там само. — Арк. 60.

¹⁴ Там само. — Арк. 72.

¹⁵ Там само. — Арк. 61.

¹⁶ Там само. — Арк. 54.

¹⁷ Там само. — Арк. 164.

¹⁸ Там само. — Оп. 23. — Спр. 2226. — Арк. 11.

¹⁹ Там само. — Арк. 35, 36.

²⁰ Там само. — Арк. 118.

²¹ Там само. — Спр. 4772. — Арк. 1, 6.

²² Там само. — Спр. 2226. — Арк. 63.

²³ Там само. — Спр. 2220. — Арк. 31.

²⁴ Там само. — Спр. 2226. — Арк. 63.

²⁵ Історія українського селянства: Нариси в 2-х тт. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наукова думка, 2006. — Т. 2. — С. 379.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 102. — Арк. 30, 34.

²⁷ Там само. — Спр. 72. — Арк. 281–283.

²⁸ Там само. — Оп. 23. — Спр. 2223. — Арк. 4.

²⁹ Там само. — Спр. 2222. — Арк. 6.

³⁰ Там само. — Спр. 2226. — Арк. 104.

³¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 4795. — Арк. 5.

³² Там само. — Оп. 23. — Спр. 4795. — Арк. 6, 7.

³³ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 16.

Крупина Віктор (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК 94 (477) [37.004.12+008:316.752] 35.08 “1956/1964”

ОСВІТНІ ПАРАМЕТРИ І КУЛЬТУРНІ ОРІЄНТИРИ ПРЕДСТАВНИКІВ ВЛАДИ УРСР ХРУЩОВСЬКОГО ПЕРІОДУ

Стаття присвячена освітньому рівню та культурним орієнтирам представників влади УРСР у другій половині 1950-х — середині 1960-х рр. Акцентується на інженерно-аграрних та педагогічних спеціальностях посадових осіб, тенденціях до матеріалізації цінностей.

Ключові слова: освітній рівень, культурні орієнтири, представник влади, хрущовська «відлига».

Культурні орієнтири виступають тими цінностями в сфері культури, що є актуальними для певного суспільства (соціальної групи) в конкретний час, є модними і затребуваними для осіб з метою упевненого позиціонування в колективі (соціумі) і задовільного самопочуття. Культурні орієнтири та освітні параметри є взаємозалежними категоріями, головну роль з яких відіграє освіта. Від її повноти, якості, спрямованості залежать духовні запити людини.

Проблеми освітніх параметрів і культурних орієнтирів представників влади хрущовської доби мають незначну й практично однобічну історіографію. В радянській історіографії констатувалася тенденція до покращення освітніх характеристик, зростання культурного рівня, що відбувалося в унісон з відповідними показниками всього радянського соціуму. Наші дослідження попереднього історичного етапу підтверджують зростання формальних показників рівня освіченості керівників, чие затвердження проходило у ЦК ВКП(б)/КП(б)У та обласних комітетах партії¹.

Розглядаючи морально-етичні характеристики партійно-державної номенклатури хрущовської доби, сучасний український дослідник П. Киридон зупиняється переважно на негативних рисах. На прикладі червеневого пленуму 1957 р. дослідник констатує цинічний прагматизм, егоїзм, підлабузництво, безпринципність, незадовільне моральне обличчя, моральну нищість більшості тодішніх керівних кадрів; хамство і брутальність М. Хрущова в останні роки його керівництва². Вочевидь, що ці негативні риси погіршувалися у міру вертикального просування службовими сходами. Перед сучасними дослідниками стоїть завдання дати повніший образ представників влади, розширивши його за рахунок

характеристики представників партійних і радянських органів обласного і районного рівня.

Протягом хрущовського десятиліття керівні кадри Радянської України підвищили свій освітній рівень. Зокрема, з 1954 по 1965 рр. кількість перших секретарів міськкомів, міськрайкомів і райкомів КПУ з вищою освітою зросла з 41 до 92%³. Серед голів міських, міськрайонних і районних виконкомів Рад депутатів трудящих цей показник збільшився з 20 до 86%⁴. Суттєве збільшення власників дипломів про вищу освіту спостерігалось і серед партійного та радянського керівництва областей. Наприклад, серед секретарів обкомів наприкінці 1962 р. вищу освіту мали майже 97%⁵. Кількість осіб з незакінченою вищою або середньою освітою пропорційно зменшувалась.

Здобуття освіти, хоча й вимірювалося у кількісних або відносних показниках, насправді мало не лише формальне значення. По-перше, період відбудови економічного комплексу дозволяв завершити процес ліквідації неписьменності, перерваний війною. У міру віддалення від війни створювалися сприятливіші умови для реального задоволення освітніх запитів громадян. По-друге, якість управлінського апарату значним чином визначала реалізацію комуністичної програми, тож прагматичні розрахунки диктували необхідність мати кваліфікованих управлінців. По-третє, необхідність мати освічені кадри була важливою з огляду на конкуренцію соціалістичної і капіталістичної систем господарювання у повоєнному світі та наявність амбітних планів «наздогнати і випередити США».

З одного боку, освіта грала помітну роль у роботі з причин безпосереднього впливу на ефективність управління і господарське становище підконтрольної території, але з іншого — при призначенні на керівну партійну посаду, по-суті, всі освоювали ази нової для них управлінської спеціальності: отримання вказівок, директив, рішень «згори» і ретрансляція їх радянським та низовим структурам. Ініціативність парткерівників була ускладнена як з огляду на зарегламентованість господарського життя, так і небажання нести відповідальність у разі власних невдалих заходів.

Освітні показники партійно-радянської номенклатури були одними з тих, якими можна було пишатися: протягом повоєнного двадцятиріччя вони невпинно покращувалися щороку на кілька відсотків. Дані про питому вагу осіб з вищою освітою серед керівних кадрів вражають ще більше, якщо взяти до уваги показники освіченості усього населення республіки, а вони були надзвичайно скромними. Згідно з переписом населення 1959 р., в Україні вищу освіту мали 715 438 осіб, або 1,7% усього населення республіки, майже порівну чоловіки і жінки. Причому,

серед міських жителів обох статей кількість власників диплому про вищу освіту була майже у 5,5 разів вищою, аніж серед сільського населення⁶. З цього погляду можна говорити про упривілейованість номенклатури.

Серед отриманих спеціальностей представників влади облік вівся за вузьким переліком: чітко виокремлювалися інженери, агрономи та інші спеціалісти сільського господарства, економісти, юристи, лікарі, випускники педвузів та університетів, згодом список розширився за рахунок журналістів. Серед них домінували випускники педагогічних та інженерно-аграрних навчальних закладів. Наприклад, на початок 1965 р. серед перших секретарів місцевих партійних комітетів КПУ інженери і техніки склали 26%, спеціалісти сільського господарства — 18%, випускники педагогічних навчальних закладів — 15%. Серед голів місцевих виконкомів на той час інженерів і техніків нараховувалось 18%, спеціалістів сільського господарства 12%, випускників педагогічних навчальних закладів 15%. Лікарі, журналісти, юристи і економісти у кожній посадовій групі разом склали не більше 5%. Найбільшу питому вагу займали особи, які здобули «інші спеціальності».

Водночас, протягом усього розгляданого періоду досить високою була питома вага осіб, які закінчили «інші вищі навчальні заклади» (або ті, хто мав «іншу спеціальність»). Починаючи з 1952 р. випускники цих «інших вnz» (або мали «інші спеціальності») займали домінуюче становище на карті професій, складаючи, наприклад, серед керівників партійних і радянських органів влади бл. 30–40% осіб з вищою освітою. За логікою речей, у разі наявності значної кількості осіб певної спеціальності у статистичних звітах про склад і змінюваність кадрів було б доцільно внести її окремою графою до статистичного звіту, тоді як одиничні спеціальності (наприклад, лікарі, журналісти та ін.), можна було б оптимізувати або вилучити. Натомість, попри таку ситуацію, основна спеціальність багатьох номенклатурних працівників приховувалася. Висловимо припущення, що графа «інші спеціальності» позначала осіб, які отримали диплом про вищу освіту у вищих партійно-політичних навчальних закладах, що потребує дальшого обґрунтування.

У повоєнний період ЦК приділяв значну увагу підвищенню освітнього рівня партфункціонерів. З цією метою у країні була розгорнута мережа партійно-політичних навчальних закладів. Вища партійна школа при ЦК КПРС, Заочна вища партійна школа, республіканська партшкола при ЦК КПУ, обласні партійні школи сприяли підвищенню освітнього рівня номенклатури, переважно політико-ідеологічного спрямування. Головними навчальними дисциплінами в них були історія Комуністичної партії, політична економія і марксистсько-ленінська філософія. Незалежно від фаху і повноти освіти, кожен партфункціонер був зобов'язаний самос-

тійно вивчати «марксо-ленінське вчення». За даними П. Киридона, протягом 1945–1964 рр. понад 35 тис. комуністів УРСР закінчили партійно-навчальні заклади, бл. 8 тис. з них одержали дипломи про вищу політичну освіту⁷. Для багатьох високопосадовців партійно-політичний навчальний заклад був єдиним за життя.

Проте не варто переоцінювати якість освіти, яку отримували слухачі цих елітних партійно-політичних вишів. Постанова ЦК КПРС від 26 червня 1956 р. «Про заходи по подальшому покращенню підготовки керівних партійних і радянських кадрів», хоча і констатувала «велику проведену роботу», серед іншого відзначала віддаленість набутих знань у партійно-політичних вишах від практичних потреб. Тобто у партійних школах відбувалося профілактичне ідеологічне перезавантаження актуальних політичних установок керівних кадрів, а не підвищувався загальноосвітній рівень. Це була здебільшого формальна освіта.

Тобто пріоритети кадрової політики КПРС очевидні. Серед керівників найбільше цінувалися представники виробничих спеціальностей — інженери, техніки, спеціалісти сільського господарства. Саме у цих галузях можна було проявити себе керівником, засвідчити свою виконавську дисципліну, зарекомендувати себе сумлінним виконавцем і таким чином піднятися соціальним ліфтом на вищий щабель. Натомість, майже повна відсутність економістів і юристів серед керівників свідчила про не зовсім органічну природу господарських рішень, де домінував фактор політичної доцільності.

Які ж культурні орієнтири були визначені у СРСР? «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961 р.) встановлював такі засади комуністичного виховання громадян СРСР як колективізм, відданість КПРС та її справі, гуманізм, пролетарський інтернаціоналізм, нетерпимість до корисливості, кар'єризму, нечесності тощо.

Вважалося, що масштабні перетворення життя суспільства, що їх провели в СРСР, дозволили змінити сутність, ідеали, запити людини, її духовні потреби. Як зазначалося в навчальному посібнику для вищих партійних шкіл, партія і соціалістичне суспільство виховали працівників нового типу: «Їх відмінні риси — висока ідейність, комуністична цілеспрямованість, відданість інтересам народу»⁸. Зрозуміло, що ці риси в першу чергу мали бути властивими для комуністів та керівників.

Якщо спробувати розшифрувати ці «особливі» риси, то вочевидь, вони включають комуністичну свідомість (тобто оцінку навколишньої дійсності крізь призму комуністичної ідеології), ідеологізацію практичної діяльності (підпорядкування праці потребам комуністичної партії), примат класових цінностей над загальнолюдськими.

При характеристиці культурних орієнтирів номенклатури важливо указати на той факт, що інформаційно-культурний простір СРСР був закритий для неконтрольованого проникнення різного роду літератури, музики, кінофільмів тощо. Влада суворо стежила за репертуаром та ідейним змістом масової продукції, відфільтровуючи «чужі комуністичній ідеології» ідеї та цінності. Публічному остракізму піддавалися ті, хто падав західному впливові (наприклад, стиляги). Останні у номенклатурному середовищі були апріорі неможливими. Попри періодичні потепління у стосунках із капіталістичними країнами, ідеологічна боротьба з ними тривала постійно. Серед актуальних стереотипів радянського інформаційного простору була теза про прогресивність усього радянського, занепад капіталістичної системи, переможну ходу соціалізму.

Культурне середовище капіталістичної Європи було закритим для самостійного ознайомлення як шляхом туристичних поїздок⁹, так і за допомогою іншомовної літератури. Останній канал був неможливий через незнання мов. В особових листках обліку керівних кадрів як правило містилася негативна відповідь навпроти питання про володіння іноземними мовами. Навіть у МЗС існувала така проблема — співробітники погано володіли іноземними мовами, необхідними для виконання службових обов'язків. Так само рідко відзначалися в особових справах факти перебування за кордоном управлінця високого рангу. Нечасті випадки знайомства із Європою спостерігалися лише в роки війни у складі Червоної армії, у повоєнний період — у складі офіційних делегацій на міжнародних заходах на кшталт фестивалів тощо. Країни «народної демократії» не могли створити конкуренції СРСР на культурному полі. Таким чином, «закордон» як джерело альтернативних комуністичній ідеології рухів, течій, цінностей був позбавлений каналів для поширення своїх «шкідливих» впливів як на громадян УРСР, так і на номенклатуру.

У Радянському Союзі декларувався егалітаризм. У країні «соціальної рівності», здобутої завдяки «найпередовішому соціально-економічному устрою», місця для багатіїв не було, вони асоціювалися з непривабливим минулим. «Простота і скромність у суспільному і особистому житті» містилася серед принципів «Морального кодексу будівника комунізму» (1961 р.), хоча інсталювалися ці установки задовго до XXII з'їзду КПРС. І це були не просто декларації, вони реально діяли. Так, згадуючи про свій перехід на посаду секретаря Новокаматорського міського комітету КПУ в 1957 р., Я. Погребняк акцентує на ідейності і безкорисливості своїх мотивів: «У той час це [робота у міськкомі партії — *В.К.*] вважалось почесним підвищенням, але якщо говорити про матеріальне забезпечення, про яке, щоправда, ми не думали, то воно було мізерним»¹⁰. Щоправда, слід вказати, що Яків Петрович у мемуарах всіляко відстоює мало не аскетичність номенклатури, що спростовується архівними матеріалами.

Однак людська природа, що вимагає задоволення і комфорту від життя, брала своє. Навіть високопосадовці партійних комітетів і виконкомів районного рівня і вище, які, здавалось би, пройшли достатній ідейно-політичний вишкіл, не завжди могли утриматися від зловживання службовим становищем задля покращення свого добробуту. Багато хто піддався спокусі використати значні ресурси і владу на власну користь. Наприклад, як відзначалося на засіданні бюро Хмельницького обкому партії 27 січня 1962 р. «Про серйозні недоліки в розподілі, утриманні та будівництві житла у місті Кам'янець-Подільському», на фоні дефіциту житла і невиконання планів з його будівництва, «керівні працівники міста і району ... [прізвища опускаємо. — *В.К.*], зловживаючи службовим становищем, не по своїх прибутках побудували, або придбали собі особняки корисною площею 100–150 кв. метрів». Вочевидь, не вважали це осудним інші партійні й радянські керівники міста і району, які, обурювалось бюро обкому, «не дали належної оцінки приватновласницьким тенденціям цих керівників, не притягли їх до відповідальності, тим самим показали свою безпринципність і політичну незрілість»¹¹.

Про реальне існування матеріальних спокус, що їх зазнавали громадяни країни Рад під час перебування у Європі, свідчить доповідна записка сектору ЦК КПУ по добору кадрів для Міністерства закордонних справ УРСР від 28 листопада 1958 р. «Про серйозні недоліки в роботі міністерства закордонних справ», в якій серед зауважень дипломатам називалися недостатня активність на міжнародній арені: «...Міністерство, по суті, живе від одної сесії Генеральної асамблеї ООН до наступної, а деякі його працівники тільки й думають про поїздки за кордон». І далі: «Керівництво міністерства недостатньо займається вихованням працівників у дусі партійної принциповості, скромності, організованості і чіткості в роботі не виявляє належної вимогливості до людей...»¹².

У міру утвердження своєї влади, М. Хрущов любив повторювати про різницю відмінність між сталінськими і нинішнім часом. Виступаючи 31 січня 1961 р. на пленумі ЦК КПУ він зазначав, що за 13 років роботи в Україні він лише один раз був у відпустці, коли Й. Сталін викликав його у Крим як спеціаліста з сільського господарства у ході переговорів з Клементом Готвальдом. «А в останні роки, — заявив М. Хрущов, — як літо, так керівники від малого до великого намагаються не пропустити кращий сезон купання в Чорному морі»¹³.

Політика підвищення освітнього рівня і розширення культурних орієнтирів громадян СРСР цілеспрямовано розвивалася М. Хрущовим. За час його лідерства у країні суттєво розширилась кількість культурно-освітніх установ, бібліотек, клубів, збільшили свої тиражі періодичні видання, стало доступнішим кіно. Радіо і телебачення, що входили в

життя громадян, робили їх освіченішими і сучаснішими. Ці та інші засоби суттєво підвищували середній рівень освіченості та духовні запити громадян, що підштовхувало керівників займатися самоосвітою і цікавитися культурним життям не лише в силу посадових обов'язків.

Високою була вимогливість М. Хрущова до освітнього рівня високопосадовців. Одну із зустрічей з ним на початку 1961 р. описав О. Ляшко, який обіймав посаду першого секретаря Донецького обкому КПУ. Шлях М. Хрущова в Ростов і на Кавказ пролягав через Донбас, тож обов'язком першого секретаря обкому було супроводити лідера країни територією своєї області. Зустріч з першою особою СРСР, звичайно, не могла не викликати хвилювання у першого секретаря обкому: М. Хрущов добре володів інформацією про розвиток сільського господарства, становище у вугільній галузі. О. Ляшко згадував, що «По минулим зустрічам, по виступам я вже знав про його характер, про манеру поведінки, де проривається то доброзичливість, то різкість, про його вимогливість до кадрів, особливо в частині конкретних завдань в сфері промисловості, сільського господарства, будівництва. Все це я відчував на різних нарадах і розширених пленумах ЦК, на яких мені довелося бути, чути його гострі репліки. Очевидно, відчуваючи неприязнь до загальних фраз, він драгувався, дозволяючи собі переривати промову кожного виступаючого і буквально закидати того питаннями про конкретні показники в роботі, про людей, які освоюють нову техніку і технологію, передові методи праці, пам'ять на які у нього була прекрасна»¹⁴. Окрім природнього хвилювання перед розмовою з першою особою країни, О. Ляшко переживав за зміст бесіди, адже знав, що Микита Сергійович любляв деталі і конкретну інформацію. Протягом кількох годин їх бесіди у вагоні тематичний діапазон розмови коливався від врожайності у сільському господарстві до нового устаткування у металургії, від темпів житлового будівництва до творів художньої літератури. На думку О. Ляшка, «іспит» він витримав¹⁵.

Таким чином, протягом хрущовського періоду освітні параметри високопосадовців покращились у рази. Судячи за формальними показниками, майже всі керівники партійних і радянських органів починаючи від місцевого рівня і вище мали вищу освіту. Щоправда, значний відсоток з них мав «приховану» спеціальність, за якою вочевидь, стояла партійно-політична освіта.

Стабілізація соціально-економічного розвитку та цілеспрямована політика на покращення розвитку сфери культури мала наслідком розширення культурних горизонтів радянських громадян. Бути освіченим і цікавитись новинками літератури і кінематографу стало модно. Тримати руку на пульсі сучасної літератури, кіно мусили і керівники. Водночас,

уся інформаційна сфера була суворо контролюваною, проникнута комуністичною пропагандою.

Крупина Віктор (з. Києв)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века, Института истории Украины НАН Украины

Образовательные параметры и культурные ориентиры представителей власти СССР хрущевского периода.

Статья посвящена образовательному уровню и культурным ориентирам представителей власти УССР во второй половине 1950-х — середине 1960-х гг. Акцентируется внимание на инженерно-аграрных и педагогических специальностях должностных лиц, тенденциях материализации ценностей.

Ключевые слова: образовательный уровень, культурные ориентиры, представитель власти, хрущевская «оттепель».

Krupina Viktor (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine.

Educational characteristic and cultural samples of Ukrainian SSR officials in Khrushchev's period.

The article is devoted to educational level and cultural samples of officials of Ukrainian SSR in the second half of 1950th — in the middle of 1960th. The main attention is paid to engineering, agrarian and pedagogical professions of officials, trends of materialization of values.

Key words: educational level, cultural samples, official, Khrushchev's 'thaw'.

¹ Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В.А. Смолій: У 2-х ч. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — Ч. I. — С. 267–275.

² Киридон П.В. Морально-етичні характеристики партійно-державної номенклатури хрущовської доби // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 2010. — Вип. 19. — С. 75–84.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 67. — Спр. 540. — Арк. 1; Спр. 541. — Арк. 1; Спр. 559. — Арк. 1; Спр. 673. — Арк. 2; Спр. 672. — Арк. 2.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 67. — Спр. 504 — Арк. 1; Спр. 505. — Арк. 1; Спр. 676. — Арк. 27.

⁵ Там само. — Спр. 634. — Арк.1.

⁶ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5192. — Арк. 35, 38.

⁷ Киридон П.В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) / Монографія. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — С. 152.

⁸ Партийное строительство / Учебное пособие. — М.: Политиздат, 1970. — С. 269, 452.

⁹ Міжнародний туризм був недоступний для громадян СРСР до середини 1950-х рр.

¹⁰ Погребняк Я.П. Не предам забвению... / 2-е изд., испр. и доп. — К.: Издательство «АртЭк», 2004. — С. 34.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5614. — Арк. 47.

¹² Там само. — Спр. 4728. — Арк. 134, 140.

¹³ Политическое руководство Украины. 1939–1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — С. 264.

¹⁴ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — К.: Ид «Деловая Украина», 1997. — Кн. II: Путь в номенклатуру. — С. 417–418.

¹⁵ Ляшко А.П. Указ. соч. — С. 431.

Бондарчук Петро (м. Київ)

Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник

відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК 316.6:260.2 (477) «1940/1980»

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПОВЕДІНКИ ВІРУЮЧИХ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 1940-х – SEREDINA 1980-х рр.)

У статті висвітлюються особливості соціальної свідомості та соціальної поведінки віруючих. Автор аналізує ставлення вірян до праці, суспільного оточення. Розглядається також вплив релігійних переконань віруючих на сімейну сферу й побут.

Ключові слова: віруючі, суспільне оточення, праця, сім'я, побут.

Релігійний світогляд впливав і на суспільне життя віруючих. Релігійне та соціальне в їхньому повсякденному житті тісно перепліталися, суспільне набувало релігійного забарвлення. Соціальне завжди було важливим елементом релігійного буття віруючих. Попри важливість вивчення цієї проблеми, в українській історіографії вона досі залишається малодослідженою. У цій статті проаналізовано низку аспектів соціальної свідомості та поведінки вірян, зокрема їх ставлення до праці, суспільного оточення, сім'ї, побуту тощо.

Суспільні цінності в різні епохи по-різному сприймалися віруючими. Це диктувалося в першу чергу зміною світогляду населення впродовж багатьох століть історичного розвитку. Російський історик А. Гуревич зазначав: «Під знаком спасіння душі, гріха і спокутування розцінювалися в ту епоху [середньовічну — П. Б.] не лише господарство, а й шлюбне життя, стосунки батьків і дітей, порядок спадщини і багато іншого»¹. Всі бесіди про господарство, багатство, власність тощо велися переважно в межах теологічного дискурсу². Часи змінили релігійний світогляд, переосмислюючи та включаючи його в нові контексти, «осучаснюючи». До таких переосмислень в окреслений період потрапило ставлення до праці, сім'ї, культури тощо. Цю тенденцію можна охарактеризувати як секуляризаційну.

Однією зі сфер, щодо якої світогляд віруючих зазнав найменших змін, була трудова діяльність. Доктрина багатьох релігійних організацій стосовно неї мало змінилася. Насамперед це стосується Руської православної церкви (РПЦ), Римо-католицької церкви (РКЦ), іудеїв, реформатів й окремих протестантських об'єднань закритого типу. Хоч окремі автори й

стверджували, що в минулому православне духовенство пропагувало негативне ставлення або байдужість до праці, а в досліджуваний період стало на шлях його благословення³, однак у дійсності це не зовсім точно. Праця «в поті чола» за Біблією є карою за первородний гріх. Проте зі Святого Письма зовсім не витікає, що якщо праця є покаранням Бога, то її можна занедбати. Християнські богослови, навпаки, пропагували необхідність праці. Православний митрополит Платон зазначав: «Християни повинні працювати»⁴. Відомий православний теолог М. Тареев повчав: «Щоб зрозуміти євангельські слова про птахів небесних, які не сіють, не жнуть і не збирають у житниці... немає ніякої потреби уявляти собі благодатне небо півдня, де природа дає людині все необхідне без зусиль з її боку. Ідеал горобиної безтурботності і забезпеченості не є євангельський ідеал»⁵. У катехізичному підручнику М. Березіна (1912 р.) зазначалося: «Ніяка праця не може вважатися зневаженою, якщо вона... має на увазі розумну мету. Праця має бути обов'язком кожного християнина»⁶. Ці висловлювання свідчать, що змінилося не ставлення православного духовенства до праці, а зміст і цілі, до яких вона спрямовувалася, а вони великою мірою визначалися суспільним устроєм та ідеологією різних формацій.

Відтак у дореволюційному суспільстві у соціальній доктрині православної церкви наголос робився на смиренній добросовісній праці експлуатованих на панівні верстви, обіцяючи взамін блаженство в раю. Панівним світоглядом до 1917 року в царській Росії був релігійний. І відповідно домінуючий зміст праці, як зазначав радянський релігієзнавець В. Безпальчий, не протистояв релігійним переконанням, а вживався з ними⁷. У радянському суспільстві духовенство, виражаючи своє ставлення до праці, часто апелювало до соціальної справедливості; реалізації божих планів, які «подібні» до соціалістичних; до громадянського обов'язку щодо сім'ї, Батьківщини, суспільства; до тези: «Хто не працює, той не їсть» тощо. Ставлення РПЦ до праці в той час доволі яскраво відображено у виробленій 1978 року «літургії після літургії» (тобто неперервності релігійного життя і поза храмом): «Добросовісна, цілеспрямована праця на благо ближніх, суспільства, держави»⁸. Отже, церковне вчення опосередковано чи прямо відображало соціальні умови, в яких воно існувало. Відповідно, під впливом церковної ідеології, до праці ставилися пересічні віруючі.

В окреслений період, коли відбувалася активна пропаганда «побудови комуністичного майбутнього» і вже панував новий радянський атеїстичний світогляд, релігійні мотиви відкидалися ним як хибні. Такі погляди насаджувалися не лише серед невіруючого населення, а й поміж більшості віруючих. Хоча їм були властиві релігійні переконання, проте

радянські матеріалістичні ідеї могли легко співіснувати з релігійними. Це стосується переважно осіб із невисокими показниками релігійності, які становили більшість віруючих. На противагу їм, глибоко віруючі люди не могли сприйняти повністю той зміст праці, який вклдала у нього радянська ідеологія, він би вступав у конфлікт з їхнім світоглядом. Їх трудова діяльність відображала їхні релігійні переконання.

Уже в 1940–1950-х роках у середовищі вірних РПЦ секуляризаційні процеси в трудовій сфері зайшли доволі далеко. Цей процес почався після Жовтневої революції, із часом розповсюджуючись на дедалі більше людей, з одночасним зростанням якісних показників. Наприкінці 1960-х — початку 1970-х років, за даними деяких радянських дослідників, лише п'ята частина віруючих у трудовій діяльності бачила служіння Богу чи «спокутування гріха»⁹. Хоча деякі з опитуваних боялися відкрито висловити свої справжні переконання, проте для більшості віруючих трудова діяльність була віддаленою від релігійної сфери.

Опитування, проведені у середині 1980-х років, засвідчили подальше зближення соціальних характеристик віруючих та невіруючих у їх ставленні до праці. Згідно із соціологічним дослідженням у Львівській області 1985 році, проведеного серед 530 православних і такого ж числа невіруючих, основними мотивами праці у 35% віруючих та 37% невіруючих були зарплата та зміст праці; відповідно 13% і 11,6% назвали моральне задоволення від роботи; суспільні доручення виконували 25% віруючих і 27,1% невіруючих, при цьому у віруючих була така сама мотивація відмов, що і в невіруючих¹⁰.

Упродовж досліджуваного періоду під впливом радянської дійсності змінювалося ставлення православних до праці у вихідні дні. Більшість вірян у 1970–1980-х роках допускали можливість трудової діяльності у неділю та в релігійні свята, за винятком Пасхи, Різдва чи храмових свят¹¹. Виняток становили західноукраїнські області, де частка людей, які відмовлялися працювати у неділю, була вищою, ніж в інших областях. У 1940–1950-х роках віруючих, які погоджувалися працювати на релігійні свята без примусу, було менше, хоча їхня кількість так само була велика. Виконання робіт у неділю було пов'язане з тим, що звичай, за яким неділя вважалася днем відпочинку, був зламаний ще в довоєнний період, як шестиденкою на підприємствах, так і примусовою працею колгоспників у селах у недільні дні. Священнослужителі, розуміючи наявний стан речей, не наполягали активно на відпочинку від праці в неділю. Заклики до праці на благо суспільства з боку духовенства лунали у досліджуваний період набагато частіше, ніж раніше чи після.

Зазначимо, що секуляризаційні процеси в трудовій сфері зачепили парафіян РПЦ найбільше, дещо слабшими вони були поміж римо-католиків, греко-католиків, старообрядців, і ще слабшими серед прибіч-

ників Істинно-православної церкви (ІПЦ), істинно-православних християн (ІПХ), євангельських християн-баптистів (ЄХБ), адвентистів сьомого дня (АСД), п'ятидесятників та свідків Єгови.

З боку віруючих, що належали до окремих релігійних течій, продовжувало також зберігатися і специфічне ставлення до трудової діяльності. Це було притаманно не лише вірянам релігійних об'єднань віддалених від православ'я (таких як свідки Єгови чи п'ятидесятники), а й тим, які недавно ще були парафіянами РПЦ (ІПЦ, ІПХ). Приміром, специфічне (зумовлене великою мірою їхньою антирадянською ідеологією) ставлення до трудової діяльності було властиве прибічникам ІПЦ та ІПХ. Багато прибічників ІПХ були противниками багатопілля; вони вважали, що має бути трипілля, оскільки Бог існує в трьох іпостасях. Вони виступали проти сільськогосподарської техніки, яка, на їхню думку, опоганує землю; вважали агрономів слугами антихриста. Порвавши з аграрним виробництвом, вони відмовилися від хресних ходів із іконами та окроплення посівів «посвяченою водою». Багато з них вважали, що грішним є молитися Богу, аби послав дощ і урожай на колгоспні поля¹². Істинно-православні християни негативно ставилися до промислової праці, технічного прогресу. В їхньому уявленні вони асоціювалися з «вугільним смородом фабрик, заводів, паровозів, огидливим смородом бензинових двигунів, які над хмарами борознили блискавкоподібно у всіх напрямках землю»¹³.

Прибічники ІПЦ та ІПХ тривалий час не бажали вступати в кооперативи та профспілки. Частина цих людей проживала в містах, приміських районах або в робітничих селищах. З-поміж тих істинно-православних, що жили в селі, було багато таких, що працювали за договором в колгоспах і радгоспах, не влаштовуючись, однак, на постійну роботу. Частина цих віруючих не бажала йти на компроміс і працювала за наймом у приватних осіб, займалася городництвом, в'язанням, пошиттям одяжі, виготовленням свічок, ікон тощо¹⁴. Така їхня поведінка впродовж досліджуваного періоду поступово змінювалася в бік наближення до загальноосупільних радянських норм.

На 1970–1980-і роки прибічники ІПЦ та ІПХ відмовилися від багатьох антирадянських установок. Більшість із них працювали за договорами на державних підприємствах, колгоспах, установах і були також членами колгоспів¹⁵.

Виділялися серед населення своєю працьовитістю та іншими якостями старообрядці. Ще 1783 року австрійський губернатор Буковини граф Енценбер писав придворному військовому раднику: «Ці липовани [так називали старообрядців в низці регіонів Південно-Східної Європи — прим. П. Б.] надзвичайно спокійний, старанний, тихий, працьовитий,

охайний, дуже тямущий і загалом сильний рослий народ. Кожний із них зобов'язаний володіти ремеслом, яким вони, поряд із землеробством, забезпечують себе найкращим способом. Вони вважають величезними вадами пияцтво і брудну лайку і, як говорять, нетверезих липован бачили дуже рідко. Їхня одежа, особливо у жінок, пригожа, охайна і гідна, і вони вельми схильні робити добро ближньому, ким би він не був. І впродовж всієї моєї служби ще не надходило жодної скарги на цих дійсно гідних, добрих людей, і про виконання ними повинностей не вимагається другого нагадування»¹⁶. Ця характеристика була властива їм і в досліджуваній період. Проте невелика їх частина уникала праці в колгоспах та радянських підприємствах, займаючись кустарною трудовою діяльністю. Їх працелюбство і часто прагматичні трудові підходи сприяли тому, що вони загалом виділялися з-поміж населення своєю матеріальною забезпеченістю.

Зміни в зниженні релігійності старообрядців виявилися у послабленні виконання релігійних норм щодо праці в недільні дні в колгоспах і на присадибних ділянках¹⁷. У цьому вони поступово ставали схожими до парафіян РПЦ.

Значну увагу праці, як одному із релігійних засобів, приділяли протестанти. Для багатьох з них вона була засобом особистого спасіння, діяльністю, що спрямована на догоду Богу. В опублікованій у «Братском вестнике» статті «Праця і молитва» (1956 р.) писалося: «... Усяка справжня праця — релігійна і немає релігії, яка відкидала б її. Згадаймо вислів древніх: «Трудитись — значить молитися»... Настане день, коли людині, яка не бажає трудитися, неможливо буде показатися в межах нашої сонячної системи... Праця — земне покликання людини. Працюючи і молячись, вона відчуває себе такою, що втілює волю Бога»¹⁸. «Праця — це молитва, трудитися — значить молитися», — відзначали баптистські проповідники¹⁹. Для євангельських християн-баптистів праця була обов'язком людини перед Богом. Вони зазначали: «Бог дивиться на працю як на необхідне заняття, як на обов'язок, не виконуючи якого людина позбавляється права на отримання хліба»²⁰. Проповідники ЄХБ закликали до чесної і добросовісної праці, наголошували на її величезному моральному значенні: «Господь ніколи не позбавив би духовного смислу половину людського життя, заповнюючи його працею, якби праця була лише працею і нічим більше. Праця — це не лише виконання дорученої роботи. Праця — це станок, на якому тчеться душа людини. Точність, акуратність, свідомість, чесність, вірність, терпіння — ці якості душі створюються працею» — зазначалося в одній із статей в «Братском вестнике» (1947 р.)²¹. Праця в євангельських християн-баптистів виконувалася як волевиявлення Бога, вона призначалася для нього. У цьому

полягає сутність баптистської трудової етики, хоча, звичайно, не всі віруючі дотримувалися цих правил. Баптистська етика корінним чином різнилася від радянської трудової етики, за якою праця полягала у служінні радянському суспільству.

Радянський релігієзнавець Л. Митрохін відзначав, що баптисти, як правило, працювали добросовісно і суворо дотримувалися трудової дисципліни. Аргументи на користь того, що це відбувається під впливом всієї нашої дійсності, а не під впливом релігії, він вважав помилковими, оскільки релігія була також фрагментом дійсності²². Він вважав, що баптистське розуміння є постійним у всі часи, а нині (на 1960-і рр.) змінилась лише зовнішня, понятійна сторона, яка зближається із нашою загальноновживаною термінологією²³.

Проте зауважимо, що впродовж 1940–1980-х років погляди багатьох євангельських християн-баптистів на працю зазнавали значної секуляризації. Матеріалістичне ставлення до праці у 1970–1980-х роках було поширене поміж багатьох членів цієї течії, хоча ці погляди не дістали такого поширення як у середовищі православних, католиків й іудеїв.

Більшість євангельських християн-баптистів відзначалися своїм працелюбством. Ось як уповноважений Ради в справах релігійних культур (РСРК) при Раді Міністрів (РМ) СРСР у Сталінській області К. Гущик в інформаційному звіті за перше півріччя 1954 року характеризував євангельських християн-баптистів: «Баптисти завжди акуратні і чесні в роботі, не пиячать, не палять, не лаються, не крадуть, ведуть християнський спосіб життя і в такому ж дусі виховують своїх дітей»²⁴. Пресвітер громади ЄХБ із Рокитнянського району Київської області К. Назаренко, за словами чиновника з РСРК, був авторитетом у керівництва села і колгоспу. Він старався, аби члени громади були передовиками в роботі й у виконанні державних зобов'язань²⁵. Схожі оцінки євангельським християнам-баптистам давали й інші радянські посадовці.

Під працею в середовищі ЄХБ часто розумілася і місіонерська діяльність. В одному із їхніх гімнів звучало: «О трудитесь, божьи дети / День проходит, ночь близка / И, пока не поздно, души / Вы вербуйте для Христа»²⁶.

Великою мірою ставлення євангельських християн-баптистів до праці було зумовлене їхніми проповідями. «...Баптистська проповідь здатна стимулювати працю віруючого, робити її інтенсивнішою»²⁷, — зазначав Л. Митрохін.

Подібні процеси щодо трудової діяльності відбувалися і в середовищі п'ятидесятників. Традиційні ідеї про працю як свідчення служіння Богові, засіб майбутнього спасіння, які були доволі поширеними поміж віруючих у повоєнний період, у 1970–1980-х роках поступово у багатьох віруючих

відступали на другий план і витіснялись іншими. Приміром, багато п'ятидесятників на запитання про мотиви трудової діяльності відповідали: «Хорошою є та робота, що приносить більше користі людям» або «головне — зміст роботи». Із 403 п'ятидесятників (опитаних співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР), 9%, на запитання «Які мотиви стимулюють Вашу трудову діяльність?», відзначили моральне задоволення від праці, 23% вважали, що робота є сенсом життя²⁸.

Інколи п'ятидесятникам, як і членам інших релігійних організацій закритого типу, що проживали у сільській місцевості, вдавалося сформулювати трудові підрозділи лише із членів їхньої течії. Наприклад, у с. Рокосово Хустського району Закарпатської області суботствующим п'ятидесятникам, членам колгоспу, дозволили створити дві ланки з одновірців²⁹. Проте такі випадки були радше винятками, позаяк влада намагалася не допускати формування трудових підрозділів за релігійним принципом.

Добросовісна праця, суворе виконання трудової дисципліни були притаманними адвентистам сьомого дня. Дослідник адвентизму А. Белов зазначав, що багато адвентистів сьомого дня чесно відносилися до професійних обов'язків, вони вважали чесне ставлення до праці справою своєї совісті. Довгий час у свідомості адвентистів сьомого дня уявлення про необхідність сумлінно працювати співіснувало з уявленням про працю як кару божу. Проте уже в 1960-х роках і пізніше в адвентизмі, як і багатьох інших християнських конфесіях, увага на тому, що праця є карою Божою, не акцентувалася в проповідях³⁰.

Працелюбність адвентистів підтверджували й радянські чиновники. У документі, що датується початком 1950-х років, за підписом уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР в УРСР П. Вільхового, вказується, що під час посівної кампанії члени громади адвентистів сьомого дня першими вивели корів на роботу (с. Безугляки, Великополовецького району Київської області). Ініціатор акції — адвентист Куземка був внесений колгоспним керівництвом на червону дошку³¹. У с. Велика Вулига Шпиківського району Вінницької області члени релігійної громади адвентистів сьомого дня були організовані в окремі ланки. Голова колгоспу добре відгукувався про їхню роботу (однак вони були розпущені за вказівками влади)³². Як бачимо, уже в повоєнний період адвентисти сьомого дня активно включалися в колгоспне життя.

Водночас робота у колгоспах і радянських підприємствах не перешкождала віруючим вкладати в неї релігійний зміст. Приміром, Д.П. Я-о (с. Сухоліси, Білоцерківського району) був переконаний в тому, що «хліб насущний людям дає Бог». Водночас він чесно працював комбайнером і

перевиконував план. Починаючи роботу, він неодмінно казав: «Виконаю, якщо допоможе бог»³³.

Однією зі сторін віровчення адвентистів сьомого дня була відмова від праці в суботу. Тому їх нерідко звинувачували у поганому ставленні до праці, хоча як показують попередні приклади, це не відповідало дійсності. В інформаційному звіті (початок 1950-х рр.) уповноваженого РСРК відзначається, що члени однієї з громад АСД Бердичівського району Житомирської області до колгоспної праці ставилися погано, за півтори години до кінця роботи у п'ятницю припиняли її. Ніякої роботи в суботу не робили, печі не топили³⁴. Один із адвентистів сьомого дня, мешканець с. Скаківки Бердичівського району, який працював конюхом, був засуджений на 5 років за те, що не поїв і не годував щосуботи коней³⁵. Ці звинувачення демонструють небажання працювати у суботу через їхнє віровчення, а не ставлення до самої праці.

Серед відмов адвентистів сьомого дня від діяльності у суботу було і те, що окремі батьки не пускали дітей у школу в цей день. До цього їх нерідко закликали їхні пресвітери. Зокрема, одному з них, Макієвцю (Волинська область) належать слова: «Не посилайте дітей у школу в суботу і не допускайте їх до участі у шкільних гуртках»³⁶. Однак, як відзначалось у документі РСРК, такого типу висловлювання в останній час з його боку не спостерігалися³⁷. Радянська влада жорстко придушувала будь-який спротив, спрямований проти уніфікації суспільного життя.

Упродовж досліджуваного періоду зазнали певних змін і погляди свідків Єгови на працю на радянських підприємствах і в колгоспах. У 1940–1950-х роках було чимало випадків їхньої відмови працювати в колгоспах, що були зумовлені виступами єговістських ватажків. Пересічні віруючі, наслуховавшись таких проповідей, часто переставали працювати на колгоспних роботах і проповідували таку поведінку. Зокрема, Василь К. із с. Хмельове Кіровоградської обл. заявляв: «Чесною працею в колгоспі ми примножуємо його багатства і тим самим губимо свої душі, бо святе письмо говорить, що “скоріше верблюд пройде крізь вушко голки, ніж багатий потрапить в царство боже”»³⁸. Пізніше такі висловлювання з боку свідків Єгови були рідшими.

Дослідник єговізму П. Яроцький у своїй монографії (1976 р.) писав, що свідки Єгови, «як правило, працюють добре». Він зазначав, що вони спілкуються із товаришами по роботі, часто розмовляють на теми далекі від релігії. Свідки Єгови мали телевізори, радіоприймачі, передплачували періодіку. «Ні зовнішнім виглядом, ні своїм побутом, ставленням до життя та оточуючого світу віруючі єговісти нібито нічим не відрізняються від інших людей. Їхня релігійна приналежність часто лишається непоміченою для оточуючих»³⁹.

Ставлення свідків Єгови до праці доволі чітко відображають соціологічні дослідження, проведені в 1960–1980-х роках. Загалом щодо ставлення до праці (на підставі соціологічних опитувань 1960-х рр.) можна виділити три групи свідків Єгови (див. табл. 4.1)⁴⁰.

Таблиця 4.1

	Праця — обов'язок перед Богом	Невизначене ставлення до праці	Праця — це суспільний обов'язок
Чоловіки	34,3	3,8	58,8
Жінки	36,4	6,3	55,0
До 30 років	29,1	12,0	58,3
30–40 років	35,1	4,3	58,3
50 років і старші	37,8	5,3	52,6
Робітники	30,6	2,4	65,1
Колгоспники	35,4	3,4	55,2
Не працюють	51,8	6,4	39,2

Отже, як бачимо з таблиці 4.1, погляди на працю, як насамперед обов'язок перед Богом, були притаманні більше, ніж третині опитаних свідків Єгови. Вони мали певні вікові та професійні варіації. Зокрема, поміж віруючих старших 50-ти років була більша частка осіб, які вважали, що праця — обов'язок перед Богом, ніж у віковій групі до 30 років. Цікаво, що лише 30,6% опитаних робітників і 35,4% колгоспників дотримувалися цієї думки, тоді як серед осіб, що не працювали — 51,8%. Відповідно, віруючим були властиві різні висловлювання щодо праці: «Головне бути вірним богові. Людина мусить працювати все життя, щоб прославляти бога, тому що бог створив людину і наділив її силою, мудрістю і здоров'ям» (І., 27 років, 7 класів освіти, домогосподарка; 1-а група)⁴¹, «Людина мусить працювати для себе, для людей, для держави. Бог створив її, щоб вона все своє життя працювала. Наприклад, я працюю в колгоспі, але мені потрібне взуття, одяг та інші речі домашнього вжитку. Тому люди мусять працювати в різному ремеслі» (Г., 36 років, освіта початкова, колгоспниця; 2-а група)⁴², «Людина повинна працювати, щоб мати що їсти, пити й одягатися, щоб від її праці була користь людям і державі» (В., 38 років, освіта початкова, робітник, 3-я група)⁴³.

Нетерпимо ставилися до відсутності трудової ініціативи та невміння збагачуватися молокани. Добре працювати було однією із основних заповідей етики «добрих справ» молокан, які вірили, що добрі справи є запорукою спасіння⁴⁴. Добросовісним ставленням до праці вони були схожі до інших течій «духовного християнства» (христовірів, духоборів

та ін.) і старообрядців, хоча всі ці течії у ХХ ст. зазнали вагомих секуляризаційних впливів.

Упродовж досліджуваного періоду зазнавали змін і погляди багатьох віруючих на мету та сенс життя. Для частини віруючих ця проблема залишалася позарелігійною, хоча релігійна ідеологія їхніх конфесій пропагувала протилежне. В одному із п'ятидесятницьких гімнів звучало: «Все на свете ищут счастье / Всех оно к себе манит / Но Христос его по вере / Всем и каждому дарит, / Хочешь счастье получить — / Нужно господу служить»⁴⁵.

Схожі моменти відображені у віровченнях усіх конфесій. Оскільки Бог, за релігійним віровченням, дарував віруючим життя, то сенс їхнього життя полягав у служінні йому. Однак це було характерно далеко не для всіх віруючих, хоча для більшості ця ідея, якщо навіть не була визначальною, то щось значила.

Звернімо увагу як нерідко викривлювалася дійсність у низці досліджень радянських авторів. Зокрема, за даними, наведеними у статті Т. Безкоровайної та Л. Ситенко (1968 р.), 94% віруючих на запитання анкети «В чому сенс вашого життя?» назвали нерелігійні мотиви. Переважали відповіді: виховання дітей, корисність людям та інші⁴⁶. Це дослідження занижувало частку релігійних мотивів. Очевидно, що таке «опитування» було черговим замовленням антирелігійної пропаганди. На наш погляд, поза ними опинилася група глибоко віруючих осіб, і тому воно не відображало тодішню дійсність.

Коректнішим, на наш погляд, є дослідження радянського дослідника І. Яблокова, що проводилися в Росії, однак їх можна застосувати деякою мірою до України, враховуючи, що в західноукраїнських областях частка віруючих була набагато вищою, ніж по СРСР загалом. Отримані матеріали дозволяють виділити кілька груп віруючих. До першої групи, яка була невелика поміж православних і охоплювала досить велику частину баптистів, зараховували тих, які сенс життя бачили переважно у служінні Богу і «завоюванні» «потойбічного блаженства». До другої групи зараховували віруючих, які сенс життя бачили не лише у служінні Богу, а й людям. Представники третьої групи не бачили свого земного призначення як такого, що пов'язане із релігійними мотивами. Загалом, кількість людей, які пов'язували своє життя переважно чи виключно з виконанням релігійних обов'язків, поміж православних була у 5–6 разів менша у відсотковому співвідношенні, ніж серед баптистів. Виконання релігійних завдань (служіння Богу, спасіння душі тощо) віддали перевагу лише 9,37% опитаних православних і 48,89% баптистів, одночасному виконання релігійних і земних завдань — 7,29% православних і 8,89% баптистів⁴⁷.

З-поміж членів різних течій чи не найкраще у цьому плані, завдяки соціологічним опитуванням, ми можемо простежити погляди свідків Єгови. Для прикладу, 65% опитаних у 1960-х роках (питання «В чому Ви вбачаєте мету і сенс життя?») зазначали, що мета життя полягає у підготовці до «тисячолітнього царства» через служіння Єгови. 9,5% вказали, що вони вбачають мету і сенс життя в боротьбі за щастя людей, у тому, щоб своєю працею створити краще життя. 25,5% не дали конкретної відповіді або ж зазначили, що не знають, що відповіді⁴⁸. Згідно із соціологічними дослідженнями другої половини 1970-х років, нерелігійні погляди в оцінці сенсу і цілі життя дістали більше поширення в середовищі свідків Єгови. Так, на питання «Що Ви вважаєте головним у своєму житті?» віруючі відповіли: «Чесна праця для себе і суспільства» — 25,9%; «Порядна поведінка в особистому і суспільному житті» — 25,1%; «Дотримання приписів релігійної моралі» — 14,9%; «Проповідування божого слова (місіонерська діяльність)» — 7,8%⁴⁹. Однак порівнюючи дані двох опитувань, слід зробити ремарку. Хоча секуляризаційні процеси у цей період були потужними, проте їх динаміка була не настільки швидка за півтори десятиліття, як це виглядає у розбіжностях між обома опитуваннями. Очевидно, що не останню роль у цих відмінностях відіграло і саме формулювання запитань. Останнє опитування не акцентувало уваги на служінні Богу, інакше співвідношення між відповідями у цьому опитуванні було б дещо інше.

Певний інтерес у вивченні цієї проблеми становить порівняння поглядів віруючих та осіб, що вагалися. Розбіжність їх поглядів показує дослідження на Івано-Франківщині, яке проводилося 1983 року відділом атеїзму Інституту філософії АН УРСР. Ставилося питання «В чому вбачаєте сенс життя?» і були отримані такі результати (див. табл. 4.2)⁵⁰.

Таблиця 4.2

Варіанти відповідей	Особи, які вагалися		Особи які вважали себе віруючими	
	Число відповідей	У %	Число відповідей	У %
1	2	3	4	5
У боротьбі за комуністичний ідеал	16	2,4	14	0,7
У творчій праці на благо суспільства	189	28,8	329	16,8
У постійному розвитку своїх здібностей і їх практичному застосуванні	62	9,4	76	3,9
У праці на благо суспільства і створенні власного благополуччя	318	48,5	776	39,7

Закінчення таблиці 4.2

1	2	3	4	5
У створенні власного благополуччя	69	10,5	434	22,6
У служінні Богу	1	0,2	204	10,4
У підготовці земного життя до Царства Божого	1	0,2	114	5,9
Інші відповіді	–	–	–	–
Всього	656	100	1947	100

Як показало це опитування, частка осіб, які вибрали відповіді, що стосувалися позарелігійних цінностей, у групі тих, що вагалися, була значно більшою, ніж у групі віруючих людей. Ті, що вагалися, дуже рідко вибирали варіанти відповідей, що стосувалися служіння Богу і приготування в земному житті до потойбічного.

Звернімо увагу на інші, менш масштабні питання, що стосувалися загальної проблеми — сенсу і мети життя. У цьому плані ставлення віруючих до суспільних цінностей суттєво розкриває опитування, що стосувалося особистого щастя, проведене серед п'ятидесятників. Із 476 віруючих (соціологічне опитування Академії суспільних наук АН УРСР, 1970-і — початок 1980-х рр.), яким поставили питання «В чому, на Вашу думку, полягає особисте щастя?» 16% відповіли: у тому, щоб допомогти іншим знайти дорогу до Бога, 48% — у вірному служінні Богу⁵¹. Відповідь, що ставила Бога на перше місце, обирали чимало членів релігійних організацій закритого типу і значно менше у відсотковому співвідношенні православних, католиків та іудеїв.

У контексті висвітлення сенсу життя для віруючих варто звернути увагу на їхню допомогу іншим особам. Багато віруючих допомагали іншим людям безкорисливо. Так, 53,1% опитаних (1980-і рр.) на Чернігівщині євангельських християн-баптистів допомагали людям через співчуття до них і лише 26,1% заявили, що допомога направлялася Богом та 18,3% сказали, що допомога людям — це шлях до спасіння (інші не відповіли)⁵². Релігієзнавець С. Машенко зазначав, що серед баптистів більшість людей з важкою долею, а саме люди, які зазнали горя, швидше приходять на допомогу іншим⁵³. Очевидно, що для багатьох віруючих людей, як православних, католиків, протестантів, так і інших, допомога іншим, в тому числі невіруючим, була не лише бажанням досягнення якоїсь мети (нехай і духовної), а виявом їхньої моральності та доброти.

Важливим елементом суспільного життя була соціальна активність віруючих, ставлення їх до контактів і спілкування з іновірцями та невіруючими, навколишнього світу загалом. Радянський поет В. Маяковський

писав: «Коммунизм / не только / у земли, / у фабрик в поту. / Он и дома / за столиком, / в отношениях / в семье, / в быту».

Радянська влада намагалася витіснити релігію із цих сфер. Розглянемо цю проблему на прикладі вірян різних релігійних течій. Так, у СРСР упродовж усього досліджуваного періоду з боку РПЦ лунали заклики до віруючих з метою активізації суспільного життя. У «Журнале Московской патриархии» писалося: «Економічний, технічний і науковий прогрес вимагають підвищення особистої активності і супроводжуються ширшим втягуванням особистості в активну участь в житті свого суспільства...»⁵⁴. Професор-протоієрей Л. Воронов зазначав: «Людина є соціальною істотою, яка не може бути відірваною від конкретних умов її життя і діяльності. Але ця соціальна істота не є пасивним продуктом середовища, а навпаки є активною й діючою силою, яка перетворює світ і змінюється сама в ході цього перетворення»⁵⁵. Доцент одного з духовних освітніх закладів М. Заболотний писав: «Він [християнин — П. Б.] — активно діюча індивідуальність, не відірвана і не викинута з цього світу, але яка перебуває в ньому, з'єднана з ним незліченними зв'язками і відношеннями, яка зазнає впливу світу і сама впливає на нього»⁵⁶.

Характерною ознакою православних віруючих було те, що вони зазвичай не відчувувалися від світських цінностей, не надавали явну перевагу у спілкуванні одновірцям перед невірними чи прибічниками інших конфесій, як це спостерігалось у віруючих, що належали до релігійних організацій закритого типу⁵⁷. Така сама поведінка була властива римокатоликам, греко-католикам та іудеям, тобто віруючим, що належали до релігійних об'єднань, які визначаються як церкви.

Втім траплялися й винятки. Приміром, 1974 року був засуджений до чотирьох років ув'язнення активіст однієї з полтавських православних громад за доведення до самовбивства доньки. Учениця 9 класу м. Полтави 16 лютого 1974 року кинулася під поїзд. У своєму блокноті, який знайшли після смерті, вона записала: «Кого я більш за все ненавиджу? Це вас, батьків. ... Не здумайте мене ховати з попом. Ви зіпсували мені все життя. Будьте ви прокляті... Вони з малих років тягнули мене в церкву, хотіли святою зробити, але не вдалося. Я не прожила, а прокипіла... Якщо те пекло є, то на землі не краще. Не дозволяли ні до подруг, ні в кіно, ні до дідуся, ні до своїх родичів не пускали. Як ви мене били, як лише знущалися... Якби я хотіла жити, як і всі люди, хоча б один тиждень. При житті не була я ні в якій-небудь секції, зроду в піонерському таборі не була, на річці ніколи. Я жила як дикун... Більше не можу, сил немає... Вони хочуть зжити мене зі світу, що я не така, як попова донька... Яке прекрасне життя! Лише не для мене...!»⁵⁸. У цьому випадку різко зіштовхнулися радянське атеїстичне виховання та релігійне, що призвело до трагедії.

Випадки виховання дітей у душі несприйняття радянського суспільства, його цінностей спостерігалися в середовищі ППЦ й ППХ і течій близьких до останньої. Звернімося до одного з випадків. Жителька одного із населених пунктів Бердичівського району Житомирської області зі згоди матері зірвала з навчання двох учениць 8 класу (сестер-близнят) і возила їх п'ять тижнів по різних монастирях і храмах (передбачалося на два дні)⁵⁹. Після того як діти були знайдені міліцією, на запитання як вони могли залишити школу і піти на богомільля дівчата відповідали: «Одночасно ходити в дві церкви не можна. Ми пізнали бога й пішли в його школу-церкву. Лише вона дає справжні знання». На запитання «Ваші улюблені книги?» діти відповіли: «Євангеліє. Вона свята, сама правдива і головна книга для людини. Вона вчить як потрібно жити. Всі інші книги — обман». — «Як же ви жили ці дні? Хто вас утримував?» — «Матір божа нам все давала, вона годувала і поїла нас, вона охоронниця наша». — «А ваша мати, невже її вам не жаль?» — «У нас одна мати — матір божа. Без її допомоги і наша мати не родила б нас й не виховала. Ми любимо матір божу і слідуємо за нею»⁶⁰.

Подальше розслідування показало, що Н. Москалик (жінка, яка возила дітей) належить до леонтіївців (автор цієї праці класифікує їх як один з напрямів ППХ). Вона разом із сестрами Любою і Лідєю Постій зустрічалися з керівником течії Леонтієм, якого називали єпископом, що проживав у с. Нова Мощаниця Дубнівського району Ровенської області. Після молитов про покровительство над дітьми Божої Матері Леонтій здійснив над дітьми обряд постригу їх у черниці⁶¹. Після того дітей знайшли, вони були поміщені в обласну лікарню, де відмовлялися їсти і не розмовляли з медперсоналом. Їх штучно годували⁶². Цікавий факт, що в домі матері дівчат було розміщено 72 ікони, які періодично освітлювалися двома лампадами⁶³. Н. Москалик була засуджена на два роки позбавлення волі, а мати позбавлена батьківських прав⁶⁴. Наставник Леонтій помер через два місяці після цього випадку⁶⁵. Цей випадок був добре висвітлений в низці документів РСРК. Зрозуміло, що він подавався в радянських документах суб'єктивно. Радянські чиновники по-своєму трактували факт прояву вищезгаданої релігійності, віруючими він сприймався по-іншому.

Антагоністична позиція до світських цінностей часто була притаманна нелегальним протестантським релігійним громадам закритого типу. Їхні лідери розуміли, що багато світських суспільних цінностей, комунікація віруючого поза межами релігійної громади можуть послабити релігійність; інтереси віруючого через їхній вплив можуть менше співвідноситися зі стереотипами та установками, які панували в релігійній громаді і нею культивувалися. Тому вони намагалися відчужити віруючого від

суспільства, від його негативного впливу на релігійні стереотипи й установки.

Для прикладу, соціологічні опитування, які проводилися у 1960–1970-х роках на Закарпатті, показали, що в громадах свідків Єгови переважали особи з вузькими соціальними зв'язками⁶⁶, тобто віруючі здебільшого замикалися у сімейному й релігійному колективі. Схожі тенденції спостерігалися і в більшості нелегальних п'ятидесятницьких громад.

У легальних релігійних протестантських організаціях ситуація була дещо складнішою. У баптизмі проводилася доволі гнучка політика: керівництво об'єднання орієнтувало вірних не на втечу від світу, а на вживання у нього і пристосування до нових соціальних умов, інтеграцію громад⁶⁷. Керівництво легальних протестантських об'єднань добре розуміло, що ізоляція віруючих від життя радянського суспільства буде виставляти їх у «поганому світлі» перед владою і відтак може служити посиленню державного гніту щодо протестантських об'єднань. Чимало духовних пастирів легальних протестантських громад закритого типу заявляли, що відірваність від суспільного життя не є чимось добродійним для Бога, як це стверджували багато керівників нелегальних громад. Приміром, О. Карєв, один із лідерів Всесоюзної Ради (ВР) ЄХБ, писав: «Адже є християни, які щиро думають, що у віруючої у Христа людини думки мають бути зайняті лише небесною вітчизною, а стосовно земної Батьківщини ми, християни, маємо вважати себе лише “блукальцями і прибульцями” і не надавати їй ніякого місця у своєму серці. ...Але ми не маємо забувати, що християнин не індивідуум, закинутий, як Робінзон Крузо, на безлюдний острів, і що християнин живе не лише в церкві чи у своїй сім'ї — він живе також і в суспільстві, у середовищі свого народу і в державі»⁶⁸. У «Братском вестнике» (1978, № 5) підкреслювалося, що «віруючий не має відриватися від навколишнього середовища, бути самітником, який стоїть у стороні від життя свого народу»⁶⁹. Такі висловлювання керівників ВР ЄХБ рекомендувалося використовувати для проведення бесід із виховання віруючих у дусі патріотизму та громадянськості⁷⁰. Однак схожі заклики нерідко залишалися лозунговими. Хоча керівництво ЄХБ під тиском влади і націлювало євангельських християн-баптистів на активну суспільну поведінку, проте з боку пересічних віруючих часто спостерігалося протилежне.

Більшість пересічних євангельських християн-баптистів, і навіть пресвітери, ставилися до радянської дійсності насторожено, оскільки радянська влада пригнічувала їхню релігію. Як приклад, наведемо випадок із життя однієї громади ЄХБ, духовні лідери якої пропагували втечу від суспільства. Пастор Геллер, після того як його запросили допомагати у богослужінні члени однієї із баптистських громад, заявив: «Дорогі брати,

ось що хочу я донести до вашого серця. Я готовий служити вам, якщо ви послухаетесь мене і відмовитесь від світських звичаїв. По-перше, всі жінки та дівчата, які відвідують зібрання, повинні постійно приходити з покритою головою. Братам не личить носити у верхній кишені авторучки, а також зав'язувати на шиї краватки, і, взагалі, необхідно облишити всю цю світську парадність. Не слід хизуватися наручним годинником, а сестрам одягати білі блузки. Ми не повинні забувати про справжню християнську скромність»⁷¹.

Один із віруючих пізніше (у пострадянську добу) відзначав, що підкоряючись вимогам Геллера, віруючі не помітили як перетворилися на «зашкарублу, неосвічену групу індивідуалістів, котру жоден нормальний громадянин не спроможний сприймати всерйоз». Вони мали стояти осторонь життя країни. Це в них називалося «святістю». «На жаль, ми не помітили, — згадував він, — наскільки антиєвангельським було це законництво, ці сварки з приводу дівочого волосся, спідниць, тому подібного, ця “рихтовка”, позбавлена будь-якої любові. Це все лежало на нас, немов прокляття, тому що багато віруючих читало Біблію, як зведення законів та заборон»⁷². Оцінюючи тогочасні події, спостерігач зазначав, що Геллер з раннього дитинства страждав, оцінюючи себе зневаженим та скривдженим, і тому пізніше намагався постійно самоствердитися. Оскільки його посада дозволяла йому керувати членами громади, це приносило йому задоволення. Він міг диктувати свою волю іншим і відчував себе сильним та впливовим. До того ж він користувався повагою серед віруючих і бажав членам громади добра⁷³ [згідно з власним баченням — П. Б.]. Такі випадки неодноразово спостерігалися в релігійних громадах закритого типу.

Заперечення цього світу, світовідчуття віруючих, що належали до «сектантських» організацій, відображені і в художній творчості. Скажімо, у поміщеному в «Євангельському листку» баптистів-ініціативників вірші «Юнак і дві сестри» звучало: «Цей світ приваблював так мило / І як той хитрий райський змії / Мені причіплював він крила / І поривав кудись в вирій. / А потім кинув до безодні, / І я загинула б була...»⁷⁴.

Варто відзначити, що ізоляція членів релігійних організацій закритого типу також була зумовлена й атмосферою ворожості з боку «світу», переслідуванням незареєстрованих громад, утисками в навчанні й на роботі тощо. «І тоді члени баптистської громади, — як зазначав Л. Митрохін, — постануть перед нами не лише людьми, які добровільно прийняли баптистське віросповідання, а й у якості жертв безжалісного суспільства, і тому їх заклик “світ полюбиш — тебе він погубить” — не лише фрагмент давньої баптистської доктрини, а й драматичний і глибоко проникнутий в душу висновок, підказаний власним життєвим досві-

дом»⁷⁵. Ці слова підтверджує і той факт, що починаючи з кінця 1980-х, коли влада почала змінювати своє ставлення до релігії, багато релігійних об'єднань поступово відмовлялися від ізоляції від «світу» і позитивніше ставилися до світських культурних надбань.

За умов жорсткого тиску на них віруючі були готові до переслідувань в ім'я віри в Бога. Це знаходило відображення в настроях, що яскраво демонструє їхня художня творчість. 12 березня 1967 року на вокзалі було затримано учнів 7-го класу, мешканців м. Арциза (з родин баптистів-ініціативників), в яких було знайдено блокноти з релігійними псалмами й віршами такого типу: «Земля суровая, бесплодные просторы / Далекий край таежный Воркута / Ты принесла железные оковы / От юга изгнанных свидетелей Христа. / Край родной, неземной в небесах / Несравним здесь с земной суетой / Не страшусь я угроз никаких / За Христа я умру молодой»⁷⁶.

Таких творів, що розповсюджувалися у середовищі членів протестантських релігійних організацій закритого типу, у досліджуваний період було чимало.

Неоднозначним було ставлення вірних однієї конфесії до віруючих інших віросповідань. Дослідження проведене впродовж 1967–1968 років у Івано-Франківській області показало, що більшість віруючих (від 55 до 75% у різних населених пунктах) висловили своє байдуже ставлення до інших вірувань, деякі позитивне, а значна кількість вірян (від 15 до 30%) — негативне і навіть вороже⁷⁷. Згідно із соціологічними опитуваннями, проведеними у середині 1960-х років, 73% опитаних у західноукраїнських областях свідки Єгови на питання «Як ви ставитесь до віруючих інших віросповідань?» відповіли: негативно, і лише 9,6% ставилися доброзичливо. У п'ятидесятників ці цифри становили відповідно 42% і 14%, у євангельських християн-баптистів негативно налаштованих до віруючих інших віросповідань було 32%, тих, що висловилися за терпиме ставлення налічувалося 24%. Такі високі показники негативних установок до віруючих інших віросповідань були зумовлені тим, що хоча в цих громадах і пропагувалося братерство людей, однак не менш сильними були акценти і на тому, що інші віросповідання є помилковими, а то навіть антихристиянськими тощо⁷⁸. Траплялося, що не лише пересічні віруючі, а й лідери громад допускали брутальні закиди стосовно інших релігійних течій. Зокрема, уповноважений Ради в справах релігій у Ровенській області Сулима зазначав, що пресвітер ровенської міської громади «із презирством ставиться до п'ятидесятників, брутально і безтактно веде себе з адвентистами сьомого дня, які у суботу проводять молитовні зібрання в тому самому будинку молитви»⁷⁹.

Релігійна нетерпимість нерідко зумовлювалася переконаністю у «більшій істинності» віровчення однієї конфесії порівняно з іншими або взагалі уявленнями про істинність лише однієї релігійної течії. Інші конфесії нерідко сприймалися як антиподи християнства.

Нерідко релігійна нетерпимість виникала між віруючими, що донедавна належали до однієї конфесії. Приміром, більшість істинно-православних християн у повоєнний період відкидали Московську патріархію і тих православних, які визнавали її як керівний орган православної церкви в СРСР. Московська патріархія в одному з видінь називалася «вавилонська блудниця, яка сидить на червоному звірі, а сама течія ППХ уявлялася як «дружина, яка тікає в пустелю від дракона»⁸⁰.

Релігійна нетерпимість могла провокуватися релігійними проповідями чи релігійною літературою. Наприклад, у рукописній «Чудо книжке или Дивных предсказаниях Бога Богов Еговы» (течія єговістів-ільїнців) писалося: «Зверства, войны истребил / Христиан-псов усмирил / Во весь мах стальным жезлом / Гладом, язвами, огнем / Рабства узы разорвал, / Всем свободу даровал! / Православье-ж адских псов / Чашу с мерзостью попов / Мощи, лики дурь ханжей...»⁸¹.

У книзі «Объявления от Бога воскрешающего мертвых на весь адски-возмутившийся мир» християни називалися сатанинськими, іудеї — пекельними⁸². В іншій книзі цієї течії антипод Бога йменувався «Сатана із всією його пекельно-християнською і талмудно-іудейською злобою»⁸³. Очевидно, що слова шанованої віруючими релігійної літератури формували відповідне сприйняття віруючими інших людей, що не належали до цього релігійного об'єднання.

Вагоме значення мала і проблема шлюбу між представниками різних конфесій. Вірні РПЦ переважно мало рахувалися з нею. Схоже ставлення було притаманне й частині римо-католиків, і навіть старообрядців. Приміром, на середину 1960-х років шлюби між представниками різних старообрядницьких церков і між старообрядцями та парафіянами РПЦ були розповсюджені⁸⁴. Уповноважений у справах релігій у Ворошиловградській області 1978 року відзначав, що зближення старообрядців із канонічним православ'ям виявляється в тому, що батьки-старообрядці не забороняють дітям вступати в шлюб із віруючими, що належать до РПЦ, і невіруючими⁸⁵. Слід відзначити, що така зміна поглядів була доволі революційною, позаяк у довоєнний період і, навіть, у 1940–1950-х роках така поведінка з боку віруючих-старообрядців була вагомою причиною для виключення їх із громади.

Одруження членів протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних, з особами, що не були членами громад, засуджувалось або заборонялося (за подібні акти навіть виключали з громади). Прикладом

агітації проти таких дій служить вірш «Не спіши сестричко», в якому віруючих дівчат закликали не виходити заміж за невіруючих чоловіків: «Не спіши сестричко скоро / Не йди замож за мирського / Бо з мирським тобі не жити / Бо він тебе буде бити / Він не раз тебе обманить / І облає, і обдурить / І в невазі буде мати / Він не буде шанувати»⁸⁶.

Немало було випадків, коли навіть керівники громад ЄХБ готові були відлучити від церкви віруючих, що покохали людину, яка належала до іншої конфесії. Про один із таких випадків повідомлялося в «Братском вестнике»: «Не дуже давно мені прийшлося зустрітися із таким випадком. Один молодий брат зустрічався з дівчиною, яка ще не була членом церкви, однак відвідувала зібрання. Пресвітер церкви, дізнавшись про це, попередив брата, що він буде відлучений. Молода людина засмутилася і перестала ходити на богослужіння. Тепер його духовний стан такий, що вернути його в церкву дуже важко»⁸⁷.

Заборони одружуватися з інаковіруючими чи невіруючими особливо були поширені в середовищі нелегальних громад. Колишня віруюча Є. Бражнікова (з громади баптистів-ініціативників) згадувала: «Коли ми з Іваном вирішили побратися і сказали про це моїй матері, вона категорично заявила: «За огудника бога тебе не віддам, так собі і знай». Після цього “їла” мене поїдом. А на зборах примушувала каятись. А коли ми всупереч забороні все ж одружилися, мати вигнала мене з дому — без грошей, без одягу і навіть без паспорта, сказавши на прощання: “Ти мені не дочка. Краще б ти померла”»⁸⁸.

Схожі погляди на одруження також спостерігалися в середовищі свідків Єгови. Нерідко на них впливали й очікування кінця світу, поширені в середовищі членів цієї течії. На Закарпатті один з їхніх ватажків Кадош, ходячи від села до села пропагував, що до Армагеддона залишилося близько п'яти років. Усім свідкам Єгови він радив не одружуватися, а сам жив із «сестрою в душі» О. із с. Вилोक. В одному із сіл Рахівського району жила Г. Сухан — член єговістської громади. Вона мала знайомого, який хотів створити з нею сім'ю. Проте громада не дала дозволу. Застерігав її від «лихої справи» — одруження і Кадош. Ганна була доведена до відчаю і померла⁸⁹. Слід відзначити, що впродовж 1940–1980-х років погляди віруючих, що належали до релігійних громад закритого типу (як легальних, так і нелегальних), лібералізувалися, і дедалі частіше траплялися такі шлюби.

Спостерігалися випадки, коли окремі керівники релігійних громад свідків Єгови давали вказівки, аби віруючі члени сім'ї залишили невіруючих. Про один із них згадується в брошурі І. Даниленка. «Перетворивши Тетяну в релігійну фанатичку, в людину, покірну чужій волі, П. Пуко [проповідник — П. Б.] міг вільно помикати нею. Після того, як

Микола Сидоров [чоловік — П. Б.] попросив його більше не приходити, Тетяна отримала вказівку Пуко залишити чоловіка, піти з дому»⁹⁰. Однак такі випадки не були поширеними. Траплялися вони й в інших релігійних організаціях закритого типу.

Доволі консервативними у сфері одружень з інаковірними були п'ятидесятники. У 1970-х роках, згідно з даними, наведеними в брошурі Є. Гриніва, 80% вступили у шлюб з одновірцями, тоді як серед свідків Єгови — 72%, адвентистів сьомого дня — 66%⁹¹.

Висока частка одружень з одновірцями не лише свідчить про заборони у шлюбній сфері, про те, що багато віруючих ставилися негативно до одружень з людьми інших віросповідань; вона була й результатом того, що віруючим було легше познайомитися та одружитися з одновірцями, з якими вони часто контактували. Цю думку підтверджують і наведені нижче дані. Упродовж 1974–1978 років соціологічні дослідження буденної релігійної свідомості та життєвої практики віруючих провели співробітники відділу історії і теорії атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР м. Львова, які проанкетували по 530 чоловік із свідків Єгови, п'ятидесятників та адвентистів сьомого дня. На запитання «Як ви оцінюєте шлюб людей різних віросповідань?» були отримані такі відповіді (див. табл. 4.3)⁹².

Таблиця 4.3

	Схвалюю	Не схвалюю	Байдужий	Важко сказати
Адвентисти сьомого дня	38	12	34	16
П'ятидесятники	43	12	39	6
Свідки Єгови	31	20	38	11
У середньому	37,3	14,6	37	11,6

Як бачимо з таблиці 4.3, секуляризаційні процеси у свідомості віруючих розвинулися порівняно з 1950–1960-ми роками, позаяк більшість опитаних давали крамольну, з погляду їхніх віровчень, відповідь. Кількість тих, які схвалювали одруження з іновірцями й не задумувалися над цими питаннями, становила 85,9%. Така висока частка останніх дозволяє стверджувати, що шлюби з одновірцями у середовищі членів нелегальних релігійних організацій закритого типу були зумовлені не лише тим, що до інших шлюбів багато цих людей ставилися негативно, а й тим, що їм було легше знайти собі пару поміж віруючих своєї конфесії.

У питаннях оцінки цієї проблеми не було різкої відмінності поглядів людей різних вікових груп. Зокрема, це стосується свідків Єгови. На згадане вище питання, поставлене їм (представникам різних вікових груп) в іншому опитуванні, були отримані такі відповіді (див. табл. 4.4)⁹³.

Таблиця 4.4

	16–19 років	20–25 років	26–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 Років	60–69 років	70 і більше років
Схвалюю	8	6	4	20	33	20	8	1
Байдужий	7	6	13	18	20	22	11	3

Наведені дані свідчать, що різкої диференціації у поглядах на одруження з інаковірними серед різних вікових груп не існувало. Окремі відмінності були викликані радше недосконалістю самих досліджень (мала кількість опитаних тощо), ніж реальним станом речей.

Релігійна відособленість та відчуття власної вибраності характерними були для молокан, хоча до інших віросповідань вони ставились терпимо («У всіх вірах є спасіння») ⁹⁴. Однак у питаннях шлюбу з інаковірними деякі молокани виявляли релігійну нетерпимість ⁹⁵.

Чимала частина віруючих попри свої релігійні переконання у своїх сімейних стосунках не дотримувалася їх. З опитаних на Чернігівщині (1980-і рр.) лише 46,9% євангельських християн-баптистів зазначили, що у їхніх сім'ях панують «божі заповіді», 39,2% відповіли, що вони цього не дотримуються, а 13,9% не відповіли ⁹⁶. На наш погляд, з твердженням окремих авторів, що це наслідки секуляризації, важко погодитися. Так, це одна з причин, однак не менш важливим є психологічний бік проблеми. Буває, що навіть глибоко побожні люди не переносять свою віру на всі аспекти сімейного життя.

Релігійні правила багатьох невеликих конфесій регулювали й особисте життя молодих людей. Скажімо, приписи свідків Єгови наполегливо рекомендували: «Ні в якому разі не дозволяйте залишатися на самоті сімнадцятирічним юнакам і дівчатам, які б протягом тривалого часу веселилися і були схильні до самозадовольнюючих приємностей» ⁹⁷. Схожі традиції існують і нині в багатьох громадах закритого типу, зокрема баптистських, п'ятидесятницьких та інших.

Серед проблематичних моментів у сім'ї були стосунки між віруючими та невіруючими членами. Траплялися випадки, коли віруючі батьки чи діти стосовно інших невіруючих членів сімей займали відчужену, а то й, навіть, ворожу позицію. П'ятидесятниця із с. Башуки Тернопільської області на питання «А де будуть ваші діти — піонери і комсомольці — після страшного суду?» різко відповіла: «А що мені діти?! Тільки б мені самій врятуватися!» ⁹⁸. Радянська періодика часто повідомляла про сімейні конфлікти навколо проблеми релігійної віри і ті утиски, яких зазнавали невіруючі діти з боку віруючих батьків, хоча, звичайно, вона перебільшувала масштаби цих негативів.

У різних конфесіях спостерігалися відмінності у ставленні до жінок і батьків. Наприклад, п'ятидесятництво зняло обмеження, що сковувало активну роль жінки в громаді, на відміну від євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня і власних канонічних постулатів («Дружини мають коритися своїм чоловікам» тощо). При громадах утворювалися сестринські ради, різного роду гуртки⁹⁹, тобто активістська релігійна діяльність жінок виокремлювалася.

У старообрядців, порівняно з православними та іншими конфесіями, було більш виражене шанування авторитету батьків¹⁰⁰. Останнє було пов'язане із патріархальними російськими традиціями, і мало витoki у період виникнення старообрядництва в Росії — XVII ст. Такого типу відмінності спостерігалися й поміж прибічників інших конфесій.

Секуляризаційні процеси в релігійному середовищі впливали на формування нового типу віруючого. У 1970–1980-х роках він значною мірою відрізнявся від свого попередника повоєнного періоду. У колективній монографії «Современная религиозность» відзначалося: «У громадах СХБ дедалі помітнішим стає новий тип віруючих — так званий світський віруючий, який намагається узгодити релігійні погляди зі своїми світськими потребами і діяльністю поза межами громади»¹⁰¹. Такі самі оцінки в 1970–1980-х роках також давали дослідники, які вивчали релігійність адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, свідків Єгови, старообрядців та послідовників інших релігійних течій.

Чимало окремих особливостей життя віруючих окремих конфесій зберігалося у сфері побуту. Віросповідна належність часто накладала на нього свій відбиток. Найглибше, на нашу думку, це проявилось серед старообрядців, які пронесли через століття багато побутових традицій минулого і доповнили їх своїми релігійними уявленнями.

Характерною рисою старообрядництва в минулому — у дореволюційний період — було протиставлення старообрядців «світові», в якому панував антихрист: старообрядці утримувалися від «спілкування» зі «світськими», які, на їхню думку, були представниками «світу» антихриста в молитві, їжі і питті¹⁰². Ось як описує старообрядців (членів Руської православної старообрядницької церкви (РПСЦ)), у тому числі їх побут, до революції, один із дослідників цієї конфесії А. Бельський: «Обов'язкове дотримання релігійних обрядів, присутність на службах, заборона тютюнопаління, розпивання алкогольних напоїв, лихослів'я... Бороди не голили під страхом небезпечних наслідків. Якщо старообрядець помирав напідпитку, то його було заборонено вносити в храм. Всілякого роду провини суворо засуджувалися. Виїзди за межі громади не заохочувалися. Шлюби приписувалися лише з одновірцями чи тими, хто приймав старообрядництво. І обов'язково з вінчанням. Дітей хрес-

тили «правильно», з трикратним зануренням. Спілкування зі сторонніми особами було вельми важке. Не рекомендувалося користуватися одним посудом із не членами громади, вимагалися очисні молитви»¹⁰³. Окремі старообрядці тримали «світський» посуд, призначений для гостей, які не були старообрядцями¹⁰⁴. І навіть на початку третього тисячоліття цей звичай все ще побутує поміж окремих старообрядців — викидається посуд (чи переводиться в ранг «світського»), яким користувався інакво-віруючий.

Старообрядці також вважали, що посуд не має бути відкритий. Він закривався (необов'язково чим) і обов'язково з молитвою, щоб перекрити шлях нечистій силі до нього. У старообрядців нерідко можна було побачити накрите однією скіпкою відро води. Дотримання форми стосувалося і миття рук. Старообрядці вважали, що неприпустимо починати день не умившись ранком і приступати до їжі не помивши руки. Хоча ця вимога є природна, однак старообрядці могли замінювати її імітацією¹⁰⁵.

Наскільки згадана специфіка побутової поведінки старообрядців збереглася в окреслений період? Щодо повоєнного періоду Ф. Гаркавенко писав: «Вони забороняють навіть голити бороду, носити одягу сучасного покрою, пити чай і каву... Вони уникають медичних щеплень, оголошуючи їх «знаком» антихриста... Фанатизм деяких із старообрядців доходить до того, що вони не їдять із посуду, до якого доторкалася людина іншої віри»¹⁰⁶. Пізніше така поведінка ставала дедалі рідшою, особливо, що стосується зовнішнього вигляду й одяжі. Загалом, у досліджуваній період спостерігалось зменшення виконання побутових дій, зумовлених віровченням цієї конфесії.

Старообрядці, як прихильники РПСЦ Білокриницької згоди, так і безповівці, зміною в побуті певним чином показували занепад своєї віри. У звіті про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за 1960 рік вказувалося, що серед старообрядців переважали люди похилого віку. Молодь не виявляла прихильності «до прадавнього благочестя», старини не дотримувалася¹⁰⁷. У звіті про роботу уповноваженого РСРК в УРСР за 1961 рік повідомлялося те саме. Вказувалося, що «теперішні старообрядці — не ті, що були колись». Вимоги «давнього благочестя» виконувалися здебільшого людьми похилого віку, які належали до РПСЦ (Білокриницької згоди). Молодь із старообрядницьких сімей під впливом радянської дійсності, атеїстичної пропаганди не висловлювала прихильності до старини — палила, голилася [що суперечило старообрядницьким традиціям — П. Б.], не цуралася світських спокус, читала світську літературу, газети, слухала радіо, відвідувала кіно і театр. Люди похилого віку із цим примирилися, однак вимагали виконувати церковні обряди хрещення, вінчання, похорон¹⁰⁸. Чиновники

РСРК в цьому випадку не перебільшували, а лише зафіксували реальні факти.

На початок 1970-х років у більшості старообрядницьких громад такі обмеження як носіння сучасної одяжі, гоління бороди, використання раніше заборонених продуктів тощо вже виглядали застарілою традицією, знятою давно офіційно чи з мовчазної згоди¹⁰⁹. Однак ще навіть у другій половині 1970-х років багато старообрядців намагалися самоізолюватися від навколишнього середовища та впливу зовнішнього світу, вели замкнутий спосіб життя, про що повідомляли документи Ради в справах релігій в УРСР¹¹⁰.

Низка специфічних побутових елементів, деякі з яких пов'язані з ізоляцією від суспільства, продовжувала побутувати в середовищі істинно-православних християн, особливо у повоєнний період. Для багатьох із них вживання м'ясної їжі, бакалійних продуктів, носіння фабричної одяжі асоціювалося з антихристом¹¹¹. Частина їх відмовлялися від новорічних колядок, народних масничних гулянь. Чимало істинно-православних християн, які мали худобу, продовжували здійснювати замовляння проти «поганого ока», обкурювали тварин ладаном, хоча ефективнішим засобом лікування вважали окроплення «святою» водою і молитву¹¹². Вони вважали, що нечиста сила говорить по радіо, біжить проводами, горить в електричних лампочках, бореться з Богом за допомогою космічних супутників. У своїх будинках на дверях, вікнах малювали крейдою хрести і тексти молитов. Перед вечерею вони хрестили вікна, двері і все навколо себе, щоб перешкодити нечистій силі проникнути в їхні домівки. Деякі віруючі (найбільш фанатичні) після відвідувань невіруючими їхнього житла виносили із хати сміття, мили лавки і все в хаті кропили «святою» водою¹¹³. Хоча, звичайно, така поведінка була характерна далеко не для всіх істинно-православних християн.

Внутрішня обстановка життя істинно-православних часто була доволі аскетичною: кілька предметів ужитку (стіл, лавка, табурет); одяжа була поношена і вилиняла, часто виготовлялася з домотканої тканини. Їх побут відповідав [як зазначали їх критики, не завжди об'єктивно — П. Б.] їхній зовнішності «фанатично-похмурих, які дивилися спідлоба і цідили слова»¹¹⁴. Через відособленість, неприйняття антирелігійної пропаганди, намагання триматися за старі релігійно-побутові уявлення, секуляризаційні процеси серед них відбувалися набагато повільнішими темпами, ніж серед віруючих, що належали до РПЦ або інших конфесій.

У 1970–1980-х роках істинно-православні християни переважно відмовилися від заборон у їжі. Купляли різні товари та продукти в магазинах, що в 1950-х роках було радше винятком¹¹⁵. Чимало послідовників ПХ працювали в колгоспах і на державних підприємствах. Переставало

вважатися гріхом користування громадським транспортом, звернення до лікаря, контакти з невіруючими¹¹⁶. Згідно зі спостереженнями вчителя С. Самсоненка на Полтавщині: «...Почали віддавати дітей в школу... Раніше члени ППХ не визнавали радянських грошей, боялись гріха, не користувалися автотранспортом, жили натуральним господарством. Тепер вже їздять автобусами, мають власні мопеди, мотоцикли, купують продукти і промислові вироби в магазинах... Раніше сектанти вважали за великий гріх написати заяву в радянську установу, а тепер — один з найбільших їхніх активістів... зрозумів, що наближається старість, а пенсії немає, бо ніде не працював, коли був молодий. — Кому можна подати заяву про призначення пенсії? — запитав він нас»¹¹⁷. Отже, соціально-побутова сфера навіть віруючих, що належали до релігійних течій, які певний час дотримувалися жорсткої самоізоляції, зазнавала вагомих змін.

Загалом, члени більшості конфесій не відрізнялися одягом, вживанням їжі, обстановкою осель. Члени невеликих протестантських громад закритого типу стосовно побуту часто наголошували: «Ми як всі».

Одними із суспільних цінностей були охорона здоров'я, заняття фізкультурою. Однак ставлення релігійних організацій, а відтак і віруючих до занять фізкультурою і спортом було неоднозначним. РПЦ до таких занять здебільшого ставилася нейтрально. Такі погляди були притаманні і більшості пересічних православних віруючих. На противагу їй, РКЦ на Заході проводила активну роботу зі створення різного роду релігійних спортивних клубів і спортивних організацій тощо. Приміром, 1947 року у ФРН були відновлені «Дойчен Югендкрафт», розпущені раніше Гітлером, які до 1958 року налічували 400 тис. осіб. У США діяли Об'єднана рада католицької молоді, Національна федерація студентів-католиків, які займалися питаннями фізичного виховання. В Італії був створений Католицький союз спортсменів. Діяла світова Міжнародна спортивна федерація католицького навчання¹¹⁸ та інші. У СРСР через обмеженість дій релігійних організацій такі заходи не проводилися, однак заняття фізкультурою і спортом загалом сприймалися позитивно католицьким духовенством. У Західній Україні ще в довоєнний період за сприяння багатьох представників греко-католицького духовенства функціонували різного роду спортивні молодіжні організації.

Пропаганда спорту спостерігалася і з боку деяких пасторів реформатської церкви на Закарпатті, хоча для кальвінізму, на відміну від лютеранства та англіканства, з часу його виникнення було характерне переважно негативне ставлення до занять спортом. Зокрема, пастор Балог із с. Гараздівки входив у сільську футбольну команду, пізніше, вже у віці, став футбольним суддею. Він часто відвідував клуб, бібліотеку (був одним із активних читачів), брав участь у сільських змаганнях із шахів¹¹⁹.

Велику увагу охороні здоров'я приділяли адвентисти сьомого дня. Однією із норм їхньої релігійної поведінки було виконання рекомендації так званої санітарної реформи, яка передбачала обмеження деяких видів продуктів та установлювала певний порядок поведінки віруючих. Адвентисти сьомого дня заявляють, що її метою було збереження здоров'я віруючих¹²⁰. Н. Жукалюк (один із керівників адвентистів сьомого дня) та В. Любащенко пишуть: «Церква Адвентистів сьомого дня вважає здоров'я однією із важливих цінностей людського буття»¹²¹. Адвентисти сьомого дня також позитивно ставилися до фізкультури і спорту. Вони визнавали, що «фізкультура і спорт відіграють суттєву роль в підтриманні здоров'я як окремої особистості, так і народу загалом. Адвентисти були противниками лише тих видів спорту, які були пов'язані з ризиком для здоров'я і формували жорстокість»¹²². Слід відзначити, що санітарна реформа, попри низку цінних вказівок, не завжди співпадала з медично-профілактичними рекомендаціями і деякі її приписи щодо невживання окремих продуктів мали сумнівний оздоровчий ефект.

Отже, розгляд поданих вище проблем свідчить, що одним із потужних чинників впливу на суспільну свідомість та поведінку віруючих була належність тих або інших осіб до релігійних течій відкритого типу — церков, деномінацій чи релігійних об'єднань закритого типу, які більшість радянських дослідників називали сектами. Проте багато з останніх течій проходили складний процес у напрямку від секти до деномінації. Іншими важливими чинниками впливу на соціальне життя були ступінь релігійності й власні погляди людей, освітній рівень, психічна структура людини тощо. Вплив цих факторів визначав ставлення віруючих до праці, їхню соціальну активність.

Упродовж досліджуваного періоду через секуляризаційні процеси чимало віруючих певною мірою змінили ставлення до праці, суспільного оточення, сім'ї та побуту. Для них праця дедалі рідше була дією, спрямованою на служіння Богу, засобом досягнення спасіння і вони дедалі частіше трактували її винятково як засіб для задоволення матеріально-фінансових потреб. У царині соціальних контактів спостерігалися тенденції до зменшення самоізоляції з боку членів релігійних громад закритого типу. Поступово зникали й побутові відмінності між віруючими, що належали до різних конфесій, а також між ними та невіруючими.

Бондарчук Петр (з. Киев)

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века Института истории Украины НАН Украины.

Особенности социального сознания и поведения верующих Украины (середина 1940-х — середина 1980-х годов).

В статье освещаются особенности социального сознания и социального поведения верующих. Автор анализирует отношение верующих к труду, общественному окружению. Рассматривается также влияние религиозных убеждений верующих на семейную сферу и быт.

Ключевые слова: верующие, общественное окружение, труд, семья, быт.

Petro Bondarchuk (Kyiv)

Leading Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences.

The peculiarities of social consciousness and behaviour of believers in Ukraine (the mid-1940s — the mid-1980s).

The article elucidates the peculiarities of believers' social consciousness and social behaviour. The author analyses the believers' attitudes to labor and social environment. The influence of religious beliefs on family sphere and a way of life are also examined.

Keywords: believers, social environment, labor, family, way of life.

¹ Гуревич А.П. Территория историка // Одиссей. Человек в истории. — 1996. — М.: Coda, 1996. — С. 107.

² Там же.

³ Див.: Тарасов К.Е. Идеология современного православия. — М., 1963. — С. 14.

⁴ Цит. за: Лебідь В.О., Шанайда В.І. Критика сучасної інтерпретації праці // Питання атеїзму. — Вип. 7. — К., 1971. — С. 105.

⁵ Там само.

⁶ Цит. за: Андрианов М.П., Лопаткин Р.А., Павлюк В.В. Особенности современного религиозного сознания. — М.: Мысль, 1966. — С. 113–114.

⁷ Безпальчий В.Ф. Праця та релігія. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 176.

⁸ Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1988. — С. 109.

⁹ Писманик М.Г. Трудовая и общественная активность // Наука и религия. — 1987. — № 6. — С. 30.

¹⁰ Зуев Ю. Учитывая новые реальности // Наука и религия. — 1987. — № 12. — С. 17; Бондаренко В.Д. Указ соч. — С. 90.

¹¹ Бондаренко В.Д. Указ. соч. — С. 98.

¹² Демьянов А.И. Истинно православное христианство: Критика идеологии и деятельности. — Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1984. — С. 105.

¹³ Никольская З.А. К характеристике течения так называемых истинно-православных христиан // Вопросы истории религии и атеизма. — Т. IX. — М., 1961. — С. 185; Клибанов А.И. Религиозное сектанство и современность (социологические очерки). — М.: Наука, 1969. — С. 55–56.

¹⁴ Демьянов А.И. Истинно православное христианство. — С. 97–98.

¹⁵ Машенко С.Т. К характеристике эволюции секты «истинно-православные христиане» // Вопросы атеизма. — Вып. 17. — К., 1981. — С. 146.

¹⁶ Панкратов А. От востока направо: история, культура, современные вопросы старообрядчества. — М., 2000. — С. 219.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 76. — Арк. 10.

¹⁸ Н. К. Труд и молитва // Братский вестник. — 1956. — № 3/4. — С. 71

¹⁹ Яшин П.П. Идеология и практика евангельских христиан-баптистов. — Изд. 2-е, доп. — Х.: Прапор, 1984. — С. 44.

²⁰ Митрохин Л.Н. Баптизм. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1974. — С. 166.

²¹ Покаяние: Проповедь Г. Д. // Братский вестник. — 1947. — № 4. — С. 37.

²² Митрохин Л.Н. Баптизм. — 2-е изд. — С. 163.

²³ Там же. — С. 162–164.

²⁴ Год Б., Вільховий Ю. Громади церкви ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-х — 50-ті рр. XX ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. — Вип. 18. — К., Донецьк: Рідний край, 2001. — С. 292.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр.4555.— Арк. 253 зв.

²⁶ Приходько Р.С. Идеологічне пристосовництво духовенства / Т-во «Знання» УРСР. — К.: 1964. — С. 22.

²⁷ Митрохин Л.Н. Баптизм. — 2-е изд. — С. 163.

²⁸ Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества. — Львов: Вища школа, 1985. — С. 92; Ї ж. П'ятидесятництво: нові тенденції / Т-во «Знання» УРСР. — К., 1988. — С. 24.

²⁹ Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920–1991 рр.): Дис... канд. іст. наук / Запорізький державний університет. — Запоріжжя, 2000. — С. 120.

³⁰ Белов А.В. Адвентизм. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1973. — С. 216.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 254.

³² Там само. — Арк. 254 зв.

³³ Сытенко Л.Т. О нравственном облике современного верующего // Вопросы научного атеизма. — Вып. 3. — М., 1967. — С. 120.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 68.

³⁵ Там само. — Арк. 69.

³⁶ Там само. — Арк. 68.

³⁷ Там само.

³⁸ Демченко М. Хто такі єговісти. — К.: Держполітвидав УРСР, 1958. — С. 17.

³⁹ Яроцький П.Л. Антикомунізм соціально-політичної доктрини єговізму. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 131.

⁴⁰ Єговізм і єговісти / А.А. Шиш, І.І. Пугач, М.М. Закович та ін.; АН УРСР, Ін-т філософії; Відп. ред. М.М. Закович. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 107.

⁴¹ Там само. — С. 105–106.

⁴² Там само. — С. 106.

⁴³ Там само. — С. 107.

⁴⁴ Малахова И.А. О современных молоканах / О-во «Знание» РСФСР. — М., 1968. — С. 21.

⁴⁵ Граждан В. Кто такие пятидесятники. — Алма-Ата: Казахстан, 1965. — С. 60.

⁴⁶ Безкорвайна Т.О., Ситенко Л.Т. До характеристики поглядів сучасних віруючих // Питання атеїзму. — Вип. 3. — К., 1968. — С. 87–88.

⁴⁷ Яблоков И.Н. Трансформация религиозной морали в сознании верующих в условиях социализма // Конкретно-социологическое изучение религиозности и опыта атеистического воспитания. — М.: Изд. Москов. ун-та, 1969. — С. 141–142.

- ⁴⁸ Пугач І. Єговізм, яким він є. — Ужгород: Карпати, 1976. — С. 37.
- ⁴⁹ Яроцкий П.Л. Эволюция современного иеговизма. — К.: Политиздат Украины, 1981. — С. 111; Його ж. Кризис иеговизма (критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). — К.: Наукова думка, 1979. — С. 232.
- ⁵⁰ Москалец В.П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 72.
- ⁵¹ Мельник В.І. П'ятидесятництво: нові тенденції. — С. 24.
- ⁵² Машенко С.Т. Віруючий у баптистській громаді / Т-во «Знання» УРСР. — К., 1990. — С. 30.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Курочкин П.К. Социальная позиция русского православия. — М.: Знание, 1969. — С. 27.
- ⁵⁵ Там же. — С. 29.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. — С. 100.
- ⁵⁸ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 371. — Арк. 66.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 296. — Арк. 108.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 108.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 330. — Арк. 8.
- ⁶² Там само. — Арк. 9.
- ⁶³ Там само. — Арк. 14.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 8.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 13.
- ⁶⁶ Иеговизм / Е.С. Прокошина, А.А. Чудникова, В.Р. Языкович, Т.П. Короткая; АН БССР. Ин-т философии и права; Ред. М.Я. Ленсу. — Минск: Наука и техника, 1981. — С. 98.
- ⁶⁷ Демьянов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления. — С. 101.
- ⁶⁸ Яшин П.П. Указ соч. — С. 46.
- ⁶⁹ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 115. — Арк. 11.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Гартфельд Г. Церква, пастори та «стукачі». — Черкаси, 2000. — С. 16.
- ⁷² Там само. — С. 18.
- ⁷³ Там само. — С. 21.
- ⁷⁴ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 128. — Арк. 123.
- ⁷⁵ Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность. — СПб: Изд-во Русского Христианского гуманитар. ин-та, 1997. — С. 449.
- ⁷⁶ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 90.
- ⁷⁷ Возняк Н.В. Про взаємозв'язок релігійних і національних пережитків // Соціологічні дослідження. — 1971. — Вип. 2. — С. 95.
- ⁷⁸ Єришев А.О. Досвід соціологічних досліджень релігійності (Актуальні проблеми атеїстичного виховання). — К.: Наук. думка, 1967. — С. 87.
- ⁷⁹ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 104. — Арк. 111.
- ⁸⁰ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СРСР в 1939–1964 годах). — Изд. 3-е, доп. — М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. — С. 246.
- ⁸¹ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 72. — Арк. 63 зв.
- ⁸² Там само. — Арк. 98 зв.

- ⁸³ Там само. — Арк. 89 зв.
- ⁸⁴ Миловидов В.Ф. Старообрядчество и социальный прогресс // Вопросы научного атеизма. — Вып. 2. — М., 1966. — С. 223.
- ⁸⁵ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 76. — Арк. 116.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 24.
- ⁸⁷ Малахова И.А. Современный баптизм: идеология и деятельность. — М.: Знание, 1987. — С. 38.
- ⁸⁸ 3 манівців на світлу дорогу / Упор. Д.М. Корецький. — К.: Політвидав України, 1984. — С. 65; Каушанский П.Л. С претензией на истину: О взглядах и деятельности экстремистов от баптизма. — Одесса: Маяк, 1988. — С. 210–211.
- ⁸⁹ Не вірте свідкам Єгови: [Зб.] / Упор. В.І. Голубович. — К.: Молодь, 1960. — С. 9.
- ⁹⁰ Даниленко И. Откуда они пришли и что проповедают (О реакционной сущности религиозной секты иеговистов). — [Сталино]: Сталинское обл. изд., 1958. — С. 5.
- ⁹¹ Гринів Є.А. Бруклін на роздоріжжі (Єговізм в умовах кризи релігії) / Т-во «Знання» УРСР. — К., 1980. — С. 33.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само. — С. 34.
- ⁹⁴ Малахова И.А. О современных молоканах. — С. 23.
- ⁹⁵ Там же. — С. 28.
- ⁹⁶ Мащенко С.Т. Віруючий у баптистській громаді. — С. 20.
- ⁹⁷ Дорош Є., Юрченко П. Тіні бруклінської корпорації. — К.: Політвидав України, 1966. — С. 91.
- ⁹⁸ Дулуман Е.К., Лобовик Б.А., Танчер В.К. Современный верующий: Социально-психологический очерк. — М.: Политиздат, 1970. — С. 75.
- ⁹⁹ Клибанов А.И. Религиозное сектанство и современность. — С. 96.
- ¹⁰⁰ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 24. — Арк. 156.
- ¹⁰¹ Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления / А.С. Онищенко, Н.Т. Литвиненко, П.И. Косуха и др.; Межреспубл. филиал ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС в г. Киеве; Под общ. ред. А.О. Онищенко и Н.Т. Литвиненко. — К.: Политиздат Украины, 1987. — С. 115.
- ¹⁰² Миловидов В.Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. — М.: Мысль, 1969. — С. 99.
- ¹⁰³ Бельский А.В. История Белокриницкой старообрядческой церкви в России и Крыму (XIX–XX века) // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — Сентябрь. — С. 94.
- ¹⁰⁴ Миловидов В.Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. — С. 105.
- ¹⁰⁵ Катунский А.Е. Старообрядчество. — М.: Политиздат, 1972. — С. 89.
- ¹⁰⁶ Гаркавенко Ф. Сектанты, их вера и дела. — К.: Политиздат УССР, 1960. — С. 19–20.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 83–84.
- ¹⁰⁸ Там само. — Спр. 5488. — Арк. 39.
- ¹⁰⁹ Катунский А.Е. Указ соч. — С. 110.
- ¹¹⁰ ЦДАВОВ України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 76. — Арк. 103.
- ¹¹¹ Клибанов А.И. Религиозное сектанство и современность. — С. 56.
- ¹¹² Демьянов А.И. Истинно-православное христианство. — С. 105.
- ¹¹³ Там же. — С. 112.
- ¹¹⁴ Клибанов А.И. Религиозное сектанство и современность. — С. 172–173.
- ¹¹⁵ Мащенко С.Т. К характеристике эволюции секты «истинно-православные христиане». — С. 148.

¹¹⁶ Некоторые особенности истинно-православного христианства // Вопросы научного атеизма. — Вып. 24. Эволюция христианского сектантства. — М.: Мысль, 1979. — С. 193.

¹¹⁷ Самсоненко С. Спасибі добрим людям // Людина і світ. — 1975. — № 3. — С. 24.

¹¹⁸ Лисицын Б.А. Спорт и религиозные организации. — М.: Физкультура и спорт, 1988. — С. 7.

¹¹⁹ Сиксай А.А. Критика идеологии современного реформатства: Дис... канд. филос. н. / КГУ им. Т.Г. Шевченко. — К., 1972. — С. 162.

¹²⁰ Воронин Л.Е. Адвентизм и реформизм. — Ставрополь: Ставропольское книжное издательство, 1983. — С. 53.

¹²¹ Жукалюк Н., Любашенко В. Церковь христиан Адвентистов седьмого дня в Украине. — К.: Джерело життя, 2003. — С. 276.

¹²² Там же. — С. 279–280.

Киричевський Петро (м. Київ)

Аспірант відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК 94(477)271:332.15«1946/1960»

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена дослідженню господарської діяльності православних монастирів на території УРСР в 1940–1960-х рр. Через аналіз відповідних джерел та літератури в роботі розглянуті соціально-економічні і політичні передумови діяльності монастирів у вказаний період, основні етапи становлення господарських монастирських комплексів, регіональні особливості розвитку монастирської економіки і фактори, що впливали на стан монастирських господарств.

Ключові слова: УРСР, господарська діяльність, монастирі, чернецтво, православ'я.

Для вичерпної характеристики соціально-економічного розвитку суспільства необхідно враховувати і господарську діяльність монастирів, яка майже завжди відігравала важливу роль в економічному житті держави. Чернечі громади від часу свого виникнення незмінно існували в будь-якій економічній системі, залишаючись цілком життєздатними навіть в умовах економічних криз. Більше того, монастирі накопичили багатий досвід господарювання в умовах не тільки зовнішніх, але і внутрішніх кризових станів. Досвід господарювання монастирських громад за несприятливих умов певною мірою може бути корисним і для сучасної вітчизняної економіки, яка зазнає впливу світової економічної кризи.

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб виявити місце, роль і особливості монастирського господарства в повоєнний період, а також показати джерела економічної стійкості монастирських громад.

Виходячи з поставленої мети, основними завданнями роботи є: оцінка стану вивчення проблеми, інформаційні можливості джерел; дослідження місця монастирських господарств в повоєнній економіці радянського суспільства; аналіз розвитку монастирських господарств на території УРСР в 1940–1960-і рр., труднощів цього процесу, шляхів подолання; об'єктивна оцінка їх досягнень і значення як для окресленої території, так і для держави взагалі.

Господарська діяльність релігійних конфесій до початку ХХІ ст. залишається практично не дослідженою наукою. Окремі (у т. ч. господарські) аспекти життєдіяльності релігійних громад були досліджені в рамках

історичної науки і філософії. Певні питання економіки релігійних організацій піднімалися в роботах Г.І. Шмельова¹, П.Б. Лаговського², М.О. Митрохіна³, А.М. Кашеварова⁴ і ряду інших авторів.

В основі законодавчих засад політики радянської держави в Україні стосовно православних монастирів у досліджуваній період лежав декрет РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р., який майже в незмінному вигляді було продубльовано в Україні постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р.

Значно пізніше існування монастирів отримало деяке юридичне підґрунтя. Центральним документом, який регулював церковне життя стала постанова РНК СРСР № 2137-546с від 22 серпня 1945 р. «Про питання щодо православної церкви і монастирів». *РНК союзних республік у відповідності до ст. 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1942 р. «Про місцеві податки і збори» було запропоновано звільнити монастирі від сплати податку з будівель та земельної ренти.*

Ухвалою від 29 вересня 1945 р. обителі звільнялися від земельної ренти і сплати податків з будов, їх насельники — від податків на неодружених, самотніх і малосімейних громадян. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР «Про військовий податок» від 23 грудня 1941 р., ченці та черниці, що проживали на території монастирів і не мали особистого прибутку, звільнялися від сплати військового податку.

Проте і після урядової постанови «Про православні монастирі» від 29 травня 1945 р., № 1130-463с, який скасовував земельну ренту, Києво-Печерська Лавра продовжувала платити податок на житлову площу в розмірі 3840 крб. в рік. Незважаючи на урядові постанови, кожен лаврський монах виплачував військовий податок — 390 крб. і прибутковий — 70 крб.⁵ Постановою від 22 серпня 1945 р. Раді у справах РПЦ було дане завдання провести в найкоротші терміни обстеження правового і господарського становища монастирів, що діяли на території СРСР.

У вересні 1945 р. Рада у справах РПЦ обстежила 75 монастирів. У висновку, зробленому згідно його результатів, вказувалось на необхідність повернення вилучених радянськими органами земель, наділення нею безземельних обителів, виведення з монастирських територій державних установ і підприємств.

Побажання Ради знайшли відображення в постанові РНК СРСР № 130-463с від 29 травня 1946 р. «Про православні монастирі», яка врегулювала їх юридичний та економічний статус, визначила норми оподаткування, закріпила земельні наділи, якими монастирі фактично користувалися. Цією постановою було передбачено наділення такими земельними ділян-

ками тих монастирів, які їх не мали, але розмір таких земельних наділів не міг перевищувати 0,15 га на кожного монаха.

Порядок реалізації рішень союзного уряду на території України встановлювався відповідною постановою Ради Міністрів УРСР № 1414-73 від 16 серпня 1946 р. Відповідно до цієї постанови ченці отримали право обробляти земельні угіддя, на кожного проживаючого в монастирі виділялося 0,15 га вільних земель держфонду⁶. Православним монастирям було повернуто понад 400 га раніше вилучених у них земель, а також виділено з державного фонду близько 1600 га нових земельних угідь. Крім того, монастирям було надано право організовувати майстерні, займатися промислами тощо.

Ця постанова давала змогу монастирям вирішити проблему забезпечення населенників продуктами харчування; встановлений постановою сільськогосподарський податок давав можливість державі вирішувати продовольче питання.

Згідно із задумами радянського керівництва, монастирські господарства мали приймати участь у забезпеченні розореної країни продуктами харчування. За нормами поставок продуктів тваринництва і землеробства їх прирівняли до підсобних господарств державних підприємств і організацій. Окрім виконання держпоставок, монастирі повинні були надавати допомогу сусіднім колгоспам.

Монастирські господарства, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1946 р., № 1130-463с, зобов'язувалися постачати державі: зерно і рис з кожного гектара орної землі, що знаходилася в їхньому користуванні, відповідно до норм, встановлених для одноосібних селянських господарств; картоплю також за нормами, встановленими для одноосібників; продукти тваринництва у порядку та за нормами здавання, визначеними для одноосібних та приміських господарств⁷.

Нарахування розміру поставок цих продуктів відбувалося зі всієї площі ріллі (включаючи сади і городи), що знаходились в користуванні монастирських господарств. Ріллею не вважалися луки і площі, зайняті під виноградниками й посадками хмелю. З кожного гектара ріллі монастирі щороку були зобов'язані здавати державі: зерна (пшениці і жита або однієї з цих культур) — по 130 кг і картоплі по 535 кг. Нарахування норми здачі зерна і картоплі повинно було проходити за вказаними вище норми на одну і ту ж земельну площу.

Господарства монастирів залучалися до здачі м'яса (у живій вазі) державі з кожної голови великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, що були наявні на 1 січня оподаткованого року (незалежно від віку тварин) за наступними річними нормами:

– з 1 голови великої рогатої худоби — по 23,1 кг;

- з 1 голови свиней — по 49,5 кг;
- з 1 голови овець і кіз — по 6,9 кг.

Норма здачі молока становила 619 л з 1 корови і 309,5 л з 1 первістки отелення 1 півріччя оподаткованого року⁸.

Через велику кількість непрацевдатних ченців продовольчий податок був не зовсім посильним тягарем для монастирів. Окрім виконання держпоставок, монастирі в час повоєнного дефіциту трудових ресурсів повинні були надавати допомогу сусіднім колгоспам.

10 років продовжувалась ця практика. Уповноважені з областей доповідали голові Рада у справах РПЦ Г. Карпову, що багато монастирів для виконання державних поставок купують продукти тваринництва на базарі⁹.

Постанова уряду СРСР за № 1445 від 25 жовтня 1956 р. звільняла, починаючи з 1957 р., від здачі державі молока і м'яса підсобні господарства міністерств і відомств. У зв'язку з цим постало питання про монастирі, які здавали продукти тваринництва за нормами підсобних і приміських господарств. Г. Карпов 3 грудня 1956 р. розіслав усім уповноваженим Ради лист за № 3577, в якому просив керівників республік і областей і самих уповноважених відповісти на питання: «Чи варто знімати поставки з монастирів?» і прислати йому звіт по кожному монастирю.

Молдавські і українські керівники областей, в яких монастирські господарства вносили вагомий вклад у справу держпоставок, вимагали не тільки їх залишити, але і обкласти монастирі поставками за нормами, встановленим для колгоспів.

Урядові рішення щодо господарської діяльності православних монастирів всіяко саботувалися місцевою владою. Так, уповноважений Ради у справах РПЦ по Полтавській області в звіті за перший квартал 1948 р. відзначав, що у відношенні виконання постанови Ради Міністрів СРСР «Про православні монастирі» від 29 травня 1946 р. суттєвих змін не відбулося.

Для з'ясування реального стану справ Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР листом за № 121/с від 3 лютого 1949 р. запропонувала уповноваженим на місцях до 1 березня подати інформацію про виконання вже згаданої постанови РНК СРСР від 29 травня 1946 р. Звіти, що згодом надійшли, виявили досить невтішну картину. Нелегке становище багатьох монастирів обумовлювалося в першу чергу відсутністю необхідних площ земельних угідь, що позбавляло їх можливості забезпечити навіть своїх ченців достатньою кількістю продуктів харчування.

Вищевказані урядові документи привели до певних змін у житті Церкви. Проте із впевненістю можна стверджувати наступне: жодна із

вказаних постанов не мала сили закону і в разі необхідності могла бути скасована. Префікси «с» біля більшості з них вказували, що вони мали статус секретних документів.

В кінці 1950-х рр. М.С. Хрущов активно шукав джерела поповнення державного бюджету. Одним з таких джерел стало «пограбування» Церкви. Відповідно до вказівок ЦК і самого Хрущова у 1958 р. Рада Міністрів СРСР прийняла перші антицерковні постанови: постанова № 1259 «Про монастирі в СРСР» та «Про податкове обкладення прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів», а 6 листопада 1958 р. — «Про податкове обкладення прибутків монастирів» і «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також прибутків монастирів».

Постанова № 1259 зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік у 6 місячний термін вивчити питання скорочення монастирів. Монастирям заборонялось використовувати найману працю, передбачалось значне зменшення земельних наділів¹⁰. Постановою № 1160 знову вводились скасовані в 1945 р. податок з будівель і земельна рента, значно підвищились ставки податку із земельних ділянок. Монастирі мали платити щорічно 4 тис. крб. за одну сотку землі. До монастирів заборонялося приймати осіб, яким не виповнилося 30 років¹¹.

Згодом постановою Ради Міністрів СРСР від 16 жовтня 1961 р. у монастирів були відібрані земельні ділянки, призначені для ведення сільського господарства.

Для ведення господарської діяльності із націоналізованого або муніципального фонду монастирям були наділені землі. Передача їх у користування відбувалася, як правило, за орендним договором з місцевими районними чи міськими Радами депутатів трудящих.

Так, Овруцький монастир отримав у 1947 р. 9 га землі, Олександрівський жіночий, Борисовський жіночий монастирі, чоловічий скит «Фура» Ізмаїльської області мали в своєму користуванні відповідно 11, 19 та 11,5 га землі. Всі землі повністю використовувались монастирями.

Лебединський жіночий монастир, що знаходився на території Київської області, мав 20 га землі. Вся земля повністю оброблялась. По Волинській області — Мелецькому чоловічому монастирю було виділено 15 га і Зимненському жіночому — 6 га землі. Корецький жіночий монастир на Рівненщині мав 42 га орної землі¹². Городищенський монастир на Поділлі володів 13,2 га землі.

Непогано були забезпечені землею монастирі Чернівецької області. За Іоанно-Богословським монастирем (с. Хрещатик Заставнівського району) закріплено 20 га землі. За Введенським монастирем м. Чернівців закріп-

лено 7 га землі: з них орної 4,5 га, лугової 1 га, під городом 1,5 га і садами — 1 га.

Липчанський жіночий монастир на Закарпатті в 1944 р. мав у своєму користуванні бл. 36 га землі. Зі створенням колгоспів вказана земля була конфіскована. Тому в 1949 р. правлячий архієрей Мукачево-Ужгородської єпархії архієпископ Макарій був змушений звернутися до органів державної влади з клопотанням про виділення монастирю земельної ділянки.

Проте більшість монастирів мала або невеликі земельні наділи, або не мала землі зовсім. Так, Михайлівський жіночий монастир м. Одеси землі не мав. Через відсутність поблизу Одеси вільних земель, монахиням було запропоновано отримати землю із Держфонду за 8 км від міста. Від цієї землі вони відмовились. Успенський чоловічий монастир мав 3,9 га землі, котра була закріплена за ним з правом надання ним всім монастирям м. Одеси мати тут свої невеликі городи. Монастирям м. Києва землю відвели в Межигірському лісництві. Через віддаленість насельники монастирів змушені були від неї відмовитись.

Землі, якими володіли монастирі ще до війни місцева влада часто відбирала, посилаючись на постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах».

В цілому із діючих на 1957 р. в Україні 40 монастирів користувались земельними наділами 34. У них знаходилось від 0,5 до 55 га орної землі. Причому в монастирях східних областей України наділ дорівнював 0,04 га на одного монаха, в монастирях Західної України — 0,29 га, а в Закарпатській області 13 монастирів мали по 0,47 га на насельника¹³. Недостатня забезпеченість багатьох монастирів земельними угіддями обумовлювала їх злиденне існування, позбавляла можливості забезпечити своїх насельників навіть достатньою кількістю продуктів харчування. Насельники багатьох монастирів на сході України вели напівжебрацький спосіб життя. Економічна неспроможність спричинила першу хвилю закриття українських монастирів.

Господарства монастирів, що витримали першу хвилю ліквідації, почали активно розвиватися. Цьому сприяло ставлення насельників монастирів до праці не як підневільного обов'язку, а як до прояву духовного життя, причому любов до праці була характерним вираженням духовності. Монахи володіли достатньо розвиненою землеробською культурою, тому рільництво в їх господарській діяльності стало провідним.

У 1947 р., згідно рішення Шалигінської райради, Глинській пустині була відведена ділянка малоприсадної для ведення сільського господарства землі розміром біля десяти гектарів, на якій сіяли в основному

овес і просо, а також трохи ячменю, кукурудзи і квасолі. На своїх малопродатних для сільського господарства землях монахи Глинської пустині збирали значно більші врожаї, ніж сусідній колгосп¹⁴.

У післявоєнні роки Почаївській Лаврі належало більше 22 га орних земель і сінокосів. На орних землях сіяли пшеницю, ячмінь, жито, просо, овес. У 1950 р. Почаївська Лавра мала валовий прибуток від сільського господарства 49 000 крб., у 1951 р. він зріс до 90 220.

Середньорічний врожай зернових, який збирали монахині Липчанського жіночого монастиря на Закарпатті складав: кукурудзи — 70 цнт., капусти — 7 цнт., жита — 13 цнт., картоплі — 210 цнт.

У монастирських господарствах, поряд з хліборобством, поширювалося городництво і садівництво. В городах вирощували найбільш необхідні овочі: картоплю, капусту, огірки, помідори, цибулю і буряк. Почаївська Лавра на початок 1961 р. мала в своєму користуванні 9,77 га. фруктового саду, продукція з якого приносила їй непоганий прибуток.

До занять насельників монастирів входили також розведення риби та бджільництво, які забезпечували їх продуктами, а також приносили певний прибуток. Пасіку на 100 вуликів мала Почаївська Лавра. Монахи Глинської пустині мали досить велику пасіку, ставок-копанку, де розводили рибу. Монастир в с. Липча мав власний ставок, з якого давав рибу на розмноження в колгоспи сіл Кошелево, Березово, Липецька Поляна, Боронява. Колгоспи також отримували від монастиря бджіл.

Нестача продовольства та необхідність здачі сільгосподатку спонукала ченців до розвитку тваринництва. Серед домашніх тварин переважали коні, велика рогата худоба, а також певна кількість свиней, дрібної худоби та домашньої птиці. На 1945 р. у господарстві Почаївської Лаври нараховувалось 2 коней, 2 осли, 3 корови; у 1956 р. підсобне господарство налічувало 2 корови та 10 свиней.

У господарстві Глинської пустині було кілька коней, первістка, три корови і троє телят, а також поросята. На 1945 р. у господарстві Корецького жіночого монастиря нараховувалось 8 коней, 6 корів, 3 телиці, 2 свині, 5 поросят, 12 овець. У 1950 р. монахині Липчанського монастиря доглядали 3 корови, 2 свині, 4 телят, 2 воли і 2 коней. У 1945 р. монахині Овруцького монастиря утримували 1 коня, 1 теля і 2 кози; у 1956 р. підсобне господарство нараховувало 5 корів.

Монахині з Липчанського монастиря, отримували прибутки зі скотарства, а також із треб, свят, ремесел, продажі церковних свічок. Разом вони складали: 1949 р. — 17 879 крб.; 1950 р. — 12 750 крб.; 1951 р. — 16.375 крб.; 1952 р. — 19.146 крб.; 1953 р. — 20.170 крб.; 1954 р. — 24.610 крб.; 1958 р. — 20.030 крб.

Черниці Городищенського монастиря займалися рукоділлям: вишивкою, плетивом, на зиму закупляли вовну для виготовлення теплих речей. Вони мали можливість реалізовувати предмети рукоділля власного виробництва. Кошти від реалізації йшли на монастирські потреби та благоустрій обителі.

Господарська діяльність Тихвинського монастиря полягала в наступному. Монастирю належало 6 га неродючої орної землі, яка знаходилася на схилах яру і освоювалася з великими труднощами, земля використовувалася для посіву зернових — фуражних культур і під городні культури. До того ж 2 га монастирської землі було захоплено місцевим населенням під будівництво житла. Ділянка землі під двором 23492 кв. м. і вільні від будівель ділянки були розподілені між черницями для індивідуальної обробки і посіву городніх культур, урожай звідси ішов у їх особисте користування; промислів, яких-небудь майстерень монастир не мав. Він укладав договори з промисловою артілью, як юридична організація, на пошивку ковдр. Черниці працювали на правах надомниць і роботу виконували у своїх келіях, зароблені таким чином гроші поступали у їх особисте користування¹⁵.

В післявоєнні роки Лебединському монастирю належало більше 22 га сінокосів і орних земель, в які входили великий город і сад. Для потреб монастиря тримали 3 пари волів, 2 пари коней, 15 корів, овець, курей і 50 вуликів бджіл і т.д. На орних землях сіяли пшеницю, ячмінь, жито, просо, овес, косили вручну і молотили ціпами. Після обжинків черниці поверталися в монастир, співаючи псалму святителеві Миколаю. Економка монастиря несла хрест із жита, благочинна — вінок із пшениці, а настоятелька-ігуменя, за звичаєм, зустрічала усіх з самоваром.

Основну частину своїх прибутків монастирі отримували від проведення богослужінь. У кінці 1940-х рр. основний дохід Глинської пустині складали кошти від продажу свічок (65%). Інше отримували за рахунок тарілкового збору, молебнів і богослужінь на інших приходах. Певну частину прибутків обитель отримувала від церковного збору. Прибуток від сільського господарства був мінімальний (менше 1%).

У Почаївській Лаврі прибуток від церковних приношень в 1950 р. становив 321 000 крб., в 1951 р. — 371 00 крб. Значні кошти та велика кількість продуктивних посилок приходили з усіх кінців країни на заказні служби. Так, у 1957 р. прийшло 3082 посилок вагою 21574 кг., 6578 грошових переказів на суму 1 276 865 крб.

У кінці 1940-х рр. прибутки Глинської пустині швидко зростали здебільшого за рахунок пожертв богомольців, котрі складали 60–70% від загального об'єму надходжень. Тільки за квітень 1953 р. Глинська пустинь отримала 700 посилок з різних міст. За 11 місяців того ж року в

монастир надійшло більше 200 грошових переказів із 119 міст на загальну суму 52300 крб.¹⁶. У загальному пожертви богомольців склали п'яту частину монастирських прибутків. Кількість адресатів, від яких надходили гроші за 1958 р., складала 2919, за першу половину 1959 р. — 1341, за другу половину 1959 р. — 972, за 1960 р. — 2426.

У Лебединській монастир щороку приходило 150 тис. крб. пожертвувань та 12–13 продуктових посилок¹⁷.

У 1962 р. загальна сума фінансових надходжень у Корецький жіночий монастир складала 17959 крб. Їх досить велику частину становили поштові перекази: у 1962 р. — 4503 крб. (25%)¹⁸.

У цілому за способом життя та основними джерелами прибутків монастирське життя в західних областях України відрізнялося від східних. У східних областях прибутки в 1956 р. досягли 5169 тис. крб., причому частка доходу із сільськогосподарських робіт складала всього 384 тис. крб., інші гроші надходили з пожертвувань і треб. Інакша картина склалася в західних областях: тут у цьому ж році основні прибутки становили 2438 тис. карбованців, з них із сільського господарства було отримано 771 тис. крб., із церковних служб і пожертвувань — 1667 тис. З усіх монастирських прибутків у східних областях на одного з членів обителі припадало по 2560 крб. на рік, з них від ручної праці і сільськогосподарських робіт — по 190. В західних областях ці показники становили відповідно 3400 і 1070 карбованців¹⁹.

Монастирські господарства у час повоєнної розрухи та безгрошів'я сприяли покращенню матеріального добробуту жителів навколишніх населених пунктів. Так, у 1946 р. в Тернопільській області колгоспникам в кількох господарствах видали по 5 кг зерна і по 1 крб. грішми за 1 трудовдень. Коли взяти до уваги те, що на 1 трудовдень треба було працювати 3–4 календарні дні, а отже за рік селянину нараховували близько 100 трудовнів, за що він отримував лише 500 кг. зерна і 100 крб.

У Почаївській Лаврі мали можливість заробітку бл. 250 найманих працівників. Вона утримувала інженера-будівельника, прораба, секретаря, чотирьох шоферів, спеціального екскурсовода. Монастир забезпечував своїх працівників дворазовим харчуванням і виплачував заробітну плату в розмірі 150–2000 крб. на місяць залежно від посади.

Лавра мала майстерню із виготовлення свічок, іконок і хрестиків, свою позолотну та художню майстерню, в яких виготовлялись ікони та здійснювалась їх позолота. Вона надавала допомогу транспортом, будівельними та іншими матеріалами місцевим почаївським організаціям, за що її намісник, архімандрит Севастіан, неодноразово отримував подяки²⁰.

Одним із досить ефективних знарядь держави у справі стримування розвитку українських монастирів, а згодом і їх повної ліквідації, була

податкова політика, а також практика стягнення різноманітних платежів. Так, наприклад, податок на земельну ділянку для Глинської пустині склав більше 1200 крб. Тільки за вересень 1943 р. — лютий 1944 р. до фонду держави Глинська пустинь сплатила близько 50 тис. крб. У тому числі: до фонду оборони — 26,6 тис. крб.; на танкову колону — 1 тис. крб.; на військову позику — 2 тис. крб., на придбання лотерейних квитків — 2 тис. крб., інші обкладення склали 13 тис. крб., а в 1945 р. — більше 53 тис. крб.

В кінці 1953 р. податком були обкладені прибутки монастиря за 1951–1953 рр., отримані від посіву сільськогосподарських культур і утримання худоби, що склало 63187 крб. 55 коп.

У зв'язку з цим архімандрит Серафим (Амелін) звернувся з проханням до патріарха Олексія за наданням допомоги Глинській пустині, і монастир отримав від Господарського управління Московської Патріархії необхідну суму у вигляді кредиту. Своім рішенням від 26 січня 1954 р. Міністерство фінансів УРСР звільнило монастир, у винятковому випадку, від податку за 1951–1952 рр.²¹ Більше половини своїх прибутків Глинська пустинь витрачала на сплату податків: з будівель, посівної площі, за користування будівлею церкви, з прибутків та ін.

Значними були об'єми сільськогосподарського податку. У 1949–1950 рр. монастирем с. Липча здано державі 3400 л молока, 330 кг м'яса, 1860 кг сіна, 1682 кг зернових, 1170 кг картоплі. Овруцькі монахині у 1956 р. здали державі 508 кг зерна, 120 кг картоплі.

Почаївська Лавра мала здавати державі 1807 кг зерна, 8131 кг картоплі, 541,2 кг м'яса, 1238 л молока в рахунок продовольчого податку. Фактично було здано 1926 кг зерна, 465 кг м'яса, 1249 л молока²².

Інколи місцева влада намагалась за рахунок монастирів виконати план поступлення платежів у бюджет і вищестоящі органи змушені були ставати у таких суперечках на сторону монастирів. Так, у 1959 р, розглянувши заяву Духовного Собору Почаївської Лаври про те, що колишнє приміщення монастирського готелю використовується під житло монахів і Лавра не має від нього оподаткованих прибутків, обласний фінансовий відділ дав розпорядження Почаївському райфінвідділу зменшити авансові платежі прибуткового податку, пред'явлені в 1959 р., на суму 126905 крб.²³

Другий етап закриття монастирів розпочали економічними методами. Лебединський Миколаївський жіночий монастир до 1959 р. не платив орендної плати за користування приміщеннями. 1959 р. ця сума виразилась в сумі 89,1 тис. крб. Це нарахування, безумовно, підірвало економіку монастиря.

У 1960 р. Почаївській Лаврі було нараховано додаткову суму податків за 1959 і 1960 рр. на суму 11 8627 крб., а також аванс за 1961 р. на суму

84420 крб. Від банкрутства Лавру врятувала дотація Московської Патріархії на суму 170 тис. крб.

Зазнавши невдачі, влада все ж продовжила підривати економічної основи монастиря. У Лаври було відібрано землю і сад, теплицю, пасіку, водокачку, склад, легкову та вантажну автомашини; закрито майстерню по виробництву свічок та фотоікон і передано аптекоуправлінню 8 тонн парафіну та 2,5 т. воску. Лаврі заборонили наймати робітників для майстерень та сільськогосподарських робіт.

Проте влада у своїй економічній політиці, спрямованій на підриг монастирської економіки, не врахувала того, що найважливішою умовою економічного розквіту монастирів часто була всенародна повага до монастирських святинь. Монастирські громади завжди мають високий рівень благодійної підтримки — свого роду безвідплатних субсидій.

Не маючи змоги позбавити монастирі підтримки віруючих, влада намагалась якомога більше обмежити її. Була розпочата боротьба із поштовими переказами до монастирів. Скоротились грошові перекази Почаївській Лаврі: якщо в 1959 р. їй було перераховано (у перерахунку на «нові» гроші) 92 тис. крб., в 1960 р. — 68 тис. крб., то в 1961 р. 50 тис. За 1959 р. загальний прибуток Лаври становив («старими» грішми) 3418340 крб., за 1960 р. — 2049105 крб.²⁴.

Проте незважаючи на прикладені зусилля, влада зуміла лише ослабити економічну базу монастирів, проте повністю знищити її не змогла. Серед іншого це пояснюється прагненням ченців до аскетизму, обмеження своїх особистих потреб. Проте така життєва позиція завжди сприяла росту матеріального благополуччя чернечої громади в цілому.

Таким чином, у 1940–1960-х рр. монастирські господарства пережили у своїй діяльності декілька етапів. Швидко справившись, завдяки високій ефективності чернечого господарювання, з наслідками повоєнної розрухи, монастирські господарства починають нарощувати об'єми виробництва. Сільськогосподарський сектор монастирської економіки зіграв певну роль у забезпеченні країни продуктами харчування.

У період ліквідації монастирських господарств їх ресурси дозволили державі виконати ряд господарських завдань. Разом з тим, специфіка монастирського господарювання дозволила ченцям вижити і у цих несприятливих умовах.

Киричевский Петр (з. Киев)

Аспирант отдела истории Украины второй половины XX ст.,
Института истории Украины НАН Украины.

Хозяйственная деятельность православных монастырей в послевоенный период.

Статья посвящена исследованию хозяйственной деятельности православных монастырей на территории УССР в 1940–1960-х гг. Через анализ соответствующих источ-

ников и литературы в работе рассмотрены социально-экономические и политические предпосылки деятельности монастырей в указанный период, основные этапы становления хозяйственных монастырских комплексов, региональные особенности развития монастырской экономики и факторы, которые влияли на состояние монастырских хозяйств.

Ключевые слова: УССР, хозяйственная деятельность, монастыри, монашество, православие.

Petro Kyrychevskiy (Kyiv)

Postgraduate student of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine.

The economic activity of the Orthodox monasteries in the UkrSSR in the post-war period.

The paper deals with the economic activity of the Orthodox monasteries on the territory of UkrSSR in the 1940–1960s. Through analysis of the relevant sources and literature, the social, economic and political preconditions of the monasteries' economic activity during this period, the main stages of formation of the monasteries' farms complexes, the regional features of their economic development and the factors that influenced the condition of the monastic farms are examined.

Keywords: UkrSSR, economic activity, monasteries, monkhood, Orthodoxy.

¹ Шмелев Г.И. Церковь, общество, государство и экономика // Россия и современный мир. — 2003. — № 2. — С. 28–50.

² Лаговский П.Б. Экономический механизм деятельности религиозных организаций (на примере Русской Православной Церкви) / Автореферат диссертации. — Москва, 2003. — 26 с.

³ Митрохин Н.А. Русская православная церковь как субъект экономической деятельности // Вопросы экономики. — 2002. — № 8. — С. 54–70.

⁴ Кашеваров А.Н. Экономический аспект антицерковной кампании советского государства. 1958–1964 гг. — Новейшая история России / Modern history of Russia. — 2011. — № 1. — С. 123–129.

⁵ Васильева О.Ю. Судьбы русских монастырей в XX веке // Монашество и монастыри России XI–XX века: Исторические очерки. — М.: Наука, 2002. — С. 339–340.

⁶ Держархів м. Києва (далі — ДА м. Києва). — Ф. Р-1. — Оп. 7с. — Спр. 11. — Арк. 79.

⁷ Там само. — Арк. 80.

⁸ Поточний архів Почаївської Лаври.

⁹ Васильева О.Ю. Указ. соч. — С. 340.

¹⁰ Баран В., Даниленко В. Держава і церква в період лібералізації радянського суспільства // Історія України. — 2001. — № 10. — С. 4.

¹¹ Там само.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 126.

¹³ Там само. — Спр. 157. — Арк. 11.

¹⁴ Там само. — Спр. 1. — Арк. 223.

¹⁵ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. Р-6464. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 5–9.

¹⁶ Иоанн (Маслов), архимандрит. Глинская пустынь. Глинские подвижники благочестия XVIII–XX веков. Глинская пустынь как центр духовного просвещения и возрождения старчества (1942–1961). — М., 1992. — С. 125–126.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5407. — Арк. 24–27.

¹⁸ Державний архів Рівненської області. — Ф. Р-204. — Оп. 11. — Спр. 573. — Арк. 46.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 233.

²⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 2476. — Арк. 192.

²¹ Заїка В.В. Останній архів Глинської пустині / Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. — С. 151.

²² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 4.

²³ Поточний архів Почаївської Лаври.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 203. — Арк. 1.

Булгакова Оксана (м. Київ)

Молодший науковий співробітник відділу історії України
другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
УДК 94(477)35.072.2:-058.237«1956/1965»

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНИ 1950-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х рр.) ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

В статті розглядаються окремі аспекти державної політики стосовно науково-педагогічної інтелігенції України в «хрущовський» період. З'ясовано, що науково-педагогічна інтелігенція займала важливе місце в політиці влади.

***Ключові слова:** науково-педагогічна інтелігенція, влада, державна політика, хрущовська «відлига».*

Проблема взаємовідносин інтелігенції і влади є доволі дискусійною. Якщо говорити про відносини митця і влади, усталеною є думка про наявність обов'язкової опозиційності художника до влади, яка вказує/ гарантує незаангажованість творчості та нівелювання, або ж зменшення впливу на неї з боку держави. Така система відносин може бути притаманна представникам деяких соціально-професійних груп інтелігенції, наприклад — літературно-мистецької. Відносини ж представників науково-педагогічної інтелігенції і влади мають свої особливості, адже викладачі виконують функції в соціумі притаманні лише їм, а саме — накопичення, збереження і передача знань, виховання і навчання молодого покоління, тобто формування майбутнього держави.

Відносинам інтелігенції і влади присвячені численні розвідки В. Даниленка¹, Г. Касьянова², О. Коляструк³, Т. Марусик⁴. Науково-педагогічна інтелігенція поставала в центрі уваги таких дослідників, як М. Кузьменко⁵, О. Прохоренко⁶ та інших, а деякі питання реформування вищої школи в період «хрущовської відлиги» розглянуто О. Сергійчук⁷. Проте, дане питання все ж не отримало достатньо повного висвітлення у науковій літературі.

В радянській літературі науково-педагогічні працівники подеколи розглядалися разом з науковцями, що деякою мірою ускладнює підрахунок кількісно-якісних показників безпосередньо викладачів, які працювали у даний історичний період. Можемо погодитися з думкою Є. Гришиної, що наукова інтелігенція — це особлива соціально-професійна група, що має насамперед вищу і післядипломну освіту, для якої

ідентифікація з наукою і науковим співтовариством лишається основою для формування життєвих сенсів і цілей⁸. Більше того, можемо це визначення проектувати і на науково-педагогічну інтелігенцію. Однак, функції в цих двох підгруп інтелігенції незважаючи на деякі спільні риси все ж відмінні. У подальшому ми розглядатимемо саме викладачів, тобто науково-педагогічну інтелігенцію. На нашу думку, доцільним буде використання поняття викладацька інтелігенція стосовно загалу науково-педагогічної інтелігенції. Деякі російські автори вживають термін — вузівська інтелігенція⁹.

Спочатку розглянемо основні показники наявності викладацької інтелігенції в Україні в зазначений період. Найбільша кількість вишів була розташована в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровську. А тому, в цих містах зосереджувалася найбільша кількість науково-педагогічних працівників. На прикладі університетів можемо розглянути кількісний і якісний наукові показники викладачів¹⁰. Див. табл.

Таблиця

Кількісно-якісний склад викладачів університетів

Назва університету	Кількість професорів, докт. наук	Кількість доцентів, канд. наук	Кількість аспірантів
Київський ун-т	57	210	244
Харківський	43	221	201
Львівський	28	220	119
Одеський	15	153	82
Дніпропетровський	13	130	96
Чернівецький	12	112	67
Ужгородський	88		27

Як бачимо з даних таблиці, найбільша кількість докторів наук була у Київському, Харківському, Львівському університетах, тобто у великих промислових і культурних центрах республіки. У цих же вишах спостерігаємо і найбільшу кількість кандидатів наук.

З'ясуємо, яким чином відчувався вплив влади на зазначену кількість науково-педагогічної інтелігенції. Першим на що була звернута увага влади у цьому питанні, була ініційована в цей час реформа вищої школи. Так, у 1955 р. було створено Міністерство вищої освіти УРСР в підпорядкування якому були передані 58 внз із 134¹¹. Як зазначає С. Майборода, «це дало змогу організувати найбільш успішну підготовку кадрів, зменшити децентралізацію в керівництві вищою школою, упорядкувати

витрачання капітальних коштів, розподіляти науково-педагогічні кадри і навчально-методичні посібники»¹².

У цей період змінюється і загальна кількість викладачів внз. Якщо у 1955 році кількість викладачів у вишах України складала 19961 чол.¹³, то в 1964 році вона складала вже 36043 чол.¹⁴, що свідчить про її збільшення майже вдвічі. До речі, як свідчать статистичні дані в 1947 році кількість науково-педагогічних працівників складала лише 12686 чол.¹⁵ Але за десять років їх чисельність вже була — 22574 чол.¹⁶, що свідчить про їх істотне зростання. При цьому, кількість внз у зазначений період навпаки була зменшена зі 156 до 134.

Тобто, більш ніж уявно спостерігається динаміка збільшення кількісного складу науково-педагогічної інтелігенції. Однією з причин цього явища є, насамперед, зростання кількості студентства. Як зазначає Н. Хоменко, якщо на початку 1950-х рр. у вузах УРСР навчалися 153 тис. студентів стаціонару, то в кінці 1960-х рр. їх кількість виросла майже в два рази¹⁷. А між кількістю студентства і викладачів спостерігається пряма залежність. Іншим поясненням вказаної динаміки росту кількості науково-педагогічних працівників можна вважати ті завдання, які ставила перед вищою школою влада, а отже збільшення кількості викладачів мало на меті інтенсифікацію підготовки спеціалістів для зростаючих потреб народного господарства і культури країни¹⁸.

Якщо вести мову про кількісні показники науково-педагогічної інтелігенції по республіці в цілому, то вони були наступні: у 1959 р. у вишах України налічувалося 23280 викладачів. З них докторів наук — 827 чол., кандидатів наук — 8295 чол., решта викладачів — без наукових ступенів¹⁹.

Як вже зазначалося, викладачів вишів в статистичних документах зараховували до науковців. Звернемось до даних статистики для розгляду картини якісних показників. Отже, із загальної кількості науковців у 1960 р. — 46657 чол., налічувалося докторів наук — 1343 чол., а кандидатів наук — 13622 чол. Вчене звання професора мали — 1308 чол., доцента — 5892. Національний склад на 1960 р. — українці складала — 22523 чол., з них жінки — 6958 чол.

Не дивлячись на те, що кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції в цілому зростали, кількість докторів наук все ж залишалася низькою. А тому, в цей період спостерігаються деякі спроби влади поліпшити якісні показники науково-педагогічної інтелігенції, направлені на покращення якісних характеристик, а саме — збільшення кандидатів і докторів наук у вишах.

Однією з найважливіших складових в житті та діяльності представників науково-педагогічної інтелігенції була партійність. Як стверджує

Віктор Крупина, дослідник історії України ХХ ст., — «Партійність викладачів була свідомістю їх лояльності до влади, формою контролю за ними, а також чинником, який сприяв кар'єрному зростанню»²⁰. Відтак, переважна більшість представників вузівської інтелігенції були членами партії.

У даний період поширеним явищем у середовищі науково-педагогічної інтелігенції було сумісництво (робота викладачів в двох або більше вишах, або робота науковців НДІ у ВНЗ), якому влада чинила опір. Це в основному можна пояснити тим, що вчені Академії наук УРСР та інших НДІ отримували меншу заробітну плату, ніж викладачі вишів і часто переходили на викладацьку діяльність або суміщали наукову і викладацьку роботу. В окремих випадках згоду на сумісництво могло дати безпосередньо керівництво вишу або інституту. Щоб подолати це явище час від часу проводилися перевірки вишів на виявлення сумісників. Адже за традицією, що склалася, або стереотипом, людина сумлінно і з повною віддачею може працювати тільки на одній роботі. До того ж не всі, навіть видатні учені були здатні читати на високому педагогічному рівні лекції у виші.

Представників науково-педагогічної інтелігенції можна також виділити з інтелігенції і по характерних рисах, якими вони володіли. Як відзначає Г. Будник, типовими рисами науково-педагогічної інтелігенції радянської доби були: «Високий рівень освіти, колективізм, активна життєва позиція, пріоритет суспільних цінностей над особистими, патріотизм, відношення до праці як до моральної цінності, соціальний оптимізм»²¹. На нашу думку, цей зведений образ представника науково-педагогічної інтелігенції не є чимось сталим, він безумовно змінювався, доповнювався, але разом з тим він характеризував доволі точно представників даної соціально-професійної групи і хрущовського періоду. Не слід забувати, що університет або навчальний інститут — це ціла інфраструктура.

З метою вивільнення коштів в цей період була здійснена реорганізація вишів, їх перепрофілювання для потреб народного господарства. Прихід до влади М. Хрущова і розпочате суперництво із Заходом у сфері науки, освоєння космосу, нових технологій вимагали суттєвого збільшення кваліфікованих кадрів у країні. Крім того, розпочаті владою соціально-економічні реформи потребували значної кількості дипломованих спеціалістів. В цей час влада ініціювала проведення реформи вищої школи, яка полягала в реорганізації багатьох вишів, перепрофілювання їх для підготовки спеціалістів в нових умовах розгортання НТР. Ці кроки торкалися не тільки загальносоюзних змін, але й відбувались фактично у кожній республіці.

Помітні зміни передбачалося провести і в Україні. Реорганізацією передбачалося скоротити прийом студентів у виші міст Києва, Харкова, Львова та ін., на користь інших внз, а також частину з них перевести в інші міста. За рахунок об'єднання створювалися нові укрупнені виші для більш ефективного керування та кращої підготовки спеціалістів. Також відбувалася в цей період зміна профілю деяких вишів, їх розташування, структура і т. ін. Так, на базі трьох самостійно існуючих інститутів було відкрито Українську сільськогосподарську академію, яка в майбутньому стала потужним центром підготовки спеціалістів для сільського господарства країни, де працювали вчені світового рівня і створювали власні авторитетні наукові школи.

Пріоритетне становище в цей час займають представники інженерно-технічної інтелігенції, яка посідала важливе місце в політиці влади, оскільки мало місце величезне розгортання НТР, і розвиток науки й техніки отримав першочергове завдання. Саме з лав інженерно-технічної інтелігенції вийшли керівники різних рівнів, в тому числі і чиновники, що займали найвищі посади в державі. Натомість виші, які готували представників творчих професій, з 1963 року мали щорічно кількісно скорочуватись, через політику влади, яка декларувала, що в акторах, режисерах та інших творчих працівниках країна не має великої потреби²².

Проаналізуємо далі докладно умови роботи та життя науково-педагогічної інтелігенції у цей період. Незважаючи на помітне полегшення в роботі викладачів і науковців, гуманітарна сфера діяльності, а саме — мова, історія, філософія лишалися під пильним оком влади. В 1956 році постановою ЦК КПРС було запроваджено викладання у вишах політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму та історії КПРС, як окремих предметів. Однак, незважаючи на це, важливими змінами, що їх відчули викладачі були зміни самої атмосфери, в якій їм доводилося працювати. Представники науково-педагогічної інтелігенції в цей час отримали можливість, а особливо це стосувалося гуманітарної сфери, більш вільного вибору тем для наукових досліджень, зокрема в історичній науці, доступу до раніше засекречених архівних матеріалів, тощо.

Наступними кроками влади можемо вважати ініціативу покращення життєвого рівня представників науково-педагогічної інтелігенції, яка в цей час відчула зміни, що стосувалися її матеріального забезпечення. Так, була підвищена зарплатня викладачів, порівняно з повоєнним рівнем були покращені умови життя (поліпшення житлових умов). Це викликало навіть незадоволення в пресі. На шпальтах газет, зокрема йшлося, про деякі випадки невідповідності знань науково-педагогічних працівників їх званням. Крім того, сам М. Хрущов піддавав критиці науково-педагогічних працівників у сфері сільського господарства²³. Разом з тим, в цей час спостерігається ріст престижу професії викладача у суспільстві.

Серед інших змін, що включала реформа освіти в Україні і стосувалося викладачів, були й негативні. Зокрема, це — утиски української мови, посилена русифікація, що розпочиналася ще зі школи (закон про вибір батьками мови навчання для дітей 1959 р.) і плавно переходила у вищу школу, де вступні іспити приймалися виключно російською мовою.

Однак, у 1957 році через загрозу виключення УРСР з ООН саме через утиски української мови і відсутність у вищій школі кафедр історії УРСР, їх почали відкривати шляхом поділу існуючих кафедр історії СРСР. Зокрема, так відбулося в Харківському та Київському університетах, згодом — Одеському та Львівському. Все це плідно відобразилося на науковій роботі вишів. У цей період вийшла низка праць, а саме «Історія УРСР», а також «Нариси історії КПУ» та ін.²⁴ Важливою подією був вихід у 1959 році праці М. Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)», що мала величезне значення для того часу, навіть з огляду на назву праці. Характерною ознакою даного періоду було проведення дискусій при обговоренні змісту текстів наукових робіт, і як згадував викладач історичного факультету Харківського університету І. Рибалка, дискусії проходили переважно в науковому ключі, а не ідеологічному²⁵.

Далі послідовно розглянемо структуру реальних кроків влади, що вона здійснювала по відношенню до науково-педагогічної інтелігенції в цей історичний період. Як зазначалося вище, життя науково-педагогічної інтелігенції в цей час зазнавало істотних змін. Реформи, що проводились, були насамперед спрямовані на покращення якісного складу науково-педагогічних працівників, оскільки в цей період відчувався брак викладачів із вченими ступенями, особливо докторів наук. З одного боку, кількість викладачів зростала, а з іншого більше половини від усієї кількості науково-педагогічної інтелігенції не мали вчених ступенів і звань.

Аби змінити цю ситуацію в 1956 році було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи покращення підготовки та атестації наукових та науково-педагогічних кадрів», згідно якої до аспірантури мали зараховувати осіб, що мали досвід практичної роботи. Це, на думку влади, мало покращити якісний склад науково-педагогічних працівників. Наступним кроком влади в цьому напрямку була конкурсна система на заміщення посад науково-педагогічних працівників, яка запроваджувалась з 1957 р. Проте, дуже часто ця система, маючи на меті відбір найбільш кваліфікованих кадрів, призводила до того, що конкурс на заміщення посад проводився формально, тобто він нібито оголошувався, але посаду у подальшому продовжувала займати та ж сама людина.

В 1959 році було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР». У серпні 1962 р. також вийшла постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по подальшому поліпшенню, добору і підготовці наукових кадрів». Прийняття цих законів і постанов мало на меті суттєве покращення якісного складу науково-педагогічних працівників країни. Проте, як показало життя незважаючи на збільшення кількості викладачів в країні продовжував відчуватися брак спеціалістів вищої кваліфікації.

Однак, в цілому, життя науково-педагогічної інтелігенції України в цей період було насиченим і яскравим. Величезний вплив на її світогляд мав ХХ з'їзд КПРС. Тож після з'їзду, особливо після прийнятої 30 червня 1956 року постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та її наслідків» перед вченими та викладачами відкрилися нові можливості для плідної та творчої роботи. Атмосфера лібералізації, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася насамперед на розвитку гуманітарних наук. Вперше дослідники дістали доступ до низки архівних матеріалів сталінської доби. Більш різноманітною стала тематика досліджень. Що важливо, тепер на її визначення істотний вплив здійснювали самі вчені. Процес лібералізації радянського суспільства сприяв громадському пробудженню та національному відродженню в Україні.

Маємо підстави стверджувати, що в цей період науковці та викладачі країни почали плідно і з більшим натхненням працювати, створюючи наукові праці, що були відмічені авторською індивідуальністю. Значна частина виданої літератури становила значний теоретичний інтерес. Більш доступно і, порівняно зі сталінським періодом, вільно науковцям і викладачам стало працювати в архівах, було відкрито для користування ряд закритих архівних фондів, які до того зберігалися в спеціальних сховах. Менше стало адміністрування в науці, методів несумлінної критики, «наклеювання» ярликів, реабілітовано частину репресованих істориків, розширилось видання історичної літератури.

Важливою подією для історичної науки стало заснування «Українського історичного журналу», що почав виходити з 1957 року²⁶. На його сторінках публікувалися наукові статті, повідомлення, замітки з історії України, СРСР, КПУ і КПРС, загальної історії. Окрім цього, він містив інформацію про наукове життя істориків, рецензії на праці, а також огляди джерел та літератури. Подібні ж матеріали почав публікувати й журнал «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР» (з 1965 року — «Архіви України»). В науково-дослідних інститутах, університетах почали публікуватися наукові записки та вісники, було засновано ряд республіканських щорічних збірників наукових праць з різних галузей науки.

Сталися зміни і в науковій роботі істориків університетів. Зокрема, були переглянуті плани і тематика наукової роботи. Передбачалося почати розробку таких наукових проблем, як історія радянського періоду, історія революційного та робітничого рухів та ін. Крім того, всі науково-педагогічні праці, що були підготовлені до друку раніше — монографії, статті до наукових збірників, лекції на правах рукопису, учбові посібники — все підлягало перегляду і внесенню відповідних змін, з огляду на рішення XX з'їзду КПРС. Не залишилися поза увагою також програми курсів, що читалися істориками на різних факультетах.

Але, незважаючи на загальну лібералізацію духовного життя в країні, все ж таки влада продовжувала розглядати науково-педагогічну інтелігенцію, як агітаторів серед населення переваг комуністичного способу життя, тобто, як міцний важіль впровадження своєї ідеології. Так, 23 грудня 1959 року було видано наказ по Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР «Про роботу викладачів вузів і середніх спеціальних учбових закладів по поширенню політичних і наукових знань». Отже, на науково-педагогічних працівників покладалося завдання поширення політичних та наукових знань серед громадян країни. Викладачі, зокрема, читали лекції, доповіді, проводили консультації на заводах, фабриках, в колгоспах, де ретельно роз'яснювали матеріали з'їздів КПРС, постанов та рішень партії та влади. Тобто, при загально-позитивному призначенні явища донесення знань до широкого загалу громадян країни, ці знання обов'язково повинні були бути політизовані.

Про контроль з боку влади науково-педагогічної інтелігенції може свідчити те, що за дорученням відділу науки і культури ЦК КПУ в цей час ретельно перевірялася низка вишів. Зокрема, перевірялися стан роботи партійних організацій і керівників вишів з кадрами науково-педагогічних працівників, організація учбової і виховної роботи на перших курсах технічних вузів, що поєднували навчання з працею на виробництві, а також низка питань, пов'язаних із викладанням суспільних наук у ВНЗ.

Крім того, незважаючи на відмічену вище постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 серпня 1956 р. «Про заходи щодо покращення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів» вищі навчальні заклади мали провести ретельну роботу щодо поліпшення якісного складу науково-педагогічних працівників усіх спеціальностей. Пріоритетними влада вважала технічні спеціальності. Так, у подальшому відбувалося суттєве скорочення підготовки спеціалістів з літературознавства, мовознавства, історичних наук, педагогіки і було збільшено підготовку кадрів з математичних і фізико-математичних наук, по радіотехніці, електроніці, технології машинобудування, хімічних спеціальностей.

тей. А тому, відбувався постійний перегляд тематики дисертаційних робіт викладачів і аспірантів, перевага надавалась їх практичній цінності. Поширилась розробка теоретичних проблем, що були направлені вирішувати невідкладні завдання народного господарства та ВПК.

Раніше, 19 лютого 1953 року, було прийнято постанову за № 539 «Про заходи для покращення підготовки професорсько-викладацьких кадрів для вищих учбових закладів СРСР», згідно якої було затверджено положення про проведення конкурсів на заміщення штатних посад професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Так, передбачалося обрання за конкурсом на штатні посади завідуючих кафедрами, професорів, доцентів, викладачів і асистентів у внз строком на 5 років²⁷.

Незважаючи на те, що в 1956 році була відмінена докторантура, суттєво підвищились вимоги до докторських дисертаційних робіт. Натомість запропоновані нові умови вступу до аспірантури. У 1957 році було введено нове «Положення про аспірантуру». Зокрема, в аспірантуру почали приймати осіб, що мали досвід практичної роботи. Особи, які суміщали виробничу роботу з науковою, мали право отримати творчу відпустку для завершення дисертації.

В грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в країні». Прийняттям цих законів і постанов підвищувалися вимоги до підготовки кадрів наукових працівників. Реформування було також спрямоване на підготовку фахівців з нових спеціальностей²⁸.

У подальшому були прийняті постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР за № 536 від 13 червня 1961 р. «Про заходи покращення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів» та за № 441 від 12 травня 1962 року «Про заходи подальшого покращення підбору та підготовки наукових кадрів». Для підготовки дисертацій і їх завершення пропонувалися творчі відпустки, що надавалися строком до 3 місяців для завершення кандидатської дисертації, і до 6 місяців — для завершення докторської дисертації, із збереженням заробітної плати за місцем роботи. По закінченні відпустки мав бути представлений звіт про зроблену роботу.

Про хід виконання вказаних постанов і рішень влада намагалася дізнатися проводячи ретельні перевірки вишів. Так, в другій половині 1950-х років за дорученням відділу науки і культури ЦК КПУ було здійснено комплексну перевірку внз УРСР. Вона показала, зокрема наявність сумісництва та інші явища.

Так, перевірка вишів міста Дніпропетровська, що мала місце у 1959 році, а саме кафедр суспільних наук, що запроваджували викладання в усіх внз, виявила, що кафедри суспільних наук вишів Дніпропетровська і області недостатньо забезпечені висококваліфікованими кадрами нау-

ково-педагогічних працівників і не підготували необхідного резерву для висунення на керівні викладацькі посади. Серед викладачів історії КПРС налічувалося 50% таких, які не мали наукових ступенів або звань, серед викладачів діалектичного та історичного матеріалізму та філософії — 43%, політекономії — 27%²⁹.

Перевірка вишів міста Харкова в цей період за дорученням відділу науки і культури ЦК КПУ, також встановила вкрай незадовільне укомплектування внз викладачами вищої кваліфікації, насамперед докторами наук. В цілому, у 24 вищих навчальних закладах міста працювало біля 4 тис. викладачів, з них лише 161 чол. або 4% мали науковий ступінь і звання професора, доктора наук. В окремих вишах викладачів цієї категорії були лише одиниці. Так, наприклад, в авіаційному інституті із загальної кількості професорсько-викладацького складу 215 чол., професорів, докторів наук працювало 4 чол., в автодорожньому інституті відповідно з 244 чол. — 3 чол., в інженерно-будівельному інституті з 198 — 6, в політехнічному інституті з 637 викладачів лише 14 чол. мали науковий ступінь і звання професора, доктора наук³⁰.

Проте, загалом у Харкові спостерігався дещо кращий стан з укомплектуванням вишів науково-педагогічними працівниками, які мали наукові ступені кандидата наук і звання доцента. В складі науково-педагогічних працівників вишів міста нараховувалося близько 50% викладачів, що мали ці наукові ступені і вчені звання. Проте в окремих вишах міста викладачів зі ступенями кандидатів наук все ж бракувало. Так, наприклад в авіаційному інституті з 215 викладачів 154 чол., або 75% не мали наукових ступенів і звань, в автодорожньому інституті — з 244 викладачів — 170 чол., або 70%, в інституті інженерів комунального будівництва з 122 викладачів — 74 чол., або 61%³¹.

Перевірка Львівського державного університету показала, що з 433 науково-педагогічних працівників університету лише 244 чол. або 56% мають наукові ступені і вчені звання. Серед викладачів, що займали доцентські посади лише 53% кандидатів наук з науковими званнями доцента. А з 139 старших викладачів, викладачів і асистентів лише 3 чол. мали наукові ступені кандидата наук. У Львівському політехнічному інституті при загальній кількості професорсько-викладацького складу — 569 чол., також основне учбове навантаження виконувалося доцентами — 120 чол., асистентами — 218 чол., і викладачами без наукових ступенів і звань — 158 чол. Було відмічено також незадовільний стан справ з укомплектуванням вишів кадрами вищої кваліфікації — докторами наук і професорами серед керівників навчальних підрозділів. Так, в університеті з 11 деканів факультетів лише 2 доктори наук, професори. З 56 заві-

дувачів кафедрами 19 докторів наук, професорів, серед яких 6 чол. пенсійного віку.

В Українському поліграфічному інституті не було жодного доктора наук або професора³². У Львівському політехнічному інституті на 7 факультетах і 63 кафедрах працювало лише 16 професорів. За останні три роки в інституті кількість докторів наук і професорів не лише не зросла, а навіть зменшилась на 3 чол.³³. В зв'язку з цим пропонувалися ряд заходів для покращення якісного складу науково-педагогічних працівників.

Таким чином, незважаючи на постійні суттєві кроки влади, щодо покращення якісних показників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів України, він у цей історичний період все ж таки потребував суттєвого покращення. В цілому можемо стверджувати, що у середині 1950-х — першій половині 1960-х рр. в республіці була здійснена низка суттєвих, державних заходів, спрямованих на покращення умов праці інтелігенції (зокрема, науково-педагогічної), підвищення матеріального рівня її життя та добробуту. Лібералізація життя в країні сприяла більш вільним, порівняно з попередніми періодами, умовам творчості і праці науково-педагогічних працівників.

Проте, поруч з позитивними змінами в житті науково-педагогічної інтелігенції України, слід зазначити й негативні. До них можемо віднести — політику русифікації, надання пріоритету в розвитку технічних напрямів науки, що негативно впливало на розвиток гуманітарних наук. Відтак, влада з одного боку своєю державною політикою робила життя науково-педагогічної інтелігенції значно кращим, а з іншого — великого значення надавала політичному вихованню науково-педагогічних кадрів та їх «високій ідейній загартованості».

Отже, вузівська інтелігенція України була досить чисельною, мобільною соціально-професійною групою і займала, через виконувані нею функції накопичення, збереження і передачі знань, важливе місце, як в структурі інтелігенції, так і загалом в соціумі.

Підсумовуючи варто зазначити, що державна політика влади в період «хрущовської відлиги» стосовно науково-педагогічної інтелігенції все ж таки мала суперечливий характер. З одного боку бачимо заохочення викладачів більш вільною творчою працею та покращенням рівня добробуту, а з іншого — влада продовжувала здійснювати доволі жорсткі кроки, спрямовані на надання пріоритетів технічним галузям, русифікацію, ретельно слідкувала за лояльністю викладачів до влади. На нашу думку, науково-педагогічна інтелігенція незважаючи на відмічені ліберальні кроки влади продовжувала знаходитись і в цей історичний період під її пильним оком.

Булгакова Оксана (з. Києв)

Младший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX ст. Института истории Украины НАН Украины.

Научно-педагогическая интеллигенция Украины (середины 1950-х — первой половины 1960-х гг.) как объект государственной политики.

В статье рассматриваются отдельные аспекты государственной политики относительно научно-педагогической интеллигенции Украины в «хрущевский» период. Выяснено, что научно-педагогическая интеллигенция занимала важное место в политике власти.

Ключевые слова: научно-педагогическая интеллигенция, власть, государственная политика, хрущевская «оттепель».

Oksana Bulgakova (Kyiv)

Junior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine.

Scientific and pedagogical intelligentsia of Ukraine (the middle of the 1950s — the first half of the 1960s) as an object of public policy.

The article deals with the aspects of Soviet state policy concerning the scientific and pedagogical intelligentsia of Ukraine in the period of the Khrushchev's «thaw». It was found out that this intelligentsia had taken an important role in the policy of the government.

Keywords: scientific and pedagogical intelligentsia, government, public policy, Khrushchev's «thaw».

¹ Даниленко В.М. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 7. — К., 2003. — С. 406–420.

² Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.

³ Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. — відповідальний редактор В.М. Даниленко. — Харків: Раритети України, 2010. — 386 с.

⁴ Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.) / Монографія. — Чернівці: Рута, 2002. — 463 с.

⁵ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та культурно-освітній рівень. — Донецьк: НОРД-ПРЕС, 2004. — 455 с.

⁶ Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х — першій половині 50-х рр. XX ст. / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец: 07.00.01 «Історія України» / О.А. Прохоренко. — К., 2008. — 18 с.

⁷ Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр. / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергійчук Олена Миколаївна. — К., 2002. — 229 с.

⁸ Гришина Е.А. Научная интеллигенция: противоречия социальной идентификации // Социс. — 2008. — № 3. — С. 60.

⁹ Див., напр.: Будник Г.А. Вузовская интеллигенция центрального района России в период борьбы с космополитизмом конца 1940-х — начала 1950-х гг. // Клио. — СПб., 2006. — № 1 (32). — С. 161–167; Будник Г.А. Формирование интеллигенции в высшей школе Российской Федерации. 1945–1991 гг. / ГОУВПО «Ивановский государственный энергетический университет имени В.И. Ленина». — Иваново. — 2009. — 216 с.; Рябкова М.Н. Провинциальная вузовская интеллигенция СССР в годы перестройки, 1985–1991 гг. на примере Челябинской области. — LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. — 408 с.

¹⁰ Таблица складена за даними наведеними у книзі «Высшие учебные заведения СССР. Университеты, экономические и юридические вузы / Под ред. П.И. Полухина. — М.: Высшая школа, 1962. — 320 с.».

¹¹ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К.: Державне статистичне видавництво, 1960. — С. 615.

¹² Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.) / Автореф... дис. докт. наук. Спеціальність — теорія та історія державного управління. — К., 2002 — С. 25.

¹³ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К., 1960. — С. 625.

¹⁴ Народне господарство УРСР в 1964 році. Статистичний щорічник. — К., 1965. — С. 596.

¹⁵ Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. — М., 1950. — С. 142.

¹⁶ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К., 1960. — С. 625.

¹⁷ Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) / Автореф... дис. канд. іст. наук. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 9.

¹⁸ Зезина М.Р. Советская интеллигенция в условиях развитого социализма. — М., 1982. — С. 38.

¹⁹ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К., 1960. — С. 625.

²⁰ З особистого архіву авторки.

²¹ Будник Г.А. Формирование интеллигенции в высшей школе Российской Федерации. 1945–1991 гг. / ГОУВПО «Ивановский государственный энергетический университет имени В.И. Ленина». — Иваново, 2009. — С. 23.

²² Пыжиков А.В. Реформирование системы образования в СССР в период «оттепели» (1953–1964 гг.) // Вопросы истории. — 2004. — № 9. — С. 95–104.

²³ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева. — В 2 томах. — Т. 2 / Гл. ред. Н.Г. Томилина; Сост.: А.Н. Артизов, Л.А. Величанская, И.В. Казарина, М.Ю. Прозуменщиков (отв. сост.), С.Д. Таванец. — М.: МФД, 2009. — С. 43, 411.

²⁴ Історія УРСР. В 2 т. / Ред. колегія С.М. Белоусов та ін. — Т. 2. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 779 с.; Нариси історії КПУ. — К.: Держполітвидав УРСР, 1961. — 616 с.

²⁵ Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. — Харків: Основи, 1999. — С. 77.

²⁶ Перше число журналу вийшло у липні–серпні 1957 року, відповідальний редактор — Федір Шевченко.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 71. — Спр. 170. — Арк. 61.

²⁸ Лебин Б.Д. Подбор, подготовка и аттестация научных кадров в СССР. Вопросы истории и правового регулирования / АН СССР. — М.; Л.: Наука, 1966. — С. 43.

²⁹ Там само. — Спр. 223. — Арк. 14.

³⁰ Там само. — Арк. 43.

³¹ Там само. — Арк. 45.

³² Там само. — Арк. 124.

³³ Там само. — Арк. 125.

Швидкий Василь (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

office@krytyka.kiev.ua

УДК 94(477)316.624.3«1950/1969»

АНТИСУСПІЛЬНІ ПРОЯВИ ТА НАСТРОЇ НА ТЛІ ЕКОНОМІЧНИХ «ЗВЕРШЕНЬ» В УКРАЇНІ 1950–1960-х рр.

У статті ставиться проблема, яким чином економічні перетворення, реалізація завдань внутрішньої політики в Україні 1950–1960-х років сприяли формуванню і розвитку антисупільних дій і настроїв населення у середині республіки.

Ключові слова: соціальна політика, девіації, антисупільні прояви, Україна 1950–1960-х рр.

В означений період в Україні продовжувалися масштабні відбудовчі кампанії, міграційні процеси, організації соціальних новотворів¹ тощо. Але їхнє постійне віддалення від періоду нагальної повоєнної відбудови 1940-х років привносило певні зміни в мотивації участі в них радянських громадян.

Новий період української історії привніс нові зміни в повсякденне життя громадян, у їхні вибори соціальних стандартів, смаків, уподобань, форм самореалізації тощо. Адже попередня воєнна риторика вже починала змінюватися на усталені мирні форми існування громадян. Це напряду впливало на першочерговість обрання особистістю своїх, а не примусових напрямків реалізації трудового й дозвільного потенціалу.

На нашу думку, окрім радянського визначення відбудовчого періоду в житті повоєнної України як «героїчної сторінки» чи часу «славних трудових перемог», цей відтинок ще з кінця 1940-х і до початку 1960-х рр. ознаменувався більш реалістичними і драматичнішими соціальними зламами. Це можна проілюструвати соціально-психологічною ситуацією, яка склалася в районах крупних новобудов чи об'єктах потребуючих лише ремонтно-відбудовчих заходів.

Зупинимося на деяких соціальних характеристиках тих людей, які прибували на ці будівництва. Трудові колективи формувалися стихійно; за соціальними, культурними, психологічними, статевими ознаками були різнобарвними, не усталеними. Їхнє розшарування проходило поступово і складно, зокрема, це викликано великою текучістю кадрів, тимчасовістю співпраці й співжиття тощо. Отже:

1. Молоді спеціалісти, направлені по розподілу після закінчення навчальних закладів, а також підлітки після школи (не завжди її закінчивши, переважно із сіл, вбачали в цьому шанс «вирватися» в нове життя). Такі випускники вузів, ремісничих училищ, шкіл переважно були ще соціально й психологічно не сформованими. Для них ці нові реалії видавалися суцільним викликом, раніше невідомими стосунками. Вони мали увібрати нове життя з новими правилами. Їх подальше соціальне становлення цілком залежало від впливів відповідного оточення. Трудові й побутові колективи з добре налагодженою системою педагогічного виховання, із застосуванням потужних ідеологічних засобів уміло формували «правильного» будівника. Натомість, коли молода особа не була охоплена потрібним колективним впливом відразу попадала під опіку антисуспільного елементів, яких в новозібраних колективах було вдосталь. У цьому разі таке юнацтво формувало у собі світогляд неприйняття громадянських правил соціалістичного співжиття, жило споживацькими уподобаннями.

2. Молоді люди (в тому числі і без освіти чи фахової кваліфікації), часто сім'ями, направлені від установ, колгоспів або добровільно приїхали, аби спробувати себе у новому житті. Найпершими ризиками, з якими стикалися такі молоді люди були ті ж нові, невідомі до цього стосунки і правила життя. Патріархальне виховання зі своєю християнською правильністю сприйняття оточуючих реалій і ставлення до людей в нових умовах часто не витримувало випробування. Доросле життя таїло в собі і дорослі спокуси. Зокрема, такі сім'ї чи молоді люди намагалися товаришувати із собі подібними. А засобом до дружнього зближення були переважно спільні пиятики. Це значно підвищувало вірогідність подружніх зрад чи статевої розпусти. Особливо цьому сприяли негаразди на роботі чи побуті, житлова невлаштованість, нездійсненність очікуваного добробуту, особисті розчарування тощо. Все це сприяло підвищенню відсотку розлучених молодих пар, збільшенню числа одинаків.

3. Селяни, які під будь яким приводом чи будь яким способом намагалися вирватися із «колгоспної панщини» й сільського безвихіддя. Такі працівники легко прощалися зі своїм минулим і були готові розпочати життя «з чистого аркушу». Хоча на початках вони були переважно різноробочими, їх переважна більшість ставала основою для формування потужного трудового прошарку, руками якого здійснювалися основні економічні перетворення в республіці. Проте, як вихідці із сіл, з відповідним рівнем культури, вони довгий час залишалися соціально не адаптованими в нових трудових й побутових відносинах. Часто їхньою наївністю й відкритістю користувалися антисуспільні елементи, які підговорювали на протиправні вчинки. Психологічна нестійкість й довірливість приводила їх до кримінальних угруповань чи злочинних груп на виробництві.

4. Частина демобілізованих, які не знайшли свого призначення, визнання на батьківщині й подалися у регіони великих відбудов і новобудов. Особливістю таких працівників була наявність попередніх виробничих негараздів і відповідного негативного досвіду (напр., стикання з відсутністю дружнього трудового колективу, руйнацією підприємства), непростих соціальних відносин (напр., відмова у належному соцзабезпеченні, втрата житла) і особистих стосунків (напр., трагедії у сім'ях). Вони переважно мали значний життєвий досвід, але невлаштованість й особисті драми змушували їх шукати нового застосування своїх сил і знань. У разі неналежної опіки з боку ідеологічних структур, вони могли підпадати під інший вплив. Часто розчаровані, з нелегким минулим, вони ставали легкою здобиччю кримінальних елементів, у побутових ситуаціях могли виказувати антирадянські міркування, здійснювати кримінальні вчинки. Для такої категорії п'ятика часто ставала найбільш привабливим елементом дозвілля.

5. Соціально усталені громадяни, зі значним досвідом виробничої чи партійної роботи, із затребуваними виробничими спеціальностями, проте, які не змогли з тих або інших причин реалізуватися на батьківщині і приїхали з метою втілити свої здібності в нових умовах. Характерним для них було бажання покращити своє життя, підняти соціальний статус і матеріальний статок, вони самовіддано просувалися посадовими щаблями, формували навколо себе необхідну мережу потрібних знайомств і методів взаємодопомоги. Саме вони придумували й організовували схеми розкрадання державних коштів, незаконного фінансового й матеріального збагачення. Але в радянських реаліях такі працівники найперше наражалися на звинувачення в кар'єризмі. Менш успішне, але більш заздрісне оточення чуттєво реагувало навіть на незначне покращення життя одного із своїх членів. І найбільшим покаранням таким вискочкам було навіть позбавлення не волі, а партбилету як єдиної перепустки у достойне життя.

6. Тимчасово прикомандировані спеціалісти. Їх переважна частина поверталася назад, до своїх домівок і виробництв, проте для більш амбітних це була нагода знайти у новій роботі незвідані професійні й кар'єрні перспективи. Сюди можна віднести і переселенців з Росії. Вони лишалися, викликали сім'ї й поселялися назавжди. На початках відбудов вони селилися у ближніх селах. На жаль, їх значна частина надовго залишалася соціально і культурно не прийнятою для місцевого населення, у повсякденні вони завжди були «іншими», чужими. Їхня асиміляція проходила досить складно, особливо коли вони не виказували бажання зближуватися із сільською громадою (це часто спостерігалось у сім'ях переселенців, де главою був військовий). Культурна і мовний різниця залишала їх у статусі девіантів протягом не одного покоління. Із розростанням будівництва

стихійно утворювалися робітничі поселення (згодом, містечка, якими і зараз рясніє Дніпропетровщина, Харківщина, Донбас). Саме тут новосели формували своє мовно-культурне середовище, шкалу моральних цінностей, правила поведінки тощо. Зазвичай такі мікросоціуми були надзвичайно криміналізовані, адже у них правота сили була найпершим мірилом авторитету. Звідси випливає і проблема молодіжного спілкування, яка з кінця 1940-х рр. на десятиліття започаткувала крайне агресивний характер стосунків між місцевими жителями і жителями робітничих поселень, міських районів. На нашу думку, молодіжні протистояння, масові бійки, криміналізація повсякденного життя — все це результат не бажання переселенців прийняти правила культурного співіснування.

7. Вищеозначені реалії як найкраще сприяли поселенню в місцях будівництв колишніх засуджених або тих, кого розшукувала міліція. Умови соціальної неусталеності, стихійності, значної текучості кадрів дозволяли їм довгий час знаходитися на волі, а спрощена процедура оформлення на роботу і подальше отримання документів швидко легалізували їхнє життя. Такі кримінальні авторитети гуртували навколо себе різномасових злочинців, молодь, морально не стійких та т. п. Із кінця 1940-х рр. криміналізація територій колишніх відбудов і новобудов залишалася однією із найбільших в Україні. Окрім кримінальників, ці об'єкти притягували і злочинців «у білих комірцях». Це різноманітні аферисти та шахраї. Величезні матеріальні та фінансові ресурси, які спрямовувалися у відбудовчі регіони, стихійне скупчення значної кількості випадкових людей були ласими шматками для проявів їхньої спритності. Економічні злочини, шахрайство, спекуляція — ці та інші правопорушення тут передували.

Підсумовуючи можна правомірно стверджувати, що закладені з кінця 1940-х рр. соціально-демографічні ризики і створення відповідних умов для проявів соціальних девіацій дозволяють констатувати визначення цих територій як патогенних.

Все це викликало значні міграційні процеси в Україні, призвело до різкого збільшення числа іноземних громадян у самій республіці. Натомість, українці стали вагомою частиною переселенців у інші регіони СРСР. Визначальну роль у цьому відіграла постанова пленуму ЦК КПРС (23 лютого — 2 березня 1954 р.) «Про дальше збільшення виробництва зерна в країні та про освоєння цілинних і перелогових земель». На заклик партії на цілинні землі Казахстану, Сибіру, Поволжя, Північного Кавказу прибули сотні тисяч новоселів, серед них понад 350 тис. юнаків і дівчат з усього СРСР². У лютому 1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді, яка складалася з кількох десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. Робітничі

колективи низки колгоспів, утворених на цілих землях, майже повністю складався з переселенців-українців. Так було, наприклад, у радгоспах «Київський», «Харківський» Кустанайської, «Київський», «Херсонський» Акмолінської³ областей та ін. Лише у 1954–1955 рр. до Казахстану з України прибуло понад 93 тис. осіб; направлено 60% випускників сільськогосподарських інститутів і технікумів, училищ механізації. За 1954–1961 рр. з України для участі в збиранні врожаю лише у північних районах Казахстану було направлено понад 163 тис. осіб, переважно механізаторів. Багато українських посланців оселилися там назавжди⁴. У самій УРСР це призвело до погіршення якості соціального складу молоді. Адже переважна більшість виїжджаючих була соціально активними, професійно перспективними громадянами, які могли значно покращити загальний освітньо-культурний рівень республіки, її економічного укріплення. Їхня поведінка, трудова самовіддача були б вмотивованими — вони працювали на відбудові своєї батьківщини. Натомість, їх місце займали категорії громадян, які ми означили при розгляді соціальних проблем в районах відбудов.

Соціальне напруження навколо і серед новоприбулих українців, про яке вони писали у своїх листах до рідних, було викликане не лише відчуттям невлаштованості, усвідомленням статусу тимчасовості свого проживання. На нових місцях повсюдно відчувалося віяння ГУЛАГу. Частина звільнених з таборів залишалася в цих місцях на поселенні, а ті, що втратили контакти з рідними — на постійне проживання. Тут же концентрувалися чисельні спецпоселенці з республіки: колишні куркулі, німецькі посіпаки, члени їхніх сімей та члени сімей українських націоналістів, громадяни, виселені з УРСР за громадськими вироками, «паразитуючі» елементи та ін. Таким чином, тисячі людей рухалися по цих територіях, перемішувалися в цілих районах, на новобудовах.

Побутова невлаштованість змушувала молодих людей розділяти закони виживання, з посилюючою роллю статевих диспропорцій (у нашому випадку — кількісна перевага осіб чоловічої статі). Вийшовши з-під контролю родини і локальних спільнот, молодь дуже швидко ставала носіями девіантних переконань, зазнавала масової маргіналізації (втрата колишнього соціального статусу й невизначеність існуючого). Увесь цей величезний потік людей, вирваних зі звичного соціуму, вливався в нестійкі спільноти з ослабленими колективними зв'язками і відносинами, неефективними регуляторами індивідуальної і групової поведінки (громадська думка, моральні заборони і т. п.). Слабкість звичайних форм соціального регулювання, адміністративного контролю в ряді випадків компенсувалося елементами стихійної самоорганізації, створенням угруповань, які захищали своїх членів від впливів «інших», агресивних дій

«чужих», натомість вимагали підлеглості слабких більш сильнішим, незаперечної місцевому (колективному) «авторитету», а всіх разом — принципу кругової поруки.

Переживши усі ці життєві злами, зазнавши впливів політичних і кримінальних девіантів, частина громадян поверталася в Україні, і залишалася носіями цих негативних поведінкових новотворів. Перебуваючи вже в інших соціальних умовах вони при певних сприятливих обставинах скоріше криміналізували свої зв'язки, професійні можливості, направляли особистісні і творчі якості на речове збагачення, вмотивовували правопорушення тощо.

Недосяжність радянського побуту до світових стандартів, а відповідно і присутність від цього відчуття роздратованості через негідність реалій оточуючого життя наочно оприлюднилося демонстрацією досягнень «західної індустрії» — 24 липня 1959 р. відкрилася Американська національна виставка в Москві. У парку Сокольніки американські інженери спорудили низку футуристичного вигляду павільйонів, у яких відбувався показ творів мистецтва і моди. Особливий ажіотаж спостерігався на показах найновіших американських побутових товарів. Понад 2 млн. людей прийшли до парку, аби послухати, як американські гіді розповідають про пральні машини, полароїдні фотоапарати, побачити зразок будинку на одну сім'ю, скуштувати легендарну Pepsi Cola⁵. Вони вистоявали багатогодинні черги, аби хоча б глянути на повсякденні атрибути іншого світу. За словами очевидців, це був справжній шок, адже у головах радянських людей переважав стереотип про страхітливе життя в капіталістичному світі. І хоча як не намагався Хрущов прикрасити радянські реалії під час «кухонних дебатів»⁶ з віце-президентом США Ричардом Ніксоном, деякі відвідувачі відчули всю безповоротну відсталість їхнього побуту. Тепер вони могли здогадатися про дійсні цінності і переваги західного типу життя, це зародило сумніви у правильності соціалістичного поступу.

Подібні стики радянських людей з перевагами західного життя поступово формували протестні настрої всередині суспільства. Відтоді, особливо молодь крупних міст, намагалася в своєму колі культивувати деякі елементи західного життя (одяг, музика, манера поведінки, зовнішній вигляд тощо). У сім'ях стало правилом намагатися «діставати» дефіцитні товари, таким чином підкреслюючи свою заможність, «сучасність». Лише партійна і державна номенклатура мала можливість через свою «закриту» торгівельно-розподільчу мережу отримувати подібні товари. Їх недоступність для переважної більшості спонукала появи різношерстої верстви перекупників, спекулянтів, шахраїв. У таких ділових стосунках почали з'являтися валютні операції, підробка грошей, роз-

крадання державного майна в особливо великих розмірах, зловживання тощо. На початку 1960-х рр. це призвело до суттєвого ужорсточення законодавства в УРСР⁷.

Посилення соціальної складової у внутрішньому житті радянської держави в роки хрущовської «відлиги» значно активізувало протестні прояви і протиріччя в середині самої економічної системи. Адже лише декларативно вона базувалася на відповідному матеріально-фінансовому та науково-технічному забезпеченні, зростанні матеріальної зацікавленості працівників у підвищенні продуктивності праці, її результативності. Це призвело до того, що продуктивність праці в промисловості СРСР у 1960 р. становила 40–50% від такого ж показника у США, сукупний суспільний продукт, національний дохід і промислова продукція становила приблизно лише 60%⁸. А зовнішньополітичні амбіції радянського керівництва вимагали дотримання хоча б паритету у воєнно-промисловій сфері. Це означало, що витрати на оборону мали все більше зростати, а забезпечення соціальної сфери все більше звужуватися. На практиці це призводило до зростання соціальної напруги в суспільстві, що стало особливо помітним уже на початку 1960-х рр. Рішення уряду підняти з 1 червня 1962 р. роздрібні ціни на певні продовольчі товари викликало різкий протест по всій країні. В деяких містах він вилився у пряме протистояння влади і народу. Трагічні події у Новочеркаську⁹ викликали посилення жорсткості у ставленні політичного режиму до своїх громадян. Разом з тим прискорили перегляд владою формату «спілкування» з народом (аби надалі унеможливити подібні виступи, були посилені агентурна робота, різноманітні превентивні заходи тощо).

В 1962 р. Україна не добрала товарного зерна, а сувора зима і весняна посуха 1963 р. стали причиною неврожаю того року. В Києві поширилися панічні чутки, що вводитимуться картки на хліб і суттєво «зрізані» фонди на продаж населенню крупи, цукру, мила, солі. Великі перебої з постачанням хліба сталися у місті суднобудівників Миколаєві. Щоденні поставки хліба з необхідних 150 т були знижені до 102. У місті склалася напружена обстановка масового невдоволення. Вантажники в порту відмовилися вантажити борошно на кораблі, які відправлялися на Кубу, і на завантаження були кинуті військові підрозділи. «Щоб уникнути відкритих виступів і просто страйків або ще гірших явищ», перший секретар ЦК КП України П. Шелест «на свій страх і ризик» дав вказівку заступникові голови Ради міністрів УРСР збільшити фонди на хлібу для Миколаєва¹⁰.

Не кращою була ситуація на селі. Спроба догнати і перегнати США з виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення завершилася повним провалом. У всій країні не вистачало хліба для задо-

волення потреб населення і з 1963 р. його почали закуповувати за кордоном.

У листопаді 1963 р. П. Шелест записав у своєму щоденнику: «На станції Роздільна у 12 вагонах демобілізовані з армії грузини влаштували п'яний дебош. Відкрито висловлювали незадоволення на адресу Хрущова, захищали всі дії і порядки при Сталіні, вихваляли політику Маленкова. У Стамбулі з нашого туристичного пароплава залишилася 21 людина... Все це доволі неприємні речі, і це надто прозоро говорить про наш політичний стан... Зараз у нас катастрофа з сільським господарством, і це не може не відобразитись на політичному престижі в цілому і зокрема на престижі Хрущова»¹¹. Гострота соціальних проблем у суспільстві не змінилась, і політична напруженість не спадала. Все це значно активізувало деструктивні рухи в середині суспільства.

Почасти основи радянської ідеології зазнавали нищівних кпинів не лише через очевидні прорахунки чиновників. Винуватцем цілої хвилі народного кепкування, фольклорних новотворів усної творчості був і сам Хрущов. Його віра в безмежні можливості кукурудзи як універсальної культури, абсурдне географічне розширення посівів «королеви полів» стало невичерпним джерелом для справжнього буму в сміховій культурі українців. Спалахи його волонтаризму викликалися лише внутрішніми відчуттями провадити самі ті, а не інші реформи. У нашому прикладі теоретична база «народного академіка» Т.Д. Лисенка стала поштовхом для чергової авантюри. Все це викликало не однозначні настрої серед фахівців та громадськості. Частина науковців і агрономів-практиків скептично, але без серйозних заперечень поставилася до універсальності цієї культури. Проте функціонери від науки і місцеве керівництво сприйняло нові віяння як чергове завдання, яке необхідно було виконувати за всяку ціну: «потрібно — будемо сіяти». Громадський загал також розділився на показушних прибічників і противників, останні виказували своє негативне ставлення до цієї авантюри переважно у вузькому колі колег, а також у побутових ситуаціях. Відомо, що повсюдне насадження «чудо-культури», а також сої, гороху навіть у тих районах, де вони не встигали дозріти через природні причини, супроводжувалось великою особистою зацікавленістю самого М. Хрущова. «Але тут є небезпека, — заявляв водночас сам М. Хрущов. — Одним словом, доведуть плантації кукурудзи до таких розмірів, що люди не зможуть забезпечити потрібний догляд за посівами. Такі „прихильники” кукурудзи потім усе звляють на Хрущова»¹².

Більш драматично розвивалися події навколо масштабних перетворень. 25 березня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила рішення про початок будівництва Кременчуцького гідровузла на Дніпрі. Спорудження ГЕС та

водосховища викликало потребу перенести на нові місця багато населених пунктів. Зокрема, м. Новогеоргіївськ (Кіровоградської обл.) разом з іншими 22 селами та хуторами примусово переселили, а 17 березня 1961 р. було прийнято рішення про їхнє об'єднання в одне місто¹³, яке пізніше перейменовували тричі¹⁴. Перед затопленням кожен господар мав власноруч розібрати свою садибу, зовсім старі хати просто зносили бульдозерами; грошові компенсації були мізерними і на них не можна було організувати господарство на новому місці. Очевидці згадували, що для них було справжнім горем бачити вирубаними усі дерева. Траплялися і трагічні випадки, коли місцеві, «рубаячи свої дерева, кидали сокиру і лізли в петлю, накладаючи на себе руки прямо на недорубаному дереві»¹⁵. У побуті люди це обговорювали вкрай різко, знервовано, проте публічних виступів, як у інших місцинах¹⁶ не було зафіксовано. Новосели себе відчували вигнанцями, і навіть державні матеріальні допомоги не могли заступити протестні настрої, незадоволення режимом ще довгий час. Це також сприяло непорозумінню всередині родин: молодь переважно легко сприймала такі життєві новації, натомість для старших людей це залишалося неприйнятним, такі спогади болісно відчувалися і виказувалися протягом усього життя.

Подальше активне спорудження в середині 1950-х — першій половині 1960-х рр. водосховищ Дніпровського гідрокаскаду суттєво вплинуло на соціальну сферу підтоплених територій, моральний стан вимушених переселенців. Вчені, вивчаючи етнонаціональні процеси в сільській місцині, вказували на важливість чинника насильного переселення з регіонів будівництва водосховищ у процесі скорочення українському сіл¹⁷; відзначили, що в густозаселеному регіоні у зоні Каховського водосховища руйнації піддавалися створені впродовж історичних епох економічні і господарські зв'язки територій¹⁸. Мовиться про колосальні культурні і духовні втрати. Адже дніпровськими водосховищами було затоплено більше 3 тис. населених пунктів, зігнано із власних земель більше 3 млн. людей, знищено понад 500 тис. садиб, зруйновано і затоплено більше 2 тис. 500 релігійних храмів, майже 3 тис. шкіл, приблизно стільки ж бібліотек і музеїв. Було затоплено більше 10 тис. цвинтарів і більш як 5 млн. могил на них, внаслідок чого сьогодні майже 15 млн. громадян не можуть відвідати місця поховання родичів¹⁹. Наталя Горло приводить шокуючі факти прояву цинізму працівників, які опікувалися перенесенням кладовищ. Хто їм доплачував більше, рештки тих родичів вони відкопували. Свідки бачили це страхіття, розриті могили, по цвинтарі кругом валялися людські рештки. Сельчанам пропонували: «Вибірайте, де ваше!», все інше буде захоронено в братській могилі²⁰. Таким чином, були потоптані сакральні цінності українців, які в національній культурі

завжди займали визначне місце. В родинях не приховували гіркоти від цього, в зовнішніх стосунках вона тамувалася, але за принагідних зібрань (родинні події, поминальні дні тощо) гнів періодично виказувався.

Знищення природного оточення також драматично позначилося на реакціях людей, вони плакали, коли на їхніх очах вирубували плавні, дехто втрачав розум. Дослідники справедливо вважають, що українці за менталітетом є прихильниками традицій, тож різка зміна умов існування вплинула вкрай негативно. Люди, які втратили свою малу батьківщину, готові її повернути будь-якою ціною. Мешканці прибережних сіл Київського водосховища прагнули його спуску: «Навіщо? Щоб підняти рідні землі з дна морського. Всі розуміють, що минулої родючості вже не повернути. Але заради помсти за зірваних з обжитих місць батьків вони — за осушення»²¹. Були зруйновані традиційні поселенські структури українського села, господарські зв'язки територій. Занепала місцева промисловість, внаслідок чого люди опинилися без роботи. Так, запорізькі промартілі працювали на сировині із лози та рогами, після затоплення плавнів Каховським водосховищем такі промисли закрилися. Це призвело до падіння життєвого рівня переселенців, що стало однією із причин прискореної міграції населення регіону, особливо молоді, людей працездатного віку, які виїжджали в міста чи індустріальні центри²².

Це також підсилювалося катастрофічною невлаштованістю побуту переселенців. При побудовах нових поселень, розбудовах частин сіл не враховувалися господарські інтереси селян, втрачалася архітектурна особливість їхніх обійсть. Нестача будматеріалів, утруднення водопостачання, незадовільні темпи електрифікації, відсутність шкіл і лікарень — все це змушувало переселенців саботувати недолугі заходи держави і виїжджати в інші області республіки. Формалізм і показність масштабних новобудов відзначав Олександр Довженко: сільбуд обмежився наданням креслень і типових схем, а колгоспники були змушені вирішувати питання свого благоустрою так, як вміли, як вчили їх батьки і діди²³. Моральний клімат в місцях новобудов був вкрай негативним, а міжособистісні стосунки напруженими. Про це замовчували офіційні документи, проте українські митці у своїх творах розкривали дійсну картину цих протиріч, людських страждань і компромісів. «Поема про море» Олександра Довженка, «Шугаї» Сергія Плачинди, «Собор» Олеся Гончара — у цих творах показано приклади знецінення людської гідності, зневаги до пам'яті про історичне минуле. Дійсне ставлення людей до цього було закарбовано і у фольклорі: «Кому Каховське море, а кому — горе», «Збудували море людям на горе» та ін. Узагальнюючи, дослідники виокремлюють очевидні негативні зміни в «моральному обличчі населення», поведінці та настроях переселенців²⁴. На сьогодні на території України функціонує 1 тис.

157 водосховищ, і можна лише уявити масштабність трагедії в історії їх створення.

Урбанізаційні процеси також вплинули на соціальну стабільність українського суспільства. Збільшення міського населення відбувалося за рахунок природного приросту, механічного приросту (міграцій) і перетворення сільських населених пунктів на міські (так звані адміністративно-територіальний приріст). В радянських реаліях нові міста і селища міського типу формувалися слідом за творенням промислового, військового чи транспортного комплексу і були, по суті, додатком їхньої виробничої структури. А з часом, через відпрацювання чи неактуальність виробничих потужностей (напр., закінчення видобутку вугілля) такі міста різко занепадали і ставали депресивними²⁵. На відміну від міст, які протягом тривалої еволюції ставали центрами адміністративних районів і були тісно пов'язані зі своєю периферією, нові міста таких тісних зв'язків із сусідніми населеними пунктами не мали і функціонували ізольовано²⁶. Принагідно це призводило до протистояння між молоддю новоселів та жителів навколишніх сіл. В деяких промислових містах (напр., Кривий Ріг, Кременчук) небезпеку громадському порядку становили не усталені злочинні угруповання, а молодіжні бандитські об'єднання порайонного (селищного) типу.

Для періоду хрущовської «відлиги» характерним стало таке явище, як «сільська урбанізація», що являла собою, по суті, насильно-бюрократичне зселення людей з малих, зарахованих до неперспективних сіл і хуторів на центральні садиби укрупнених колгоспів і радгоспів. Така «урбанізація» завдавала чималу шкоду життєдіяльності селянства, оскільки відривала його від вікового родинного обійстя, і більшість не бажала переїжджати. Зокрема, найбільша кількість хуторів була у Волинській області, а протягом лише травня–червня 1951 р. було зселено 14 тис. 300 дворів²⁷. Здійснювані укрупнювально-переселенські акції щодо селянства тримали мешканців села у постійній напрузі. Селяни нерідко виявляли невдоволення й не бажали миритися зі свавіллям влади стосовно них. На адресу вищих інстанцій надходила з Волині велика кількість як індивідуальних, так і колективних листів-протестів. Так, житель хутора Будиніно Смолярівської сільради Петро Ковас заявляв: «Свій будинок нікуди перевозити не буду і нікого не допущу, щоб його розібрали. На хуторі селянину жити краще, тут можна мати добре господарство, а в селі цього не будеш мати»²⁸; жителька с. Шалобово Рожищенського району скаржилась у вищі партійні органи на те, що «раніше в колгосп заганяли, а тепер зганяють із хуторів, якщо не підкоритися їм, то прийдуть і знищать твій будинок, от так і живи»²⁹.

Мешканці багатьох не великих сіл, хуторів категорично відмовлялись переселятися на центральні садиби колективних господарств і будь-що намагалися мігрувати в міста, на будови, створюючи тим у господарствах напругу із забезпеченням трудовими ресурсами. Деякі історики вважають, що примусове переселення хутірських господарств можна цілком вважати терористичними діями стосовно селянства³⁰. При цьому селяни-одноосібники втрачали землю, реманент, худобу, господарські та житлові будови. Їх насильницьки приписували до колгоспів. Цей процес тривав до середини 1950-х рр. У західних областях України, зокрема, лише за 1950–1954 рр. було переселено 94 тис. 500 дворів із 196 тис. 100, які були описані на початку 1950 р.³¹ Так, у Станіславській області лише за 1954 р. було зселено 586 хуторських господарств, із них змушені були проживати в чужих будинках 17 сімей. У Волинській області на початку 1955 р. було зселено понад 3 тис. 300 господарств, із них 132 відправлено до східних областей республіки, а у 3 тис. 300 господарств були розібрані житлові й господарські приміщення³². У Ровенській області фактично було зселено на початку 1955 р. 1 тис. 700 господарств при плані 400, із них до південних областей республіки було відправлено 134 хутірських господарств³³. Із західних областей України хутірські господарства переселялися переважно в межах республіки. Однак у багатьох випадках їхні власники чинили жорсткий опір, бралися за зброю, вбивали партійних активістів, агітаторів тощо. Тоді такі сім'ї репресувалися, опинялися у Сибіру, а майно конфісковувала держава. Нерідко воно розкрадалося місцевим керівництвом, а частково йшло на зміцнення ще слабких колгоспів. Наступ на нечисленні села здійснювався й у другій половині 1950-х рр., особливо активно тоді, коли розпочалася ліквідація малих сільських поселень чисельністю до 50 осіб. Таких населених пунктів в Україні налічувалося 58 тис. 500. У результаті антихутірських акцій в УРСР протягом 1957–1959 рр. відбулося зменшення хуторів у 7 разів, залишилося лише 8 тис. 400 хутірських поселень³⁴. Проте радянська традиція перевиконання планів при будь-яких обставинах спрацювала і тут: з 1959 по 1965 рр. було знято з державного обліку ще 9 тис. 441 населений пункт, до означених хуторів додалися і малі села³⁵. Щодо початку 1950-х рр., то, окрім економічної «доцільності» зселень, влада переслідувала і цілком прагматичну мету — таким чином «вибивалася» економічна база забезпечення діяльності загонів УПА, що врешті і призвело до їхнього повного розгрому.

Коротко підсумовуючи, можна стверджувати, що урбанізації села завдала непоправної шкоди не лише народному господарству. Життєвий рівень переселенців значно погіршився, більшість із них вже ніколи не досягли попереднього рівня добробуту, якого вони здобули своєю підпри-

емливістю та важкою особистою працею. Вони існували завдяки чіткій організації праці, зі своїми консервативними правилами поведінки, особливостями дозвілля, унормованою шкалою довіри у стосунках зі сторонніми людьми. Загалом вони не були готовими до колективної праці та відповідальності, насторожено зустрічали усі новації від оточуючих стосунків.

Новосели відчували невпевненість в нових умовах проживання, недовіряли сусідському оточенню, ними опанувало відчуття безвиході від нездатності впливати на хід свого життя. Хутірська молодь не була корпорована у світ піонерсько-комсомольських стосунків, тому в нових колективах довго залишалася у статусі упослідженої. Із вливанням нових жителів порушилася усталена соціальна структура традиційного села, змінився моральний клімат такого мікросоціуму, загострилися міжособистісні стосунки його мешканців.

Укрупнення колгоспів вело до об'єднання кількох малонаселених сіл під однією назвою. Це тягло за собою стирання з пам'яті етнографічних назв сіл, які ще залишилися. До офіційної лексики, у документах земельпорядних організацій, на радіо й телебачення входила не власна назва села, а придумана назва колгоспу. Якщо врахувати, що такі найменування носили переважно заідеологізований характер, то, на думки деяких вчених, стає зрозумілим той своєрідний етноцид, який ще й сьогодні дається взнаки³⁶. Вимальовуються і завуальовані причини такого агресивного проведення переселень: хутірські господарства становили реальну загрозу розвитку колгоспного ладу в Україні, адже на противагу вони втілювали кращі зразки реалізації індивідуальної підприємливості українців, побудови родинного майбутнього на свій лад і одноосібного користування своїми здобутками. Неможливість реалізації планів повноцінного матеріально-культурного забезпечення сіл, формування залишкового принципу соціального розвитку сіл прикривалося твердженнями М. Хрущова, що «ми не можемо поки що ставити завдання електрифікувати всі дрібні населенні пункти і хутори... Ми не можемо на кожному хуторі будувати лікарню, дитячий садочок, пологовий будинок, клуб і т. д.»³⁷, тим самим змушуючи людей зселятися.

Руїнація сільської поселенської мережі, зникнення тисяч сіл — наслідок насамперед авантюристичної партійно-радянської політики стосовно українського села. Невдоволення селян умовами праці та життя, відчуття ними своєї соціальної неповноцінності зумовили міграцію молоді до міста, а звідси й пов'язані з цим наростання процесів депопуляції. Міграцію до міста прискорювало також зселення тисяч сіл, що потрапили в зону затоплення під час будівництва каскаду штучних морів на Дніпрі, гідротехнічних споруд на Дністрі та ін. Одна із причин полягала в поділі

сіл на перспективні та неперспективні, вимиранні дрібних та віддалених сіл. Земля, сільська місцевість в Україні поступово залишалися без людей, що не сприяло збереженню і облагородженню природного середовища, запобіганню перенаселення міст і пов'язаних з цим негативних екологічних явищ. Культивування ідеї «зближення села і міста» деформувало урбанізаційні процеси, вело до псевдоурбанізації. Збільшення кількості міст в СРСР за рахунок освоєння значних нових територій, і в умовах багатонаціонального складу населення вело до деформації у розвитку національних відносин. Стосовно України наслідком цього стало збільшення в складі міського населення неукраїнських елементів, водночас значна кількість українців змушена була мігрувати за межі республіки.

Радянська урбанізація значною мірою нівелювала саме поняття «місто». Відомий дослідник українського містобудування Віктор Вечерський слушно звертає увагу на те, що тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азійське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фіскальної, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути за потреби замінене, перемішане, скорочене чи збільшене, а для цього жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою. Радянське місто не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих дій, які породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини³⁸.

Проведена в кінці 1950-х — початку 1960-х рр. так звана «радгоспизація»³⁹ створювала ілюзію різкого підвищення ефективності виробництва, а домінування робітників у структурі сільського населення прискорювало його рух до «соціальної однорідності». За задумом, зменшення чисельності колгоспного селянства і, відповідно, збільшення прошарку аграрних робітників мало на меті поступове створення нової історичної спільноти «радянський народ»⁴⁰. Проте це призвело до подальшого руйнування селянства як однорідної верстви. Його статус тепер безнадійно програвав перед робітництвом. Цьому сприяли й інші необдумані рішення в галузі сільського господарства. З 1958 р. в республіці почалася реорганізація МТС, з їхньою подальшою передачею в управління колгоспам. Це призвело до того, що до міст перебралася абсолютна більшість спеціалістів МТС і механізаторів, які боялися втратити статус і бути

прирівняними до колгоспників. Залишатися селянином, працювати на селі стало неперестижним. Це сіяло песимістичні настрої у сільському соціумі. Відтік молоді із «неперспективних» сіл набув масового характеру і здійснювався при будь якій нагоді. «Нові городяни» у ще незвичному оточенні соромилася свого походження, а міська молодь безжально нагороджувала їх образливими прізвиськами («селюк»).

Приховування повної інформації про події в середині республіки (напр., Куренівська трагедія у Києві 1961 р.) або подання їх викривленими через ідеологічні застороги (події в Угорщині 1956 р.) було одним із найбільших спонукальних чинників для появи, процвітання пліток, переказів, анекдотів. Вони в свою чергу виформовували відповідні песимістичні настрої, критичні погляди на дії держави, стихійний побутовий протест українських громадян або, навпаки, викликали нищівне (але приховане для загалу) висміювання системи, окремих радянських керівників тощо. Але і ті, і ті підважували сталий моральний клімат всередині українського соціуму знижували його керованість, призводили до формування внутрішньої нестабільності, яка періодично все ж оприявлювалася при певному збігові подієвих обставин⁴¹.

Показовим прикладом цього стали події навколо Куренівської трагедії 13 березня 1961 р. у Києві, коли бл. 650 тис. кубометрів намівної маси (відходів Сирецьких цегельних заводів) подібно лавині зійшли з Бабиного яру на житловий масив, виробничі приміщення мікрорайону Куренівка, де за офіційними даними загинуло 137 осіб⁴², а площа затоплення пульпою становила бл. 30 гектарів⁴³. Гігантська за масштабами і трагічна за характером подія в столиці радянської України не могла залишатись непоміченою її мешканцями. За твердженням дослідника події Віктора Крупини, каналами «народної правди» новина про аварію швидко поширилася Києвом, надовго потрапивши в категорію основних. Як свідчить інформаційне повідомлення КДБ від 16 березня, «аварія в Подільському районі продовжує перебувати в центрі уваги мешканців м. Києва». Така ситуація тривала досить довго. За відсутністю правдивих офіційних повідомлень новина про трагедію швидко обросла здогадками, перекрученнями і перебільшеннями. До першого радіоповідомлення про аварію (16 березня) в центрі громадської думки перебували причини і обставини цієї надзвичайної події. Висловлювались здогадки про «помсту трупів євреїв», розстріляних тут нацистами восени 1941 р., аварія пов'язувалася із «карою Божою» через закриття Києво-Печерської лаври, акцентувалась увага на поінформованість, проте свідоме приховування від киян київською владою й особисто головою виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих Олексієм Давидовим масштабів трагедії,

зображувалися гіперболізовані або ж вигадані деталі тих рокових родій. Схожі висловлювання зустрічались і в приватному листуванні, перлюстрованому КДБ⁴⁴. Після ж радіоповідомлення громадське обурення переключилося на винуватців трагедії, висловлюючи гостре незадоволення діяльністю особливо Давидова, який нібито недооцінив попередження про підозрілий витік води з яру, одностайно вважали озвучену кількість жертв применшеною⁴⁵. Були зафіксовані і прямі виступи. Так, колишній архітектор Ю. Білоус згадував, що коли Давидов з'явився у школі на вулиці Фрунзе (де розташовувався пункт реєстрації постраждалих), «люди, які заповнили майданчик перед школою, накинулись на нього з кулаками. Охорона швидко заштовхала його в машину, він швидко поїхав і більше тут жодного разу не з'являвся»⁴⁶. Кияни йому цього не могли пробачити і надалі. Коли в 1964 р. у новозбудованому мікрорайоні Русанівка з'явився бульвар Давидова, міські ідеологи затратили чимало зусиль аби не розбурхувати пам'яті киян, і наполегливо ширили інформації про увіковічення ім'я не київського голови, а російського гусара-партизана Дениса Давидова. Ця брехня звичайно не сприймалася, і в побуті кияни з особливим гнівом розповідали правдиву історію цього найменування.

Як зазначалося, відгуки киян свідчили про недовіру до офіційної інформації, а усі сумнівні, неповні чи скандальні інформації радянські громадяни отримували й перевіряли прослуховуючи «ворожі голоси». Київська трагедія стала потужним поштовхом до цього. Так, інформаційні донесення КДБ містять посилення людей на відомості радіостанцій Бі-Бі-Сі, «Свобода», довіру до наведеної саме ними кількості жертв у розмірі бл. 2 тис. осіб⁴⁷.

На думку місцевих жителів, є блюзнірством факт побудови на багатометровій засохлій в перемішку з кістками пульпі нового мікрорайону навпроти стадіону «Спартак» (район вулиць «Тульчинської» та «Олексія Терьохіна»). Катастрофа замовчувалася в офіційному дискурсі, інформація про неї була небажана ані для внутрішнього обговорення, ані для закордонної аудиторії. Це сприяло сталому інтересу громадян до чуток, пересудів, формуванню певних недовірливих до влади настроїв.

Дещо приховане увічнення пам'яті жертв трагедії відбулося лише 1995 р., коли подалі від прохідної депо (аби не впадало у вічі), біля паркану було встановлено пам'ятний обеліск з іменами 50 загиблих «при виконанні службових обов'язків під час Куренівської катастрофи» на робочих місцях працівників трамвайного депо ім. Красіна⁴⁸. До цього подія мало озвучувалася, київські екскурсоводи оминали своїми поясненнями існування меморіального обеліску, лише нишком посвячені розповідали про привід його існування.

Інший пам'ятний знак з'явився у Бабиному яру (з місця початку цієї техногенної катастрофи) в березні 2006 р. з нагоди 45-річчя подій. У ході відзначення 50-річчя Куренівської трагедії, 13 березня 2011 р., у першому ряді Лук'янівського цвинтаря (ділянка № 34) встановлено пам'ятний знак у вигляді надгробка⁴⁹. Отже, лише після цілої низки офіційних поминальних заходів ця трагедія стала відкритим надбанням історії і перестала формувати певні настрої. Проте, залишається маловідомим факт існування на дальній (північній) частині Берковецького цвинтаря безіменних могил жертв катастрофи, лише з датою «березень 1961 р.» та з ознакою статі («невідомий чоловік», «невідомі жінки»).

За нашими висновками, аби приховати, применшити антисуспільні прояви та настрої на тлі економічних «звершень» в Україні 1959-х–1960-х років влада здійснювала наступні кроки: 1) приховувала такі факти від громадськості; 2) карала підозрюваних за статтями Кримінального кодексу («антирадянська пропаганда та агітація», «розповсюдження даних, які порочили радянський лад» та т. п.); 3) для формування потрібного громадського бачення тих чи інших фактів переконувала засобами ідеологічного впливу; 4) інформаційні повідомлення свідомо «перекручували» дійсні факти в бік применшення наслідків та завданої шкоди.

Швидкий Василь (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века, Института истории Украины НАН Украины.

office@krytyka.kiev.ua

Антиобщественные проявления и настроения на фоне экономических «свершений» в Украине 1950–1960-х гг.

В статье ставится проблема, каким образом экономические преобразования, реализация задач внутренней политики в Украине 1950–1960-х годов способствовали формированию и развитию антиобщественных действий и настроений в самой республике.

Ключевые слова: социальная политика, девиации, антиобщественные проявления, Украина 1950–1960-х гг.

Vasyl Shwydky (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Antisocial activities and moods on the background of economic “achievements” in Ukraine in the 1950–1960s.

The article deals with the problem how economic reforms and realization of governmental internal policies in Ukraine in the 1950–1960s contributed to the formation and development of antisocial activities and moods in the republic.

Keywords: social policy, deviations, antisocial activities, Ukraine in the 1950–1960s.

¹ Під цим ми розуміємо появу стабільних чи не стабільних за своїм складом і сутністю соціальних організацій громадян, як-то трудових колективів чи угруповань на основі побутового співжиття; вуличних, селищних самоорганізацій жителів однієї територіальної локації тощо.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їзді і пленумів ЦК. 1898–1971. — Т. 6. 1941–1954. — К.: Політвидав України, 1980. — С. 427.

³ За даними Валерія Козлова, якраз в Акмолінській області, де густина українських переселенців була однією із найщільніших у Казахстані, в середині 1950-х рр. були зафіксовані чисельні кроваві сутички серед молоді (див.: Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 — начало 1980-х гг.). — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 99, 132–160).

⁴ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 428.

⁵ До речі, через «холодну війну» багато американських фірм відмовилися взяти участь у виставці. Коли Coca Cola також відмовилася, свій шанс побачила її споконвічна суперниця Pepsi Cola. Сам віце-президент США Річард Ніксон вручив цей продукт Хрущову, підвівши його до відповідного стенду. Відтак фірмі вдалося забезпечити собі дуже прибутковий контракт у Радянському Союзі.

⁶ Все почалося з того, що Ніксон і Хрущов йшли виставкою у день відкриття і, зупинившись навпроти виставкової кухні, почали обговорювати технологічні досягнення своїх країн. Цю суперечку вони продовжили в телестудії RCA. Ніксон сказав, що США були попереду у виробництві кольорової відеоплівки, на яку знімали їхню зустріч. А Хрущов наполягав, що СРСР був попереду практично в кожній ділянці. Розмова продовжувалася надалі в такому ж дусі.

⁷ Зокрема, вихід указів Президії Верховної Ради УРСР 5 травня 1961 р. «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами», 12 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» та ін.

⁸ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 452–453.

⁹ Стихійний мітинг розпочався вранці 1 червня 1962 р. на Новочеркаському електровозобудівному заводі. Виступи проти підвищення роздрібних цін на продукти харчування переросли у масові виступи городян. У результаті розгону протестувальників була застосована вогнепальна зброя, за офіційними даними було вбито 23 людей, заарештовано 49, притягнуто до кримінальної відповідальності 116. 14 серпня 1962 р. в Новочеркаську почався «відкритий» судовий процес. Уже 20 серпня 14 осіб, яких було визнано організаторами заворушень, засудили до страти, інших — до ув'язнення від 10 до 15 років суворого режиму.

¹⁰ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 453.

¹¹ Там само.

¹² Хрущов Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. — Т. 2. — С. 282.

¹³ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 14. — С. 431.

¹⁴ Спочатку місту дали ім'я тодішнього глави радянської держави — Хрущов. З 1962 по 1969 рр. місто мало індустріальну назву Кремгес, а до сьогодні більш як 50-тисячне місто іменується Світловодськ.

- ¹⁵ <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460>
- ¹⁶ Більш драматичні випадки були зафіксовані при затопленні поблизу м. Рибінська (РФ), де було задокументовано 294 випадки, коли мешканці приковували себе ланцюгами на замки і так залишалися чекати смерті біля власних домівок (див.: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460>).
- ¹⁷ Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. — Запоріжжя, 1995. — С. 141.
- ¹⁸ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. — К., 2000. — С. 330.
- ¹⁹ Кредо В. Дніпровський каскад ГЕС загрожує Європі? // Зелений світ. — 1996. — № 1.
- ²⁰ Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К., 2008. — С. 223.
- ²¹ Там само. — С. 226.
- ²² Там само.
- ²³ Довженко А. Мы строим села будущего // Молодой колхозник. — 1955. — № 2. — С. 15.
- ²⁴ Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К., 2008. — С. 228–229.
- ²⁵ Наприклад, можна назвати містечко Ватутіне, Звенигородського району Черкаської області, де вся соціальна і економічна інфраструктура з другої половини 1940-х рр. трималися лише завдяки фінансовим вливанням через розробку бурого вугілля. А з закінченням його видобування (кінець 1990-х рр.) містечко занепало.
- ²⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 421.
- ²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4511. — Арк. 49, 136.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 845. — Арк. 50.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 423.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4511. — Арк. 19.
- ³² Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 423.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Панченко П.П. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60–80 рр. ХХ ст.) // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії: У 2 ч. — К., 1996. — Ч. II. — С. 249.
- ³⁵ Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 450.
- ³⁶ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 425–426.
- ³⁷ Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. — М., 1963. — Т. 6. — С. 468.
- ³⁸ Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. — К., 2003. — С. 12.

³⁹ Аби поліпшити організацію сільськогосподарське виробництво реформою здійснювалося укрупнення сотень колгоспів, переведу частини з них до радгоспної системи, реорганізація колгоспів у радгоспи (див.: Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 432–436).

⁴⁰ Спробу визначення поняття «радянський народ», як «нової історичної спільності людей різних національностей», зробив М. Хрущов у доповіді на XXII з'їзді КПРС (1961 р.). Ця дефініція не потрапила до нової програми КПРС, але розроблялася в суспільно-політичній літературі.

⁴¹ Докладніше див.: Швидкий В.П. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К., 2011. — С. 83–98; Вип. 17. — К., 2012. — С. 167–185.

⁴² Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упор.) та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 9.

⁴³ Там само. — С. 14.

⁴⁴ Крупина В.О. «Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть...». (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в Києві) // Український історичний журнал. — 2012. — № 4 (505). — С. 146.

⁴⁵ Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упор.) та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 10–11.

⁴⁶ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... — К.: Факт, 2000. — С. 71.

⁴⁷ Ця цифра близька до висновків сучасних киевознавців. На думку дослідника Олександра Анісімова, Куренівська трагедія забрала життя 1500 осіб. (див.: Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... — К.: Факт, 2000. — С. 12).

⁴⁸ Напис на правій грані обеліску свідчить, що його було збудовано за проектом архітектора В. Собцова, 1994 року.

⁴⁹ Крупина В.О. «Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть...». (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в Києві) // Український історичний журнал. — 2012. — № 4 (505). — С. 153.

Безлюдна Ірина (м. Київ)

Пошукач відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК: 94(477)373.22:394((477-25)+(477.41))"1946–1951"

ПОВСЯКДЕННІ РЕАЛІЇ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ КИЇВЩИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946 р. — поч. 1950-х рр.)

У статті висвітлюється повсякденне життя вихованців дитячих будинків м. Києва і Київської області у 1946 р. — на початку 1950-х рр. Розглядається контингент вихованців, кадровий склад, матеріальна база та влаштування вихованців дитбудинків на роботу або подальше навчання.

Ключові слова: дитячий будинок, сироти, Київ, Київська область.

Повсякденне життя вихованців дитячих будинків Київщини не було достатньо висвітлено як в радянській, так і в сучасній українській історіографії. В радянський період проблеми дитячих будинків згадувалися переважно в узагальнюючих працях з педагогіки, а також при висвітленні досягнень у повоєнній відбудові народного господарства¹. У сучасній історіографії це питання вивчалось серед інших у комплексному дослідженні Л. Голиш² та інших її працях³, а також Т. Вронською⁴, В. Швидким⁵, Д. Стефановичем⁶.

Під час та по війні контингент безпритульних переважно складався з дітей, батьки, яких загинули під час окупації, були розстріляні чи вивезені до Німеччини. Малолітні, які були направлені до рідних чи для влаштування до інтернатів, часто в пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обирали бродяжництво основним його способом⁷. Навесні 1944 р. посилювався потік безпритульних із східних областей – Сталінградської, Актюбінської, Московської, Воронежської та ін.⁸.

Для виявлення і влаштування безпритульних та бездоглядних дітей проводилися рейди. В цьому працівникам міліції допомагали комсомольці, громадськість та ін. Зокрема, 23 січня 1944 р. в Києві було проведено масовий міський рейд, у якому взяли участь: працівники міліції — 197 чол.; комсомольці — 115; представники громадськості — 21; педагоги — 3. В результаті цього було вилучено «з вулиці» 23 безпритульних та 240 бездоглядних дітей⁹. Всього ж, за період з 1 січня 1944 р. по 1 червня 1944 р., виявлено безпритульних дітей — 274, бездоглядних — 783, всього — 1057¹⁰. Як правило, затримували дітей на базарах, вокзалах, вулицях, у кінотеатрах, тощо.

У місті й надалі проводилися такі заходи. Зокрема, за період з 15 листопада 1944 р. до 15 грудня 1944 р. у всіх районах м. Києва було проведено по два, а в Молотовському і Подільському районах — по три рейди¹¹.

Загалом із числа комсомольців і молоді в м. Києві було створено 22 бригади допомоги органам міліції. З таблиці 1 видно, як вони розподілялися за районами:

Таблиця 1

Назва району	Кількість бригад	Кількість осіб у бригаді
Молотовський	4	10
Кагановичський	2	10
Жовтневий	3	10
Печерський	2	10
Подільський	4	10
Ленінський	2	10
Сталінський	2	10
Залізничний	2	10
Дарницький	1	10

Затримані діти доправлялися до дитрозподільників, а звідти поступали у дитбудинки або передавалися до шкіл ФЗН та ремісничих училищ¹².

В 1946 р. у Київській області нараховувалося 32 дитячих будинки, з них 1 санаторний, який слугував для оздоровлення і відпочинку дітей-сиріт під час літніх канікул¹³.

За планом на 1946 р. дитбудинками області мало бути охоплено 3535 дітей, фактично ж там перебувало 3608 дітей¹⁴. Тож 31 дитячий будинок був не в змозі охопити всіх дітей-сиріт, які потребували влаштування в дитбудинках. До того ж, у серпні 1946 р. було закрито 2 дитбудинки в Рокитнянському та Новошепелицькому районах, тому що приміщення цих дитячих закладів не відповідали мінімальним умовам для нормального життя дітей. Тож кількість дитбудинків області зменшилась, а фактична кількість дітей збільшилась на 108¹⁵.

Часто в дитячих будинках перебували діти, які мали рідних. Наприклад, у Чайківському дитбудинку Христинівського району в 1946 р. із 140 вихованців 18 мали рідних у тому ж районі, і які могли їх виховувати¹⁶. В 1948 р. у дитячих будинках Київської області виховувалося близько 2000 дітей, які мали батьків¹⁷.

Під час голоду 1946–1947 рр. самі батьки через знайомих або родичів намагалися тимчасово влаштувати своїх дітей до дитбудинків, де організовувалося мінімальне харчування. Р.Б. Сімашкевич у своїх спогадах

писав: «Тато якось в Києві зустрівся в 1946 році з нашою знайомою, яка була директором дитячого будинку в Києві ... Та сказала татові:

— Привозьте до мене Миколку [менший брат Р.Б. Сімашкевича — *І.Б.*]; я його прийму до себе в дитячий будинок. Так і зробили»¹⁸.

У серпні 1946 р. була проведена типізація всіх дитячих будинків області на предмет їх визначення як дошкільних, шкільного типу чи змішаних¹⁹. Проте досить часто керівництво дитячих будинків (через брак коштів, перенаселеність та з інших причин) її не притримувалося, й тому в дошкільних дитбудинках утримувалися діти-переростки. Так, 1948 року зі Святошинського дитбудинку № 12 до Київського дитбудинку № 4 (дошкільного типу) було переведено групу з 32 дітей, віком від 8 до 11 років²⁰.

Більшість дитячих будинків не мали досвідчених педагогів. Були випадки, коли РайВНО направляв вихователями та керівниками до дитбудинків осіб, які не виправдали себе на роботі в школі. Так, у Чайківському дитячому будинку за два роки і 6 місяців змінилось 7 директорів²¹. В Оленівському дошкільному дитячому будинку Фастівського району і Білоцерківському дитячому будинку № 1 частина педагогічних колективів не відповідала своєму призначенню і потребувала заміни кращими працівниками²².

У 1948 р. окремі директори дитбудинків не мали відповідної педагогічної освіти, 462 вихователі мали нижчу освіту і заочно не навчалися, понад 2000 вихователів не мали закінченої середньої педагогічної освіти. Незважаючи на це, на міжобласні курси з підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які проходили в грудні 1947 р. з дитбудинків Київської області не з'явилося 15 педагогічних працівників²³.

Через відсутність кваліфікованих вихователів та педагогів у деяких дитячих будинках не було забезпечено відповідного догляду за дітьми, що призводило до нещасних випадків. Так, у 1946 р. в Трипільському санаторному дитбудинку та в Чорнобильському дитбудинку під час купання потонуло декілька вихованців цих закладів. Директора та виховательку Трипільського та виховательку Чорнобильського дитячих будинків було передано до суду²⁴.

Нерідко спостерігалися зловживання з боку директорів дитбудинків. Зокрема, 1946 р. директор Бучанського дитбудинку займався спекуляцією продуктами, одержаних для харчування дітей; директори Мотовилівського дитбудинку Фастівського району, Житницького дитбудинку Жашківського району, розікравши на десятки тисяч крб. державного майна, втекли²⁵.

Директор Чайківського дитбудинку Христинівського району, отримавши від Київського обкому КП(б)У значну матеріальну допомогу (3000 м

мануфактури, 120 шерстяних ковдр, 87 пар взуття, трикотаж), пошив собі, своїй дружині та іншим родичам костюми. Речі, пошиті із залишків мануфактури, були непридатними (вузенькі і короткі штанці для хлопчиків, незграбні сукні для дівчаток). При перевірці було виявлено, що при розкрою мануфактури вкрадено 44 м сукна і шевіоту, 53 м сатину і більше 100 м полотна²⁶. За такі дії «нечисті» на руку директори, як правило, отримували покарання у вигляді винесення догани або, максимум, звільнення з посади.

Воєнна розруха залишила багато державних організацій без місця попереднього розташування. Адже частина будинків була зруйнована чи напівзруйнована, а тому непридатною для роботи. Нерідко і приватні господарі поверталися з евакуації й знаходили своє помешкання зайнятим іншими пожильцями чи організаціями. Всі вони намагалися якимось облаштуватися. Приміщення дитячих будинків також часто використовувалися не за призначенням як приватними особами, так і організаціями, які втратили свої помешкання, будівлі. На 1946 р. у Києві залишалися не звільненими 5 таких приміщень (див. табл. 2):

Таблиця 2

Адреса дитбудинків, які ще не були звільненими	Ким були зайняті (1946 р.)
вул. Жертв Революції, 14	радіовузол
вул. Паньківська, 2	дитприймальник МВС
вул. В. Васильківська, 8	пивзавод
вул. Макарівська, 24	приватні мешканці
вул. Святошино-Південна, 65	Райміліція ²⁷

Не краща ситуація була і в Київській області. У 1948 р. Білоцерківський дитячий будинок № 1 не мав свого приміщення і був розміщений у 3-х кімнатах дитячого садка № 3, що ні в якій мірі не могло задовольнити його потреби. Виконком Білоцерківської міської Ради депутатів трудящих незаконно передав приміщення, звільнене школою глухонімих, будівельній дільниці під гуртожиток для робітників, замість того, щоб передати його дитячому будинку²⁸. 1951 р. у м. Чорнобилі приміщення дитбудинку використовувалися ремісничим училищем № 19; у м. Таращі — технікумом механізації сільського господарства та промкомбінатом; на хуторі Гора Бориспільського району приміщення і садиба використовувалися як підсобне господарство управління міліції м. Києва²⁹. Крім того, незвільненими залишалися приміщення дитячих будинків у містах Звенигородці, Умані, Сквирі, Таращі, Василькові³⁰.

Через хронічний брак приміщень, а також велику кількість сиріт, що по собі залишила війна, значна частина дитбудинків були перенаселеними дітьми. У 1948 р. це були – Блισταвицький дитбудинок Бородянського району, Заворичський Броварського району, Тальнівський, Кагарлицький, Катеринопільський та ін.

Через брак спальних приміщень та ліжок, велику скупченість дітей, у більшості дитбудинків вихованці спали по двоє-троє на одному ліжку, на розкладачках у робочих кімнатах чи, навіть, розташовувалися на підлозі³¹. У 1949 р. у Київському дитячому будинку № 4 зі 124 вихованців 86 спали по двоє на одному ліжку³².

Такий стан призводив до виникнення та розповсюдження серед вихованців дитбудинків респіраторних та грибкових захворювань. Масовому захворюванню дітей також сприяло незадовільно організоване медичне обслуговування, зокрема, в Плотенецькому дитячому будинку Ставищанського району, Городищенському, П'ятигорському Тетіївського району, Катеринопільському дитбудинках³³.

Вихованці багатьох дитячих будинків не були в достатній мірі забезпечені одягом, взуттям, м'яким та твердим інвентарем. Так, 1946 р. у Житенецькому дитбудинку Жашківського району на 75 вихованців було 36 ліжок, 6 шухляд, 35 ковдр, 56 комплектів верхнього одягу. У Березнянському дитбудинку не вистачало ліжок — 50 шт., матраців — 20 шт., ковдр — 50 шт.; у Бучанському: ліжок — 55 шт., матраців — 62 шт., подушок — 30 шт., шапок — 37 шт., пальт зимових — 31 шт., валянок — 125 пар³⁴.

До того ж, не зважаючи на такі нестачі, директори дитячих будинків дозволяли собі і обслуговуючому персоналу користуватися інвентарем, що належав дитбудинку. Наприклад, у Смілянському дитбудинку № 2 з дозволу директора, у тимчасове користування отримали, крім вихованок, інші робітники: 9 суконь, 3 спідниці, 3 блузки і 2 пари штанів. За його ж згодою було списано мануфактуру на пошиття 10 хусток і 10 суконь³⁵. У Бучанському дитбудинку в якості премій адміністрації та педагогічному колективу, було видано: калош — 13 пар, вовни — 13,5 м, бостону — 4,5 м. Причому, у числі премійованих був і сам директор, який отримав відріз бостону на костюм. Також у цьому ж дитбудинку в особистому користуванні співробітників знаходилися 6 ковдр, 4 наволочки, 12 простирадл, 12 рушників і 5 подушок³⁶.

Окрім цього, переважна більшість дитячих закладів виявлялися не готовими до чергового зимового сезону. Так, у 1946 р. у Смілянському спеціальному дитячому будинку попри те, що вихованці були досить забезпечені одягом, взуттям, м'яким та твердим інвентарем, відмічалася непідготовленість до роботи в зимових умовах: не повністю було завезено паливо, мало заготовлено овочів, зокрема, картоплі³⁷.

Не готовий до зими був і Київський дитячий будинок № 1 Південно-західної залізниці. Тут не було проведено ремонту та не вирішено проблему з опаленням. За планом потрібно було вугілля 90 т, а завезено лише 65; із потрібних 20 кубометрів дров забезпечено тільки 5³⁸. До того ж, місцеві організації дитячим будинкам із вирішенням цих питань не допомагали.

У наступні роки ситуація з підготовкою до зими залишалася незмінною. Зокрема, в 1948 р. такі проблеми мали Уманський, Тальнівський, Чайківський Христинівського району, П'ятигірський Тетіївського району, Переяслав-Хмельницький, Білоцерківський № 1, Будищанський Вільшанського р-ну та інші дитбудинки. Оленівський дошкільний дитячий будинок Фастівського району при перевірці в 1948 р. мав запас палива на 10–15 днів і, через відсутність відповідного транспорту в дитячому будинку, був під загрозою опинитись взагалі без палива³⁹. Крім того, відчувалася значна потреба в зимовому одязі та взутті для дітей⁴⁰.

Не кращими були справи і з харчуванням дітей. У 1946 р. відбулася низка перевірок дванадцяти дитбудинків Київської області, в результаті яких було виявлено геть незадовільний стан з харчуванням вихованців. Норми харчування дітей в усіх перевірених дитбудинках часто не дотримувалися через невмотивовані заощадження на продуктах.

Наприклад, в Мотовилівському дитбудинку Фастівського району на продуктах харчування було заощаджено 76600 крб.; у Дар'ївському дитбудинку Шполянського району — 105200 крб.; у Білоцерківському — 36300 крб.; у Бучанському — 44200 крб.; у Смілянському дитбудинку № 2 — 13100 крб.; в Уманському — 62248 крб.⁴¹.

Це відбувалося через те, що торгові організації відпускали дитбудинкам за рознарядками продукти більш низького і дешевого асортименту, і тому норма витрат на харчування дитини систематично знижувалася. Досить часто торгові організації замінювали вершкове масло рослинним, цукор — дешевими кондитерськими виробами, а із круп відпускали лише пшоно⁴². Крім того, районні торговельні організації не своєчасно і не повністю отоварювали продукти харчування. Так, Мотовилівському дитбудинку Фастівського району було не додано: м'яса — 149 кг; яєць — 7183 шт.; жирів — 83 кг; овочів — 8230 кг⁴³.

Дещо кращим був стан дитбудинків, які мали власні присадибні ділянки. Але до 1949 р. їх мали лише 15 дитячих будинків. Навесні 1949 р. у 31 дитбудинку було насаджено сади загальною площею 18 га з кількістю дерев 50352 шт. З них фруктових дерев — 21375 шт.; кущів — 1500 шт.; декоративних — 27477 шт., 7 дитячих будинків перенесли висадку на осінь. Але 13 взагалі не мали площ для садів⁴⁴.

Також легше велося дитячим закладам, які мали шефську допомогу, як, наприклад, Мотовилівський спеціальний дитячий будинок. Його вихо-

ванці в достатній мірі були забезпечені одягом, взуттям та постільним приладдям. Харчування дітей було організовано досить добре завдяки шефу — військовій частині, яка надавала продукти. Також для поліпшення харчування використовувалися додаткові продукти з власного допоміжного господарства. При цьому дитбудинки все ж не одержували повністю розподіленої для нього крупы⁴⁵.

Коли вихованці досягали 14–15 років, їх мали направляти на виробництво або на подальше навчання в ремісничих училищах. За рішенням Ради Міністрів УРСР 14 ремісничих училищ республіки мали приймати виключно дітей з дитячих будинків. Але на 1949 рік лише 9 училищ приймали вихованців, та й то не повний набір. До того ж, усі 9 училищ приймали тільки хлопчиків, для дівчаток спеціальних ремісничих училищ не було⁴⁶.

Одним з таких було Спеціальне ремісниче училище № 36 (м. Київ), відкрите в 1945 р. До нього приймалися лише вихованці дитячих будинків — хлопці 12–13 років з початковою освітою. Термін навчання становив 4 роки. За цей час хлопці мали отримати неповну (в обсязі 7 класів) середню освіту і одну з чотирьох спеціальностей: слюсаря-ремонтника-складальника, слюсаря-інструментальника, токаря або столяра⁴⁷.

Однією із причин малої кількості ремісничих училищ була катастрофічна відсутність відповідних приміщень. Так, наприклад, у 1949 р. за рішенням Київського виконкому для ремісничого училища було виділено приміщення за адресою вул. Паньківська, 2, в якому на той час розташовувався дитячий приймальник-розподільник. Приміщення для ремісничого училища так і не було звільнено, тому що нікуди було перенести приймальник-розподільник. Тож питання відкриття ремісничого училища залишалося не вирішеним⁴⁸.

У гуртожитках при заводах і фабриках, куди направлялися вихованці дитбудинків, часто були настільки незадовільні умови існування, що діти не витримували і втікали звідти. Наприклад, у 1945 р. Київський завод № 784 прийняв для працевлаштування 63 підлітки. Гуртожиток, куди були влаштовані підлітки, перебував у антисанітарному стані, ліжок не вистачало, в їдальні харчування було організовано незадовільно. Технічного навчання діти не одержували. Це все привело до того, що 57 чоловік з них самовільно залишили завод⁴⁹.

На заводі Станкобуд з 15 підлітків, що прибули в 1945 р., 10 чоловік втекли. Про це навіть нікуди не було повідомлено, й не були прийняті заходи щодо повернення підлітків. На фабриці ім. Р. Люксембург залишили роботу 7 підлітків; на фабриці ім. Боженка протягом 1945–1946 рр. залишило роботу 16 чоловік. Досить часто втечі підлітків із підприємств супроводжувалися крадіжками⁵⁰.

У 1946 р. працевлаштування підлітків-сиріт на підприємствах Києва виглядало так: на фабриці ім. Смирнова-Ласточкина — 250 чол., на фабриці ім. Боженка — 82, на фабриці ім. Р. Люксембург — 20, на заводі ім. Сталіна — 7, на заводі Станкобуд — 5, на заводі Ленкузня — 70. Всього працевлаштовано 434 особи⁵¹.

Гуртожиток при фабриці ім. Р. Люксембург, в який були влаштовані діти, перебував у незадовільному санітарному стані. В гуртожитку було тісно, брудно, незатишно. На заводі ім. Артема мали місце справедливі скарги підлітків на профспілкову організацію й адміністрацію заводу, на погані умови життя в гуртожитках: несвоєчасний обмін постільної білизни, відсутність шухляд, несвоєчасна видача мила, що створювало антисанітарію в гуртожитку і неохайність підлітків⁵².

Але навіть за таких умов не всім дітям-сиротам щастило працевлаштуватися. Так, у 1949 р. з 700 вихованців дитячих будинків, яких необхідно було працевлаштувати, станом на 15 вересня, було влаштовано всього 250 вихованців. Більшість з них почали працювати на підприємствах Києва — фабриці ім. Смирнова-Ласточкина, профтехшколі в технікумі; а також — у містах Сміла, Умань і Черкаси⁵³.

Отже, складний період відбудови й переходу до мирного життя позначився і на функціонуванні дитячих будинків Києва і Київської області. Тут спостерігалась катастрофічна нестача кваліфікованих і сумлінних педагогів і вихователів, через що траплялися нещасні випадки. Керівники дитячих будинків нерідко зловживали владою і присвоювали собі матеріальні цінності, які виділялися державою для дітей-сиріт. Контингент вихованців складався переважно з дітей, які втратили одного чи обох батьків внаслідок воєнних дій. Досить складна ситуація була із забезпеченням дитбудинків м'яким і твердим інвентарем, з харчуванням дітей. Легше було тим дитячим будинкам, які мали шефів, що допомагали їм. Після досягнення вихованцями віку 14–15 років, держава мала влаштовувати їх на роботу або подальше навчання. Але у більшості випадків значна частина колишніх вихованців дитбудинків залишалася не влаштованою і мали сподіватися лише на самих себе.

Безлюдная Ирина (г. Киев)

Соискатель отдела истории Украины второй половины XX ст. Института истории Украины НАН Украины.

Повседневные реалии детских домов Киевщины в послевоенный период (1946 г. — нач. 1950-х гг.).

В статье освещается повседневная жизнь воспитанников детских домов г. Киева и Киевской области в 1946 — начале 1950-х годов. Рассматривается контингент воспитанников, кадровый состав, материальная база и устройство воспитанников детских домов на работу или дальнейшее обучение.

Ключевые слова: детский дом, сироты, Киев, Киевская область.

Iryna Bezliudna (Kyiv)

Researcher the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine.

Everyday life realities of children's homes in Kyiv oblast in the post-war period (1946 — early 1950s).

The article deals with the everyday life of inmates of children's homes in Kyiv and Kyiv oblast from 1946 till the early 1950s. Contingent of inmates, the staff, the resource base, the following study and employment of the former inmates of children's homes are analyzed.

Keywords: children's homes, orphans, Kyiv, Kyiv oblast.

¹ Філіппов О.М. Розвиток радянської школи в УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. — К.: Радянська школа, 1957. — 150 с.; Педагогічні читання. З досвіду роботи працівників дитячих будинків. — К.: Радянська школа, 1955. — 107 с.

² Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.Г. Голиш; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2007. — 20 с.

³ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. — Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. — 323 с.; Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 37–49

⁴ Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). — К., 1995. — 83 с.

⁵ Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 149–169.

⁶ Стефанович Д. Шулявка та Жовтневий район в історії Києва. — К.: Київ, 2001. — 214 с.

⁷ Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 158, 149–169.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 132. — Арк. 20.

⁹ Там само. — Арк. 15.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — Арк. 130.

¹² Там само. — Арк. 16.

¹³ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 880. — Оп. 11. — Спр. 938. — Арк. 617.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — Спр. 945. — Арк. 405.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 596. — Арк. 16.

¹⁸ З особистого архіву С.І. Білоконя.

¹⁹ ДАКО. — Ф. 880. — Оп. 11. — Спр. 938. — Арк. 617.

- ²⁰ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. Р-161. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 1.
- ²¹ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 945. — Арк. 405.
- ²² Там само. — Спр. 1065. — Арк. 335.
- ²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 596. — Арк. 16–17.
- ²⁴ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 938. — Арк. 618.
- ²⁵ Там само. — Спр. 945. — Арк. 413.
- ²⁶ Там само. — Арк. 409.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 339. — Арк. 125.
- ²⁸ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 335.
- ²⁹ Там само. — Спр. 1392. — Арк. 295.
- ³⁰ Там само. — Спр. 945. — Арк. 413.
- ³¹ ДАК. — Ф. Р-161. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 3.
- ³² Там само. — Спр. 10. — Арк. 1.
- ³³ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1108. — Арк. 330–331.
- ³⁴ Там само. — Спр. 945. — Арк. 416.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. — Арк. 416–417.
- ³⁷ Там само. — Арк. 406.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 340. — Арк. 260.
- ³⁹ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 334.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 1108. — Арк. 330.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 945. — Арк. 415.
- ⁴² Там само. — Спр. 1108. — Арк. 93.
- ⁴³ Там само. — Спр. 945. — Арк. 413.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 137.
- ⁴⁵ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 334.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 164.
- ⁴⁷ Стефанович Д. Шулявка та Жовтневий район в історії Києва. — К.: Київ, 2001. — С. 165–166.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 208.
- ⁴⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 339. — Арк. 18–19.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 334. — Арк. 10–11.
- ⁵¹ Там само. — Арк. 9.
- ⁵² Там само. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 334. — Арк. 9.
- ⁵³ Там само. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 208.

Гуменюк Тетяна (м. Івано-Франківськ)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

gumenjuk-tetjana@rambler.ru

УДК 930.1:94(477.8)

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ

У статті охарактеризовано вітчизняні дослідження історичного розвитку, етапів формування історичного краєзнавства Волині, історію створення та діяльності краєзнавчих музеїв, наукової спадщини волинських краєзнавців у другій половині 1940-х — першій половині 1980-х рр.

Ключові слова: *розвиток історичного краєзнавства, історичні дослідження, сучасні науковці, Волинь, діяльність краєзнавців.*

За останні десятиліття посилюється інтерес до першовитоків і джерел минулого, до вивчення історії краю. Українське краєзнавство переживає сьогодні піднесення, підвищилась його роль у розбудові національної освіти, науки та культури України. Актуальності набувають комплексні регіональні дослідження, активно розгортається краєзнавчий рух. Складність дослідження історії краю полягає в тому, що важко дійти певних висновків, оцінок, які раз-по-раз можуть наштовхуватись на політико-ідеологічні бар'єри¹. Злам комуністичної системи відкрив шлях для розвитку гуманітарних досліджень в Україні.

Метою статті є з'ясування сучасного стану, повноти й достовірності вивчення розвитку історичного краєзнавства Волині у другій половині ХХ ст., виявлення недостатньо досліджених питань.

Післявоєнні часи наклали свій відбиток на історико-краєзнавчі дослідження з вивчення Волині. Весь комплекс гуманітарних питань: проблеми краєзнавства, охорони пам'яток та археології у тоталітарному суспільстві фактично зник з поля зору. Плідно працювали регіональні краєзнавчі та етнографічні музеї, переважно народної архітектури та побуту. У 1950–1960-х рр. вийшло ряд історико-краєзнавчих статей в обласних і районних часописах. Розвиток краєзнавчої науки на Волині за роки радянської влади (1939–1985 рр.) висвітлили Р. Арцішевський, Г. Бондаренко, Н. Бурчак, Б. Ярош, В. Наконечний, М. Онуфрійчук, Л. Протас, М. Сверба, О. Бренчук, В. Конопля, М. Кучінко, В. Кудь². Р. Арцішевський, Г. Бондаренко, Н. Бурчак, Б. Ярош відзначили, що на початку 1950-х рр.

найбільш глибоко досліджувались питання класової боротьби і революційних подій на Волині періоду трьох революцій і громадянської війни в Росії. Над цими проблемами активно працювали професори О. Михайлюк, П. Сміян, М. Кравець, П. Денисовець, доценти Р. Оксенюк, Д. Цимбалюк, С. Виноградов, Д. Огарін та інші дослідники та краєзнавці³. З 1953 р. починає виходити збірник наукових праць викладачів Луцького педінституту, в якому опубліковано значну кількість краєзнавчих досліджень. З середини 1950-х рр., відзначають автори, з'являються ґрунтовні видання з історії краю окремих періодів, окремих населених пунктів. Вийшли книги і статті про міста Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Любомль, Берестечко та ін. Це зокрема дослідження Я. Іллященко, О. Михайлюка, Р. Оксенюка, П. Сміяна. В 1970 р. з'явилася книга з історії міст і сіл Волині⁴. Висвітлюючи розвиток краєзнавчих досліджень, Р. Арцішевський, Г. Бондаренко, Н. Бурчак, Б. Ярош висвітлили діяльність вчителя історії с. Торчин Г. Гуртового та викладача художньої школи В. Пясецького. Питання історії Волині в роки Вітчизняної війни і післявоєнної відбудови знайшли своє відображення в публікаціях К. Зубчук, В. Наконечного, М. Радулєвича, А. Філатенко, А. Якубюка та інших краєзнавців⁵. Автори повідомили, що у 1970–1980-х рр. виходять цікаві краєзнавчі і туристичні путівники-довідники, нариси як в цілому по Волині, так і по окремих населених пунктах, музеях і меморіалах. Науковці описали також тематику наукових історико-краєзнавчих конференцій, які відбувались на базі Луцького педінституту в першій половині 1980-х рр.

Деякі аспекти історико-краєзнавчої роботи, зокрема впровадження комплексної програми у 1984 р. по виявленню, фіксації і картографуванню різночасових пам'яток археології Волинської області за участю відділу археології західного регіону УРСР Інституту суспільних наук АН УРСР, музею археології Луцького педінституту і Волинського обласного інституту удосконалення вчителів в систему історико-краєзнавчої роботи шкіл Волині висвітлили В. Конопля та М. Кучінко⁶.

Процес підготовки та створення краєзнавчого товариства Волинської області у 1989 р. проаналізували Г. Бондаренко, В. Наконечний, М. Онуфрійчук, Л. Протас⁷. Автори опублікували проект Статуту Волинського обласного краєзнавчого товариства (об'єднання) «Краєзнавець».

Основні етапи розвитку краєзнавчої науки, теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства Волині у другій половині ХХ ст. дослідили сучасні науковці Г. Бондаренко, Б. Заброварний, Б. Прищєпа, С. Терський, А. Силук, І. Ярмошик⁸. Український краєзнавець, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців Волині Г. Бондаренко відзначив, що перші повоєнні наукові історико-краєзнавчі

праці волинських дослідників ґрунтувалися на досягненнях радянської історичної науки в галузі краєзнавства. Найбільш глибоко досліджувалися у той час питання класової боротьби й революційних подій на Волині періоду трьох революцій і громадянської війни в Росії⁹. З другої половини 1950-х рр. історико-краєзнавчі дослідження помітно активізувалися, що передусім позначилось на формуванні джерельної бази, а саме: створенні архівних, музейних і бібліотечних фондів на основі матеріалів археологічних досліджень, документів, літератури. Хоча й невеликі кошти, але спрямовувалися державою на відновлення роботи бібліотек та музеїв, формування бібліотечних книжкових фондів і каталогів, збирання музейних експонатів та створення експозицій, історичні дослідження та археологічні розкопки¹⁰.

Досліджуючи розвиток історичного краєзнавства Волині періоду 1946–1991 рр., С. Терський відзначив, що серед представників місцевої інтелігенції захоплення давньою історією краю у 1950–1960-х рр. не набуло поширення, навіть незважаючи на перетворення у 1959 р. Луцького державного учительського інституту на педінститут. Причиною цього необхідно вважати, окрім політичного тиску державних органів, певну відсталість суспільного та економічного розвитку краю. Фаховий рівень потенційних краєзнавців залишався низьким¹¹. Проводилася остаточна «радянська» існуючих культурно-освітніх установ. «Хрущовська відлига», відзначив С. Терський, у деякому відношенні сприяла розвитку історичного краєзнавства. Автор висвітлив діяльність краєзнавчого музею у м. Торчині (відкрито у 1960 р.) та працю завідувача музею Г. Гуртового, діяльність місцевого музею у м. Володимирі (у 1978 р. музей перетворений на штатний історико-краєзнавчий відділ обласного музею) та внесок у комплектування археологічних фондів П. Заклекти, діяльність краєзнавчого музею у Любомлі і краєзнавчу працю Д. Остаюка.

Краєзнавчі дослідження в Луцькому педінституті проаналізували Г. Бондаренко та Б. Заброварний¹². Науковці виділили три етапи розвитку історичного краєзнавства: 1939–1950-ті рр., 1960–1980-ті рр., третій етап розпочався з 1985 р.¹³. Г. Бондаренко досліджуючи розвиток краєзнавства Волині у 1980-ті рр., відзначив, що краєзнавці Волинської області та Луцька об'єднувались навколо клубу «Краєзнавець» при обласній бібліотеці, який очолював В. Наконечний. Однак суттєве пожвавлення у розвиток краєзнавчого руху внесло виникнення Волинського обласного відділення Українського фонду культури, який було створено 11 вересня 1987 р. В області діяло 17 осередків УФК¹⁴. Правління фонду стало у 1990 р. ініціатором створення Волинського обласного товариства краєзнавців¹⁵. Г. Бондаренко повідомив, що Волинська обласна організація була однією з перших, яка відновила свою діяльність у 1989 р., а делегати обласного

товариства краєзнавців Г. Бондаренко — голова, О. Гуртовий, М. Онурійчук, Л. Протас — члени Президії товариства і краєзнавець О. Бренчук брали участь в установчому I з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців, який відбувся у 1990 р.¹⁶

В історичному краєзнавстві Волині, підсумував Г. Бондаренко, більше ніж за півстоліття було створено величезну джерелознавчу та історіографічну базу. Конкретно це виражається у фіксації матеріалів пам'яток історії та культури краю, у проведенні археологічних розкопок і збиранні матеріалів, етнографічних, фольклорних та інших експедицій, в створенні докладної історичної бібліографії й історіографічних оглядів в наукових збірниках та пресі¹⁷. Г. Бондаренко проаналізував краєзнавчу, зокрема виставкову діяльність музеїв Волині в другій половині 1980-х рр., окреслив тематику наукових історико-краєзнавчих конференцій, які відбулись у Луцьку, Рівному, Новоград-Волинському, Ізяславі. Матеріали конференцій та науково-краєзнавчі збірники охоплюють значне коло питань історії Волині різних часів. Книги і публікації В. Денисюка, Г. Гуртового, М. Кучинка, М. Киричука, А. Силюка, П. Троневица дають можливість глибше вивчити і зрозуміти історію Волино-Поліського краю¹⁸.

Заслуговує уваги праця краєзнавця О. Бобака «Час відкриває істину», котра висвітлила значимість наукового доробку О. Цинкаловського як в краєзнавстві волинського краю, так і України загалом¹⁹. Автор розповів про такі відомі постаті у краєзнавстві Волині як Г. Гуртового, В. Пясецького, М. Корзонюка, з якими довелося спілкуватися і зустрічатися О. Цинкаловському у різні періоди його життя. Матеріал про життя і діяльність Г. Гуртового, засновника у 1957–1960 рр. в Торчині історичного музею, автора сотні досліджень і публікацій з історії міст і сіл Волині містить книга «Голгофа Голоду: Спогади про пережите», в якій вміщено спогади Г. Гуртового²⁰. Вітчизняні історики відзначають, що Г. Гуртовим проведені серйозні дослідження в галузі історичного краєзнавства Волині. Краєзнавець одним з перших серед сучасних науковців підняв з небуття імена видатних історичних постатей України. Предметом дослідження краєзнавця стала новітня історія України — голодомор 1932–1933 рр., трагедія в Луцькій тюрмі в червні 1941 р., діяльність ОУН–УПА на Волині. Багато уваги Г. Гуртовим приділено дослідженню українського козацтва.

Наукову діяльність та доробок волинських краєзнавців Д. Остапука, М. Корзонюка, В. Кмецинського, Л. Пучковського проаналізували О. Остапук, Л. Василюк, Ю. Харко, Г. Бондаренко, А. Силук, О. Вернидубов, О. Нагорна, Н. Корінчук, Л. Оляндер, Н. Пась, Л. Гайдай²¹. Автори наукових розвідок подали багатий архівний матеріал, зокрема листування Д. Остапука, М. Корзонюка, бібліографію праць М. Корзонюка. У спога-

дах про батька О. Остапюк повідомив, що з початку 1960-х рр. Д. Остапюк, опрацювавши матеріали архівів міст Луцька і Львова, склав велику картотеку історичних довідок; почав клопотатися про необхідність створення краєзнавчого музею в Любомлі²² (музей урочисто було відкрито 28 травня 1973 р.). О. Вернидубов та О. Нагорна простежили наукові інтереси, творчий шлях краєзнавця В. Кмецинського, котрий після закінчення Чернівецького державного університету в 1952 р. приїхав за направленням на роботу в Камінь-Каширське педагогічне училище. Вчений займався дослідженням історії м. Каменя-Каширського та навколишніх сіл, збирав і систематизував поліський фольклор та легенди. Автори відзначили, що В. Кмецинський укомплектував фонд уродженця м. Каменя-Каширського член-кореспондента АН УРСР Є. Шабліовського, діяльність якого охоплювала багато галузей вітчизняного літературознавства, шевченкознавства²³. Основні віхи життєвого шляху поліського етнографа В. Кмецинського описали у спогадах Н. Корінчук, К. Мороз, М. Півницька, Т. Кмецинська²⁴.

Краєзнавчі, археологічні та діалектологічні дослідження М. Корзонюка описали Л. Василюк та Ю. Харко²⁵. Автори повідомили, що науковець записав понад 400 пісень, серед яких багато рідкісних, не зафіксованих іншими дослідниками, уклав тритомний фольклорно-етнографічний збірник «Волинське Надбужжя» (I том, 1987 р.; II — 1989; III — 1990 рр.)²⁶. Справою всього життя М. Корзонюка було й живе українське слово: він зберіг від забуття 5600 діалектних слів, які вміщено у «Словнику західноволинських говірок», що був складений ще наприкінці 1960-х рр. і переданий до Інституту мовознавства АН УРСР для рецензії²⁷. Багаторічна праця М. Корзонюка була надрукована в 1987 р. у книзі «Українська діалектна лексика» у вигляді «Матеріалів до словника західноволинських говірок». Автори відзначили, що зібравши мікротопоніми Іваничівського та Володимир-Волинського районів М. Корзонюк 1982 р. укомплектував їх у «Каталог мікрооб'єктів Волинського Надбужжя», де вміщено понад 800 місцевих географічних назв²⁸.

Основні напрями діяльності волинського краєзнавця В. Пясецького проаналізувала В. Надольська²⁹. Детально автор описала дослідження краєзнавцем історичного минулого міста Луцька, також міст Володимира, Любомля, Устилуга, Горохова, історію передмість Завилля, Зап'ятниче, Риловиця, Залужжя, Іллінщина, Провалля. Автор відзначила, що більшість матеріалів щодо минулого міста Луцька і Волинського краю введені краєзнавцем у науковий обіг вперше. Так, матеріали Луцького гродського суду, зокрема справа про розгром «показаними лучанами» Бернардинського монастиря влітку 1648 р., послужила для краєзнавця основним джерелом відомостей про заселення навколишньої території та північну межу міста в середині XVII століття³⁰.

Л. Гриб описала наукову діяльність етнографа, фольклориста О. Кондратович, уродженки с. Кримне Камінь-Каширського району³¹.

Краєзнавчі дослідження, експедиційну діяльність Волинського краєзнавчого музею дослідили Є. Ковальчук, Г. Бондаренко, Л. Грицина, С. Панишко³². Зокрема, Є. Ковальчук висвітлила етапи збиральницької діяльності Волинського краєзнавчого музею, процес комплектування фондів музею, створення відділів музею. У 1965–1968 рр. в результаті спільних експедицій по Волині (виїзди з участю Б. Возницького, П. Жолтовського, О. Ошуркевича та Й. Струцюка) до Волинського краєзнавчого музею було передано пам'ятки іконопису і декоративно-прикладного мистецтва. У 1970 р. були організовані експедиції Волинського краєзнавчого музею у Ратнівський, а в 1974 р. — в Ківецівський і Маневицький райони. В результаті експедиції 1970-х рр. відбулось комплектування фондів музею історико-етнографічними матеріалами³³. Також Є. Ковальчук висвітлила експедиційні виїзди працівників художнього відділу музею М. Чернюка, Л. Войницької і Т. Левицької у 1970–1980-х рр., обстеження культових споруд області у 1981–1986 рр. В експедиціях 1981–1982 рр. взяли участь працівники двох відділів музею — історії релігії і атеїзму та художнього. Це завідувачі цими відділами Л. Рожок, М. Черенюк; наукові працівники Т. Єлісеєва, Є. Ковальчук, В. Буднікова, В. Антонюк, С.Крейнін, О. Низькохат, Г. Лобань, Т. Левицька, Л. Войницька³⁴.

Таким чином, на початку 1990-х рр. відбулося відродження історико-культурного процесу Волині післявоєнної епохи. Перед краєзнавцями, етнографами виникли нові завдання, зумовлені не стільки вивченням історичного краєзнавства окремих населених пунктів західних областей у всій розмаїтості культури, звичаїв, скільки необхідністю узагальнити весь досвід історичного минулого краю в контексті історії України загалом. Аналіз досліджень свідчить, що провідні краєзнавці, історики незалежної України осмислили і висвітлили на новому методологічному підґрунті історію українського краєзнавства Волині у зазначений період, вплив жорсткого ідеологічного контролю на мислення творчої особистості. Важливими для наукового аналізу залишаються питання розробки вивчення наукової спадщини волинських краєзнавців другої половини ХХ ст., їхній внесок у розвиток українського історичного краєзнавства.

Гуменюк Татьяна (з. Ивано-Франковск)

Кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права Ивано-Франковского университета права имени Короля Данила Галицкого.
gumenjuk-tetjana@rambler.ru

Развитие краеведческих исследований на Волини во второй половине 1940-х — первой половине 1980-х гг.: историографические оценки.

В статье охарактеризованы отечественные исследования исторического развития, этапов формирования исторического краеведения Волыни, историю создания и деятельности краеведческих музеев, научного наследия волынских краеведов, во второй половине 1940-х — первой половине 1980-х гг.

Ключевые слова: *развитие исторического краеведения, исторические исследования, современные научные работники, Волынь, деятельность краеведов.*

Tetiana Humeniuk (Ivano-Frankivsk)

Associate Professor of the Chair of Theory and History of State and Law at the King Danylo Halytsky Ivano-Frankivsk University of Law, Candidate of Sciences.

gumenjuk-tetjana@rambler.ru

Development of region studies in Volyn in the second half of the 1940s — the first half of the 1980s: Historiographic assessments.

The article characterizes the national researches on the historic development, stages of formation of historic regional ethnography on the territory of Volyn, the history of establishment and activity of museums of regional ethnography, the scientific heritage of Volyn regional ethnographers in the second half of the 1940s — in the first half of the 1980s.

Keywords: *development of historic regional ethnography, historic researches, modern scientists, Volyn, activity of regional ethnographers.*

¹ Бондаренко Г.В., Заброварний Б.Й. Етапи історичного краєзнавства і сьогодні // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. — Луцьк, 2009. — С. 207.

² Арцішевський Р., Бондаренко Г., Бурчак Н., Ярош Б. Розвиток краєзнавчої науки на Волині за роки радянської влади (1939–1985 рр.) // Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.). — Луцьк, 1988. — Ч. I. — С. 3–12; Бондаренко Г.В., Наконечний В.А., Онуфрійчук М.А., Протас Л.О. Про створення краєзнавчого товариства Волинської області // Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Присвячується 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР та 45-річчю визволення від фашистських загарбників). — Луцьк, 1989 — С. 9–11; Сверба М. Минуле із прийдешнім обнялись (розмова з найстаршим активним автором «Радянського Полісся» В.М. Кмецинським / М. Сверба // Радянське Полісся. — 1989. — 18 груд.; Бренчук О.І. Комплексне використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховній роботі // Минуле і сучасне Волині. — Луцьк, 1989. — С. 200–201; Конопля В.М., Кучінко М.М. Про деякі аспекти історико-краєзнавчої роботи на сучасному етапі // Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Присвячується 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР та 45-річчю визволення від фашистських загарбників). — Луцьк, 1989 — С. 202–206; Кудь В.О. Дослідження з історії Волині в працях викладачів Луцького педінституту // Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура. (Тези доповідей та повідомлень IV Волинської історико-краєзнавчої конференції). — Луцьк, 1990. — Ч. I. — С. 116–124.

³ Арцішевський Р., Бондаренко Г., Бурчак Н., Ярош Б. Розвиток краєзнавчої науки на Волині за роки радянської влади (1939–1985 рр.) // Минуле і сучасне Волині. (Тези

доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.). — Луцьк, 1988. — Ч. I. — С. 4.

⁴ Там само. — С. 5.

⁵ Там само. — С. 6.

⁶ Конопля В.М., Кучінко М.М. Про деякі аспекти історико-краєзнавчої роботи на сучасному етапі // *Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Присвячується 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР та 45-річчю визволення від фашистських загарбників).* — Луцьк, 1989. — С. 202–206.

⁷ Бондаренко Г.В., Наконечний В.А., Онуфрійчук М.А., Протас Л.О. Про створення краєзнавчого товариства Волинської області // *Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Присвячується 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР та 45-річчю визволення від фашистських загарбників).* — Луцьк, 1989 — С. 9–11.

⁸ Бондаренко Г.В., Заброварний Б.Й. Етапи історичного краєзнавства і сьогодення // *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск.* — Луцьк, 2009. — С. 206–207; Бондаренко Г.В. *Історичне краєзнавство Волині: [Монографія]. Кн. 1.* — Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. — 238 с.; Бондаренко Г.В. *Історичне краєзнавство Волині середини 80-х — кінця 90-х років XX століття (аналітичний аспект) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.* — Луцьк, 1998. — С. 5–7; Бондаренко Г. *Історико-краєзнавчі дослідження Волині 40–50-х років XX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету.* — Луцьк, 2000. — С. 76–79; Бондаренко Г.В. *Краєзнавство Волині (80-ті роки — 2001 р.): Історія та історіографія // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки: Історичні науки.* — Луцьк, 2001. — № 10. — С. 219–228; Бондаренко Г.В., Заброварний Б.Й. *Краєзнавчі дослідження в Луцькому педінституті // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (Луцьк, вересень–жовтень, 1993).* — Луцьк, 1993. — С. 12; Бондаренко Г. *Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства // Краєзнавство.* — 2011. — № 3. — С. 23–29; Прищепя Б.А. *Історичне краєзнавство Волині: навчальний посібник / Б.А. Прищепя, О.П. Прищепя.* — Рівне: ДМ., 2008. — 352 с.; Терський С. *Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: Монографія.* — Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». — 2010. — 380 с.; Терський С. *З історії дослідження Волинського краю археологічною експедицією Львівського історичного музею (1957–2000 рр.) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* — Вип. 8. — Л., 2002. — С. 41–44; Терський С.В. *Середньовічні городища басейну р. Липи в дослідженнях краєзнавців Волині // Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю.* — Луцьк, 1991. — С. 22–24; Терський С.В. *Старожитний Лучеськ у світлі історії та археології // Літопис Червоної Калини. Історико-літературний часопис.* — Львів, 1999. — № 1–3 (88–90). — С. 238–259; Силюк А. *Бренчук Олексій Іванович // Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): Довідник.* — К., 2003. — Т. 1. — С. 29; Силюк А. *З історії краєзнавчої бібліографії Волині // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск.* — Луцьк, 2009. — С. 196–197; Силюк А. *Історико-краєзнавча діяльність музеїв Волині: стан та тенденції // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Спілки краєзнавців України.*

Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. — Луцьк, 2009. — С. 197–201; Яρμοшик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ–ХХ століть. — Житомир: Волинь, 2006. — 216 с.

⁹ Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волині: [Монографія]. Кн. 1. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. — С. 119.

¹⁰ Там само. — С. 124.

¹¹ Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: Монографія. — Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. — С. 93.

¹² Бондаренко Г.В., Заброварний Б.Й. Етапи історичного краєзнавства і сьогодення // *Минуле та сучасне Волині та Полісся*. Волинська обласна організація Національної Співки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. — Луцьк, 2009. — С. 206–207.

¹³ Там само. — С. 206.

¹⁴ Бондаренко Г.В. Краєзнавство Волині (80-ті роки — 2001 р.): Історія та історіографія // *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки: Історичні науки*. — Луцьк, 2001. — № 10. — С. 232.

¹⁵ Там само. — С. 233.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. — С. 235.

¹⁹ Бобак О.М. Час відкриває істину. Родовід Олександра Цинкаловського — патріарха волинського краєзнавства: художньо-біографічна оповідь. — Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2008. — 112 с.

²⁰ Гуртовий Г. Голгофа Голоду: Спогади про пережите. — Луцьк: Надстир'я, 2008. — 144 с.

²¹ Остапюк Д.О. Мій батько (Спогади про Д.О. Остапюка) // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 432–452; Василюк Л.Л., Харко Ю.М. Подвиг в ім'я науки // Там само. — С. 454–474; Бондаренко Г.В., Силук А.М. Зачарований Поліссям (Про вчителя-краєзнавця В.М. Кмецинського) // Там само. — С. 476–477; Вернидубов О.П., Нагорна О.В. В. Кмецинський — волинський краєзнавець // Там само. — С. 477–478; Корінчук Н. Поліський починатель — Василь Кмецинський, ім'я якого варте бути присвоєним Камінь-Каширському народному історико-краєзнавчому музеєві // Там само. — С. 479–483; Оляндер Л.К. Леон Пучковський — літописець села Литовежа // Там само. — С. 537–549; Пась Н. Дослідник Волинського Полісся (про Василя Михайловича Кмецинського) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Сторінки історії Камінь-Каширщини. — Луцьк, 2010. — Вип. 37. — С. 94–95; Гайдай Л.І., Пась В.І. Кмецинський В.М. — краєзнавець, дослідник // *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. (зб. статей). — К., 1999. — Вип. 6. — С. 280–283.

²² Остапюк Д.О. Мій батько (Спогади про Д.О. Остапюка) // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 437.

²³ Вернидубов О.П., Нагорна О.В. В. Кмецинський — волинський краєзнавець // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 478.

²⁴ Корінчук Н. Поліський починатель — Василь Кмецинський, ім'я якого варте бути присвоєним Камінь-Каширському народному історико-краєзнавчому музеєві // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 479–483; Мороз К, Півницька М., Кмецинська Т. Спогади про Василя Кмецинського //

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Науковий збірник. Вип. 37. Матеріали XXXVII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Камінь-Каширський. — Луцьк, 2010. — С. 105–106.

²⁵ Василюк Л.Л., Харко Ю.М. Подвиг в ім'я науки // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 454–474.

²⁶ Там само. — С. 455.

²⁷ Там само.

²⁸ Харко Ю., Василюк Л. Микола Корзонюк — дослідник волинського краю // Суспільствознавчі науки та відродження нації. — Луцьк, 1997. — Кн. 2. — С. 84.

²⁹ Надольська В. Історико-краєзнавчі дослідження Вальдемара П'ясецького // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник. — Луцьк, 2004. — Вип. 3. — С. 211–214.

³⁰ Там само. — С. 212.

³¹ Гриб Л. Олександра Кондратович — педагог і фольклорист // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України: Науковий збірник / Волинське обласне товариство краєзнавців та ін.; упоряд. та відповід. за вип. Г. Бондаренко, А. Бондарчук, А. Силук. Вип.20. — Луцьк, 2006. — С. 96–98.

³² Ковальчук Є. Експедиції Волинського краєзнавчого музею 1981–1982 рр. по обстеженню культових споруд Волині на предмет виявлення, обліку і збору цінних мистецьких пам'яток // Волинський музей. Історія і сучасність. (Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р.). — Луцьк: Ініціал, 1997. — С. 11–12; Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 19–20 травня 2009 р. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 118–123; Бондаренко Г. Співпраця Волинського краєзнавчого музею і Волинського обласного товариства краєзнавців // Волинський музей. Історія і сучасність. (Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р.). — Луцьк: Ініціал, 1997. — С. 13–14.; Грицина Л. З історії науково-освітньої роботи Волинського краєзнавчого музею. Спогади // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 19–20 травня 2009 р. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 38–42; Панишко С. Робота Давньоруської археологічної експедиції та формування фондів Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей. Історія і сучасність. (Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р.). — Луцьк: Ініціал, 1997. — С. 21.

³³ Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 19–20 травня 2009 р. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 121.

³⁴ Ковальчук Є. Експедиції Волинського краєзнавчого музею 1981–1982 рр. по обстеженню культових споруд Волині на предмет виявлення, обліку і збору цінних мистецьких пам'яток // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р. — Луцьк: Ініціал, 1997. — С. 11.

Ковальчук Іван (м. Київ)

Кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК [94:355.233.11] (477.42), „1941”

СТАНОВЛЕННЯ І ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЖИТОМИРСЬКОГО МІСЬКОГО ПРОВодУ ОУН(М) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1941 РОКУ

У статті досліджується питання проникнення мельниківської похідної групи у Житомирську область і створення нею житомирського міського осередку. Розкрито структуру Житомирського міського провodu. Відзначена участь жителів міста і області у його роботі. Вказано часові рамки існування міського провodu, його персональний склад і причини занепаду.

Ключові слова: ОУН(М), Житомир, похідна група, міське управління, міський провід.

Актуальність цієї теми полягає у тому, що висвітлення проникнення мельниківської похідної групи у Житомир і область, створення і функціонування під її егідою Житомирського міського провodu мельниківців, використовуючи при цьому нові наукові праці та архівні документи, сприятиме ціліснішому і більш системному відтворенню тієї частини історії регіону і всієї України.

Тему утворення і діяльності похідних груп ОУН(М) почали досліджувати по закінченню Другої світової війни представники західної української діаспори, зокрема, В. Верига, З. Книш, Г. Полікарпенко, О. Штуль, Я. Шумелда та інші. Уже згодом свої напрацювання, у яких частково розкривалася і ця тема, опублікували Т. Гунчак і В. Косик.

У роки незалежності України тема українського націоналістичного Руху опору була по-новому «відкрита». У ряді загальних і монографічних досліджень М. Головка, В. Гриневича, В. Кучера, А. Русначенка та інших відсутні колишні ідеологічні штампи і кон'юнктурні звинувачення. Окремі фрагменти діяльності О. Ольжича та інших діячів ОУН(М) у Житомирі висвітлені у кандидатській дисертації і монографії В. Жилюк. Але спеціальне присвячене цій темі дослідження в українській чи зарубіжній історіографії на сьогоднішній день відсутнє. Мета статті полягає у тому, щоб запропонувати окремий розгляд утворення і діяльності Житомирського міського провodu ОУН(М) у другій половині 1941 р.

Перед нападом Німеччини на СРСР обидві фракції ОУН ставили собі за мету проникнути на територію Наддніпрянської України. Основою їхніх тактичних побудов було формування певних мобільних груп із числа активних членів організації. Ці групи згодом були названі похідними, і у Кракові був створений їх підготовчий штаб. Початком формування самих груп більшість дослідників вважає середину травня 1941 р.¹ Загалом було створено по 3 похідні групи від кожної ОУН, які розподілялися на три великі напрямки: «Північ», «Центр» і «Південь». Вони у свою чергу склалися із малих операційних груп (зазвичай по 7–12 осіб), які працювали перекладачами, водіями при німецькому війську, проникали на окуповану територію і створювали там осередки влади, випередивши у цій справі нацистську владу².

Рух похідних груп ОУН(М) у Наддніпрянщину за рішенням Проводу українських націоналістів (далі — ПУН) організовував і координував Олег Ольжич (Кандиба), а безпосереднім очільником похідної групи «Північ» був Ігор Шубський³.

На територію Житомирщини першими прибули керівники бандерівської похідної групи «Північ»: Микола Климишин, Василь Кук, Ярослав Старух та інші. Вони просувалися із Рівного у напрямку Києва і потрапили до Житомира 10 липня 1941 р. У місті вони розпочали укомплектування української міліції та організували обласне управління, першим головою якого став Іван Луцюк, вчитель за фахом⁴. 11 липня 1941 р. управління видало розпорядження «Про комендантську годину, відновлення роботи підприємств, реєстрацію євреїв»⁵.

У двадцятих числах липня 1941 р. до Житомира прибули члени мельниківської похідної групи «Північ»: уродженці цього міста Олег Ольжич і Микола Сціборський; Омелян Сенік, Богдан Коник, Іван Рогач, Володимир Яхно та інші. О. Ольжич тимчасово, з кінця липня до середини вересня 1941 р., оселився на вулиці Лермонтовській⁶, відповідно до сучасної нумерації у будинку під номером 13. Окрім місця проживання О. Ольжича, будинок був житомирським осередком мельниківської похідної групи та редакцією «Українського Слова»⁷. У 1941 р. будинок розміщувався під номером 15⁸.

До роботи мельниківців з освоєння терену й формування української адміністрації долучилися місцеві українці⁹. Мельниківці спрямували діяльність на організацію й розбудову міських адміністративних та соціально-економічних структур, мережі культурно-освітніх закладів. Один із очевидців подій згодом так передав свої враження від побаченого того часу у Житомирі: «У місті на кожному кроці відчувається новий, свіжий подих українського життя, яке, не дивлячись на воєнні обставини,

швидко відроджується і знаходить для себе нові творчі форми»¹⁰. Враховуючи такі обставини, думка П.-Р. Магочія, що центром мельниківської активності влітку 1941 р. був Житомир¹¹, нам видається достовірнішою від висновку А. Кентія про перевагу в організаційній роботі прибічників С. Бандери¹². Окрім того, на Житомирщину, як головний терен діяльності похідної групи Організації А. Мельника, де вона збільшилася чисельно майже вдвічі, — до 200 чоловік¹³, вказують й інші дослідники. А щодо твердження, що «бандерівці до вересня 1941 р. почували себе у місті як справжні господарі»¹⁴, то слушним його поясненням буде, власне, більша публічність представників ОУН(Б) у громадському й політичному житті краю на початку нацистської окупації.

У спогадах діячів націоналістичного руху Житомир визначається головним центром, штаб-квартирою, основною базою на шляху до Києва¹⁵. Такий статус місто зберігало до захоплення вермахтом столиці України. Ця обставина, на думку Джона Армстронга, допомагає зрозуміти роль усього націоналістичного руху на сході України під час початкового етапу його діяльності¹⁶.

Прибувши до Житомира, мельниківці створили свій міський осередок. Згодом на території Житомирської області постав й обласний провід ПУНу. Проте на сьогодні побудова міського та обласного проводів залишається мало виокремленою. Визначити структуру ОУН(Б), спираючись на наявні дослідження та архівні документи на багато легше, а ніж дослідити аналогічним чином побудову ОУН(М). За свідченнями заступника керівника Корнинського районного проводу мельниківців Валентина Мартиновича Превара, організаційна мережа була побудована так: сільська трійка, у яку входили керівник, зв'язковий і пропагандист; 7–8 сільських організацій утворювали підрайон; 5–6 підрайонів становили районний провід, який мав військовий, жіночий, організаційний і пропагандистський відділи¹⁷. Однак відомо, що структури мельниківського й бандерівського проводів у 1941 р. практично нічим не відрізнялися, адже обидві фракції ОУН мали спільне минуле, а основне — спільну загальну мету — створення Української соборної самостійної держави. Отже, на основі інформації, яку подали керівники бандерівського проводу¹⁸, у тому числі й ті, що діяли на території Житомирської області, маємо більш чітке уявлення про мельниківську мережу.

Очевидно, найнижчою організаційною одиницею мережі українських націоналістів була ланка або трійка (нараховувала 3 особи), після неї розташовувалася низова сільська округа чи станиця (у складі 2–3 ланок), що очолювалася станичником. Вона мала суспільний, військовий і зв'язковий відділи. Третій елемент структури — куш (включав 3–4 станиці)

[майбутній керівник військової округи «Тютюнник» у структурі УПА Федір Воробець («Верещака») вказував, що куц не був обов'язковим елементом структури ОУН(Б)¹⁹. Для Житомирщини дане уточнення є особливо прикметним. — *І.К.*], наступний — підрайон (об'єднував 2–3 куці чи 5–6 станиць). До його складу входили провідник у військових справах, зв'язку, молоді та пропаганди²⁰. Район охоплював від 2 до 5 підрайонів і включав відділи у справах молоді, жіноцтва, старшого покоління, військовий, пропаганди, суспільної опіки, безпеки²¹. Як правило, 3–4 райони утворювали надрайон [у документах, механічно перекладених із німецької мови, іноді фігурує термін «обер-район». — *І.К.*], але він поки що не є обов'язковою структурною ланкою ОУН і стане такою уже в жовтні 1943 р.²² З весни 1943 р. надрайони будуть об'єднуватися у військові округи або групи²³, а в 1941–1942 р. декілька надрайонів утворюють цивільні оунівські округи, що мали такі ж відділи, як і у районах. За відсутності надрайонів округи формувалися безпосередньо з районних проводів. Найбільшою організаційною одиницею структури ОУН на Житомирщині вважався обласний провід²⁴, до складу якого входило до п'яти округів. Він мав велику кількість відділів й провідників: військовий, організаційний, молоді, жіноцтва, господарства (фінансів), пропаганди, інформації, безпеки, суспільної опіки, зв'язку, західних земель, суспільно-політичний, робітництва²⁵.

Проте, наведені документальні дані засвідчують, що теоретично структура проводу ОУН не передбачала наявності такої ланки як міська організаційна мережа. На практиці ж міський осередок українських націоналістів складався із ланок, станиць, підрайонів, які відповідали районному проводу.

Упорядкування усіх сфер життя Житомира з середини 1941 р. взяло на себе Житомирське міське управління, яке пізніше було під ідеологічним контролем міського осередку мельниківської Організації. Точна дата створення міського управління в опрацьованій місцевій джерельній базі не зустрічається. Наявна лише вказівка, що воно було організоване представницею ОУН(Б) Уляною Самчук²⁶. Взагалі ж, на основі загальноукраїнських даних прийнято вважати, що Житомирське міське управління було створене членами бандерівської похідної групи «Північ» одночасно із обласним²⁷.

Складно точно встановити, хто був першим керівником міського управління. Відомо лише, що з початку німецької окупації міську владу Житомира протягом двох тижнів очолював Юрій Андрійович Орищенко, який наприкінці липня 1941 р. за власним бажанням залишив цю посаду²⁸. Бургомістром Житомира після Ю. Орищенка до листопада

1943 р. був Дмитро Олексійович Павловський, належність якого до націоналістичних організацій не встановлена.

Найімовірнішою причиною звільнення Ю. Орищенко посади бургомістра було те, що він у кінці липня 1941 р. очолив Житомирський міський провід мельниківців. Їх діяльність Ю. Орищенко координував до середини листопада 1941 р., коли за активну участь в організації і проведенні вшанування 20-річчя Базарської трагедії його з дружиною 6 грудня 1941 р. на Мальованці [тоді — передмістя Житомира. — *І.К.*] стратили німецькі каральні органи²⁹.

Окрім наведеного вище, інших біографічних відомостей про Ю. Орищенко небагато. Показово, що на нього як одного з «найактивніших націоналістів» вказував у звіті радянський підпільник Нестор Тинний³⁰. Подібним чином він, як особливо «активний націоналіст», характеризується і в іншому радянському документі³¹. На основі архівних джерел вдалося встановити, що до окупації Ю. Орищенко працював у Житомирському кооперативному технікумі викладачем української мови та літератури. Після захоплення німецькою армією Житомира він очолив відкриту в нових умовах Житомирську технічну школу³². Ця школа до 15 вересня 1941 р. проводила реєстрацію колишніх студентів Житомирських механічного, шляхового й Бердичівського будівельного технікумів, а також здійснювала новий набір на електромеханічний, шляховий та будівельний відділи. Для вступу особи віком від 15 до 30 років, які закінчили сім класів, повинні були подати автобіографію, метрику, свідоцтво про освіту, медичну довідку й дві фотокартки. Школа забезпечувала всіх приїжджих гуртожитком та їдальнею. Вона розміщувалася за адресою — вул. Пушкінська, 47³³.

Чисельність міського осередку ОУН протягом другої половини 1941 р. постійно зростала. Загальна кількість його членів, мабуть, уже залишиться не встановленою. За даними, які подавали мельниківські емісари, у Житомирі з населенням 40 тис. осіб нараховувалося близько 500 чоловік національно свідомої [прихильної до них. — *І.К.*] інтелігенції³⁴. Відомими є імена лише найбільш активних членів. Серед таких — Костянтин Іванович Галактіонов, який вступив до лав ОУН(М) у серпні 1941 р. Він був призначений директором Житомирської жіночої семінарії, відкривати яку заборонила окупаційна влада. Варто додати, що К. Галактіонов перед працівниками міської поліції прочитав лекції на теми «Розселення слов'ян», «Київська Русь» і вже 1942 р. у числі 22-х інших вчителів складав текст «Читанки» для четвертих класів українських шкіл. Перебуваючи у міському осередку ОУН, К. Галактіонов отримував націоналістичну літературу від інших членів мельниківської Організації — Івана Варфоломійовича Дубини, доцента сільськогосподарського інсти-

туту (який у жовтні 1941 р. виїхав до Києва та був введений до складу УНРади³⁵) та Олександра Миколайовича Рибаківа, секретаря плодоовочевої контори. Останній, зокрема, випишував цю літературу зі Львова («Український альманах»), Кракова і Праги.

Відомим пропагандистом Організації А. Мельника у місті був Веніамін Михайлович Моцак, який у 1941 р. працював референтом облспоживспілки, залучав до ОУН нових членів та організовував окремі районні проводи. В. Моцак був уродженцем Полтавської області, у Житомирі проживав тимчасово, а восени 1941 р. виїхав до Києва, де продовжив організаційну роботу³⁶.

В. Моцак у серпні 1941 р. загітував до вступу в ОУН під проводом А. Мельника жителя Житомира, завгоспа обласної поліції Павла Трифоновича Дивнича. П. Дивнич народився 1905 р. у с. Кілки Чуднівського району Житомирської області. У 1919 р. закінчив п'ять класів початкової школи. Впродовж 1923–1931 рр. П. Дивнич працював у різних господарських об'єднаннях Чуднівського району. В 1931 р. його разом з родиною було розкуркулено і виселено на Урал. Звідти він нелегально повернувся 1933 р. у с. Кілки, де отримав нові документи. З 1934 р. до 1940 р. П. Дивнич працював у різних господарсько-будівельних організаціях Житомирської області; з літа 1940 р. до червня 1941 р. — був завгоспом житомирського дитячого будинку ім. Щорса. Після німецької окупації П. Дивнич спочатку влаштувався на роботу у міську їдальню, яку організували члени ОУН, а згодом, за рекомендацією останніх, перейшов на роботу завгоспа в обласну поліцію. Як відповідального і активного діяча мельниківської ОУН П. Дивнича від Житомирщини було введено до складу УНРади, яка 5 жовтня 1941 р. постала в окупованому вермахтом Києві³⁷.

Вироком військового трибуналу військ МВС Житомирської області від 19 червня 1946 р. Дивнича Павла Трифоновича було засуджено до 10 років ув'язнення у ВТТ з поразкою у правах на 5 років і конфіскацією всього особистого майна³⁸.

До керівного складу ОУН(М) у Житомирі входив також Лука Миколайович Лисенко — інспектор народних шкіл Житомирського району, а згодом — голова Житомирського районного управління. Серед інших членів міського проводу мельниківців також були: Олексій Якович Сасс — доцент місцевого сільськогосподарського інституту; Микола Артемович Яременко — завідувачий земельним відділом Житомирського обласного управління; Коберницький — завідувачий відділом охорони здоров'я обласного управління³⁹; Олексій Васильович Кізуб — уродженець Чернігівської області, із липня до середини жовтня 1941 р. завідувачий торговельним відділом того ж управління, під час відряджень до районів області здійснював популяризацію націоналістичних ідей⁴⁰.

Окремо із членів міського осередку мельниківців слід виділити керівника жіночої секції Житомирського міського управління Юлію Яківну Мережинську. Вона народилася 1889 р. у селищі Ушомир Коростенського району Житомирської області. До 1905 р. разом із батьками, які за професією були вчителями, проживала у м. Кременець Тернопільської області, де навчалася у середній школі. З 1905 по 1907 рр. Ю. Мережинська працювала вчителькою у с. Околок Черняхівського району Житомирської області; 1907–1908 рр. навчалася у Московському комерційному інституті; 1908–1910 рр. разом із батьками проживала у с. Дідківці Чуднівського району Житомирської області. З 1910 р. розпочалася педагогічна праця Ю. Мережинської. Спочатку вона сім років працювала у двокласній школі містечка Чуднова, а згодом протягом десяти років — у школі с. Крученець Черняхівського району; три роки вчителювала у с. Березівка Житомирського району. Починаючи з 1930 р. і до початку нацистської окупації, Ю. Мережинська працювала вчителькою у школах Житомира й викладачем у місцевому педагогічному інституті.

В умовах окупації вермахтом Житомира тут відбулися загальні збори жінок міста, на яких обговорювалися поточні питання. Тоді ж Ю. Мережинську затвердили керівником секції у справах жінок при міському управлінні. Секція була створена керівниками обласного управління бандерівцями І. Луцюком та Уляною Самчук. Сама Ю. Мережинська у цей час симпатизувала бандерівцям. Коли ж провідну роль в українській адміністрації Житомира перебрали на себе мельниківці, керівник відділу пропаганди обласного управління Антон Баранівський запропонував Ю. Мережинській приєднатися до їхньої організації, давши при цьому прочитати Програму ОУН. З того часу розпочалася її співпраця з ПУНОм. Ю. Мережинська була найактивнішим членом мельниківців серед жіноцтва міста, яке вона згуртовувала навколо себе, знайомила з ідеологією Організації й переконувала у необхідності створення самостійної Української держави. Для підкреслення власних ідеологічних переконань Ю. Мережинська носила значок тризуб, який вона купила в одному з магазинів міста.

Ю. Мережинська очолювала жіночу секцію до 1 вересня 1941 р., а з вересня до листопада секція називалася жіночим відділом біржі праці Житомирського міського управління. До її штату, окрім керівника, входили секретар Ганна Вакулук — колишня студентка педінституту; та перекладач-фольксдойч. Відділ біржі праці проводив реєстрацію жінок міста, допомагав їм у працевлаштуванні та видавав продуктові картки. Окрім того, в обов'язки Ю. Мережинської входила опіка над безпритульними дітьми, жебраками, реставрація церков. Так, у Житомирі був організований дитячий будинок, налагоджена допомога у роботі будинку немовляти.

У листопаді 1941 р. Ю. Мережинська була звільнена через скорочення штату з жіночого відділу біржі праці міського управління. По звільненню вона, за пропозицією міського голови Д. Павловського, організувала та очолила Комітет допомоги військовополоненим. До його складу входили переважно жінки, які працювали на управлінських посадах, вчителями, лікарями. Співробітники Комітету здійснювали збір речей для поранених військовополонених червоноармійців табору на Богунії [тоді село на околиці Житомира. — *І.К.*], відкрили кухню при другій міській поліклініці, яка годувала поранених військовополонених, відремонтували приміщення поліклініки й розпочали будівництво лазні, перевели з табору до лікарні поранених і важко хворих на висипний тиф військовополонених. Допомогу Комітету, окрім полонених червоноармійців, декілька разів отримували поранені німецькі солдати.

Комітет допомоги військовополоненим отримував грошові кошти від розіграшу лотерей, проведення благодійних концертів, збору пожертв населення. Проте через брак фінансування у січні 1942 р. він припинив своє існування.

Після скорочення з Комітету допомоги військовополоненим Ю. Мережинська протягом січня–березня 1942 р. залишалася безробітною. А з березня 1942 р. по жовтень 1943 р. вона працювала викладачем української мови та діловодства у Житомирському сільськогосподарському інституті та школі при ньому. У березні 1943 р. Ю. Мережинська очолила робочу групу вчителів, які уклали підручник з граматики й читанку для учнів третіх класів українських шкіл.

Наприкінці жовтня 1943 р., перед першим відвоюванням Житомира частинами РСЧА, Ю. Мережинська через Вінницю і Самбір виїхала до свого брата Леонтія Яковича Янчинського в польське місто Мишков. У Польщі вона перебувала до 6 березня 1945 р., коли як репатріантка разом із чоловіком була відправлена в Україну⁴¹. До Житомира подружжя Мережинських прибуло 4 квітня. А вже 11 квітня 1945 р. Олександр і Юлія Мережинські були заарештовані Управлінням НКДБ по Житомирській області⁴².

17 серпня 1945 р. військовим трибуналом військ НКВС Житомирської області О. Мережинський і Ю. Мережинська були засуджені строком на 10 років каторжних робіт із поразкою у правах на 5 років і конфіскацією усього особистого майна. О. Мережинський був звільнений із ВТТ 17 вересня 1954 р., а Ю. Мережинська — 19 березня 1955 р. Їх обох прокуратура Житомирської області реабілітувала 4 січня 1995 р.⁴³.

Діяльність Житомирського міського проводу ОУН(М) тривала до кінця листопада — початку грудня 1941 р. Саме тоді, після відзначення обома групами ОУН 20-ї річниці Базарської трагедії [розстрілу радянськими

військами Г. Котовського 359-ти учасників Другого зимового походу армії УНР. — І.К.], розпочалися масштабні репресії нацистів проти українських націоналістів. Ті члени міського осередку мельниківців, які залишилися живими, перейшли у глибоке підпілля або ж перервали свою організаційну діяльність. Тому кінцем 1941 р. датується припинення функціонування Житомирського міського проводу ОУН(М). Подальша діяльність мельниківців у Житомирі носила переважно індивідуальний характер, тому що центральні керівні структури міста після розгрому більше не були відновлені.

Проникнення членів ОУН(М) на територію міста Житомира і взагалі всієї області відбулося у другій половині липня 1941 р. На цій території вони повинні були виконувати поставлені перед ними Проводом завдання — активізувати громадсько-політичне життя українців, розбудовувати мережу адміністративних і культурно-освітніх закладів, залучаючи до цього процесу місцеве населення. Потрібно визнати, що виконати це завдання їм більшою мірою вдалося, оскільки у місті працювала українська адміністрація, було створено ряд культурно-освітніх закладів, видавалася газета «Українське Слово».

Ковальчук Иван (г. Киев)

Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX ст. Института истории Украины НАН Украины.

Становление и отдельные аспекты деятельности Житомирского городского провода ОУН(М) во второй половине 1941 года.

В статье исследуется вопрос проникновения мельниковской походной группы в Житомирскую область и создания нею житомирской городской ячейки. раскрыто структуру Житомирского городского провода. Отмечено участие жителей города и области в его работе. Указаны хронологические рамки существования городского провода, его персональный состав и причины упадка.

Ключевые слова: ОУН(М), Житомир, походная группа, городское управление, городской провод.

Ivan Kovalchuk (Kyiv)

Junior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Formation and some aspects of Zhytomyr City by the OUN(M) in the second half of 1941.

The article highlights the activities of the A. Melnyk OUN groups in Zhytomyr in the second half of 1941. In July 1941, representatives of OUN marching groups came to Zhytomyr region, they began the development of Ukrainian administrative and economic bodies, and cultural and educational institutions. However, since the end of 1941 the German government launched an offensive against any manifestations of national life.

Keywords: OUN(M), Zhytomyr, marching groups, Zhytomyr Municipal offices.

¹ Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г.М. Стародубець. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — С. 36; Дмитрук К. Безбатченки / К. Дмитрук. — Львів: Каменярь, 1974. — С. 192.

² Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: [монографія] / М.Л. Головка. — К.: Олан, 2004. — С. 405.

³ Верига В. Втрати ОУН у Другій світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї» / В. Верига. — [2-ге вид., випр.]. — Торонто: Новий шлях, 1991. — С. 64.

⁴ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: [збірник документів і матеріалів]. — Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда, 2001. — С. XVII.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 104. — Арк 6 зв.

⁶ Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Кн. 1 / Г.П. Мокрицький. — Житомир: Волинь, 2007. — С. 128, 559.

⁷ Костриця М.Ю. Велет духу. О. Ольжич і Житомирщина: історико-краєзнавчий нарис / М.Ю. Костриця, Р.Ю. Кондратюк. — Житомир, 1997. — С. 25.

⁸ Відейко М.Ю. Наукова спадщина Олега Ольжича / М.Ю. Відейко, С.І. Кот. — К.: Наш час, 2008. — С. 183.

⁹ Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А.М. Русначенко. — К.: Унів. вид-во «Пульсари, 2002. — С. 27.

¹⁰ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід / Я. Шумелда. — Львів: Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького, 1991. — С. 14.

¹¹ Магочій Павло-Роберт. Історія України / П.-Р. Магочій. — К.: Критика, 2007. — С. 537.

¹² Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / А.В. Кентій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 47.

¹³ ОУН–УПА на Сумщині. Т. 2 / [авт.-упоряд. Г.М. Іванушенко]. — Суми: Державний архів Сумської області, 2009. — С. 192.

¹⁴ Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — АУ СБУ ЖО). — Архівно-слідчі справи припиненого фонду (далі — п. ф.). — Спр. 30391. — Арк. 24.

¹⁵ Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: [монографія] / В.М. Жилюк. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — С. 32; Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни / Г. Полікарпенко. — [4-ге вид., доп.]. — Б. м., 1951. — С. 77.

¹⁶ Armstrong J. A. Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. — [3rd ed.]. — Colorado: Ukrainian academic Press, 1990. — P. 91.

¹⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 5. — Спр. 67420. Т. 1. — Арк. 79 зв.

¹⁸ Державний архів Житомирської області (далі — ДА Житомирської обл.). — Ф. Р-1151. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3; Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953) / С.А. Кокін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 6.

¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 48139. — Арк. 19.

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 931. — Арк. 146.

- ²¹ Там само. — Арк. 151.
- ²² Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941–1944 рр.) / В. Ковальчук. — Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2006. — С. 275.
- ²³ Кокін С.А. Вказана праця. — С. 6.
- ²⁴ АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 30121. — Арк. 26.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 931. — Арк. 151.
- ²⁶ АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 30338. — Арк. 115 зв.
- ²⁷ Українське державотворення. — С. 225.
- ²⁸ АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 29889. Т. 1. — Арк. 95; АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 28839. — Арк. 24.
- ²⁹ Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд: Базар. — К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. — С. 225.
- ³⁰ Держархів Житомирської обл. — Ф. П-1376. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 46.
- ³¹ Там само. — Спр. 3. — Арк. 12.
- ³² АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 28839. — Арк. 24.
- ³³ Українське Слово (Житомир). — 1941. — 11 вересня.
- ³⁴ Український Вісник (Берлін). — 1941. — 12 жовтня.
- ³⁵ Довідник з історії України. Т. 3: Р-Я / [За ред. : І.З. Підкови, Р.М. Шуста] — К.: Генеза, 1999. — С. 423.
- ³⁶ Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — АУ СБУ ЖО). — Архівно-слідчі справи основного фонду (далі — о. ф.). — Спр. 9711. — Арк. 17 зв.
- ³⁷ Там само. — Арк. 17 зв., 19–22.
- ³⁸ Там само. — Арк. 68–68 зв.
- ³⁹ АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 28839. — Арк. 14–21.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 29889. Т. 1. — Арк. 2–18.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 30338. — Арк. 92–162, 15.
- ⁴² Там само. — Арк. 14–15, 27–28 зв.
- ⁴³ Там само. — Арк. 230 зв., 282–283 зв., 285–286 зв.

Лаас Наталія (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

natalia.laas@gmail.com

УДК 94(477):01=111«1940/1960»

ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОКАЖЧИКАХ АНГЛОМОВНИХ ПРАЦЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано бібліографічні покажчики англomовної слов'язознавчої та радянсьознавчої літератури, видрукувані в англomовних країнах протягом другої половини ХХ ст. Зроблено спробу визначити місце, яке у них займали праці з історії України, зокрема ті, що стосуються пізньосталінського та хрущовського періодів.

Ключові слова: бібліографічні покажчики, англо-американська історіографія, повоєнна історія України.

Бібліографічний покажчик — це неодмінний елемент інструментарію дослідження будь-якого науковця. І молодий початківець, і досвідчений дослідник час від часу відчувають необхідність скористатися з допомоги бібліографічного довідника. Подібні видання забезпечують читача необхідним списком літератури з певної проблематики, допомагають відслідковувати нові книжки, формують цілісне уявлення про історію вивчення певного питання чи внесок окремих вчених до його дослідження. Врешті, бібліографічний покажчик — зазвичай перший крок до будь-якої історіографічної праці.

Становлення славістики та слов'язознавства у США, Канаді, Великобританії почалося у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Цей процес поступово набирив темпів, і вже оформлення славістичних студій у повноцінний самостійний напрям досліджень відбулося у другій половині ХХ ст. Напрацьований на той час матеріал потребував певної систематизації для зручності користування, відтак у 1920-ті роки з'являються бібліографічні покажчики славістичної літератури. Традиція постійного бібліографічного нотування праць з цієї тематики триває й до нашого часу.

Звичайно, бібліографія англomовних наукових праць із слов'язознавства — це тема окремого дослідження, яке навряд чи можливо здійснити в межах статті, тому ми свідомо обмежимося певними хронологічними і тематичними рамками. У нашій розвідці звернемо більшу увагу на історію України повоєнного часу, пізнього сталінізму і періоду

перебування при владі Микити Хрущова, у зарубіжній англomовній історіографії. Відповідно свідомо уникаємо аналізу тих бібліографічних матеріалів, які вийшли друком до 1945 р., а також тих, що своєю тематикою визначають «історію» загалом, оскільки в таких найзагальніших покажчиках можливість знайти хоч кілька праць з історії України мінімальна (виняток хіба що становлять окремі видання, авторами чи співавторами яких були дослідники українського походження).

Отже, мета нашого дослідження — охарактеризувати бібліографічні покажчики англomовної літератури як джерело до вивчення історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років у зарубіжній англomовній історіографії. Завдання дослідження: дати типологічний аналіз бібліографічних покажчиків; прослідкувати історію становлення бібліографічних славістичних студій в англomовних країнах у другій половині ХХ — початку ХХІ ст.; оцінити ступінь залучення наукових праць з історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років до різних бібліографічних довідників.

Джерелами для нашої розвідки були самі бібліографічні покажчики, що відповідали окресленим вище параметрам. Широко використовувалися також бібліографічні довідники бібліографічної літератури (т. зв. бібліографії другого порядку). Серед них слід відзначити досить ґрунтовну працю російських бібліографів М. Мамонтова і В. Антонова, у восьми розділах якої зведено всі бібліографічні посібники, видрукувані на європейських іноземних (відносно народів колишнього СРСР) мовах з ХVІІ ст. до 1991 р. включно як за кордоном, так і в колишньому Радянському Союзі, присвячені історії країн і народів у кордонах СРСР¹. У кінці книжки є індекс за прізвищами авторів, за назвами книжок та за видавничими серіями. Наразі це найповніше з відомих нам видань такого типу. Щодо історії України, то подібну бібліографічну роботу виконали Л. Вітрук, Ф. Максименко, В. Рябоконт на початку 1970-х років². У цій книжці зібрано бібліографічні покажчики 15 мовами, зокрема, й англійською, у яких міститься інформація щодо історії та культури України.

Порушена у цій статті проблема не стала предметом спеціальної історіографічної праці, хоч окремі її аспекти розроблялися вченими, знавцями української та англomовної бібліографії. Наприклад, Максим Бойко вивчав діяльність українських бібліографів за 1922–1982 рр. у праці «Українська бібліографія під час війни і миру» (1982), а в іншій своїй роботі дав загальний огляд історії української бібліографії³. На думку цього дослідника саме починаючи з 1946 р. в розвитку української бібліографії, зокрема, й поза межами України, почався новий етап. Особливо гостро для нього стояло питання низького рівня розвитку української бібліографії у діаспорі, причину чого він убачав у відсутності зацікавленого читача⁴.

Методи бібліографічного впорядкування славістичних колекцій в американських бібліотеках досліджували Мелвілл Раглс та Вацлав Мосецкий⁵. Окремі проблеми організації української та англомовної бібліографії окреслювали у своїх статтях Любомир Винар, Богдан Винар, Роман Верес, Дмитро Штогрин тощо.

Бібліографічні матеріали, використані під час дослідження, мають різноманітний характер. Вони різняться повнотою охоплення теми, хронологічними рамками, періодичністю, формою подання матеріалів тощо. Для подальшої зручності вважаємо за доцільне систематизувати ці матеріали за певними параметрами. Тут пропонуємо декілька можливих типів класифікації.

В основу першого блоку класифікації покладено особливості бібліографічного видання безвідносно до його змісту. За періодичністю англомовні покажчики виходили як періодичні та неперіодичні видання.

За зовнішньою формою виділимо: окреме монографічне бібліографічне дослідження; статтю у періодичному виданні чи збірнику наукових праць; фаховий бібліографічний журнал; серію (окремі видання книжкового формату, що виходили з певною періодичністю); спеціальний додаток до журналу, книжки тощо; списки рецензованих чи щойно отриманих видань, які друкуються у фахових журналах (під рубрикою «Publications Received» чи «Reviews»); прикнижкову та пристатейну бібліографію; інтернет-видання, інтерактивні бази, бібліографію на комп'ютерних носіях.

Інший блок класифікації ґрунтується на відмінностях структури бібліографічних видань, іншими словами, це ті критерії, якими керуються самі упорядники бібліографій при відборі літератури до покажчика. За географічно-територіальним принципом до покажчика могли включатися наукові праці, які стосувалися всіх слов'янських народів; Східної Європи; СРСР; Росії, України, чи іншої окремо взятої країни; окремих регіонів України.

За тематичним принципом: загальна історична тематика; певний історичний період; окрема проблема чи історична персоналія.

Відібрані до бібліографії матеріали за часом свого видання структуруються: надруковані протягом певного року; видані за чітко вказаний часовий проміжок; без вказування часового відтинку.

За зовнішньою формою включених до покажчика видань: бібліографія бібліографій; покажчик книжок і статей; покажчик змісту періодичних видань; покажчик захищених дисертацій; покажчик видань певної установи, наукового центру тощо; бібліографія праць вченого.

За мовним принципом: бібліографії праць, видрукованих лише англійською мовою; покажчики праць, видрукованих західними мовами, зокрема, й англійською.

Бібліографічна робота як складник західних слов'язознавчих досліджень пройшла складний шлях розвитку. З аматорських коротких списків літератури дослідників-ентузіастів бібліографія виросла до спеціалізованих наукових центрів і журналів, щорічних конференцій, у роботі яких беруть участь фахівці — провідні історики, бібліографи та бібліотекарі.

Повоєнні бібліографічні довідки щодо українознавчих студій на Заході з'явилися у 1950-ті роки у середовищі української діаспори. Чи не першою в цей час стала праця відомого українського бібліографа Євгена Пеленського «Україніка: Вибрана бібліографія про Україну західно-європейськими мовами», що вийшла 1948 р. в Мюнхені під час т. зв. «таборового періоду» української діаспорної науки, тобто до того, коли найголовніші українські наукові установи перебралися до Північної Америки. Автор зібрав близько 2,5 тис. позицій книжок і статей, серед іншого й англійською мовою, які стосувалися українознавства. Але бібліографія доведена лише до 1947 р. і практично не містила праць, написаних уже після війни. Ця та подібні їй праці дослідників українського походження, що виходили у перше повоєнне десятиліття, були невеликі за обсягом і вміщували більше матеріалів, написаних мовою українською, аніж англійською⁶. Такі бібліографії зрідка охоплювали значні часові чи тематичні відтинки, зазвичай вони були скомпоновані так, щоб допомогти зорієнтуватися досліднику в конкретній історичній проблемі.

Однак, українські бібліографи чудово розуміли нагальну необхідність подальшого розвитку бібліографічних студій, підвищення їх наукового рівня. У цей час відзначимо спроби організувати систематичний огляд публікацій на українську тематику. Наприклад, з 1954 р. при Українській Вільній Академії Наук у Канаді починає виходити серія «Бібліографія», у межах якої відбувався щорічний огляд українських друків у Канаді⁷. Подібною ініціативою відзначилася й Українська Академія Наук і Мистецтв у США, за підтримки якої з 1957 р. у Нью-Йорку виходив «Річник української бібліографії»⁸. Активну участь у його укладанні брав український бібліограф Осип Данко. З 1955 р. у Нью-Йорку почав виходити україномовний журнал бібліографії, критики та рецензій «Біблос»⁹.

У 1950-ті роки на стадії свого організаційного оформлення знаходилася й американська, канадська та британська славістика. Особливою мірою це стосується нового для англomовної історіографії напряму досліджень — історії Радянського Союзу (зокрема й радянської України). У цей час при західних університетах виникали численні спеціальні науково-дослідні центри вивчення історії та тогочасного стану радянського суспільства. Практично одночасно з інституційним оформленням радянології виходили бібліографічні підбірки, в яких узагальнювався науковий доробок у цій галузі західних істориків повоєнного часу.

Однією з перших таких праць була книжка Роберта Бірнса про американські публікації 1945–1957 рр. щодо Центрально-Східної Європи¹⁰. Однак у цьому покажчику Україну не згадано взагалі. Лише у розділі «Деякі спірні території» серед останніх натрапляємо на Буковину і Карпатську Україну, останню тут названо «Carpatho-Ukraine (Ruthenia)»¹¹. Укладач цієї роботи, Р. Бірнс, професор історії в університеті Індіани (Блумінгтон), був одним із співзасновників при цьому університеті Російського та Східноєвропейського інституту¹². Останній на довгий час залишався одним із провідних центрів бібліографічних досліджень праць із слов'янської тематики. З 1957 р. тут у межах «Слов'янської та східноєвропейської серії» започатковано видавництво найважливішого на Заході бібліографічного покажчика з слов'янознавства — «Американської бібліографії слов'янських та східноєвропейських досліджень» («The American bibliography of Slavic and East European studies»), що й дотепер вважається найфаховішим і найповнішим виданням у своїй галузі. Згідно засад укладачів початково до цього огляду видань включено праці американських дослідників за певний рік, видані у будь-якій країні¹³. Пізніше перелік публікацій розширено за рахунок праць авторів з інших англomовних країн. Відтак, бібліографія охопила всі англomовні дослідження, що виходили друком поза межами СРСР і Східної Європи. З 1967 р. серія друкувалася за підтримки Американської асоціації розвитку слов'янських студій¹⁴. З огляду на ґрунтовність дослідження «Американська бібліографія...» приділяла українській проблематиці значно більше уваги, порівняно з попередніми працями. Більше того, до роботи над окремими її випусками залучалися фахівці українського походження. Наприклад, при підготовці бібліографії за 1959 рік редактори користалися з допомоги Ярослава Рудницького та Юрія Фединського¹⁵. Ярослав Рудницький, окрім роботи над загальною славістичною бібліографією, додатково готував звіти для УВАН у межах уже згаданої нами серії «Бібліографія», писав численні бібліографічні роботи з вужчої українознавчої проблематики¹⁶.

Поступово в США налагоджувався постійний обмін інформацією про найновіші дослідження у галузі славістики та слов'янознавства. Долучались до нього й провідні американські бібліотеки, що завдяки щедрій фінансовій підтримці в 1940–1950-ті роки у кілька разів збільшили свої славістичні та радянологічні колекції. Найбільша серед цих установ — Бібліотека Конгресу США — з початку 1950-х років щомісячно друкувала список нових надходжень і придбань у цих галузях у випусках «East European Index», «Monthly Index of Russian Accessions» тощо¹⁷.

Новий етап у розвитку англomовної бібліографії слов'янознавства припав на 1960–1970-ті роки. У цей час у бібліографічній діяльності США та

Канади спостерігалось значне поживлення. Передусім, друкувалися численні, хоч і не завжди великі за обсягом, бібліографічні роботи істориків українського походження: Романа Вереса¹⁸, Любомира Винара¹⁹, Андрія Григоровича²⁰, Олександра Соколишина²¹, Дмитра Штогриня²². Бібліографічні дослідження розвивали Максим Бойко, Микола Кравчук, Василь Луців, Богдан Романенчук, Андрій Турчин тощо. Особливістю їх праць було те, що вони зосереджувалися, як правило, на українській тематиці й лише зрідка до своїх переліків долучали матеріали про інші національності Радянського Союзу. Деякі з цих досліджень укладені досить ретельно. Наприклад, до бібліографічної довідки Романа Вереса внесено не лише книжки і статті, а й невеличкі брошури, що ними зазвичай укладачі нехтували у вибраних бібліографіях²³.

Тоді ж окрім уже практикованих загальних оглядів з української проблематики з'являлися праці, присвячені окремим аспектам української історії: революції 1917–1920 рр.²⁴, українському націонал-комунізму²⁵, дисидентському рухові²⁶ тощо. Наприклад, лише з теми опозиції офіційному режимові радянської України були видрукувані бібліографічні роботи Джорджа Лібера, Анни Мостових, Лесі Джонс, Люби Пендзей тощо. Роман Верес, Василь Верига, Ярослав Рудницький, Андрій Фесенко та інші дослідники у цей час збирали матеріали щодо українських колекцій у бібліотеках Конгресу, Торонтського та Гарвардського університетів тощо²⁷.

У 1965 р. за редакції Пола Горецького вийшла ґрунтовна праця «Росія і Радянський Союз: Бібліографічний довідник публікацій західними мовами»²⁸. Більше 40 фахівців з різних галузей долучилися до її створення. Секцію загальних бібліографічних посібників уклали Пол Горецький разом з Робертом Аленом — обоє професійні бібліографи, співробітники Бібліотеки Конгресу США, що до того вже мали по кілька бібліографічних праць із славістичних та радянологічних студій²⁹. У розділі про національне питання у СРСР окрему уваги приділено українським студіям. Осип Данко та Іван Рудницький дали короткий анотований перелік з півсотні основних праць, що тією чи іншою мірою торкалися української проблематики, а серед своїх колег-попередників вони найвище оцінили бібліографії Євгена Пеленського та Юрія Лавриненка³⁰.

Окремо слід наголосити, що загалом англійські та американські бібліографи дуже зрідка займалися дослідженнями, які стосувалися лише України. У полі їх зору знаходилася уся Східна Європа, чи СРСР, чи слов'янські народи. Справа у тому, що на бібліографічні списки й довідники в цей час спостерігався значний читацький попит. З кожним роком у кілька разів зростала кількість учених, що своїх фахом обирали радянські та східноєвропейські студії. Радянологія на Заході знаходилася

на піку наукової і суспільної популярності. Відповідно з небаченою раніше швидкістю збільшувалася кількість публікацій про СРСР. Це, звичайно, потребувало й інтенсифікації бібліографічної роботи, щоб мати змогу фіксувати всі нові видання та інформувати наукову спільноту про їх появу. Особливо актуальною стала бібліографічна робота для молодих спеціалістів у цій галузі: для них бібліографічні покажчики зазвичай ставали першим кроком у їх власному науковому дослідженні.

У результаті, у кінці 1960-х — на початку 1970-х років, остаточно утвердилася фахова бібліографія славистики та радянології. Це відбулося зі створенням професійних об'єднань спеціалістів-бібліографів, спеціальних періодичних видань і наукових інституцій, які більшу частину свого часу віддавали саме бібліографічній роботі.

У Сполучених Штатах поштовхом до цього став підписаний 1972 р. закон, відомий як «Educational Amendment», згідно якого США на офіційному рівні визнавалися багатокультурним суспільством. Більше того, уряд пішов не лише на визнання кожної етнічної групи як повноцінного складника американської нації, але й підтримав дослідження етнічного культурного різноманіття. З цією метою ініціювалася спеціальна програма вивчення етнічної спадщини. Одним із закладів, на які покладалася ця місія, став Кентський університет³¹. Тут 1971 р. український історик Любомир Винар створив Центр з дослідження етнічних публікацій і культурних інституцій³².

Одним з головних напрямків діяльності Центру було визначено підготовку бібліографічних покажчиків, посібників, довідників щодо джерел, друкованої літератури, бібліотечних фондів, наукових закладів, які займалися вивченням різних етнічних груп³³. З огляду на українське походження самого Л. Винара українська історія посіла належне місце у цих бібліографічних студіях. За кілька років співробітники Центру відчували нагальну потребу в створенні власного періодичного видання. За їхньої ініціативи 1980 р. вийшов перший номер «Етнічного форуму» — бюлетеню про етнічні дослідження та етнічну бібліографію. Видання користувалося надзвичайною популярністю, відтак уже від весни 1982 р. з «бюлетеня» перетворилося на повноправний «журнал». До його редколегії входили знані на Заході українознавці: Всеволод Ісаїв, Мішель Пап, Дмитро Штогрин³⁴.

Зайве говорити, що неабияку роль у розвитку бібліографічних студій, зокрема і з української тематики, відігравав Любомир Винар. Залишаючись директором Центру протягом двадцяти п'яти років, він виявив, за оцінкою А. Жуковського, феноменальні науково-організаційні здібності: за його безпосередньої участі зарубіжна українська бібліографія від напіваматорського захоплення вийшла на професійний науковий рівень³⁵.

Іншим осередком української бібліографії стало місто Чикаго. Тут зусиллями Романа Вереса активізували свою роботу співробітники Українського бібліографічно-довідкового центру. Спочатку цей центр був складовою частиною Товариства українських бібліотекарів Америки (ТУБА) і містився у Нью-Йорку. У 1971 р. його перенесли до Українського музею у Чикаго, а вже з 1973 р. він став самостійною установою³⁶. Його організатори поставили перед собою досить амбітну мету: створити спеціалізовану колекцію бібліографічних, довідкових видань, а також зведений каталог україніки в американських та канадських бібліотеках³⁷. Співробітники центру видавали також дві бібліографічні серії. До «Покажчика українських друків у збірниках, опублікованих поза «залізною завісою»» («Index of Ukrainian Essays in Collections Published Outside of the Iron Curtain») включалися статті, що друкувалися передусім в українській періодиці, збірниках і календарях. Станом на 1976 р. «Покажчик...» охоплював 1951–1973 рр. Окрім того чикагським центром видавалися книжки, що виходили у межах «Української реферативної серії»³⁸.

Окремі українські бібліографічні проекти на Заході загалом мали вузьке фахове спрямування. Наприклад, регіональною проблематикою займався Осередок бібліографії Волині (Блумінгтон, Індіана), найактивнішими членами якого були Максим Бойко та Степан Радіон³⁹.

Швидкий розвиток бібліографічних досліджень слов'янознавчих студій відбувався у той час і в Європі. Насамперед це виявилось у заснуванні кількох спеціалізованих періодичних видань. Своєрідним відповідником американського «Етнічного форуму» у Великобританії став «Соланус», міжнародний журнал російських і східноєвропейських бібліографічних, бібліотекознавчих та видавничий студій. Окрім того, європейська бібліографія спромоглася на інше значне видання: з 1977 р. започатковано серію щорічних бібліографічних оглядів, подібно до тієї, яка з 1956 р. виходила у США. Новозаснована «Європейська бібліографія радянських, східноєвропейських та славістичних студій»⁴⁰ об'єднала вже існуючі бібліографічні огляди: «Радянські, східноєвропейські та слов'янські дослідження у Британії» (Глазго, Інститут радянських та східноєвропейських досліджень) та «Праці й публікацій французькою мовою про Росію і СРСР» (щорічно друкувалися у французькому журналі «Cahiers du monde russe et soviétique»)⁴¹. «Європейська бібліографія...» охоплювала всі видання, опубліковані у європейських країнах, однак, за оцінками фахівців, усе ж залишалася менш докладною, ніж американський щорічник⁴². Слід зазначити, що корисним додатком до цих фундаментальних періодичних серій можуть слугувати «Канадські публікації про Радянський Союз і Східну Європу» за редакції Дж. Макінтоша, на щорічну публікацію яких натрапляємо у журналі «Canadian Slavonic Papers»⁴³.

Тенденція професіоналізації бібліографії була характерна і для вчених з української діаспори. З 1971 р. Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Тараса Шевченка, ТУБА та Товариство українських книголюбів почали видання бібліографічного щоквартальника «Українська книга»⁴⁴. Редакція у складі Богдана Романенчука, Василя Лева, Миколи Кравчука сподівалася, що це видання стане «фаховим журналом бібліографії й книгознавства, із завданням пропагувати українську книжку, публікувати різного рода українську й українознавчу бібліографію... відомості про українські бібліотеки й збірки україніки, а також рецензії й огляди нових книжок...»⁴⁵. Хоч видання загалом україномовне, однак час від часу тут з'являлися цікаві матеріали про діяльність українських бібліографів та бібліографічних організацій у США, рецензії на англomовні бібліографічні видання тощо.

Дієвим засобом обліку нових публікацій та ознайомлення із джерельною базою україніки були повідомлення про доступні для ужитку фонди, славістичні колекції тієї чи іншої бібліотеки⁴⁶. У тому ж «Соланусі» періодично виходили статті, автори яких детально аналізували бібліотечні фонди Великобританії, зокрема, університетів Глазго, Единбурга, Лідса, Національної бібліотеки Шотландії, Британської бібліотеки політичних і економічних наук тощо, щодо наявності у них матеріалів з історії Росії, СРСР чи Східної Європи. Щодо бібліотек США, то узагальнену довідку про російські та східноєвропейські публікації дали М. Раглс і В. Мостецкі⁴⁷. Матеріали в західноєвропейських архівах і бібліотеках описав Ричард Леванскі⁴⁸. У своєму довіднику він подав контактну інформацію про бібліотеки, проаналізував бібліографічні покажчики до зібрань славістики кожної бібліотеки та дав загальну бібліографію бібліотечних описів щодо більш ніж тисячі колекцій у 22 країнах.

Однак ті значні колекції, що їх у своїх бібліотеках зосередили провідні університети, зазвичай потребували детальнішого дослідження. З 1970-х років науковці почали оприлюднювати свої праці щодо фондів окремих західних бібліотек. Наприклад, масштабне дослідження подібного типу здійснювалося у Гарвардському університеті. Тут з 1970 р. започатковано публікацію бібліотечного каталогу матеріалів славістичної колекції. Це видання нараховувало чотири томи загальною кількістю понад 2600 сторінок. У другій половині 1970-х подібний довідник вийшов щодо власне української колекції⁴⁹.

Відносно новим явищем для західної славістичної бібліографії стали дослідження, у яких пропонувалися переліки захищених докторських дисертацій з певної тематики. Звісно, для бібліографії загалом такі покажчики не були новиною. Періодичне оприлюднення списку дисертацій

та анотацій до них почалось у США із 1930-х років із появою «Dissertation Abstracts International». Однак славістика як відносно нова галузь у західній науці до того часу не мала особливої потреби у тематичній систематизації таких робіт. Невпинне зростання захищених дисертацій щодо Росії та СРСР в американських та британських університетах спостерігається лише з 1950 р.⁵⁰

У США перші спроби систематизувати корпус дисертаційних досліджень, здійснених у Сполучених Штатах, Великобританії та Канаді, зробив Єже Доссік. Автор двох монографій та численних статей з цієї тематики, він уклав докладний список дисертацій, навівши відомості про кожного автора, назву, рік і місце захисту, додав до кожної позиції коротку анотацію, перелік дисертацій дотичної тематики зі списком рекомендованої літератури. У своїх дослідженнях Є. Доссік, окрім іншого, подав статистичні підрахунки кількісного розподілу дисертаційних робіт за тематикою, динаміки захисту в різні періоди, відсоткового співвідношення між різними університетами, кореляції між статтю вченого й тематикою його роботи тощо⁵¹. З 1961 р. отримані дані Доссік щорічно оновлював у грудневих випусках журналу «Slavic Review».

Доссіковим візаві у Великобританії був бібліограф Джон Сімонс, який вивчав подані протягом 1907–1966 рр. до захисту в британські університети дисертації з слов'язнознавчих студій.

Протягом багатьох років відслідковували українознавчі дисертації, написані англійською мовою, Любомир і Богдан Винари, періодично оприлюднюючи дані за різні періоди⁵². Цією ж бібліографічною проблемою цікавився Осип Данко. До підготовленого ним переліку ввійшли західноєвропейські та американські дисертації з українознавчої тематики, захищені протягом 1945–1960 рр. Роботи з подібної тематики свого часу опублікували українські вчені М. Богатюк, О. Горбач і Ф. Свиріпа⁵³.

Друга половина 1970-х — 1990-ті роки — своєрідний апогей розвитку славістичної бібліографії. Оскільки за попередній період сформувалися наукові бібліографічні інституції, до них було підібрано фаховий персонал, виховано покоління спеціалістів-бібліографів, то відповідно у цей час спостерігалось значне збільшення кількості бібліографічних досліджень стосовно Росії, СРСР, Східної Європи⁵⁴. За формою вони зазвичай продовжували попередні розробки: монографії, періодичні серії, бібліографічні звіти тощо. Традиційним залишався й практикований на Заході регіональний підхід до відбору матеріалу, коли до бібліографічного покажчика включалася література з усіх галузей (не лише історії), які мали стосунок до обраного регіону.

Помітним явищем, передусім завдяки різноманітності славістичних публікацій у західній науці, стала поява тематичних підбірок з певного

відносно вузького питання: життєвий та творчий шлях історичного діяча, окремі суспільні рухи, мистецькі течії тощо. З іншого боку, збільшувалась кількість покажчиків, які стосувались не слов'янського регіону загалом, а лише окремої держави, а то навіть і місцевості у межах однієї країни. Оскільки вже існувала значна кількість самих бібліографічних покажчиків, то у 1990-ті роки цілком узвичаєним явищем стало укладання бібліографій другого порядку, тобто довідників бібліографічних видань.

У 1970–1980-ті роки одним з найавторитетніших дослідників славістичної бібліографії був учений українського походження Степан Горак. За його ініціативи засновано Асоціацію з вивчення національностей СРСР і Східної Європи. Довгий час він був її головою, а також редактором її періодичного видання «Nationalities Papers». У співпраці з видавництвом «Libraries Unlimited» Степан Горак видав значну кількість бібліографічних праць. Найзначніший його проект — бібліографія англомовних публікацій про Росію, СРСР і Східну Європу за 1964–1985 рр. Вона виходила трьома частинами, кожна з яких була структурована за тематичним принципом і включала найважливіші публікації за певний період, супроводжувані авторською анотацією⁵⁵. У вступному слові до першої частини Степан Горак відзначав збільшення кількості публікацій, що стосувались СРСР і Східної Європи. Однак переважну частину з них фіксовано у покажчиках і щорічних бібліографіях, натомість після праць Пола Горецького в 1960-х роках не було здійснено жодної спроби їх загального огляду. Започаткувавши свій бібліографічний проект, С. Горак поставив завдання заповнити нішу в цій галузі⁵⁶. Серед інших його праць був «Довідник до вивчення радянських національностей: неросійські народи СРСР»⁵⁷. У ньому автор наголошував на нагальній необхідності інтенсивних досліджень різних народів Радянського Союзу, пророкуючи загострення національних проблем, що з ними справді доведеться мати справу радянському керівництву вже за кілька років. Розділ з української проблематики для цього посібника готував Кенет Фармер, дослідник українського націоналізму. У виданні читачу запропоновано не лише анотований перелік найважливіших видань щодо історії кожної національності, але й короткий нарис вивчення їх історії на Заході, список та адреси наукових установ і журналів, що зацікавлені в розвитку таких студій. Маємо відзначити, що укладачі особливу увагу приділили предметній бібліографії до кожного розділу.

Хронологічно продовженням проекту Степана Горак стали бібліографічні видання Роберта Бьоргера і Гелен Саліван⁵⁸. Свої покажчики автори довели до 1999 р., практично не змінивши критеріїв відбору матеріалу: в колі їхньої уваги продовжували залишатися англомовні праці про Росію, Радянський Союз, Східну Європу. Покажчики були добре анотовані, супроводжувалися цитатами з фахових рецензій⁵⁹.

Тогочасні англійські бібліографічні дослідження були менш масштабними. 1992 р. побачило світ два бібліографічних видання: Р. Пірсона і Т. Конн⁶⁰. Однак у жодному з них укладачі вже не ставили за мету охопити всі публікації з проблеми, та й навряд чи це було би можливо за такої кількості існуючих друкованих праць. Натомість автори стверджували, що створюють свої бібліографії як посібники для початківців: студентів, пошукачів, спеціалістів з інших галузей, що тією чи іншою мірою залучені до славистичних студій⁶¹. Наприклад, у «Довіднику радянологічний студій» за редакції Тані Конн автори окремих тематичних розділів не лише анотували видання, а й коментували їх щодо доцільності використання у подальших дослідженнях. Англійські дослідники також продовжували аналізувати захищені у британських університетах слов'янознавчі дисертації, описувати бібліотечні фонди, документи та рукописи, що на них міг покладатися дослідник, який вирішить вивчати колишній Радянський Союз чи Східну Європу.

Покажчики з української проблематики у західній славистиці цього періоду займали особливе місце. Значно збільшувалася їх кількість, зростала наповненість матеріалом, урізноманітнювалася тематика. Й до сьогодні найфундаментальнішими покажчиками англomовної літератури, в яких досліджується Україна, залишаються дві праці Богдана Винара⁶². Дослідження, включені до цих покажчиків, згруповано за тематичним принципом: загальні роботи, праці з економіки, політології, історії, культури, освіти, літератури тощо. До своїх бібліографій Б. Винар включив монографії, опубліковані та неопубліковані дисертації, збірники, брошури, окремі статті. Загалом у першій своїй роботі автор запропонував більше тисячі позицій, до кожної з яких написано розлогу анотацію з урахуванням зауважень попередніх рецензентів. Відзначимо, що окрім анотації, Богдан Винар долучив також кілька посилань на праці подібної тематики та список рецензій на анотовану книжку. Загалом, видання справляє враження своєю фаховістю та докладністю відібраного матеріалу.

У 1990-ті роки спостерігалось певне подрібнення, звуження тематики бібліографій: почали виходити бібліографічні праці, зосереджені на окремих історичних проблемах чи регіонах. Наприклад, історик Павло Магочій уклав кілька бібліографій, що стосувалися не всієї України, а лише західної її частини. Серед його праць — історичний нарис і бібліографічний посібник щодо Галичини⁶³, анотований бібліографічний покажчик праць у галузі карпато-русинських студій і каталог доступних матеріалів з цієї тематики у Гарварді⁶⁴. Особливу увагу дослідники-бібліографи звертали на біографічні дослідження⁶⁵, розвиток архівної справи в Україні⁶⁶, долю переміщених осіб⁶⁷, Чорнобильську катастрофу⁶⁸, історію української літератури⁶⁹ тощо.

Поступово дослідження англомовної славістичної бібліографії виходили за межі США, Великобританії чи Канади. Останнім часом почали з'являтися праці, в яких дослідники запропонували відомості про ті чи інші славістичні колекції в інших країнах. Українознавця, зокрема, можуть зацікавити праці про українські матеріали в пражській Слов'янській бібліотеці чи японському університеті Хоккайдо, бібліографічні покажчики до яких з'явилися у 1990-х роках⁷⁰.

Врешті, важливу частину бібліографічних матеріалів становлять покажчики змісту певних журналів або видань наукових установ. Укладені або доопрацьовані українськими бібліографами, вони дають достатню повну уяву про такі важливі у контексті англомовної та діаспорної україністики видання, як: «Harvard Ukrainian Studies», «Український історик», «Сучасність», «Визвольний шлях», публікації Наукового Товариства імені Тараса Шевченка тощо⁷¹.

З кінця 1990-х років бібліографія як наукова галузь переживає справжню революцію. Розробка та масове використання комп'ютерних технологій, створення мережі Інтернету виводять бібліографічну науку на новий рівень розвитку. Відтоді можемо говорити вже про два головних типи бібліографічних покажчиків: друковані та електронні⁷². Комп'ютерні бази даних починають активно створюватися саме у 1990-х роках. Всі провідні бібліотеки дублюють друковану бібліографічну інформацію на електронних носіях. Деякі, найновіші видання, взагалі мають лише електронний варіант. Пошукові системи мережі Інтернету дозволяють формувати користувачу власні бібліографічні бази даних за обраними параметрами. Проте, друковані бібліографічні покажчики не втрачають свого значення, залишаються дієвим засобом пошуку літератури, особливо давнішої, яка ще не встигла набути електронного вигляду.

У західних славістичних студіях тенденція до використання електронних бібліографій цілком виразна. Згадувані вище періодичні серії «Американська бібліографія...» та «Європейська бібліографія...» перетворилися винятково на електронні ресурси без паперових відповідників⁷³. Для користувачів стали доступними он-лайн каталоги провідних бібліотек світу. У вільному доступі у мережі Інтернет знаходяться також покажчики змісту славістичних журналів, друковані у них рецензії та анотації. Частина раніше друкованих довідників із слов'янознавства подано і в електронному вигляді⁷⁴.

Щодо українознавчих студій, то, наприклад, політолог Тарас Кузьо постійно оновлює бібліографію з української тематики на своєму персональному сайті⁷⁵. «Український список» Домініка Ареля — електронне видання українських новин та результатів зарубіжних досліджень України — містить рубрику «бібліографія»⁷⁶. Це видання можна отримувати за

вільною інтернет-розсилкою. Тут названо лише невелику частку доступних на сьогодні електронних ресурсів бібліографічного профілю, вичерпний перелік яких потребував би окремого об'ємного дослідження.

Пошук праць з історії України всього радянського періоду, зокрема, і другої половини 1940-х — середини 1960-х років у покажчиках англomовної літератури має свої особливості. Перше, що дослідник має враховувати, — це специфіку вживання географічної та історичної термінології в історіографії США, Канади, Великобританії. Справа у тому, що під впливом російських еміграційних істориків в англomовній історіографії утвердилася традиція вважати українську проблематику частиною російської історії. Відтак, для англomовних праць характерна певна термінологічна плутанина. Свого часу ще Роман Смаль-Стоцький помітив цю особливість. За його підрахунками, в англomовних працях терміни «Росія» та «російський» мають принаймні 16 різних значень. Для нас тут цікаві ті з них, що стосуються Радянського Союзу. Отже, за спостереженнями Р. Смаль-Стоцького, американський автор під термінами «Росія» та «російський» може мати на увазі: радянську сферу впливу, країни-сателіти СРСР; власне Радянський Союз; РРСФР, як складник СРСР; етнографічну російську територію; російськомовні регіони⁷⁷.

Принаймні в чотирьох з цих п'яти випадків у такій книжці цілком можливо, що мова може йти про Україну, але визначити це із заголовку праці, який зазвичай і пропонується у бібліографічному покажчику, практично неможливо. Не можна цілком покладатися й на анотації у покажчиках, оскільки, як правило, вони короткі та не відображають всього змісту книжки⁷⁸. Пошук україністики у таких покажчиках — досить складне завдання, оскільки читач повинен переглянути літературу не лише у розділі «Україна», а й не оминати щонайменше «СРСР» та «Росію»⁷⁹.

Інша відмітна риса роботи з бібліографічними довідниками пов'язана з організаційними особливостями англо-американської науки, для якої характерними є т. зв. «area studies», тобто регіональні дослідження. Такі дослідження містять у собі різноманітні теми, починаючи від історії, соціології і політології до музикознавства і театрального мистецтва. Підставовий критерій — аби ці дослідження стосувалися певного регіону. Як правило, англomовні бібліографічні покажчики беруть за основу структуру саме таких «регіональних студій», тобто загальний принцип групування матеріалу — за темами, а не за хронологічними періодами. Відтак, історичні праці займають лише частку від загальної кількості літератури, пропонованої у покажчику. Однак, ніколи немає певності, що потрібна книжка опиниться саме у розділі «Історія», а не, наприклад, «Національне питання» чи «Економіка». Для досліджуваного нами

періоду це тим більш важливо, тому що на час видання покажчика проблеми 1940–1960-х років цілком могли вважатися не «історичними», а цілком «сучасними» і належати до сфери зацікавлень політологів, соціологів чи економістів.

Зважаючи на всі ці особливості, під час пошуку літератури щодо України в англomовній бібліографії надійніше керуватися не змістом до бібліографії, а предметним покажчиком у кінці книжки, укладати який вважається нормою у такого типу виданнях. Якщо покажчик відсутній, то можна скористатися з підказок у підрозділі, в якому виділено певну українську проблематику. У кінці такого підрозділу перераховуються номери позицій з інших розділів, що стосуються подібної теми.

Один з найдокладніших описів англomовної літератури щодо України можна знайти у щорічній «Американській бібліографії слов'янських та східноєвропейських досліджень». При підготовці цієї статті були опрацьовані покажчики за наступні роки: 1959–1963, 1978–1984, 1986–1993⁸⁰. На жаль, інші випуски для нас залишилися недоступними, однак вважаємо, що й вивчені матеріали дозволяють прослідкувати певні тенденції і виявити характерні риси цієї бібліографічної серії у висвітленні історії України. Рубрики у книжці побудовано за тематичним принципом. Праці щодо української історії періоду другої половини 1940-х — середини 1960-х років потрібно шукати не лише під рубрикою «Історія». Укладачі долучали їх до інших розділів, вибір яких залежав від теми конкретної праці. У деяких розділах (наприклад, «Уряд, закон, політика», «Економіка й іноземна торгівля», «Історія» тощо) матеріали щодо України вміщено під окремою рубрикою, в інших — вони знаходяться у загальніших секціях. Перевагою «Американської бібліографії...» є те, що, окрім монографій з української тематики, при її підготовці постійно реферувалися українознавчі періодичні видання: «Journal of Ukrainian Studies», «The Ukrainian Quarterly», «Harvard Ukrainian Studies», «Український історик», «Сучасність» тощо⁸¹.

У «Європейській бібліографії радянських, східноєвропейських та слов'янських досліджень» праці з історії України знайти значно складніше: тут немає окремого підзаголовку щодо України чи українців, та й покажчик за прізвищем автора та назвою книжки примусить добряче попрацювати, щоб зробити тематичну або хронологічну підбірку праць, що можуть зацікавити читача⁸².

Найповнішими виданнями, що стосуються лише української тематики, є два покажчика Богдана Винара⁸³. Найважливіші праці з історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років можна знайти у підрозділах «Україна» (розділ «Економіка»), «Освіта в Радянській Україні» (розділ «Освіта і культура»), «Сучасна Україна», «Радянський Союз і

національні проблеми», «Дисидентський рух», «Радянський період» (розділ «Історія і політологія»), «Церква в Радянському Союзі» (розділ «Релігія») ⁸⁴; «Загальні роботи» (розділ «Економіка»), «Радянська Україна», «Національна політика і націоналізм» (розділ «Історія і політологія»), «Українська радянська література», «Окремі автори» (розділ «Література»), «Католицька церква» (розділ «Релігія») ⁸⁵. До того ж у кінці книжки є предметний покажчик, за яким легко відшукати потрібну літературу з цієї теми.

Корисним доповненням до праць Б. Винара можуть слугувати роботи Пола Горецького та Степана Горака. Хоч і не такі вичерпні за обсягом, вони все ж пропонують окремі цікаві зауваження та коментарі до англomовних книжок з історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років. У П. Горецького основні відомості про Україну вміщені у розділі «Нації, цивілізації і політика» (підрозділ «Україніка»). Прикро, однак, що роботи з історії радянської України тут окремим блоком не виділяються ⁸⁶. У довідниках С. Горака україніку винесено до окремої рубрики у підрозділі «Неросійські республіки, євреї та інші» ⁸⁷. Саме там і слід шукати праці, присвячені повоєнній Україні. Загалом, як бачимо на прикладі робіт П. Горецького та С. Горака, у довідниках загальнішого типу українське питання у тій чи іншій мірі відноситься укладачами до національної проблематики регіону Східної Європи. Саме у таких розділах і сконцентровано більшість праць з історії України, хоча це, звичайно, не виключає того, що частина з них розпорошена по іншим, переважно тематичним, підрозділам.

Не зважаючи на свою очевидну застарілість — як пам'ятаємо, праця вийшла на початку 1960-х років — та певні технічні помилки, все ще корисним залишається покажчик Романа Вереса ⁸⁸. З огляду на період, що нас цікавить, у роботі охоплено лише праці другої половини 1940-х — 1950-х років, серед них є монографії та збірки праць, а також велика кількість статей у періодичній літературі. У розділі «Україна та інші держави» виділено окремий підзаголовок «Україна під радянським управлінням», де й можна знайти основні позиції з цікавої для нас теми. Окремі праці на історико-релігійну тематику знаходяться у параграфі «Українська церква під радянським пануванням» (розділ «Українська культура») ⁸⁹.

Недослідженою в англomовній бібліографії залишилася тема джерельної бази з історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років. Наприклад, Патриція Грімстед у своєму довіднику бібліографічних покажчиків до архівних джерел з історії СРСР вводить окремий тематичний розділ «Джерела з 1917 до сучасності», однак, судячи з його змісту, станом на 1988 рік не існувало жодної англomовної роботи, яка би

спеціально описувала джерельну базу повоєнної України⁹⁰. Навмисне до цієї теми не звертаються і автори робіт про славистичні та українознавчі колекції різних бібліотек. У загальних працях подано лише короткий перелік бібліотек з найбільшими українськими фондами: серед них називають Бібліотеку Конгресу США, бібліотеки Колумбійського, Гарвардського університетів, Гуверівського інституту війни і миру тощо⁹¹. Хоч ці дані вже дещо застарілі, однак вони дають певну уяву про історію формування українознавчих колекцій у цих закладах.

Павло Магочій розглядав праці, що стосуються історії Галичини⁹². На думку автора, література про повоєнну Галичину складається з робіт, які групуються навколо двох головних тем: проблеми УПА та трансформації галицького суспільства після приєднання до УРСР. Роботи про український націоналістичний рух написані переважно нефахівцями, хоч значна їх частина видрукувана на Заході. Що ж до суспільних трансформацій Галичини, то тут автор відмічає катастрофічну нестачу досліджень, винятком хіба можуть слугувати деякі праці Ярослава Білінського та Романа Шпорлюка.

На окрему увагу заслуговують покажчики, присвячені не всій історії повоєнної України, а лише окремим її проблемам та питанням. Наприклад, до таких належить бібліографія Джорджа Лібера та Анни Мостових про дисидентський рух і релігійно-культурний нонконформізм в Українській РСР у 1955–1975 рр. До праці включено матеріали українською, англійською, російською мовами, що у свій час були опубліковані на Заході, всього 1242 позиції, серед них як першоджерела, так і критична література⁹³. Більшість англійських досліджень з історії дисидентського руху в Україні подано у розділах «Історія і політика», «Релігія», «Література», серед іншого згадано праці Ярослава Білінського, Богдана Боцюркова, Роберта Конквеста, Константина Савчука, Браєна Сілвера, Василя Чапленка тощо⁹⁴.

Найкраще уявлення про дисертації з української тематики, написані англійською мовою і захищені в США, Канаді, Великобританії, як уже згадувалося, дають роботи Богдана Винара⁹⁵. Перше таке дослідження він здійснив 1979 р.⁹⁶, значною мірою доповнивши ці результати через десять років⁹⁷. Початково Винар нараховував 235 дисертацій з української тематики⁹⁸, потім збільшив їх кількість до 356 (з врахуванням не лише захищених робіт за минулі десять років, але й за рахунок перегляду змісту вже раніше фіксованих дисертацій)⁹⁹. Учений доводить статистично тенденцію постійного збільшення кількості українознавчих дисертацій, а також указує на фактичні помилки попередніх дослідників цієї проблеми. Покажчики поділено за тематичним критерієм, що, на думку автора, дозволяло виявити, якими важливими темами легковажила англо-

мовна історіографія. Судячи з назв дисертацій, найрозробленішими темами історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років можна вважати економічні проблеми України, її політичне становище, національні відносини у країні — з кожної теми захищено принаймні по три дисертації. Однак найпопулярнішою була національна проблематика. З національним питанням у повоєнній Україні пов'язані роботи Базіля Дмитришина, Дональда Фармера, Кенета Фармера, Нейла Мартіна, Александра Мотиля, Енн Раппопорт та інших дослідників. Хоч як це дивно, але поза увагою вчених залишилися такі важливі соціальні проблеми, як релігійне життя чи, наприклад, культурний розвиток тогочасної України.

Якщо керуватись покажчиком змісту видрукуваних статей, то не так уже й багато уваги історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років приділяли «Harvard Ukrainian Studies». Переважна частина таких матеріалів — це рецензії на роботи, що вийшли у цей час на Заході. Дещо більше досліджень із цієї теми в «Українському історичному», який попри свою україномовність інколи друкував матеріали й англійською¹⁰⁰ з історії повоєнної України, серед них, наприклад, статті Ярослава Білінського, Богдана Боцюркова, Деніса Дана тощо, а також численні рецензії на видання їх американських і британських колег¹⁰¹. У журналі «Сучасність» матеріали англomовних дослідників і рецензії на їхні праці знаходимо в рубриках «Суспільство. Історія. Політика. Економіка» та «Рецензії. Критика. Бібліографія». Найбільше цих публікацій за 1960–1970-ті роки: автори цього видання зазвичай писали статті про сучасні їм події.

В окремих довідниках, попри їх значення для зарубіжної україніки загалом, англomовних матеріалів з історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років знаходимо небагато. Серед таких, наприклад, покажчик до видань Наукового товариства ім. Тараса Шевченка¹⁰² та робота П. Магочія про русинські студії¹⁰³ тощо. За окремими винятками, небагато англomовних праць залучено до більшості покажчиків, які уклалися українськими діаспорними вченими, особливо у перші повоєнні десятиліття. Свою увагу вони зосереджували переважно на україномовній літературі. Наприклад, у статті Марти Олиник щодо творчості Ліни Костенко з англomовного лише кілька критичних статей та три переклади праць поетеси¹⁰⁴. Водночас, почасти нехтували українською проблематикою в англomовній літературі й вчені-неукраїнці.

Загалом, історія України другої половини 1940-х — середини 1960-х років у зарубіжній англomовній бібліографії репрезентована більш-менш повно. Найбільше таких матеріалів знаходимо щодо її політичної та економічної історії, дисидентського руху, національних проблем у республіці, менше представлена соціально-культурна проблематика, дже-

рельна база та історіографія проблеми. Але очевидним недоліком західних бібліографій є розпорошеність зібраного у них матеріалу щодо певного хронологічного періоду поміж тематичними розділами, оскільки укладачі орієнтувалися лише на тематичний принцип групування літератури. Вочевидь, західній бібліографії бракує окремого бібліографічного довідника, в якому було би зібрано всі англомовні роботи щодо історії України другої половини 1940-х — середини 1960-х років.

Лаас Наталія (з. Київ)

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века Института истории Украины НАН Украины.

natalia.laas@gmail.com

История советской Украины в библиографических указателях англоязычных работ второй половины XX века.

В статье анализируются библиографические указатели англоязычной славяноведческой и советологической литературы, опубликованные в англоязычных странах во второй половине XX века. Сделана попытка охарактеризовать положение, которое в них занимала история Советской Украины, особенно ее позднесталинский и хрущевский периоды.

Ключевые слова: библиографические указатели, англо-американская историография, история Украины послевоенного периода.

Natalia Laas (Kyiv)

Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

History of Soviet Ukraine in bibliographic guides to the English-language publications in the second half of the 20th century.

In the article, the bibliographic guides to the English-language publications in Slavic, East European and Soviet Studies that were published in the second half of the 20th century are analyzed. The special attention is given to history of Ukraine from the second half of the 1940s till the mid-1960s as a particular subject in those guides.

Keywords: bibliographic guides, Anglo-American historiography, history of post-war Ukraine.

¹ Мамонтов М.А., Антонов В.В. История СССР: Материалы для библиографии иностранной библиографии (1699–1991 гг.). — СПб: Российская национальная библиотека, 1997. — 392 с.

² Бібліографія зарубіжних видань з історії Української РСР: Бібліографічний покажчик / Укл. Л.Д. Вітрук, Ф.П. Максименко, В.М. Рябоконт. — К.: Наукова думка, 1971. — 198 с.

³ Бойко М. Историчними шляхами української бібліографії. — Bloomington: Krotiuk Maria, published, Volhynian bibliographic center, 1984. — 161 с.

⁴ Ibid. — P. 129–131. Докладніше про цю та інші роботи М. Бойка див.: Бойко М. Роки карбовані друком: 1949–1989: Бібліографія. — Блумінгтон, Індіана: Видано засобами інж. Миколи Бручковського, 1990. — 62 с.

⁵ Ruggles M. J., Mostecky V. Russian and East European publications in the libraries of the United States. — New York: Columbia University press, 1960. — P. 136–159.

⁶ Серед подібних праць див. наприклад: Lawrynenko J. Ukrainian communism and Soviet Russian policy toward the Ukraine: An annotated bibliography 1917–1953. — New York: Research program on USSR, 1953. — 454 p.; Ukraine: Annotated bibliography. — Chicago: University of Chicago library, 1955. — 20 p.; Rudnycky J.B., Sokulsky D. Ukrainica Canadiana 1955. — Winnipeg: Ukrainian Canadian committee, 1956. — 31 p. тощо.

⁷ Рудницький Я. Українська Вільна Академія Наук у Канаді: початковий період, роки 1949–1955 // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії. — Вінніпег, 1994. — С. 163–173; Rudnycky J.B., Sokulsky D. Op. cit.

⁸ Russia and the Soviet Union: A bibliographic guide to Western-language publications / Ed. by P. Horecky. — Chicago: University of Chicago press, 1965. — P. 83.

⁹ Weres R. Directory of Ukrainian publishing houses, periodical, bookstores, libraries and library collections of Ukrainica in diaspora. — Chicago: Ukrainian bibliographical-reference center, 1976. — P. 3; Бібліографія зарубіжних видань з історії Української РСР: Бібліографічний покажчик. — С. 115.

¹⁰ Byrnes R.F. Bibliography of American publications on East Central Europe, 1945–1957. — Bloomington: Indiana University Publ., 1958. — 213 p.

¹¹ Ibid. — P. 72.

¹² Soviet studies guide / Ed. by T. Konn. — London etc.: Bowker-Sour, 1992. — P. vii.

¹³ The American bibliography of Slavic and East European studies for 1959 / Eds. by S.T. Shaw, P. Djaparidze. — Bloomington, Ind.: Indiana University Publ., 1960. — P. 7

¹⁴ Horak S.M. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1964–1974. — Littleton, Colo.: Libraries unlimited, Inc., 1978. — P. 3.

¹⁵ The American bibliography of Slavic and East European studies for 1959. — P. 8.

¹⁶ Див. для прикладу: Rudnycky J.B., Sokulsky D. Op. cit.

¹⁷ Byrnes R.F. Op. cit. — P. xix.

¹⁸ Weres R. The Ukraine: Selected reference in the English language. — Kalamazoo, Michigan: West Michigan University press, School of graduate studies, 1961. — 233 p.; Idem. Ukraine: Selected references in the English language. 2nd ed. — Chicago: Ukrainian research and information institute, 1974. — 312. p.; Idem. Directory of Ukrainian publishing houses, periodical, bookstores, libraries and library collections of Ukrainica in diaspora. — Chicago: Ukrainian bibliographical-reference center, 1976. — 56 p.; Верес Р. Україніка Діяспоріана за роки 1973, 1974, 1975: Бібліографія. — Чикаго: Український бібліографічно-довідковий центр, 1977. — 63 с.

¹⁹ Wynar L. History: A selective and annotated bibliographical guide. — Boulder: University of Colorado Libraries, 1963. — 348 p.; Винар Л. Українознавчі дисертації в американських університетах // Український історик. — 1968. — № 1–4 (17–20). — С. 142–145.

²⁰ Books on Ukraine and Ukrainians / Comp. by A. Gregorovich. — Toronto: Studium research institute, 1963. — 29 p.; Gregorovich A. Ukraine, Rus', Russia and Muscovy: A selected bibliography of the names. — Toronto: New Review Books, 1971. — 24 p.

²¹ Мамонтов М.А., Антонов В.В. Указ. соч. — С. 290–298.

²² Shtohryn D. An impotant project for bibliographic control of Ukrainian literature // Ethnic Forum. — 1994. — Vol. 14. — № 2. — P. 83–88.

²³ Див.: Guide to the study of the Soviet nationalities: Non-Russians peoples of the USSR / Ed. by S. M. Horak. — Littleton, Colo.: Libraries unlimited Inc., 1982. — P. 73 (про роботу: Weres R. Ukraine: Selected references in the English language. 2nd ed.).

²⁴ Pidhainy O., Pidhainy O. The Ukrainian republic in the great East European revolution. — Vol. V, Part 1: A Bibliography. — Toronto, New York: New Review Books, 1971. — 376 p.; Vol. VI, Part 2: A Bibliography, — Toronto, New York: New Review Books, 1975. — 387 p.

²⁵ Lawrynenko J. Op. cit.

²⁶ Nonconformity and dissent in the Ukrainian SSR, 1955–1975: An annotated bibliography / Comps. by G. Liber, A. Mostovych. — Cambridge, MA: HURI, 1978. — 247 p.

²⁷ Соколишин О. Бібліографія українці англійською мовою. Огляд її стану та джерел у вільному світі // Українська книга. — 1971. — № 3. — С. 79; Верес Р. Українські бібліотеки та колекції українці // Там само. — 1973. — № 3/4. — С. 72–73; Турчин А. Українська літературна колекція в Бібліотеці університету Індіани // Там само. — 1982. — № 2. — С. 49–51. У 1980-х найбільші бібліотечні колекції українці містились у Бібліотеці Конгресу США, Гарварді, університетах Іллінойсу, Індіани, Колумбії, Альберти, Манітоби, Торонто, Британському Музеї, Східноєвропейському інституті в Мюнхені тощо. Див.: Guide to the study of the Soviet nationalities: Non-Russian peoples of the USSR. — P. 66; Weres R. Directory of Ukrainian publishing houses, periodical, bookstores, libraries and library collections of Ukrainica in diaspora. — P. 45–53.

²⁸ Russia and the Soviet Union: A bibliographic guide to Western-language publications / Ed. by P. Horecky. — Chicago: University of Chicago press, 1965. — 473 p.

²⁹ Ibid. — P. xi, xiii.

³⁰ Ibid. — P. 83–92.

³¹ Buttlar L., Wynar L. Building ethnic collections: An annotated guide for school media centres and public libraries. — Littleton, Colo.: Libraries unlimited, Inc., 1977. — P. 11.

³² Про діяльність цього Центру див. докладніше статтю: Buttlar L. The Center for the study of ethnic publications and cultural institutions at Kent State University // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — К., Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. — С. 112–121. Зокрема, про бібліографічні проекти Центру див.: С. 114–115.

³³ Там само. — С. 113.

³⁴ Докладніше див.: Wynar L. R. Ethnic Forum: 1980–1995 // Ethnic Forum. — 1995. — Vol. 15. — № 1–2. — P. 7–11.

³⁵ Про бібліографічну діяльність Любомира Винара див. докладніше: Жуковський А. Любомир Винар: Життя, діяльність і творчість (З нагоди 50-ліття наукової діяльності) // На службі Кліо... — С. 23, 33, 37.

³⁶ Верес Р., Штогрин Д. Історичний нарис діяльності Товариства Українських Бібліотекарів Америки // Українська книга. — 1974. — № 3. — С. 79; 1975. — № 1/2. — С. 8.

³⁷ Weres R. Directory of Ukrainian publishing houses, periodical, bookstores, libraries and library collections of Ukrainica in diaspora. — P. 37.

³⁸ Ibid. — P. 1, 56.

³⁹ Ibid. — P. 2–4.

⁴⁰ Власне під такою назвою це видання виходило до початку 1990-х, із розпадом Радянського Союзу воно перейменовано на «European Bibliography of Slavic and East European Studies».

⁴¹ Horak S.M. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1975–1980. — Littleton, Colo.: Libraries unlimited, Inc., 1982. — P. 17–18.

⁴² Soviet studies guide. — P. 220.

⁴³ Ibid. — P. 209.

⁴⁴ Від редакції й видавництва // Українська книга. — 1971. — № 1. — С. 1.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Про потреби обліку славістичних колекцій у бібліотеках США див. статтю: Каси-нець Е. Деякі думки про «нову етнічність» і славістичне бібліотекознавство // Українська книга. — 1979. — № 2. — С. 45–50.

⁴⁷ Ruggles M. J., Mostecky V. Op. cit.

⁴⁸ Lewanski R. C. Eastern Europe and Russia / Soviet Union: A handbook of Western European archival and library resources. — New York, München, London, Paris: K. G. Sour, 1980. — 317 p.

⁴⁹ Мамонтов М. А., Антонов В. В. Указ. соч. — С. 98.

⁵⁰ За 1950–1959 pp. їх було 600, що навіть порівняти важко з 250 за попередні 75 років. У британських університетах лише 9 дисертацій захищено до 1945 року, а за 1945–58 pp. — 64 (див.: Dossick J. J. Doctoral research on Russia and the Soviet Union. — New York: New York University press, 1960. — P. 6, 220).

⁵¹ Dossick J. J. Op. cit.; Idem. Doctoral research on Russia and the Soviet Union, 1960–1975. — New York: Carland Publ. Inc., 1976. — 345 p.

⁵² Винар Л. Українознавчі дисертації в американських університетах // Український історик. — 1968. — № 1–4 (17–20). — С. 142–145; Wynar B. with assis. of S. Holte. Doctoral dissertations on Ukrainian topics in English preparing during the years 1928–1978 // Український історик. — 1979. — № 1–4 (61–64). — P. 108–127; Wynar B. Doctoral dissertations on Ukrainian topics in English preparing during the years 1928–1988 // Український історик. — 1988. — № 1–4 (97–100). — P. 168–187; 1989. — № 1–3 (101–103). — С. 124–135. Рецензію на другу статтю див.: Polansky P. Reviews of Bohdan S. Wynar, Doctoral dissertations on Ukrainian topics in English prepared during the years 1928–78. Christine L. Wynar, The Ukrainian American index: The Ukrainian Weekly 1978 and 1979 // Harvard Ukrainian Studies. — 1981. — Vol. V. — № 3. — P. 389–390.

⁵³ Bohatiuk N.G. Doctoral dissertations on topics related to Ukraine accepted by American, British, Canadian and Australian universities, 1934–1986 // The Ukrainian Quarterly. — 1986. — Vol. XLII. — № 3/4. — P. 289–317. Перелік та короткий аналіз робіт див.: Wynar B. with assis. of S. Holte. Op. cit. — P. 109–110.

⁵⁴ Наприклад, американський бібліограф та автор кількох покажчиків до бібліографічних праць з радянології і славістики Вуйцех Залевські у Стенфордському університеті викладав спеціальний курс «Слов'янська бібліографія» (Soviet studies guide. — P. ix). Див. наприклад його працю про історію становлення славістичних колекцій у Стенфордському університеті: Zalewski W. Collectors and collections of Slavica at Stanford University: A contribution to the history of American academic libraries. — Stanford: Stanford University Libraries, 1985. — 114 p.

⁵⁵ Horak S. M. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1975–1980. — Littleton, Colo.: Libraries unlimited, Inc., 1982. — 279 p.; Idem. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1964–1974. — Littleton, Colo.: Libraries unlimited, Inc., 1978. — 488 p.; Idem. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1981–1985. — Littleton, Colo.: Libraries unlimited Inc., 1987. — 273 p.

⁵⁶ Horak S.M. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1964–1974. — P. xiii.

⁵⁷ Guide to the study of the Soviet nationalities: Non-Russian peoples of the USSR. Рецензію на це видання див.: Mace J. Review of Stephan M. Horak, ed., Guide to the study

of the Soviet nationalities: Non-Russian peoples of the USSR // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1982. — Vol. VI. — № 3. — P. 423–424.

⁵⁸ Сам Степан Горак останнього видання своєї бібліографії вже не побачив. Див. присвяту Богдана Винара в кн.: Horak S. M. *Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1981–1985*.

⁵⁹ Wynar B.S. *Independent Ukraine: A bibliographic guide to English-language publications, 1989–1999*. — Englewood: Ukrainian academic press, 2000. — P. 3.

⁶⁰ *Soviet studies guide* / Ed. by T. Konn. — London etc.: Bowker-Sour, 1992. — 237 p.

⁶¹ Див. передмову редактора Тані Конн: *Soviet studies guide*. — P. xii–xvi.

⁶² Wynar B.S. *Ukraine: A bibliographical guide to English language publications*. — Englewood, Colo.: Ukrainian academic press, A Division of Libraries unlimited, Inc., 1990. — 406 p.; Idem. *Independent Ukraine: A bibliographic guide to English-language publications, 1989–1999*. — Englewood: Ukrainian academic press, 2000. — 552 p.

⁶³ Magocsi P.-R. *Galicia: A historical survey and bibliographic guide*. — Toronto, Buffalo, London: University of Toronto press in association with the CIUS and HURI, 1983. — 299 p.

⁶⁴ *Carpatho-Ruthenica at Harvard: A catalogue of holdings* / Comps. by P.-R. Magocsi, O.K. Mayo. 2nd ed. — Fairview, N.J.: Carpatho-Rusyn research center, 1983. — 149 p.

⁶⁵ Alexander Dovzhenko: A guide to published sources / Comp. by V. Nebesio. — Edmonton: CIUS, 1995. — 106 p.; Olynyk M.D. A selected bibliography of works by and about Lina Kostenko // *Nationalities Papers*. — 1979. — Vol. 7. — № 2. — P. 213–219.

⁶⁶ Тут найавторитетнішою дослідницею на Заході є, звичайно, Патриція Грімстед. Див. її бібліографічну роботу: Grimsted P. *Archives and manuscripts repositories in the USSR. Ukraine and Moldova*. — Book. 1: General bibliography and institutional directory. — Princeton: Princeton University press, 1988. — 1107 p.

⁶⁷ Mace J. Review of Yuri Boshyk and Boris Balan, *Political refugees and “displaced persons”, 1945–1954: A selected bibliography and guide to research with special reference to the Ukrainians* // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1984. — Vol. VIII. — № 3/4. — P. 528–529; Boshyk Yu., Kiebalo W. *University of Toronto library, publications by Ukrainian “displaced persons” and political refugees 1945–1954 in the John Luczkiw collection, Thomas Fisher rare book library University of Toronto: A bibliography*. — Edmonton: CIUS, 1988. — 398 p.

⁶⁸ Dobczansky J. *Chernobyl and its aftermath: A selected bibliography*. — Edmonton: CIUS, 1988. — 17 p.

⁶⁹ Piaseckyj O. *Bibliography of Ukrainian literature in English and French: Translations and critical works 1950–1986*. — Ottawa, London, Paris: University of Ottawa press, 1989. — 386 p.; Tarnawsky M. *Ukrainian literature in English: Books and pamphlets, 1890–1965: An annotated bibliography*. — Edmonton, Toronto: CIUS Press, 1988 and 1996; Eatem. *Ukrainian literature in English: Books and pamphlets, 1980–1989: An annotated bibliography*. — Edmonton, Toronto: CIUS Press, 1999. Рецензія на праці М. Тарнавської див.: Shtohryn D. *An impotent project for bibliographic control of Ukrainian literature* // *Ethnic Forum*. — 1994. — Vol. 14. — № 2. — P. 83–88.

⁷⁰ *Bibliography of Ukrainian and Slavic studies serials located in the Slavonic Library, Prague* / Comp. by P. Murasko. — Edmonton: CIUS, 1990. — 127 p.; *Ukrainica at Hokkaido University: A preliminary bibliography* / Comps. by M.T. Znayenko, T. Akizuki. — Sapporo: Slavic research center Hokkaido University, 1995. — 86 p.

⁷¹ «Український історик»: журнал Українського історичного товариства: Показчик змісту, 1963–1992 / Упоряд. М. Гавур, В. Шандра. — Нью-Йорк, К., Мюнхен: АН України, Ін-т української археографії, УІТ, 1993. — 115 с.; Гарвардські українознавчі студії: Показчик до томів I–XV (1977–1991) / Уклад. К.Д. Тейлор, З. Борисюк. — К.: Ін-т української археології АН України, 1992. — 175 с.; Видання Наукового Товариства

ім. Т.Г. Шевченка, 1945–1980-ті рр.: Бібліографічний покажчик. — К.: Археографічна комісія АН УРСР, Наукові товариства ім. Т. Шевченка у Львові та Нью-Йорку, 1990. — 40 с.; Бібліографічний довідник журналу «Сучасність»: 1961–2003 / Ред., упор. М. Чубук. — Львів: Кальварія, 2003. — 478 с.; Визвольний шлях: 1948–1998: Систематичний покажчик змісту: В 3 ч. / Уклад. Є.К. Бабич, Г.І. Гамалій, К.В. Камінська та ін. — К.: Національна парламентська бібліотека України, Українська інформаційна служба в Лондоні, 1999. — 873 с. Щодо покажчиків журналу «Визвольний шлях» див. дослідження Галини Герасимової, наприклад: Герасимова Г. Історія України, українського народу та його культури в працях вчених діаспори // Вісник дослідницького центру історії української преси. — 1996. — Вип. 1 (2). — С. 3–4.

⁷² Див. з цього приводу міркування Вуйцеха Залевскі в кн.: *Soviet studies guide*. — P. 207–219.

⁷³ Випуски «Європейської бібліографії» за 1991–2007 роки доступні на <http://ebsees.staatsbibliothek-berlin.de/>, після грудня 2007 р. поповнення бази припинилося. Випуски «Американської бібліографії» з 1990 року до сьогодні — http://www.library.illinois.edu/absees/absees_info.html.

⁷⁴ Див. наприклад, електронну версію робіт Марти Тарнавської: <http://www.utoronto.ca/elul/English/ULE/RR19/tar-bk2.htm>; <http://www.utoronto.ca/elul/English/ULE/RR62/rr62-b.htm>.

⁷⁵ www.taraskuzio.net

⁷⁶ www.ukrainianstudies.uottawa.ca

⁷⁷ Weres R. Directory of Ukrainian publishing houses, periodical, bookstores, libraries and library collections of Ukrainica in diaspora. — P. 34.

⁷⁸ Тут приємним винятком є праці Романа Вереса, Любомира Винара та деяких інших дослідників. Однак їхні бібліографічні роботи присвячено українській проблематиці, відтак перед читачем не стоїть питання про те, чи стосується певна бібліографічна позиція України.

⁷⁹ Переосмислення термінології в англomовній історіографії продовжується. Для праць, виданих після 1990-х рр., характерне обережніше вживання термінів.

⁸⁰ The American bibliography of Slavic and East European studies for 1959 / Eds. by S.T. Shaw, P. Djaparidze. — Bloomington, 1960; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1960 / Eds. by J.T. Shaw, A.C. Todd, S. Viederman. — Bloomington, 1962; The American bibliography of Russia, Slavic and East European studies for 1961 / Eds. by A. Todd, S. Viederman. — Bloomington, 1963; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1962 / Eds. by A.C. Todd, S. Viederman, assisted by D. Rowney. — Bloomington, 1964; The American bibliography of Russia, Slavic and East European studies for 1963 / Eds. by F. Epstein, A. Todd, S. Viederman. — Bloomington, 1966; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1978 / Comp. and ed. by D.H. Kraus; assist. ed. G.J. Kovtun. — Stanford, Calif., 1982; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1979 / Comp. and ed. by D.H. Kraus; assist. ed. G.J. Kovtun. — Stanford, Calif., 1983; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1980 / Comp. and ed. by Z.E. Kohut; assist. ed. S. Paczolt. — Stanford, Calif., 1983; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1981 / Comp. and ed. by Z.E. Kohut; assist. ed. S. Paczolt. — Stanford, Calif., 1984; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1982 / Comp. and ed. by R.W. Goldblatt; assist. ed. B.L. Dash. — Stanford, Calif., 1985; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1983–84 / Comp. and ed. by R.W. Goldblatt; assist. ed. B.L. Dash. — Stanford, Calif., 1986; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1986 / Comp. and ed. by B.L. Dash. — Stanford, Calif., 1988; The American Bibliography of

Slavic and East European Studies for 1987 / Comp. and ed. by B.L. Dash. — Stanford, Calif., 1989; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1988 / Comp. and ed. by B.L. Dash. — Stanford, Calif., 1990; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1989 / Comp. and ed. by D.H. Kraus. — Stanford, Calif., 1992; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1990 / Comp. and ed. by A. Trehub. — Stanford, Calif., 1992; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1991 / Comp. and ed. by A. Trehub, M. Pietraszek. — Stanford, Calif., 1993; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1992 / Comp. and ed. by A. Trehub, M. Pietraszek, P. Leonard. — Stanford, Calif., 1994; The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1993 / Comp. and ed. by P. Leonard, R. Routh. — Armonk, New York, London, 1996.

⁸¹ Wynar B.S. Ukraine: A bibliographical guide to English language publications. — P. 5.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid; Idem. Independent Ukraine: A bibliographic guide to English-language publications, 1989–1999.

⁸⁴ Wynar B.S. Ukraine: A bibliographical guide to English language publications.

⁸⁵ Wynar B.S. Independent Ukraine: A bibliographic guide to English-language publications, 1989–1999.

⁸⁶ Russia and the Soviet Union: A bibliographic guide to Western-language publications.

⁸⁷ Horak S.M. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1975–1980; Idem. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1964–1974; Idem. Russia, the USSR and Eastern Europe: A bibliographic guide to English-language publications, 1981–1985.

⁸⁸ Weres R. The Ukraine: Selected reference in the English language.

⁸⁹ Зміни компонування матеріалів щодо української проблематики у західних покажчиках могли би бути предметом окремого дослідження, адже певною мірою відображають еволюцію уявлень англо-американської історіографії щодо України загалом, а також відмінності сприйняття цієї проблеми власне західними вченими та вченими української діаспори. Наприклад, можна припустити, що Р. Верес тримався відверто незалежницької позиції щодо статусу України, оскільки українську радянську проблематику відносив до розділу про стосунки України з іншими державами. Для П. Горещького та С. Горака українська проблематика — це вже складник внутрішньої національної політики Радянського Союзу.

⁹⁰ Grimsted P. Op. cit.

⁹¹ Ruggles M.J., Mostecky V. Op. cit. — P. 313–314.

⁹² Magocsi P.-R. Op. cit. — P. 217–223.

⁹³ Nonconformity and dissent in the Ukrainian SSR, 1955–1975: An annotated bibliography. — P. xix.

⁹⁴ Ibid. — P. 197–218.

⁹⁵ Ми не аналізуємо вище згадану роботу з цієї теми Любомира Винара, оскільки всі фактичні дані з неї використовуються його братом.

⁹⁶ Wynar B. with assis. of S. Holte. Op. cit. — P. 108–127.

⁹⁷ Wynar B. Doctoral dissertations on Ukrainian topics in English preparing during the years 1928–1988 // Український історик. — 1988. — № 1–4 (97–100). — С. 168–187; 1989. — № 1–3 (101–103). — P. 124–135.

⁹⁸ Wynar B. with assis. of S. Holte. Op. cit. — P. 110.

⁹⁹ Wynar B. Doctoral dissertations on Ukrainian topics in English preparing during the years 1928–1988 // Український історик. — 1988. — № 1–4 (97–100). — P. 180.

¹⁰⁰ Про рішення час від часу друкувати у журналі англomовні статті див.: Англomовні матеріали в «Українському історикю» // Український історик. — 1970. — № 1–3 (25–27). — С. 207. Їх редактором було призначено Богдана Винара.

¹⁰¹ Див. для прикладу: «Український історик»: журнал Українського історичного товариства: Покажчик змісту, 1963–1992 — С. 38, 39, 48, 61 і далі.

¹⁰² Видання Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка, 1945–1980-ті рр.: Бібліографічний покажчик.

¹⁰³ Carpatho-Ruthenica at Harvard: A catalogue of holdings.

¹⁰⁴ Olynyk M.D. Op. cit. — P. 213–219.

Сухобокова Ольга (м. Київ)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ol-ha@ukr.net

УДК 94(437.10):(051)»1922–1928)

ЧАСОПИС «НОВА УКРАЇНА» У ПРАЗІ (1922–1928 рр.): ДО 90-ї РІЧНИЦІ ВІД ЗАСНУВАННЯ

У статті проаналізовано обставини створення та діяльність одного із провідних українських часописів в Чехословаччині 1920-х рр. Особливу увагу приділено висвітленню організаційних аспектів видання та його суспільно-політичного значення.

Ключові слова: «Нова Україна», українська преса міжвоєнного періоду, українська еміграція в Чехословаччині, М. Шаповал, Н. Григорій, В. Винниченко.

Невід'ємною складовою різнобічної діяльності української міжвоєнної еміграції була видавнича справа, що слугувала засобом збереження національної ідентичності емігрантів, плекання їхньої культури на чужині, підтримки ментального та інформаційного зв'язку з Батьківщиною. Українська еміграційна періодика стала полем суспільно-політичної дискусії про шляхи відновлення національної державності, інструментом мобілізації інтелектуальних сил української еміграції задля вироблення стратегії і тактики побудови української держави у майбутньому.

Більшість українських політичних сил та громадських об'єднань в еміграції мали власні друковані органи, а провідними центрами української видавничої справи стали Відень, Берлін, Париж, Прага. Так, у Відні виходили органи українських соціалістів-революціонерів за кордоном «Боротьба» та «Борітеся-поборете», пов'язаний з М. Грушевським; орган Закордонної групи українських комуністів «Нова доба» за редакцією В. Винниченка; зорієнтована на закордонний уряд УНР «Воля» («Воля України») за редакцією В. Піснячевського. У Берліні в цей час виходили «Український прапор», «Нове слово» за редакцією З. Кузелі, «Українське слово» (редактори Д. Дорошенко та З. Кузеля); у Парижі — «Тризуб» за редакцією С. Петлюри; у Празі — «Українська трибуна» за редакцією О. Саликовського, «Соціалістична думка» та ін. Деякі з них намагалися вийти за суто політичні рамки, урізноманітнюючи зміст за рахунок публіцистики, літературних творів, висвітлення проблем українського національно-культурного будівництва. Приміром, згадані «Воля»,

«Українська трибуна», а також «Хліборобська Україна» за редакцією В. Липинського та «На переломі» за редакцією О. Олеса.

Окреме важливе місце серед українських еміграційних часописів 1920-х рр., які намагалися охопити широке коло суспільно значущих проблем, належить часопису «Нова Україна», який виходив у Празі з 1922 по 1928 рр. «Нова Україна» стала одним з провідних українських періодичних видань Чехословаччини, де у міжвоєнний період їх налічувалось близько 200, а також одним з головних часописів всієї української політичної еміграції в Європі 1920-х рр.¹

Попри це, історія часопису «Нова Україна», його інформаційне наповнення та значення і зараз, через 90 років від заснування, залишаються недостатньо вивченими. Короткі згадки про нього містяться у загальних дослідженнях історії української преси². Одним з найповніших викладів є стаття Н. Браїлян, в якій проаналізовано деякі публікації провідних авторів «Нової України»³. Водночас часопис досі не розглядався в історичному контексті, фактично недослідженим залишається організаційний аспект його видання, передумови заснування, особливості видання, пов'язані з політичними процесами в українському еміграційному соціалістичному середовищі, органом якого він був.

У Празі, де на початку 1920-х рр. опинилося чимало учасників української національної революції та її провідників, утворився потужний осередок українських соціалістів, представлений насамперед есерами — Закордонним комітетом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та Закордонним комітетом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Важливим напрямом діяльності обох сил була культурно-просвітницька робота, що розглядалася як необхідна передумова відновлення української державності. Попри перманентні конфлікти між партійними осередками, їхню спільну громадську і культурницьку діяльність можна вважати цілком успішною та ефективною, доказом чого є й поява часопису «Нова Україна».

Історія часопису бере початок 10 лютого 1922 року. Саме тоді під час наради провідних діячів празької групи есерів та лівих ескеків (М. Шаповал, Н. Григорієв, Б. Мартос, І. Паливода) було закладено приватне видавниче товариство для випуску безпартійного періодичного органу, присвяченого проблемам культурної та економічної відбудови України⁴. Наступна нарада у справі організації товариства, що відбулася 14 лютого 1922 р., обрала управу для вирішення поточних справ на чолі з Никифором Григорієвим, до якої також увійшли видатні громадсько-політичні діячі, члени УПСР та УСДРП — Б. Мартос (секретар), В. Старосольський, С. Гольдельман. Редакційний комітет склали Н. Григорієв, В. Старосольський, Б. Мартос, Б. Матюшенко, К. Коберський. Видавниче това-

риство отримало назву «Нова Україна» — так само як і часопис, який воно видавало⁵.

Хоча формально «Нова Україна» засновувалася як позапартійний орган («безпартійний двотижневик громадського, культурного та економічного життя»⁶), все ж представники обох соціалістичних партій дійшли згоди, що, попри академічний тон, вона повинна мати соціалістичний напрям⁷. «Загальна платформа» часопису містила ряд політичних положень, що кореспондувалися із ідеологічними засадами партій-засновниць органу. Зокрема: оборона самостійності й суверенності України; боротьба проти окупації на всіх окупованих землях України; критика тарнівського, харківського, московських урядів, монархістів, буржуазії, комуністів, «зміновіхівства»; оборона й пропаганда ідеї єдиного соціалістичного фронту, утворення політичного національного центру, Східноєвропейського союзу народів для боротьби з більшовицьким московським та польським імперіалізмом; встановлення парламентської чи радянської форми влади в Українській республіці з низкою демократичних прав і свобод громадян, соціальних гарантій тощо⁸.

Вже перші числа «Нової України» засвідчили актуальність та важливість цього часопису як органу, що представляв українських соціалістів еміграції. Адже через радянську пропаганду та суб'єктивізм західної преси, зумовлений браком достовірної інформації, український рух здебільшого уявлявся тоді європейцями як «петлюрівщина» у найгіршому розумінні цього політичного терміну⁹ (при цьому редактори часопису, зокрема Н. Григорієв, спростовували деякі ідеологеми, пов'язані з С. Петлюрою, в тому числі його причетність до єврейських погромів)¹⁰. Тому сам факт появи та успішного функціонування «Нової України» став беззаперечним доказом продовження існування в українському русі соціалістичної революційної течії, представлені УПСР та УСДРП, які видавали цей часопис. Доволі яскравою ілюстрацією цього може слугувати оцінка «Нової України» М. Грушевським, з яким у лідерів празького осередку УПСР на початку 1920-х рр. склалися досить напружені стосунки. Так, у приватному листі до О. Кандиби в грудні 1922 р. він зауважував, що створення часопису, як «лівого журналу, радикального чи соціалістичного, в протигагу Донцовському “Літературно-науковому віснику”, навіть більше — для побороювання того реакціонерства і обскурного націоналізму, котрий він проводить, само по собі діло було б добре»¹¹.

Спочатку часопис за редакцією М. Шаповала та Н. Григорієва і співредакцією П. Богацького виходив двічі на місяць в обсязі двох друкованих аркушів українською мовою та з додатком — пів друкованого аркуша чеською мовою. Але вже у вересні 1922 р. управа товариства змінила його формат — часопис став місячником з більшим обсягом¹².

Водночас діяльність товариства та часопису «Нова Україна» від самого початку була пов'язана із постійними внутрішніми конфліктами між есерами та еседеками, що гостро проявлялося під час загальних зборів товариства, нарад правління та редакційного комітету, часто провокувало ротації в складі керівних органів. Політичні конфлікти між есерами та еседеками не лише переносилися на їхню співпрацю в «Новій Україні», а й отримували продовження на її сторінках¹³.

До того ж частина членів управи часопису і видавництва від початку лише формально брала участь у ній, що ускладнювало її роботу. Так, ще 15 вересня 1922 р. на засіданні товариства його голова Н. Григоріїв навіть був змушений заявити про відмову від посади та вихід з нього через відсутність «бажаного і потрібного в роботі товариства єднання»¹⁴. Зрештою за пропозицією М. Шаповала було вирішено переобрати управу за персональним принципом так, щоб усі її члени брали реальну участь у роботі «Нової України». Таким чином до неї було обрано Н. Григорієва, М. Шаповала, П. Богацького та Б. Матюшенка. 11 жовтня 1922 р. з виходом із товариства еседеків Д. Антоновича і В. Старосольського до нього увійшли В. Винниченко та І. Бочковський, які також стали членами редколегії¹⁵.

Без перебільшення, ключова роль у виданні «Нової України» належала лідерам празького осередку УПСР Микиті Шаповалу та Никифору Григорієву. Як голова празького осередку УПСР і харизматичний лідер есерів М. Шаповал був ідейним натхненником заснування та головним редактором часопису. Саме йому належала спрямовуюча роль у його редакційній політиці протягом всього періоду існування. «Права рука» М. Шаповала в партії та Українському громадському комітеті Н. Григоріїв очолював видавниче товариство та був одним із головних редакторів й авторів журналу. Причому, хоча впродовж існування часопису склад управи товариства і редколегії неодноразово змінювався через внутрішні суперечності, він всі ці роки залишався його незмінним головою та членом редакційного комітету.

Н. Григоріїв зробив значний внесок у налагодження видання «Нової України». Як голова видавництва він сам займався вирішенням фінансово-господарських та адміністративних проблем: діставав допомогу від чехословацького уряду та чеських громадських організацій, контактував в інтересах видавництва із різними особами та установами, контролював призначення та виплату гонорарів авторам, погоджував інші організаційні справи, без яких робота видавничого підприємства неможлива¹⁶.

Також Н. Григоріїв брав щонайдієвішу участь у творчій роботі редакційного комітету місячника «Нова Україна». До його обов'язків входило редагування статей на суспільно-політичну тематику, рецензу-

вання нових видань і політичних статей в інших часописах та підготовка інформаційного блоку «Україна і ССРСР»¹⁷. У той же час Н. Григорієв, як блискучий публіцист, виступав і як один із провідних авторів журналу: його перу належать понад 50 статей, написаних для «Нової України» протягом 1922–1927 рр. У 1927 р. він став головним редактором часопису¹⁸.

Важливу роль у становленні «Нової України» відіграв видатний політик та письменник В. Винниченко, який теж був одним із її головних редакторів і авторів. З М. Шаповалом та Н. Григорієвим його зближувала співпраця в роки національно-визвольних змагань, близькі ідейно-політичні переконання та бачення майбутнього розвитку українського національного руху за кордоном. Взаємини В. Винниченка із празьким осередком, звісно, не обмежувалися лише цими проблемами, проте саме вони стали головним предметом їхніх перманентних контактів. На початку вересня 1922 р. під час перебування В. Винниченка у Празі серед інших пропозицій співпраці М. Шаповал запропонував йому разом працювати і в «Новій Україні». До кінця 1922 р. В. Винниченко та Н. Григорієв мали три особисті зустрічі (дві з них у Берліні) для обговорення співпраці у часописі, в той же час В. Винниченко активно листувався з М. Шаповалом щодо підготовки першого числа «Нової України» у 1923 р.¹⁹.

У візії В. Винниченка часопис повинен був мати лише одного редактора — М. Шаповала, але за наполяганням останнього 23 січня 1923 р. було вирішено, що видавцем місячника буде Н. Григорієв, а редакторами — М. Шаповал, В. Винниченко та П. Богацький²⁰. Через те, що В. Винниченко так і не зважився на переїзд до Праги, всі справи відносно часопису М. Шаповал та Н. Григорієв вирішували із ним у листах, зокрема обмінювалися думками щодо змісту журналу та різних організаційних моментів²¹.

Прикметно, що В. Винниченко неодноразово у своїх листах відзначав організаторські здібності видавця журналу Н. Григорієва та високо цінував його письменницький талант, закликаючи реалізовувати його і писати більше художньої прози²². До речі, видавництво «Нова Україна» опублікувало деякі праці Н. Григорієва, зокрема брошуру «Фатальна помилка революції» та п'єсу «За ідею. Жарт на одну дію»²³.

Із входженням В. Винниченка до редколегії журнал дещо переформатувався, і з початку 1923 р. виходив у більшому обсязі, до нього було включено мистецько-белетристичні твори, поезію, теоретичні праці з галузі мистецтва. При цьому головна увага на його сторінках, як і раніше, приділялася науковим статтям, висвітленню суспільно-політичних проблем, дискусіям на політичну тематику. Редакція часопису наголошувала, що він є «органом української демократії, передовсім соціалістичної»,

тому «Нова Україна» відкриває свої сторінки для вільної дискусії над пекучими проблемами для соціалістів усякого світогляду й партійної належності»²⁴. Гаслами «Нової України» були «національно-державна незалежність, всебічний вільний розвиток українського народу, визволення людини від усяких форм експлуатації, насильства і гніту»²⁵.

Хоча політичні переконання керівників «Нової України» не лише знаходили відображення у статтях часопису, а й певною мірою впливали на підбір матеріалу (що є закономірним), головна увага приділялася різноманітним економічним, культурним питанням, актуальним проблемам українського громадсько-політичного життя в Чехословаччині. Не зупиняючись на детальному розгляді всіх порушених часописом суспільно-політичних проблем, варто вказати основні з них. Насамперед — це комплекс проблем, пов'язаних з відновленням державної незалежності України: аналізу причин поразки національної революції 1917–1920-х рр., пошуку оптимальної соціально-економічної моделі для України, виробленню програми здобуття незалежності тощо. При цьому важливу роль у боротьбі за українську державність та її розбудові «Нова Україна» відводила українській еміграції, яка мала підготувати для цього політично-інформаційний та культурний ґрунт, домігшись підтримки світової громадськості та виховавши в еміграції нове покоління майбутніх будівників української держави. Водночас, усвідомлюючи розпорошеність української еміграції, редакція та автори часопису наголошували на необхідності об'єднання усіх національно орієнтованих демократичних сил української політичної еміграції²⁶.

Серед актуальних проблем української еміграції чимало уваги в часописі було приділено одній з найбільш дискусійних у 1920-х рр. — рееміграції²⁷. Головним лейтмотивом висвітлення цієї проблеми, як і більшості інших, була ідея необхідності зосередження зусиль української еміграції на створенні в Європі політичних, громадських, культурно-освітніх осередків, які б не лише зберігали національну ідентичність українців, а й формували в еміграції нове покоління національно свідомих, соціально активних українців з європейською освітою, готових будувати оновлену українську державу²⁸.

Це цілком відповідало програмним принципам як есерів, так і есдеків. Так з ініціативи лідерів празького осередку УПСР М. Шаповала та Н. Григорієва спільно з представниками УСДРП і за допомоги чеського уряду в 1921 р. було засновано Український громадський комітет (УГК) — національний координаційний центр, що представляв інтереси всієї української спільноти перед чеською владою та надавав юридичну, матеріальну, соціальну і культурну підтримку українській еміграційній спільноті в Чехословаччині. Управою УГК було створено низку закладів, які

перетворили цю країну ще й на центр українського освітнього та культурного життя, зокрема Українську господарську академію, Український вищий педагогічний інститут імені М. Драгоманова, Український громадський видавничий фонд. Висвітленню діяльності цих установ «Нова Україна» присвятила чимало своїх публікацій, детально інформуючи про результати їхньої роботи.

Значну увагу редакція «Нової України» приділяла висвітленню становища українців у СРСР та Польщі. Зі зрозумілих причин найбільший суспільний резонанс викликали статті на тему Голодомору в Україні 1921–1922-х рр.²⁹ Не менш гострими були публікації, присвячені викриттю суті соціально-економічної політики більшовиків в Україні³⁰ та політиці українізації³¹.

На окрему увагу заслуговує літературний блок «Нової України», що перетворив її на провідний український літературно-мистецький часопис того часу. Тут публікувалися твори видатних українських поетів та письменників різних жанрів і художніх напрямів, представників різних регіонів України (Буковини і Галичини, Наддніпрянської України) та еміграції, зокрема чехословацької. Приміром, вміщувалися нові твори Є. Маланюка, А. Павлюка, Г. Журби, часопис чи не першим ознайомив читачів із романом Ф. Дудка «Чорторий». «Нова Україна» опублікувала чимало цінних історико-літературних матеріалів, вела бібліографію українських видань, знайомила з новинками літератури та публіцистики (насамперед виданими товариством «Нова Україна»), рецензувала їх. «Родзинкою» часопису стала публікація на його сторінках творів молодих і тоді ще маловідомих українських письменників з УРСР — Григорія Косинки, Валер'яна Підмогильного, Тодося Осьмачки та ін. Так, у 1923 р. за сприяння В. Винниченка в «Новій Україні» було надруковано оповідання Г. Косинки «Анархисти» та цикл його нарисів «Повстанці», присвячених висвітленню протесту проти насильницької більшовицької політики в селі.

Авторами й постійним співробітниками видання стали талановиті письменники, публіцисти, відомі громадські діячі: Дмитро Антонович, Володимир Винниченко, Ольга Кобилянська, Олександр Олесь, Микола Вороний, Василь Стефаник, Юрій Дараган, Павло Богацький, Володимир Старосольський, Іван Шовгенів, Федір Щербина, Микола Галаган, Дмитро Дорошенко, Олександр Мицюк, Софія Русова, Дмитро Ісаєвич та ін.³² Таким чином, за цілком об'єктивною оцінкою одного із авторів «Нової України», відомого дослідника історії української преси Аркадія Животка, вона згуртувала «найширші українські літературні, наукові та публіцистичні сили»³³.

Слід зазначити, що видавниче товариство «Нова Україна» працювало не лише над виданням часопису, а й друкувало чимало української

художньої та публіцистичної, науково-популярної літератури. Зокрема ним було опубліковано художні твори В. Винниченка, О. Кобилянської, В. Підмогильного, М. Вороного, Т.Г. Масарика, М. Диканька, М. Сріблянського (М. Шаповала), П. Богацького та багатьох ін.³⁴

Акцент на виданні національної художньої та публіцистичної літератури управою «Нової України» робився цілком свідомо та витікав із принципових суспільно-політичних переконань її членів. Саме у такий спосіб вони реалізовували настанову на збереження у своїх співвітчизників-емігрантів національної самосвідомості та виховання в еміграції нового покоління патріотів як неодмінної передумови відновлення української державності. Усвідомлюючи значну виховну роль національної періодики, правління «Нової України» намагалось діяти насамперед в інтересах читачів, зокрема молоді. Досить промовистим є той факт, що у 1925 році Н. Григорійв як керівник «Нової України» доручив продавати журнал студентам лише за третину від його ціни³⁵.

Співпраця у «Новій Україні» есерів та есдеків дала імпульс розвитку ідеї об'єднання українських сил на еміграції, а входження В. Винниченка до редакції зумовило початок публічного обговорення в часописі цієї ідеї, пошуку платформи для об'єднання. Причому в цьому контексті «Нова Україна» стала не лише засобом донесення до загалу ідеї створення єдиного фронту, а й безпосереднім інструментом її розробки та спроб реалізації.

Дискусію про створення єдиного українського національного фронту на сторінках «Нової України» було розпочато статтею В. Винниченка «Єдиний революційно-демократичний національний фронт» у першому числі за 1923 р. На його думку, результату в боротьбі за визволення українського народу «як від об'єктивно реакційної і контрреволюційної політики московського центру, так і від замахів на революцію української національної та інтернаціональної реакції» можна досягти лише спільними зусиллями української еміграції, утворивши єдиний революційно-демократичний фронт³⁶. Розроблена політиком платформа майбутнього союзу охоплювала різні сфери — політичну, соціальну, економічну, національну та міжнародну, визначаючи такі завдання як досягнення самостійності Української радянської соціалістичної республіки [але у відмінному від більшовицького розумінні цього терміну — *О.С.*] у її етнографічних межах, союз із іншими радянськими республіками, розвиток соціальної революції та утвердження диктатури працюючих мас, встановлення радянської влади, низки демократичних свобод, знищення приватнокапіталістичної системи господарства тощо³⁷.

У наступних двох числах «Нової України» (березень, квітень) власне бачення єдиного фронту виклав М. Шаповал у статті «Складка сил». Він

принципово погоджувався В. Винниченком, уточнюючи, що такий союз можливий за умови узгодження всіма його учасниками тактики, а не програмних засад, і лише для певної спільної акції. Їхні погляди співпадали в тому, що єдиний національний фронт мають утворити соціалістичні партії, які представляють інтереси більшості українського суспільства, тобто за своєю суттю це має бути «єдиний національний фронт трудової демократії»³⁸. Але бачення методів досягнення цих цілей у них розходилося: якщо В. Винниченко зосереджував увагу на політичній боротьбі, то М. Шаповал вважав, що національний фронт повинен мати громадсько-культурне спрямування. Так, маючи досвід ефективної співпраці українських діячів різного політичного світогляду в Українському громадському комітеті, він був переконаний, що створення єдиного національного фронту соціалістичних сил в еміграції було можливим лише навколо спільної культурної роботи³⁹.

Позицію М. Шаповала підтримав і Н. Григорієв, який розробляв концепцію єдиного національного фронту ще з 1921 р.⁴⁰. У 1923 р. він теж долучився до публічного обговорення можливості утворення єдиного національного фронту, і, розвиваючи певною мірою думки, викладені М. Шаповалом, В. Винниченком та й свої власні, фактично надав цій концепції у її есерівському варіанті завершеного вигляду⁴¹. Оскільки, на його думку, утворення на той момент розпорошеною українською еміграцією з різними уявленнями про потреби українського народу і шляхи їх задоволення єдиного національно-політичного фронту було теоретично складною, а на практиці неможливою справою, єдино правильним, безпомилковим було б спрямувати діяльність еміграції на роботу, корисну для всієї нації. «А це саме: справи не соціально-політичні, а біологічно-культурного характеру, — заявляв Н. Григорієв і, підтримуючи позицію М. Шаповала, переконував, що об'єднавчим чинником мала стати культурно-просвітницька робота. — Жодна еміграційна група не одкине того, що треба розвивати українську культуру організацією українських шкіл, друкуванням книг і т. п.»⁴².

Натомість В. Винниченко не погоджувався з позицією лідерів Закордонного комітету УПСР, вважаючи, що вони прагнуть перевести політичну акцію у культурну та зосередити діяльність єдиного національного фронту навколо очолюваного ними УГК. Проблематичним виявилось і залучення до співпраці групи лівих есдеків М. Галагана, близьких до УПСР та групи В. Винниченка, а також правих есдеків на чолі з І. Мазепою. Небажання поступитися програмними настановами з тактичних міркувань звели нанівець спробу об'єднання та спричинили нові конфлікти в керівництві «Нової України», яка, втім, виявилася єдиним реальним результатом цього етапу створення єдиного національного фронту в еміграції.

Намагаючись покласти край суперечкам навколо єдиного національного фронту В. Винниченко як ініціатор його створення звертався до управи видавництва з вимогою зупинити випуск часопису до примирення есерів (у партії в цей період був серйозний конфлікт, що загрожував цілісності партії) та їх вступу до єдиного національного фронту⁴³. Н. Григорієв йому відмовив, аргументуючи це тим, що «Нова Україна» не є органом Союзу, а безпартійним виданням⁴⁴. У результаті непорозуміння на фоні неможливості утворити єдиний національний фронт переросло у конфлікт між В. Винниченком з одного боку та Н. Григорієвим і М. Шаповалом — з іншого, який завершився розірванням їхніх стосунків й потоками взаємної критики. З 1925 року «Нова Україна» виходила вже без участі В. Винниченка, за редакцією М. Шаповала, Н. Григорієва і М. Галагана. З 1926 р. часопис редагувала колегія у складі Н. Григорієва, С. Довгаля, Б. Залевського, М. Мандрики та М. Шаповала.

Водночас вихід В. Винниченка з редакції «Нової України» не означав її відмови від головного засадничого принципу — «політичною платформою української держави може бути тільки самостійна, соборна, демократична українська республіка, суверенна і незалежна»⁴⁵. У першому числі часопису за 1925 р. оновлена редакція (М. Шаповал, Н. Григорієв та М. Галаган) переконувала читачів, що організація української нації, як і державності, може бути здійснена виключно шляхом «консолідації революційно-демократичних елементів в одну організовану цілість». Редактори «Нової України» наголошували, що попри зміни у керівництві і зміну політичних обставин, ідейне спрямування часопису залишатиметься незмінним: «Відновляючи видання “Нової України”, заявляємо, що головним завданням її й тепер, як і раніш, буде: розкриття змісту органічної визвольної програми українського руху, висвітлення основ тактики і організації української трудової демократії, а також різних проблем виховання українця як суспільної людини і проблем соціальної та культурної гігієни української визвольної свідомості»⁴⁶.

Аналізуючи вміщені у «Новій Україні» матеріали, можна дійти висновку, що всі вони підбиралися таким чином, щоб сформулювати у читача цілісне уявлення про дійсний стан українського народу, розкрити зміст визвольної програми і тактики українських есерів та лівих есдеків на основі принципів «трудої демократії», як підґрунтя їхньої політичної платформи. Головним завданням журналу було викристалізувати національно-політичну свідомість українців, виховати їх як громадян з виразною громадянською позицією, прищепити їм бажання і вміння боротися за свою державність навіть за умов окупації батьківщини. Адже засновники часопису усвідомлювали, що за існуючих обставин лише самі українці шляхом самоорганізації можуть сконсолідувати свою націю і

боротися за її визволення. «Республіка прийде не раніш створення нації, — стверджували вони. — Ніщо не зміниться в становищі українського народу, доки інтелігенція не піде на реальну службу цьому народові»⁴⁷.

«Нова Україна» як одне із провідних українських еміграційних соціалістичних видань часто критикувалася радянськими та українськими еміграційними часописами, орієнтованими на більшовицьку владу. Діючи в руслі настанов більшовиків про необхідність боротьби з «шкідливими впливами» празького осередку, регулярні випадки проти часопису та його керівників М. Шаповала і Н. Григорієва здійснювали зокрема харківські «Вісті» та «Комуніст», київська «Пролетарська правда», берлінське «Нове життя» та паризькі «Українські вісті»⁴⁸.

Очевидно, радянська влада вважала «Нову Україну» досить небезпечною для себе, такою, що могла впливати на суспільно-політичну та культурну атмосферу в радянській Україні. Безпосереднім наслідком видання часопису стає заснування в 1923 р. у Харкові наукового, громадсько-політичного та літературно-художнього місячника «Червоний шлях», який мав стати противагою «Новій Україні», згуртувавши навколо себе українських письменників різних поколінь та напрямів. І хоча в значній мірі йому це вдалося, залучивши до співпраці радянських та зарубіжних українських письменників і поетів, частина молодих українських літераторів, зокрема «ланківці» В. Підмогильний, Г. Косинка, Т. Осьмачка, продовжували публікуватися і в «Новій Україні».

Водночас із налагодженням видання української наукової та популярної літератури на еміграції (в тому числі і видавничим товариством «Нова Україна»), в СРСР теж почали значно ширше друкувати україномовні книжки та періодику, а після створення в Чехословаччині українських вищих шкіл комуністичне керівництво почало більш уважно ставитися до українських освітніх закладів⁴⁹. Отже, не заглиблюючись в аналіз справжніх мотивів дій більшовицької влади, слід наголосити, що культурно-освітня діяльність української еміграції позитивно впливала й на ситуацію в суспільному житті УРСР, не лише підтримуючи українців морально та інтелектуально, але і певним чином змушуючи комуністичний режим так чи інакше йти хоча б на незначні поступки у національній культурно-освітній сфері. І помітна роль у цьому належала «Новій Україні».

Таким чином, часопис «Нова Україна» відіграв важливу роль у житті української еміграційної спільноти, підтримуючи її зв'язки з власним народом, інформуючи про становище українців в УРСР та СРСР в цілому, поза його межами, підтримуючи національно-патріотичні настрої емігрантів. На завершення варто знову звернутися до оцінки часопису дослідником української преси Аркадієм Животком, який стверджував,

що той став найбільш поважним, поширеним та популярним органом за кордоном і в Україні, адже «своїм змістом “Нова Україна” охоплювала всі прояви українського суспільного життя, даючи належну оцінку, вичерпуючі інформації та кидаючи провідні ідеї української визвольної праці»⁵⁰.

Сухобокова Ольга (з. Києв)

Кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран, исторический факультет Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Ol-ha@ukr.net

Журнал «Новая Украина» в Праге (1922–1928 гг.): к 90-й годовщине основания.

В статье проанализированы обстоятельства создания и деятельности одного из ведущих украинских журналов в Чехословакии 1920-х гг. Особое внимание уделено освещению организационных аспектов издания и его общественно-политическому значению.

Ключевые слова: «Новая Украина», украинская пресса межвоенного периода, украинская эмиграция в Чехословакии, Н. Шаповал, Н. Григорьев, В. Винниченко.

Olga Sukhobokova (Kyiv)

Associate Professor of Modern and Contemporary History of Foreign Countries at the History Department at the Taras Shevchenko Kyiv National University, Candidate of Historical Sciences.

Journal «New Ukraine» in Prague (1922–1928): the 90th anniversary of the foundation.

This paper analyzes the circumstances of creation and activity of one of the leading Ukrainian periodicals in Czechoslovakia in the 1920s. Particular attention is paid to the organizational aspects of the publication and its social and political significance.

Keywords: «New Ukraine», Ukrainian press of interwar period, the Ukrainian emigration in Czechoslovakia, M. Shapoval, N. Hrygoryiv, V. Vynnychenko.

¹ Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. — Джерсі-Сіті, 1974. — С. 42.

² Там само; Животко А. Історія української преси. — Мюнхен, 1989–1990. — С. 284; Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. — Львів, 1998. — С. 145–146; Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20–30-ті рр. ХХ ст.): Історико-бібліографічне дослідження. — Львів, 2002. — С. 176–178.

³ Браїлян Н. Журнал «Нова Україна» (Прага, 1922–1928 рр.) про завдання української еміграції // www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zpndzp/2008/Brajlian_N.htm

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 3865. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2–2 зв.

⁵ Там само. — Арк. 3–4.

⁶ Нова Україна. — 1922. — Ч. 1. — С. 1.

⁷ ЦДАВОВ України. — Ф. 3865. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6.

⁸ Там само. — Арк. 100.

- ⁹ Гр. Наш. Петлюрівщина // Нова Україна. — 1925. — Ч. 1. — С. 3–25.
- ¹⁰ Григорієв Н. Во ім'я правди // Там само. — 1926. — Ч. 7. — С. 17–25.
- ¹¹ Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — Київ–Нью-Йорк, 1997. — С. 242.
- ¹² ЦДАВОВ України. — Ф. 3865. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 33, 37.
- ¹³ Григорієв Н. «Сеньори, сніміте маскі» (відповідь багнотворцям) // Нова Україна. — 1926. — Ч. 8. — С. 81–88.
- ¹⁴ ЦДАВОВ України. — Ф. 3865. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 36.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 20–25, 34–37.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 2 зв.–4, 10, 16, 26–27, 29, 42–45, 54, 72, 74–75; Спр. 6. — Арк. 1; Спр. 15. — Арк. 35–36, 40; Спр. 17. — Арк. 22–26, 51, 82–87; Спр. 20. — Арк. 3 зв., 7, 23, 41–45, 82–83, 90.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 101 зв.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 24. — Арк. 137, 144–145.
- ¹⁹ Винниченко В. Щоденник. — Т. 2: 1921–1925 / Ред., вступна стаття і примітки Г. Костюка; упоряд. текстів і примітки О. Мотиля. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. — С. 119, 154, 155.
- ²⁰ Шаповал М. Щоденник. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1958. — С. 86.
- ²¹ ЦДАВОВ України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 12–17 зв., 19–30; Винниченко В. Щоденник. — Т. 2. — С. 192, 194, 205, 212.
- ²² ЦДАВОВ України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 15–15 зв.
- ²³ Там само. — Спр. 81. — Арк. 37; Спр. 24. — Арк. 52.
- ²⁴ До читачів // Нова Україна. — 1923. — Ч. 1–2. — С. 1.
- ²⁵ Там само. — С. 1–2.
- ²⁶ Шаповал М. Завдання української еміграції // Нова Україна. — 1926. — Ч. 1–2. — С. 1–19.
- ²⁷ Шаповал М. Московськими щупаками у Києві // Там само. — С. 154–156; Григорієв Н. «Вську шаташася язиці» // Там само. — 1927. — Ч. 1–2. — С. 1–20.
- ²⁸ Шаповал М. До програми українського визволення // Там само. — 1923. — Ч. 9. — С. 3–18.
- ²⁹ Сріблянський М. Голод на Україні і проблема нації // Там само. — 1922. — Ч. 6. — С. 1–4; Його ж. Голод, його причини й боротьба з ним // Там само. — Ч. 7. — С. 1–5.
- ³⁰ Григорієв Н. Профанатори соціалізму // Там само. — 1927. — Ч. 6–7. — С. 1–8; Н. На 10-му році комунізму? // Там само. — 1928. — Ч. 1–3. — С. 59.
- ³¹ Українізація // Там само. — 1925. — Ч. 2–3. — С. 150; Ч. 7–8. — С. 153–154; Григорієв Н. На переломі // Там само. — 1926. — Ч. 5–6. — С. 11–17.
- ³² ЦДАВОВ України. — Ф. 3865. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 94 зв., 95 зв., 102 зв.
- ³³ Животко А. Вказ. праця. — С. 284.
- ³⁴ ЦДАВОВ України. — Ф. 3865. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 42–43.
- ³⁵ Там само. — Спр. 17. — Арк. 56.
- ³⁶ Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Нова Україна. — 1923. — Ч. 1. — С. 56–71.
- ³⁷ Його ж. Платформа Українського [Революційно-Соціалістичного Союзу] // Винниченко В. Щоденник. — Т. 2. — С. 68–69.
- ³⁸ Його ж. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Нова Україна. — 1923. — Ч. 1. — С. 64; Шаповал М. Складка сил (з приводу «єдиного фронту») // Там само. — 1923. — Ч. 3. — С. 59–67; Ч. 4. — С. 30–42.
- ³⁹ Там само. — Ч. 4. — С. 43–46; Його ж. Єдиний національний фронт на культурному ґрунті // Там само. — 1923. — Ч. 7–8. — С. 35–40.

⁴⁰ Григорій Н. Сучасні завдання українського визвольного руху // Вільна спілка. — Львів, 1921. — Зб. 1. — С. 17–26.

⁴¹ Його ж. Єдиний національний фронт // Там само. — 1923. — Зб. 2. — С. 89–103.

⁴² Там само. — С. 103–104.

⁴³ Винниченко В. Щоденник. — Т. 2. — С. 550, 564.

⁴⁴ ЦДАВОВ України. — Ф. 3865. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 22–26 зв.

⁴⁵ Від редакції // Нова Україна. — 1925. — Ч. 1. — С. 1.

⁴⁶ Там само. — С. 1–2.

⁴⁷ Там само. — С. 2.

⁴⁸ Н. Могутня влада // Там само. — 1926. — Ч. 8. — С. 90–91; Г. Переполох серед щупаків // Там само. — 1926. — Ч. 1–2. — С. 153–154.

⁴⁹ «Індуктивна» течія // Вістник Українського Робітничого Університету. — Грудень, 1927. — С. 13.

⁵⁰ Животко А. Українська партія соціалістів-революціонерів і преса (з нагоди 50 років праці УПС-Р) // Трудова Україна. — 1934. — Ч. 12. — С. 21.

Бажан Олег (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.
УДК 94(477)314.745.25(477.8)

ОПЕРАЦІЯ «ЗАХІД»: ДО 75-РІЧЧЯ ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ВІДДАЛЕНІ РАЙОНИ СРСР

У статті розглядаються причини, підготовка, хід та масштаби примусового виселення жителів західноукраїнських областей вглиб СРСР у жовтні 1947 року.

Ключові слова: *Західна Україна, депортація, радянські спецслужби.*

Суспільно-економічні та ідейно-культурні перетворення в Галичині, на Волині та Буковині у другій половині 1940-х рр., що здійснювалися сталінським керівництвом силовими методами, без урахування національної, релігійної специфіки регіону, спонукали до поширення опозиційних настроїв, зростання акцій непокори серед місцевого населення. Не бажали здавати свої позиції в Західній Україні й українські націоналісти. Провідники самостійницького руху ще в кінці 1943 — на початку 1944 рр. остаточно відмовились від тактики «двофронтової боротьби» і спрямували свої зусилля на недопущення встановлення радянської влади в краї. Поступово протидія тотальній радянизації західних областей переростає в затяжний збройний конфлікт, а протистояння між симпатиками нового соціалістичного ладу та його противниками набуває характеру громадянської війни. В результаті в другій половині 1940-х — початку 1950-х рр. Західна Україна перетворюється на арену кривавої борні між ОУН та УПА з одного боку, і радянськими владними структурами — з іншого.

Після завершення радянсько-німецької війни, більшість політичних і збройних акцій УПА спрямовувалась проти непопулярних заходів радянської влади — проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цивільного населення, насильницької колективізації. З втратою ілюзій про неминучу війну СРСР з США, повстанці переходять до тактики партизанської війни «малими групами», антирадянської пропаганди, саботажу, застосування терористичних акцій проти співробітників правоохоронних органів, партійно-державних працівників, колгоспної адміністрації, спеціалістів, що прибули з інших областей УРСР.

Військові підрозділи УПА, що налічували близько 90 тис. осіб, протягом 1944–1945 рр. здійснили 14,5 тис. терористичних і диверсійних

актів, в результаті яких загинуло 30 тис. чоловік. Натомість війська НКВС, Львівського та Прикарпатського військових округів до кінця 1944 р. провели близько 6,5 тис. антиповстанських операцій, а на кінець осені 1945 р. число акцій придушення самостійницького руху зросло до 27 тис.¹ Чергова широкомасштабна акція радянських військ (бл. 585 тис. солдат), спрямована на повну ліквідацію самостійницького руху, носила назву «Велика блокада»². У ході її здійснення в січні–квітні 1946 р. чисельність учасників руху опору скоротилась до 40%. На початку 1947 р. операції із застосуванням авіації, бронетехніки, достатньо великих контингентів військовослужбовців стають виключенням. Радянська сторона вдається до проведення оперативно-військових операцій, що мають за мету пошук, блокування та знешкодження бункерів, криївок провідних діячів ОУН, командирів УПА.

Занепокоєне складною ситуацією в Західній Україні, політичне керівництво країни постійно шукало нові форми нейтралізації повстанського руху. Починаючи з травня 1945 р. й до 1949 р. радянська влада оголосила 7 амністій для учасників націоналістичного підпілля. Пропозицією уряду скласти зброю в обмін на повне прощення в травні 1945 р. скористалося до 30 тис. повстанців, а в грудні 1949 р. понад 77 тис. учасників руху опору. В пошуках ефективних методів боротьби з озброєним підпіллям апарат правоохоронних органів УРСР вдається до створення «спецгруп» з числа колишніх партизан та перевербованих вояків УПА, легендарних під учасників опору. Завдання «конспіративно-розвідувальних груп» полягало в перевірці агентурних даних щодо причетності підозрілих осіб до ОУН–УПА, розклад підпілля зсередини, компрометація його функціонерів, імітація окремих провідів та груп ОУН в оперативних іграх. Діяльність так званих «спецгруп» МДБ УРСР часто-густо супроводжувалась, актами насильства, грабежу, мародерства, перевдяганнями у форму повстанців з провокаційною метою, нищенням населених пунктів інколи разом з мешканцями.

Ескалація напруги в післявоєнному протистоянні між владою і націоналістичним підпіллям призводило до обопільного насильства, численних жертв, втягування у епіцентр протистояння цивільного населення. Поширеною формою залучення місцевого населення у збройний конфлікт з боку радянської влади стали винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку. Поступовий перехід з 1945 р. українських повстанців до діяльності малими групами-боївками спонукав органи МДБ до систематичного проведення військово-чекістських операцій. Попри різноманітні репресивні заходи, бажаного результату у тривалому протистоянні з учасниками формувань ОУН і УПА радянським силовим структурам досягнути не вдалося.

Заради послаблення національно-визвольного руху в Західній Україні радянська влада вдається до каральних акцій проти місцевого мирного населення, звинуваченого у співпраці та співчутті повстанцям. Поштовхом до репресивних заходів стосовно близьких та рідних повстанців стало розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 7129 від 31 березня 1944 р. в якому двом заступникам наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову, І. Серову та наркому внутрішніх справ УРСР В. Рясному наказувалося: «Всіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих, так і убитих у зіткненнях — засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.»³.

Лише впродовж 1944 р. з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської областей було відправлено в заслання 4724 родини загальною кількістю 12 762 осіб. «Глибоке очищення» західноукраїнських земель від симпатиків ОУН і УПА продовжалося і в наступному році. Примусової депортації в 1945 р. зазнали 7393 родини повстанців у кількості 17497 осіб. У перший повоєнний рік із західноукраїнського регіону було вилучено 2612 сімей «антирадянського елементу» (6350 особи)⁴. Всього за даними Галузевого державного архіву СБУ в 1944–1946 рр. з теренів Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14728 родин учасників національно-визвольного руху в кількості 36608 осіб⁵. Однак партійне керівництво УРСР вимагало від силових структур не зупинятися на досягнутому.

Найбільша депортація населення із Західної України відбулася в жовтні 1947 р. Вона увійшла в історію під кодовою назвою операція «Захід». Спираючись на документальні матеріали, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України можна стверджувати, що задум провести в західноукраїнському регіоні чергову і наймасштабнішу репресивну акцію належить заступнику міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенанту С. Огольцову та міністру державної безпеки УРСР генерал-лейтенанту С. Савченку, які в спільному листі на ім'я міністра держбезпеки СРСР генерал-полковника В. Абакумова від 24 травня 1947 р. просили дозволу від МДБ СРСР продовжити депортаційну практику, мотивуючи своє прохання наступним чином: «Виселення сімей оунівців та бандитів, як показав досвід, стало вельми ефективним засобом боротьби з оунівським підпіллям та бандитизмом, значною мірою сприяло розкладанню підпілля та банд, викликало явку з повинною, ускладнювало оунівським керманічам вербовку нових членів ОУН та бандитів, штовхало тих хто з'явився з повинною на активну боротьбу з бандами, скорочувало базу пособників, так як місцеве

населення, боячись такої репресії, як виселення сімей, відмовлялось надавати бандитам матеріальну допомогу»⁶.

Ініціативу силових структур нанести черговий удар по «націоналістичному підпіллі» підтримало політбюро ЦК ВКП(б) своїм рішенням від 13 серпня 1947 р. (П59/123). На виконання постанови вищого політичного керівництва країни міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов 22 серпня 1947 р. видав наказ за № 00430 «Про виселення сімей засуджених, убитих, перебуваючих на нелегальному становищі, активних націоналістів та бандитів з території західних областей України». У секретному наказі зокрема зазначалось: «2. Начальнику Головного Управління військ МДБ СРСР генерал-лейтенанту БУРМАКУ для проведення операції додатково виділити та направити у розпорядження Міністра Державної Безпеки УРСР генерал-лейтенанта САВЧЕНКО: 24 мотострілецький полк; 2 батальйони 260 стрілецького полку 5-ї дивізії; 26-й стрілецький полк 4-ї дивізії; батальйон 284-го стрілецького полку 7-ї дивізії; 2 батальйони 8-го мотострілецького полку; 2 батальйони 13-го мотострілецького полку та Саратовське училище військ МДБ. Тов. БУРМАКУ забезпечити прибуття військ на Україну не пізніше 5 жовтня 1947 року. 3. Генерал-лейтенанту МІЛЬШТЕЙН направити у розпорядження Міністерства державної Безпеки УРСР 3 тисячі офіцерів та сержантів корпусу та дивізії охорони на залізничному та водному транспорті, попередньо сформувавши з них ротні підрозділи. Тов. МІЛЬШТЕЙН забезпечити прибуття особового складу корпусу та дивізії охорони МДБ на залізничному та водному транспорті до місця дислокації не пізніше 5 жовтня 1947 року. <...> 5. Заступнику Міністра Державної Безпеки СРСР по кадрам генерал-майору СВИНЕЛУПОВУ направити у західні області 3500 оперативних співробітників та забезпечити їх прибуття до місця призначення не пізніше 15 вересня 1947 року. 6. Заступнику Міністра Державної Безпеки СРСР генерал-лейтенанту БЛІНОВУ забезпечити проведення операції необхідною кількістю автотранспорта та пального.<...>

Операцію по виселенню провести з 10 по 20 жовтня ц.р., забезпечивши конспірацію всіх здійснюваних підготовчих заходів»⁷. Додатком до наказу була інструкція «Про порядок проведення виселення сімей активних націоналістів та бандитів із західних областей України», в якій чітко прописувалось хто підлягає виселенню (повнолітні та неповнолітні члени сімей повстанців та їх близькі родичі, які проживають спільно), докладно роз'яснювалися функції спеціальної групи оперативних співробітників, які «разом з представниками місцевих органів влади повинні будуть здійснювати процедуру виселення»⁸.

У день виходу наказу міністр держбезпеки В. Абакумов шифро-телеграмою повідомив першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та

голову Ради міністрів УРСР М. Хрущова про направлення в Україну заступника міністра держбезпеки СРСР О. Блінова, начальника Головного Управління військ МДБ СРСР П. Бурмака та генерал-лейтенанта О. Вадіса для проведення необхідних заходів, пов'язаних з виселенням сімей членів ОУН та УПА⁹ (всього в операції «Захід» було задіяно 15750 осіб керівного складу силових відомств та близько 30 тисяч солдат)¹⁰.

Підготовка до операції тривала всього два місяці. Отримавши вказівки з Москви про «зачистку» території Західної України від «ворогів народу та їх пособників», місцеві підрозділи МДБ та МВС спільно зі працівниками райкомів КП(б)У почали складати списки кандидатів на депортацію, розподіл за населеними пунктами військових підрозділів, автомобільного та гужевого транспорту.

29 серпня 1947 р. у Львові відбулась нарада уповноважених МДБ СРСР та начальників обласних управлінь, на якій був зачитаний наказ міністра МДБ №-00430 від 21 серпня 1947 р., а також скрупульозним чином пророблена інструкція до майбутньої чекістської операції. З 31 серпня по 3 вересня 1947 р. проведені виїзні засідання в Станіславі та Тернополі за участі уповноважених МДБ СРСР О. Блінова, О. Вадіса, а також заступника міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлова, присвячені результатам роботи по оформленню облікових справ на сім'ї, які підлягають виселенню¹¹. На оперативній нараді уповноважених МДБ СРСР, начальників УМДБ західних областей, представників командного складу внутрішніх військ та транспортних органів МДБ у Львові 2 жовтня 1947 р. обговорювалася сама процедура виселення «неблагонадійного елемента», а також проблеми взаємодії частин Радянської Армії, підрозділів прикордонних військ, спеціальних груп оперативних співробітників МДБ та МВС¹².

10 жовтня 1947 р., на основі оперативного плану МДБ УРСР, міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач затвердив план оперативних заходів свого відомства. Для проведення депортації був створений оперативний штаб на чолі з заступником міністра внутрішніх справ УРСР комісаром міліції 2-го рангу М. Дятловим з дислокацією у Львові (у жовтневій операції 1947 р. по виселенню у віддалені райони СРСР сімей оунівців було задіяно 13592 співробітника органів внутрішніх справ та військово-вослужбовців¹³). 16 жовтня 1947 р. у Львові зібралися на інструктаж співробітники Управління МДБ по охороні залізничних доріг, а також начальники ешелонів, які відповідали за транспортування спецконтингента з 87 залізничних станцій Західної України¹⁴.

Акція насильного переміщення великої кількості людей розроблялася співробітниками МДБ по всім канонам військової операції. На період проведення депортації була розроблена спеціальна таблиця радіосигналів

(наприклад, комбінація цифр «470» означала — «виселення закінчив»; «617» — «веду бій з бандою в координатах» і т. п.). На військових топографічних картах співробітники МДБ відобразили місця спеціальних збірних пунктів, схеми розташування нафтових баз, полкових складів паливно-мастильних матеріалів, заправних пунктів автомашин, напрямок руху транспорту зі спецконтингентом. Завчасно у друкарні було виготовлено бланки: «Ешелонний список висланих сімей», «Протокол обшуку», «Акт опису майна». Варто підкреслити, що операція «Захід» готувалася в режимі суворої секретності. Наприклад, секретарі райкомів партії та начальники місцевих підрозділів МДБ були поінформовані про каральну акцію за 2–3 дня, а інші виконавці дізналися про депортацію тільки з початком її реалізації — о 6 ранку 21 жовтня 1947 р.¹⁵

У Львові операція «Захід» стала реалізовуватися о 2 годині ночі 21 жовтня. Як стверджували згодом співробітники МДБ, час для виселення пособників УПА було обрано невдало. З 162 сімей (486 чол.), які підлягали депортації спершу на залізничну станцію було доставлено тільки 8 сімей (20 осіб) у зв'язку з тим, що «оперативні групи витратили значний час на те, щоб увійти у квартири, так як всі парадні двері заперті»¹⁶. У процесі розгортання операції по місту всього було доставлено на спеціальний збірний пункт 184 сім'ї (чоловіків — 136; жінок — 200, дітей — 112). Мали місце випадки коли з появою оперативних груп деякі сім'ї намагалися сховатися у підвалах чи у сусідів.

У період з 2 до 4 години був перерваний сон жителів Рава-Руська, Жовква, Бузьк, Городок, Яворів. В інших районних центрах та селах Львівської області операція розпочалась на світанку¹⁷.

У відповідності з отриманими інструкціями була проведена каральна акція на Волині. У доповідній записці «Про результати роботи УМДБ Волинської області по виселенню сімей активних учасників ОУН» від 26 жовтня 1947 р. начальник обласного управління МДБ полковник І. Матвієнко відзначав: «Операція по виселенню розпочалась у всіх селах області в 6 годин ранку 21 жовтня ц. р., відбулася організовано та завершена того ж дня в основному до початку сутінок... Понад 150 осіб зі складу сімей, які підлягали виселенню, не були вдома в момент операції (знаходились у від'їзді) і тому не були виселені. Вже після відправки ешелону частина з відсутніх у момент операції з'явилась в райвідділ МДБ з проханням направити їх до висланих сімей»¹⁸.

З «незначними труднощами» зіштовхнулися співробітники МДБ у Рівненській області. У записці по «ВЧ» відповідальні за реалізацію операції «Захід» у Рівненській області уповноважений МДБ СРСР полковник М. Головков та начальник Управління МДБ по Рівненській області В. Шевченко інформували заступника міністра держбезпеки СРСР

генерал-лейтенанта С. Огольцова та міністра держбезпеки УРСР С. Савченко про негативне реагування населення на виселення сімей оунівців: «У зв'язку з проведенням нашими органами операції по виселенню сімей бандитів та учасників націоналістичного підпілля, зі сторони деякої частини місцевого населення, в день операції мали місце факти відкритого співчуття до виселенців та надання їм допомоги — переховування від виселення. Наприклад: а) при виїзді автомашини з посадженими на неї сім'ями бандитів, село Корпин Рівненського району, жителями цього села щільним кільцем була оточена машина з метою затримання її виходу з села. У зв'язку з цим оперативна група для наведення порядку та отримання можливості виїзду автомашини з сім'ями бандитів, вимушена була відкрити попереджувальний вогонь. Аналогічні факти затримання автомашин із завантаженими на них сім'ями бандитів мали місце в селах Новий Двір та Абаров Рівненського району. б) Під час обшуку, який відбувався в будинку виселяємої сім'ї засудженого бандита Андрошулик Марії, невідомими жителями цього села була викрадена її 4-х літня донька (с. Новий Двір). З метою переховування її від оперспівробітників, які проводили виселення, перенесли її на другий поверх будинку, звідти скинули її на руки чатувавшим в цей час іншим жителям села, після чого донька Андрошулика була схована. Пошуки викраденої дівчинки позитивних результатів не дали <...> В деяких селах Рівненського, Олександрійського, Тучинського, Межиріцького та інших районів, жінки супроводжували висланих плачем та криком. Були випадки коли окремі з них демонстративно вимагали щоб їх погрузили разом з висланими або розстріляли на місці»¹⁹.

Виключно у складних метеорологічних умовах відбувалося «вилучення ворожого елемента» в Станіславській та Чернівецькій областях. Напередодні операції в гірських районах Жаб'євського, Кутського, Косівського, Долинського районів Станіславщини, в результаті віхоли, сніжний покрив доходив до 2 метрів. У сніжному капкані опинилось 55 військових машин на шляху руху з Коломиї до Косова. По дорозі з Надвірної в Жаб'є застрягло 30 автомашин з солдатами. Спроба прокласти дорогу до Яремчі і далі в гори за допомогою танків теж зазнала фіаско. У зв'язку зі сніжною стихією операція «Захід» у Чернівецькій області була подовжена до 23 жовтня 1947 р.²⁰

В інформаціях вищому керівництву МВС УРСР про хід операції, про організоване «завантаження у вагони спецконтингенті» зустрічались факти, які паплюжили «образ радянського чекіста». Наприклад, в Ракитнянському районі Рівненської області помічник командира роти 81 стрілецької дивізії лейтенант Сидоров при виселенні сім'ї убив двох свиней та намагався їх вивезти. але був затриманий начальником районного

відділу МВС. Випадки мародерства мали місце і серед місцевого парт-активу. В Лопатинському районі Львівської області секретар райкому ЛКСМУ Омельчук завіз до себе на квартиру два мішки вилученого зерна та спробував його присвоїти. Органами МВС був встановлений факт завозу третім секретарем райкому КП(б)У Бобровського району Львівської області Тимошенко до себе на квартиру 5 центнерів вилученої картоплі²¹.

Результати операції «Захід» були підведені в кінці жовтня 1947 р. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов у листі на ім'я заступника голови Ради міністрів СРСР Л. Берії доповідав про вилучення із західних областей України 26682 сімей спецпереселенців або 76.192 особи, в тому числі чоловіків — 18866, жінок — 35152, дітей — 22174. З них у примусовому порядку було направлено на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР 21380 сімей (60814 чол.)²², в тому числі на комбінат «Кузбасвугілля» — 30251 чол.; комбінат «Челябінськвугілля» — 10495 чол.; комбінат «Молотоввугілля» — 4976 чол.; комбінат «Карагандавугілля» — 8191 чол.; комбінат «Східсибвугілля» — 5203 чол.; вугільний сектор Красноярського краю — 1698 чол.²³. Крім того, 5264 сім'ї (15202 особи) «активних українських націоналістів» під конвоєм були направлені в Омську область для роботи на промислових підприємствах та сільському господарстві²⁴.

Масштаби жовтневої 1947 р. депортації з теренів Західної України постійно уточнювалися. Так, у «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України на період 1944–1948 рр.» вказувалося, що у жовтні 1947 р. органами держбезпеки СРСР вислано 26332 сім'ї учасників націоналістичного підпілля у кількості 77791 особа (Волинська область — 2711 сімей (9050 осіб); Дрогобицька обл. — 4504 сімей (14456 чол.); Львівська обл. — 5223 сімей (15920 осіб); Рівненська обл. — 3767 родин (11347 осіб); Станіславська обл. — 4512 сімей (11883 чол.); Тернопільська обл. — 5001 (13508); Чернівецька обл. — 613 (1627)). На початку 1960-х р. у документах КДБ УРСР кількісні показники депортації 1947 р. родин учасників ОУН визначалися цифрою 77808 осіб²⁵.

Зусилля співробітників МДБ СРСР у проведенні в найкоротші терміни наймасовішої депортаційної акції на теренах Західної України були належним чином оцінені в Кремлі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1948 р. «за успішне виконання спеціального завдання Уряду» по боротьбі з націоналістичним підпіллям в Західній Україні були нагороджені: орденом Червоного Прапора — начальник ГУВВ МДБ СРСР генерал-лейтенант Петро Васильович Бурмак; начальник УМДБ Львівської області генерал-лейтенант Олександр Іванович Воронін; заступник начальника 5 управління МДБ СРСР полковник Михайло Нифо-

нович Головков; начальник УМДБ Тернопільської області полковник Василь Дмитрович Коломієць; начальник УМДБ Дрогобицької області полковник Володимир Федорович Майструк; 1-й заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант Сергій Іванович Огольцов; начальник УМДБ Станіславської області полковник Роман Миколайович Сараєв; орденом Вітчизняної війни I ступеня — заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант Афанасій Сергійович Блінов; начальник ГУО МДБ СРСР на транспорті генерал-лейтенант Олександр Анатолійович Вадіс; заступник міністра внутрішніх справ УРСР по неоперативним питанням комісар міліції 3 рангу Микола Олексійович Дятлов; начальник УМДБ Волинської області полковник Іван Арсентійович Матвієнко; начальник УМДБ Чернівецької області полковник Микола Антонович Решетов; начальник УМДБ Рівненської області полковник Володимир Григорович Шевченко. Всього було нагороджено 1708 осіб, з них орденом Червоного Прапора — 49, орденом Вітчизняної війни I ступеня — 193, орденом Вітчизняної війни II ступеня — 272, орденом Червоної Зірки — 572, медаллю «За відвагу» — 523, медаллю «За бойові заслуги» — 99²⁶.

Звуження радянською системою до критичної межі соціальної бази ОУН та УПА шляхом репресій та депортацій «антирадянського елемента» вирішило долю повстансько-підпільного руху. Складне становище, в якому опинилось націоналістичне підпілля на західноукраїнських землях в кінці 1940-х р., змусило президію Української Головної Визвольної Ради (координатора національно-визвольного руху в Україні) прийняти рішення про остаточне згорання діяльності УПА як збройної формації. Широка громадськість дізналася про саму масову депортації населення Західної України лише в часи «горбачовської перебудови».

Бажан Олег (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
отдела регионалистики Института истории Украины НАН Украины

Операция «Запад»: к 75-летию депортации населения Западной Украины в отдаленные районы СССР.

В статье рассматриваются причины, подготовка, ход и масштабы насильственного выселения жителей западноукраинских областей вглубь СССР в октябре 1947 года.

Ключевые слова: Западная Украина, депортация, советские спецслужбы.

Oleg Bazhan (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Regional Studies at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Operation “West”: Devoted to the 75th anniversary of the deportation of inhabitants of Western Ukraine into the remote districts of the USSR.

In the article, the author examines the reasons, preparation, process, and scale of the expulsion of population of Western Ukrainian oblasts far inland in October 1947.

Keywords: *Western Ukraine, deportation, Soviet special services.*

¹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 752.

² Там само. — С. 748.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 2. — Оп. 103 (1954). — Спр. 2. — Арк. 4.

⁴ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). — К., 2009. — С. 362.

⁵ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 103 (1954). — Спр. 2. — Арк. 1.

⁶ Там само. — Арк. 2.

⁷ Там само. — Арк. 12.

⁸ Там само. — Арк. 16–19.

⁹ Там само. — Арк. 37.

¹⁰ Там само. — Арк. 38.

¹¹ Там само. — Арк. 12.

¹² Там само. — Арк. 63–75.

¹³ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 76–77.

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 103 (1954). — Спр. 2. — Арк. 110–118; Вронська Т. Вказана праця. — С. 370.

¹⁵ Вронська Т. Вказана праця. — С. 370.

¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 103 (1954). — Спр. 4. — Арк. 42.

¹⁷ Там само. — Спр. 2. — Арк. 12.

¹⁸ Там само. — Спр. 1. — Арк. 257–262.

¹⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 153–155.

²⁰ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 346.

²¹ Там само. — Спр. 50. — Арк. 1–4.

²² Згодом у доповідній записці заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берії від 28 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов уточнив кількість депортованих осіб, направлених на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР — 21197 сімей (61.066 чол.) // Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. — Т. 2: 1946–1947 рр. — Львів, 1998. — С. 289.

²³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х- початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. — Т. 2: 1946–1947 рр. — Львів, 1998. — С. 287–288.

²⁴ Там само. — С. 289.

²⁵ Вронська Т. Вказана праця. — С. 373.

²⁶ Державний архів Російської Федерації. — Ф. Р-7523. — Оп. 36. — Спр. 448. — Арк. 84–132.

**До 200-річчя від дня народження
Т.Г. Шевченка**

Максимець Ігор (м. Чернівці)

Пошукач кафедри історії України

Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

УДК: 94(477)82-1"Т.Шевченко":001.8"С.Смаль-Стоцький"

ДІЯЛЬНІСТЬ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО У ГАЛУЗІ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

Висвітлюється наукова праця Степана Смаль-Стоцького з вивчення і аналізу творчості Т. Шевченка.

Ключові слова: Смаль-Стоцький, Шевченко, Кобзар, поезія, історія України, еміграція.

Степан Йосипович Смаль-Стоцький — один з дванадцяти фундаторів-засновників Української академії наук. Визначний громадсько-політичний, культурний і економічний діяч Буковини, український мовознавець, історик і педагог відомий також і як шевченкознавець.

Знайомство С. Смаль-Стоцького з творами Тараса Шевченка було не випадковим. Середовище, в якому він зростає, було пронизане духом шевченківських поезій, Шевченкового слова. На Буковині і в Галичині, як і в усій Україні, його творчість формувала покоління.

Після подій Першої світової війни і трагічної поразки національно-визвольних змагань значна частина української інтелігенції опинилась поза межами рідних земель. Велика група її осіла в Чехословацькій республіці. В пошуках розуміння причин своєї поразки в національно-визвольній боротьбі, втрати Україною державності і шляхів для поновлення боротьби за волю України, українські громадсько-політичні діячі звертались до історичної літератури. Творчість Т. Шевченка з її виразним україноцентризмом, визвольними імперативами, державницьким духом і антиімперським спрямуванням привертала до себе особливу увагу. Достатньо згадати, що за активної участі лише Дмитра Николишина, в 1920-х рр. опубліковано два видання «Історичних поем Шевченка», «Політичні поеми Шевченка» (докладний аналіз О. Цісика)¹, «Кобзар» В. Сімовича² тощо. Важливо наголосити, що науковці в еміграції були вільні у своїх судженнях, їм не нав'язували ідеологічних штампів і схем.

Одним з тих, хто в ті непрості роки намагався науково опрацювати спадщину Т. Шевченка, був Степан Смаль-Стоцький, в минулому професор Чернівецького університету. Твори поета він вивчав протягом багатьох років, результатом чого стали численні статті і більш ґрунтовні наукові праці. У 1914 р. С. Смаль-Стоцький у праці «Читання Шевченкових поезій» (Львів, 1914) здійснив перше прочитання символічного

змісту образів вірша Т. Шевченка «Ой, чого ти почорніло». Більш ґрунтовно це зроблено у статті, присвяченій аналізу двох історичного змісту поезій «Ой, чого ти почорніло» та «Бували війни й військові свари...», що увійшли до видання «Т. Шевченко. Інтерпретації» (Варшава, 1934).

«Ідеї Шевченкової творчості» (1914 р.), «Шевченкова містерія» (1914 р.), «Т. Шевченко (життєпис)» (1920 р.), «Ритмика Шевченкової поезії» (1926 р.), «Великий льох» (1927 р.), «Чигирин» (1927 р.), «Обов'язки української науки супроти Шевченка» (1928 р.), «Причинки до розуміння Шевченкових поем: 1. Шевченкове посланіє; 2. Дві невеличкі Шевченкові думки» (1929 р.), «Т. Шевченко, співець самостійної України» (1930 р.), «Шевченкові пророцтва (“Чого серце плаче, ридає, кричить...”» (1930 р.), «Шевченкові поеми: Варнак, Марина, Між скалами неначе злодій, Якби тобі довелось, Якби ви знали, паничі» (1930 р.), «Шевченкова поема “Іван Підкова”» (1931 р.), «Чому називаємо Тараса Шевченка генієм України» (1931 р.), «Шевченкова поема “Тарасова ніч”» (1932 р.), «Т. Шевченко, інтерпретації» (1934 р.), «Концепція Шевченкової поеми “Сон” і її мистецьке переведення» (1934 р.), «Пояснювальні статті до творів Т. Шевченка “Великий льох”, “Посланіє”, “Сон”» (1935 р.), «Шевченкова думка — “Мені однаково”» (1937 р.), «Останній рік Шевченкової поетичної творчості» (1939 р.) — не повний перелік «Шевченкіани» Степана Смаль-Стоцького, що свідчить про значний науковий інтерес вченого до творчості Великого Кобзаря. Між тим, діяльність С. Смаль-Стоцького з вивчення та популяризації творчості Т. Шевченка не знайшла свого повного висвітлення в науковій літературі. Хіба що дисертаційне дослідження О.В. Горбатюка розкриває основні аспекти шевченкознавчих пошуків Степана Смаль-Стоцького³.

Поява перших шевченкознавчих робіт С. Смаль-Стоцького очевидно пов'язана з його педагогічною працею. Перші огляди творчості Т. Шевченка були зроблені ним ще за часів викладання в Чернівецькому університеті і призначались для виголошення на урочистостях з нагоди шевченківських свят. З 90-х років XIX ст. промови С. Смаль-Стоцького почали публікуватись в газеті «Буковина».

Новий поштовх шевченкознавчі пошуки отримали під час перебування вченого в таборі для військовополонених в м. Фрайштадт (Австрія), хоча тут його першочерговим завданням було налагодження відносин між військовою адміністрацією табору з одного боку і просвітнім відділом Союзу Визволення України (СВУ) та місцевими організаціями військовополонених — з іншого. Позитивну роль зіграло те, що, на відміну від багатьох інших працівників СВУ, він був офіцером австрійської армії, а тому користувався довірою з боку австрійської влади. Поява С. Смаль-

Стоцького у Фрайштадті суттєво поживила там національно-культурне життя, оскільки в основу своєї діяльності він завжди намагався ставити виховання національно свідомих українців, акцентуючи на активній культурній роботі серед військовополонених. Досить швидко і сам професор долучився до просвітньої роботи в таборі. Протягом 1917 — другої половини 1918 рр. він вів загальний курс української мови й літератури, декламації та виразного читання, читав популярні лекції з історії України. Паралельно готував лекції з шевченкознавства, які незмінно мали великий успіх у слухачів. Як згадував згодом військовополонений фрайштадтського табору, старшина І-ої козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії П. Дубрівний: «...виклади професора Смаль-Стоцького з шевченкознавства набрали в таборі такої популярності, що аудиторія, розрахована на тисячу осіб, не могла всіх бажаючих вмістити. Так умів подати аналізу шевченкових творів професор Смаль-Стоцький, що аудиторія з тисячею людей годинами сиділа й уважно вислухувала про “Великий льох”, “Сон”, “Кавказ” та інше»⁴. Ці лекції про Т. Шевченка та його творчість С. Смаль-Стоцький виголошував і в німецьких таборах Зальцведеля, Рейштату та Вецляра, де також перебували українські військовополонені. Як і у Фрайштадті, виклади вченого мали великий успіх.

Треба відзначити, що при вивченні творчості Т. Шевченка у доеміграційний період С. Смаль-Стоцький багато уваги приділяв поезії національно-патріотичного та історичного змісту. Він намагався дослідити ідею державотворення і вказати причини української бездержавності, що мали як зовнішній, так і внутрішній характер, і які так щиро і болісно розкриває у багатьох своїх творах Т. Шевченко.

Впродовж майже двадцяти років С. Смаль-Стоцький проживав у Чехо-Словацькій Республіці, працював в Українському вільному університеті, брав активну участь в громадсько-культурному, науковому житті. Чехословацький уряд створив необхідні умови для життя і праці української еміграції. З 1921 р. діяла урядова програма допомоги, яка передбачала надання матеріальної підтримки російським, українським і білоруським емігрантам та їхнім організаціям. Допомога емігрантам з України здійснювалася через Український громадський комітет (УГК), створений навесні 1921 р. з ініціативи групи українських діячів. УГК на виділені Чехословацькою державою кошти надавав матеріальну, медичну, юридичну та іншу допомогу, засновував різного роду самодіяльні емігрантські організації та установи, допомагав українському студентству і професурі, організовував культурні акції. Саме завдяки підтримці чехословацького уряду десятки тисяч українських емігрантів змогли організувати своє життя за межами Батьківщини⁵. Це були переважно молоді люди. І їм потрібне було і українське слово, і українська історія, і українська література — їм потрібен був Т. Шевченко.

Серед представників української емігрантської спільноти С. Смаль-Стоцький небезпідставно вважався одним із найкращих шевченкознавців. У полеміці з такими дослідниками творчості Т. Шевченка, як О. Огоновський, С. Єфремов, В. Щурат, О. Цісик, Я. Гординський, Б. Лепкий, В. Сімович, Є. Маланюк, І. Айзеншток, він виробив власну манеру інтерпретації художнього тексту. Згодом Є. Маланюк так писав про нього: «Степан Смаль-Стоцький, найглибший дотепер коментатор Шевченка, де в чім просто Колумб його творчості»⁶. З доповідями цієї тематики С. Смаль-Стоцький регулярно виступав на святкових зібраннях, урочистостях, вечорах пам'яті тощо. Його виступи завжди мали успіх у слухачів: згодом відома громадська діячка і голова Українського жіночого союзу в Празі Зінаїда Мірна з захопленням писала: «...проф. Смаль-Стоцький виступив із доповіддю на тему “Шевченко — співець самостійної України”. Його доповідь зробила на слухачів колосальне вражіння як змістом реферату, так і надзвичайним умінням виразно читати. Але не менше вражіння зробила й його імпозантна постать, втілення великої сили і того шляхетного духу, який неначе ореолом оточував його особу. Цей реферат мав такий успіх, що негайно ж був виданий окремою книжечкою, якою звичайно потім наділяли присутніх на святах Шевченка»⁷.

Цілком закономірно, що вченого неодноразово запрошували виступати численні організації, товариства, об'єднання емігрантів, яких у міжвоєнній Празі було створено сотні. Так, у березні 1924 р. на засіданні Українського історично-філологічного товариства було заслухано доповідь «Про метрику в творах Т. Шевченка»⁸, Громада українців з Кубані запрошувала С. Смаль-Стоцького «вшанувати своєю присутністю» і виголосити «виклад “Козаки в поезії Т.Г. Шевченка”» в травні 1925 р.⁹, а в березні 1932 р. — запрошував до участі, а згодом — дякував за виступ¹⁰ на академії пам'яті поета Український республікансько-демократичний клуб, бо «кожне слово Ваше просвітлює їх [слухачів] серця любов'ю до Батьківщини й до найкращого її сина — Тараса Шевченка»¹¹.

Можна стверджувати, що в еміграції С. Смаль-Стоцький продовжував, як і в довоєнний період, свої шевченкознавчі дослідження за двома напрямками: інтерпретація окремих творів та дослідження ритміки поезій Т. Шевченка. Перший напрямок означився появою статей про Шевченкові «Думи», «Сон», «Великий льох», «Чигирин», «Варнак» та інші твори, при дослідницькій роботі над якими, за спогадами самого вченого, він користувався філологічною методою, ґрунтовно досліджуючи текст, розбирав значення слів, аналізував вислови та намагався зрозуміти, що саме поет хотів втілити в образах, описах, символах. Зіставляючи який-небудь твір Кобзаря з іншими, написаними на цю тему чи в цей же час, вчений прагнув глибоко вникнути в суть поезії, а водночас і виявити

основи світогляду Т. Шевченка, філософсько-етичну спрямованість його творчості.

В опрацюванні надбання Т. Шевченка, С. Смаль-Стоцький рухався кількома основними напрямками, які намагався вивчати прискіпливо і ретельно, іноді неодноразово повертаючись до вже, здавалось б, цілком і повністю детально вивчених тем. Принциповим для вченого було довести глибоку релігійність і щиру віру Т. Шевченка, який, на думку, С. Смаль-Стоцького, ніколи не був безбожником: «У Шевченка бог є синонімом правди-істини і правди-справедливості... Шевченко радо уживає для викликання більшого вражіння слово бог замість слова правда, бо це слово в данім разі було б за слабе, щоб виразити найвищий ідеальний ступінь живої правди»¹². На підтвердження цього, в творах поета дуже часто зустрічаються згадки про Бога: «Жива правда у Господа Бога», «Моліться Богові одному, моліться правді на землі», «Борітеся — поборе, вам Бог помагає!», «Будем жить, людей любить, Святого Господа хвалить», і, нарешті, «Все од Бога. Од Бога все». Шевченкова віра «йшла в парі із рівнем його свободи і свободою його народу. Всі герої у творах Шевченка були борцями за правду і волю своєї нації — і віруючими християнами... Віра без діла є мертва. Тільки чинна віра, діяльна, була для Шевченка справжньою вірою. Шевченко служив до кінця свого життя і вмер на службі нації й Богові!» — погоджується з твердженнями С. Смаль-Стоцького сучасний дослідник В. Слюзар¹³.

На тверде переконання С. Смаль-Стоцького, Т. Шевченко — щирий патріот, істинний державник, на що прямо вказує в статті з однозначною назвою «Т. Шевченко, співець самостійної України»¹⁴. «Кращого немає нічого в Бога, як Дніпро та наша славная країна», — писав Т. Шевченко у вірші «І виріс я на чужині»¹⁵.

Самобутня праця С. Смаль-Стоцького «Т. Шевченко, інтерпретації» (видана у Варшаві у 1934 р. та перевидана в 1965 р. в Нью-Йорку / Парижі / Торонто, а в 2003 р. — в Черкасах) входить до тих шевченкознавчих розвідок, які не були заангажовані ідеологічним підходом. Вчений продемонстрував широту наукового кругозору, дискусійність мислення, точність образних характеристик героїв. Для свого літературознавчого дослідження С. Смаль-Стоцький обрав найважчі з точки зору проблемно-тематичного пояснення твори Т. Шевченка — «Великий льох», «Сон», «Послання», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Думи мої». Дослідник зосередив свою увагу на окремих творах, які люди «не читають, бо чекають на великі синтетичні праці»¹⁶, але без детальних опрацювань окремих творів неможливо здобути цілісного уявлення про творчість Т. Шевченка. Марко Антонович вважав, що інтерпретації С. Смаль-Стоцького «дотепер неперевершені»¹⁷. Незалежну Україну поет

сприймав, як аксіому. Це мала бути країна «із новим і праведним законом». Праця «Т. Шевченко. Інтерпретації» викликала особливу критику з боку радянських ідеологів. У ній автор підкреслював негативне ставлення поета до будь-якої злуки з Московщиною, вважаючи її за найбільше нещастя для України, за джерело її занепаду.

У своїх поезіях Т. Шевченко неодноразово звертався до історичного минулого України. І ця обставина не могла залишитись поза увагою дослідників. С. Смаль-Стоцький вказував, що в поемах «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «До Основ'яненка», «Думи мої», «Гайдамаки» Шевченко каже про Україну, що вона «зажурилась, заплакала, як мала дитина», бо «ніхто її не рятує»; що «колись в Україні лихо танцювало»; що «од Конашевича і досі (тобто до Гайдамаччини) пожар не гасне»... «розкувать козак сестру свою не хоче, сам не соромиться конать в ярмі у ляха». Але тоді «обіззався Наливайко..., обіззавсь козак Павлюга..., обіззавсь Тарас Трясило». Тоді виступали і Залізник, і Гонта, а тепер (за часів Шевченка), «сидить ворон на могилі та з голоду кряче», а діти козацькії «сидять у запічку», їм «все байдуже», вони «панам жито сіють», і внук тих, що колись панували, «несе косу в росу», не знаючи, хто лежить в тих могилах, рясно розкиданих по Україні. С. Смаль-Стоцький зазначав, що Т. Шевченко доволі часто згадував сумне історичне минуле («могили — гори на степах»), але завжди мріяв про незалежну Україну, про час, коли Україна буде вільна («веселі селища в гаях»).

У Т. Шевченка козаки — це оборонці волі. В поезії «Бували війни...»¹⁸ він прямо вказував, що свободу здобудуть «козаки», що в даному випадку тотожно «українці». Більше того, на думку С. Смаль-Стоцького, український народ здобуде собі волю власними силами: «Передумовою політичної і державної самостійності народу й запорукою її — а це мав Шевченко на умі — може бути ... духова й етична самостійність народу в цілості. Підняти народ до такого стану, розпалити в його душі вогонь великих ідей і насталити сили його духа — це найперше завдання, яке ставив собі сам Шевченко, завдання його козаків; це завдання й усіх тих, що хочуть сповнити геть дочиста заповіт Тараса Шевченка»¹⁹. Вчений, спираючись на твори поета, високо підносить український народ і вірить у краще майбутнє: «Усі мусять кожної хвилини бути готові за свою ідею, в даному разі за Україну — як співається в народному гимні, душу й тіло положити. Перед такою моральною силою жадна сила не встоїться»²⁰. Поет вірив у те, що «встане Україна, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти».

Кобзар був людинолюбом і на цьому наголошує С. Смаль-Стоцький: «Ні крихіточки в Шевченка того шовінізму, того месіянізму, яким саме

визначаються передові тодішні люди між москалями, поляками й іншими. Усі народи обіймає Тарас своєю любов'ю:

А всім нам вкупі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли»²¹.

Другий напрямок пізнання творчості Т. Шевченка, як уже вказувалося, — дослідження ритміки шевченкових творів. С. Смаль-Стоцький прагнув показати взаємозв'язок з народними піснями і усною народною творчістю, підтвердивши народні корені поезій Т. Шевченка.

Вчений нерідко згадував обставини, в яких прийшов до висновку про необхідність подібних пошуків: якось під час зустрічі з Ю. Федьковичем він спробував прочитати деякі нові вірші і «виходячи тоді ще зі старосвітської метрики, не міг якось попасти на метр, і не раз спіткнувся на фальшивім наголосі. Федькович, дуже чутливий на хиби наголосу, зараз поправляв мене і слово по слові в нашій розмові виявилось, що Федькович свої вірші складав, маючи на умі “нуту” якоїсь народньої пісні»²². Це і наштовхнуло С. Смаль-Стоцького до припущення, що і шевченкові поезії нерозривно пов'язані з народною творчістю. В «Ритмиці ...» вчений переконливо доводив, що вся поетична творчість Т. Шевченка спирається на фольклорні ритми коломийкові, козачкові та колядкові. Дослідник показував, як майстерно в творчості великого поета використовуються різні модифікації і комбінації народних ритмів.

Дискусійність цього питання була в той час причиною деяких суперечок і непорозумінь: у листі до вченого його родич Остап Луцький* писав, що учень С. Смаль-Стоцького Самійленко «питається, чи дійсно Шевченко писав своє “Реве та стогне” колядково чи може все-таки ямбом...»²³. С. Смаль-Стоцький відкидав звинувачення окремих критиків на адресу Кобзаря через не завжди чисті ямби, що, нібито, було викликано відсутністю належної освіти у Т. Шевченка. Багато літературознавців та поціновувачів творчості Т. Шевченка підтримали думку академіка.

Робота С. Смаль-Стоцького над шевченкознавчою тематикою мала і педагогічний аспект: з 1921 р. в Українському вільному університеті в рамках семінару з української філології він проводив заняття з курсу «Читання творів Тараса Шевченка. Наукові праці»²⁴.

* Один із перших модерністів на зламі століть, який входив до групи «Молода Муза», писав поезію, прозу, публіцистику, товаришував з Б. Лепким. Кілька років прожив у Кракові, навчаючись у цьому місті. У міжвоєнній Польщі займався, головним чином, політичною й кооперативною діяльністю, але загинув, ставши черговою жертвою сталінських репресій у 1939 р.

Шевченкознавчі пошуки С. Смаль-Стоцького мали і ще один надзвичайно цікавий напрямок, який представляє виголошена під час зимового семестру 1924/1925 р. лекція «Т. Шевченко в польській літературі»²⁵. Прискіпливо і пристрасно, але водночас абсолютно науково, вчений висвітлює всі відомі йому на той час факти появи згадок про Кобзаря в польській літературі, трактування його творів і переклади. Багато деталей викликають цілком виправдану критику шевченкознавця, особливо у випадках, коли польські дослідники чи перекладачі свідомо фальсифікували творчість Шевченка чи невірно трактували його політичні погляди або ставлення до історичного минулого. С. Смаль-Стоцький вказував на вимушені зміни в україно-польських перекладах, оскільки не завжди «вдається передати тими рядками, що в Шевченка українські поетичні образи і... два-три слова передає кількома цілими рядками»²⁶.

Наукова робота С. Смаль-Стоцького в галузі шевченкознавства отримувала найвищі оцінки не тільки місцевих емігрантів, а й українців з інших земель: в листі до вченого відомий учений-славист, професор Микола Пушкар писав: «...тому кілька днів я одержав Вашу дуже цінну працю, а саме: Ритмику Шевченкової поезії. Сердечно Вам дякую. Я її дуже докладно вже перестудював... Студія так солідно опрацьована і так ясно писана — що думаю — віддасть як найліпші услуги кожному, хто до неї звернеться... Ще раз щиро Вам дякую»²⁷. Тепло і водночас з захопленням М. Пушкар просив академіка продовжити наукову діяльність, оскільки вважав, що роботи С. Смаль-Стоцького вносять «у нашу небагату наукову скарбницю дуже цінний вклад»²⁸.

В іншому листі від О. Луцького, 19 вересня 1925 р. зазначалось: «...“Ритмику” прочитав цілу і до кінця, вона цікавила мене і переконувала... Був у мене студент педагогічного інституту в Празі, Борис Гомзін... Ваша “Ритмика” дуже взяла його за ум та серце»²⁹.

Цікава деталь: інтерес до Т. Шевченка від батька перейняв і син — Роман Смаль-Стоцький. На травень 1964 р. було заплановано відкриття пам'ятника Кобзарю в Вашингтоні (США), а Р. Смаль-Стоцький (президент Головної ради наукових товариств імені Шевченка) очолив Комітет для вшанування пам'яті Шевченка³⁰. Завдання виявилось непростим, оскільки ініціатива мала як прихильників, так і противників, але все-таки пам'ятник було відкрито. Це сталося 27 червня 1964 року. В церемонії взяли участь 100 тис. осіб, делегації з Канади, Аргентини, Бразилії, Великої Британії, Німеччини, Франції, Бельгії, Австралії. Були присутні представники уряду США та послы закордонних держав. Екс-президент США Дуайт Ейзенхауер, відкриваючи монумент Тарасові Шевченку, назвав його героєм України: «Він запалить тут новий світовий рух... невинний рух до незалежності й волі всіх народів і всіх поневолених

націй у світі», а Президент США Ліндон Б. Джонсон так сказав про Т. Шевченка: «Він був більше, ніж українцем — він був державним мужем і громадянином світу. Він був більше, ніж поетом — він був безстрашним борцем за права й волю людей»³¹.

С. Смаль-Стоцького можна повною мірою віднести до когорти основоположників наукового шевченкознавства. Його результативній науковій праці сприяли історичні обставини і умови, в яких він жив і творив, — умови вільної, демократичної Чехословацької республіки, методологічна незаангажованість, відсутність зовнішнього ідеологічного та адміністративного тиску, як це було в радянській Україні.

Далеко не все з запланованого встиг зробити в своєму житті С. Смаль-Стоцький. Повідомляючи про його смерть 17 серпня 1938 р., газета «Діло» писала: «закінчив своє вагітне великими ділами життя один із найчільніших українських діячів старшого покоління, одна з найсвітліших постатей українського національного відродження — проф. д-р Степан Смаль-Стоцький»³². Однак вчений залишив свій вагомий слід в історії України і без сумніву треба віддати належне «Великій Людині, цьому всебічному Національному Працівникові та вченому європейської міри»³³. Внесок С. Смаль-Стоцького у національно-культурне і державне відродження України, науковий доробок потребує подальшого вивчення.

Макимець Ігорь (г. Черновцы)

Соискатель кафедры истории Украины Черновецкого национального университета им. Ю. Федьковича.

Деятельность С. Смаль-Стоцкого в области шевченковедения.

Освещается научная работа Степана Смаль-Стоцкого по изучению и анализу творчества Т. Шевченко.

Ключевые слова: Смаль-Стоцкий, Шевченко, Кобзарь, поэзия, история Украины, эмиграция.

Ihor Maksymets (Chernivtsi)

Researcher of the Chair of History of Ukraine at the Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

S. Smal-Stockyj's research on works by Taras Shevchenko.

The article reveals scholar activity of Stepan Smal-Stockyj in researching and analyzing the works by T. Shevchenko.

Keywords: Stepan Smal-Stockyj, Taras Shevchenko, Kobzar, poetry, history of Ukraine, emigration.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 2. — Спр. 241. — Арк. 91.

² Кобзар (ред. В. Сімович). — Лейпціг, 1921. — 430 с.

³ Горбатюк О.В. Степан Смаль-Стоцький як літературознавець: постаті та явища нової української літератури / Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. — Львів, 2009. — 17 с.

⁴ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт // Союз Визволення України. — Нью-Йорк, 1979. — С. 113–114.

⁵ Див. Даниленко О. Роль Українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 278–295.

⁶ Маланюк Євген. Шлях до Шевченка // Пробоєм. — 1942. — Ч. 3 (104). — С. 146–156.

⁷ Мірна З. Спомин про бл. п. С. Смаль-Стоцького // Жіноча доля. — 1938. — Ч. 20. — С. 12.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 2. — Спр. 240. — Арк. 141.

⁹ Там само. — Спр. 241. — Арк. 33.

¹⁰ Там само. — Спр. 243. — Арк. 93.

¹¹ Там само. — Арк. 89.

¹² Смаль-Стоцький С. Шевченкові поеми: Варнак, Марина, Між скалами неначе злодій, Якби тобі довелось, Якби ви знали, паничі // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — 1930. — Т. 99. — С. 238.

¹³ Слюзар В. Тарас Шевченко переміг з вірою // Голос України. — 1999. — 22 травня.

¹⁴ Т. Шевченко, співець самостійної України // Самостійна Україна. — 1930. — 16 с.

¹⁵ Шевченко Т. Кобзар. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. — С. 513.

¹⁶ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко, інтерпретації. — Варшава, 1934. — С. 32.

¹⁷ Антонович Марко. Олександр Кониський // 125 років київської української академічної традиції. 1861–1986 / Збірник. — Нью-Йорк, 1993. — С. 191.

¹⁸ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 2: Поезія 1847–1861. — С. 368.

¹⁹ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко, інтерпретації. — Варшава, 1934. — С. 126.

²⁰ Там само. — С. 127.

²¹ Там само. — С. 173.

²² Там само. — С. 189.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 2. — Спр. 240. — Арк. 137 зв.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 3859. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 65.

²⁵ Там само. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 590.

²⁶ Там само. — Арк. 38.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 2. — Спр. 241. — Арк. 46 зв.

²⁸ Там само. — Арк. 47.

²⁹ Там само. — Арк. 57.

³⁰ Оформлення Комітету пам'ятника Шевченкові // Шевченківський альманах УНС на 1964 рік. — Джерзі-Сіті; Нью-Йорк: Свобода, 1963. — С. 18.

³¹ Шевченко у Вашингтоні // Український тиждень. — № 10 (175). — 11 березня. — 2011.

³² Д-р Степан Смаль-Стоцький // Діло. — 19 серпня. — 1938.

³³ Там само.

Ессе́й, рецензі́ї

Гуржій Олександр (м. Київ)

Доктор історичних наук, головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків та раннього
нового часу Інституту історії України НАН України.
УДК (947.6):124.4«В.Сосюра»

НАШ ВОЛОДИМИР СОСЮРА: «ВІРА В СВІТЛЕ МАЙБУТНЄ» (АСОЦІАТИВНІ НОТАТКИ НА БЕРЕГАХ ПРОЧИТАНОГО)¹

У статі подається авторський погляд на деякі сторінки життя і творчості українського письменника Володимира Сосюра.

Ключові слова: *Володимир Сосюра.*

Спочатку особисте. «Наш» — у даному контексті означає — близький за духом, родинний (у книжках, статтях, теле- і радіовиступах). Враження перше — однозначно «свій», національний, такий, що своїми думками проникає в найнайпотаємніші закутки внутрішнього сприйняття та свідомості інших. Враження друге, котре не полишає ні на мить при читанні його творів: «вічно» гнаний і переслідуваний владою, опозиціонер, не раз звинувачений у відвертому націоналізмі, людина, яка змушена ледь не до кісток «відмиватися» від постійного обстрікування та перекручень думок різними офіційними «товаришами».

У нашу родину Гуржіїв-Корнієнків, яка походить із селян з Черкащини, його творчість входила органічно з часом, поступово, але назавжди. Найбільше через зачарування високим письменством мого батька Івана Гуржія (бо сам з дитинства любив читати й декламувати вірші), його юнацьку потенційну закоханість у мистецтво, а також студентське романтичне бажання спілкуватися з представницями чарівної статі на високих нотах пишномовства. Писав він і власні вірші, що, зрозуміло, єднало. Спочатку, звісно, виникали всілякі нотатники та записні книжечки з різноманітними виїмками з Сосюриних публікацій у масовій пресі. Причому, незважаючи ні на які суворі періодичні заборони його творів тогочасним тоталітарним режимом.

Зокрема, в «Записній книжці» № 4 (1937–1938 рр.) І. Гуржія між уривками з поезій О. Пушкіна та Г. Гейне, поряд з латинськими висловками, занотовано з Сосюри²: «...Як волосся розхристане, миле / І як зір, що у нім океан... / Ми з тобою про щось говорили / І слова ті були, як туман. / Пестив щоки мені ніжний вітер, / Ми казали про місячний сніг... / Та слова не могли ті відбити / Всю безодню бажань золотих». («Хвилі», 1934 р.). Або інше, поряд: «...Що ти? З ким ти? Де? / Ніжний квіте мій! / За вікном гуде / Тільки вітер злий...». («Зима», 1936 р.).

Далі в нотатнику, через декілька сторінок, була спроба виписати щось з вірша поета «Зорі». Навіть виведено слово «Швидко», але потім перекреслено і «справа» чомусь призупинилася... Мабуть, це через те, що вірш занотовано в іншому місці записної книжки. Отже, твори В. Сосюри регулярно перечитувались.

Упродовж 1939–1941 рр. батько зробив вибірку з таких окремих публікацій: «Серце» (К., 1931), «Вибрані поезії» (1932), «Марія» («Літературний журнал», 1940, № 3). Наступна ж нагода для записів з поезій В. Сосюри випала І. Гуржію вже після війни, коли він вчився в аспірантурі Інституту історії АН УРСР (м. Київ, 1947 р.) — то був вірш «Васильки» (1938 р.).

Втім, особливу увагу він приділив віршу «Серце», а саме таким рядкам: «...Обличчя в тумані чие? / І хто з ким на сонячнім герці? / Я стримаю серце своє / Українське / розхристане / серце».

Багато років потому, коли батько став досить публічною особою й знаним не лише в республіці, а й далеко поза її межами вченим-істориком (В. Сосюра вже 1927 р. сміливо заявив про себе: «Я ж — відомий український поет», — у вірші «Коли поїзд у даль загуркоче...»), вони зустрічались на офіційних заходах під егідою вищих керівних бонз, на періодичних міжреспубліканських «днях культури», в процесі діяльності Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами тощо. Зрозуміло, мешкаючи в один час у Києві, проживаючи в будинках на центральних вулицях, які знаходились поряд («вул. Свердлова» і «вул. Леніна»³), вони бачилися й випадково в різних публічних місцях.

До того ж, у будинку по вул. Свердлова, 10, де побутувала наша сім'я з 1956 р., проживали посадовці різних рангів і доволі відомі вчені, письменники, між якими, звісно, частенько точилися розмови про суспільно-політичне життя в країні. Нерідко оповідалися якісь епізоди чи байки, пов'язані з надзвичайно популярним актором комедійного жанру М. Яковченком, казкарем «дідом Панасом» та багатьма іншими, яких і мені нерідко доводилось бачити «вживу» на нашій вулиці. Не минали й Сосюру...

Сусід-школяр Славко якось переповів мені розмову дорослих про те, що ніби дружина поета нерідко зачиняє свого чоловіка в кімнаті на ключ і не випускає доти, аж поки не напише вірша — щоб заробити більше грошей для родини. Такі побутові цікавинки з життя неординарних людей нас, підлітків, неабияк вражали. Батько Славка — чудовий мовознавець і свідомий українець Іван Варченко, який неодноразово отримував «на горіхи» за свої національні переконання, ввів правило в сім'ї: увечері, коли всі домашні збиралися разом у квартирі, декламувати декілька

сторінок з творів художньої літератури. Звучали й вірші Сосюри. Пригадую, ще учнем 6-го чи 7-го класу я на таких «вечорах» вперше почув вірші Сосюри про його онуку Орісю, десятки яскравих поезій...

Почуте сильно вплинуло на мене й коли в школі, в нашому класі, почали знайомитися з біографію поета (слід визнати: «відшліфовано», нудно, у вузько офіційному трактуванні), то я вирішив вивчити поза шкільною програмою (в курсі «за власним бажанням, для загального прочитання») вірш, багато разів декламований моїм батьком у колі друзів — «Так ніхто не кохав...». Дуже хотілося вразити цим «дорослим» інтимним поетичним твором моїх ровесників у класі.

Пам'ятаю ще такий випадок, уже з власного студентського життя (1972–1977). Тоді я «лірично-романтично» налаштований юнак, як і багато хто з молоді, пробував щось там собі віршувати, творити «невеличку прозу», напрочуд простеньку. Я цілком усвідомлював незрілість більшості з того, що виходило з-під пера. Проте, дуже великим було бажання друкуватися... То ж вирішив трохи схитрувати: в мене нерідко з'являлися вірші «патріотичні» й на «злобу дня» — про комсомол, загиблих героїв-космонавтів, війну й ветеранів. Однаково, друкували мало. Лише декілька поезій проторували собі шлях на шпальти однієї багатотиражки (до 1 тис. прим.) «чужого» вузу. Тому деяким не зовсім було зрозуміло, як я — студент Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, туди потрапив. Правда, поряд з публікаціями було зазначено: «творчість наших читачів». Всього цього мені, зрозуміло, видавалося замало. Тому пишу ще більш «патріотичний» вірш під назвою «Любіть Україну!» Ну, думаю, його вже точно надрукують у республіканській пресі, бо «такий як треба».

Слава Богу, перед тим, як кудись «запустити» свій поетичний твір, приніс його своєму дідові — журналісту Івану Корнієнку — для «прочитання». Він, лише глянувши на назву, за голову схопився. І на мене напустився: «Ти що, з розуму з'їхав? Сосюру за вірш з такою ж назвою ледь не “посадили”!⁴ І ти туди ж?!».

Я, звичайно, про вірш В. Сосюри чув, навіть дещо знав про наслідки з ним пов'язані, але до того часу ще не прочитав. Існувала офіційна заборона на нього. А тому, де і в кого взяти, щоб «не заклали»?

Дідові ж пояснюю: «То ж Сосюра! А в мене про партію, народ...», а він: «Нічого не хочу слухати від тебе з цього приводу! Ти ще тільки студент, потрапиш “на замітку”, що тоді буде?!». На тому все й скінчилося, а мій «бідолашний» віршик канув десь у анналах моєї незграбної творчості.

Хоча все це особисте ... Можливо, не так вже й важливо, і про нього не варто було б писати, а залишити назавжди лише в спогадах? Просто хотілося хоч трохи показати сприйняття постаті поета та його творчості

людьми в 30–70-х роках минулого століття, так би мовити, на побутовому рівні. Нині ж досить багато відомо про труднощі життя та часом нестерпні умови діяльності В. Сосюри, внутрішній світ і оточення митця, про що видрукувані численні спеціальні праці, підготовлені й захищені ґрунтовні дисертації, створені персоніфіковані документальні та телевізійні фільми тощо. Проте ще залишається до кінця не досягнутим те, як за умов кривавого режиму Леніна–Сталіна, жорстокого диктату верхівки комуністичної партії СРСР йому вдалося зберігати власну гідність і ніким необмежену віру в світле майбутнє нашого народу? І взагалі цікаво, як саме відображені і з чим пов'язані сподівання, що «офіційно» на різних етапах історичного процесу з'являлися в світ з-під чарівного пера В. Сосюри? Виявити їх відвертість часом стає надзвичайно складно: через зрозумілу і досить часту утаємниченість деяких суспільно-політичних поглядів поета, неможливість за тих умов повністю розкритися, вимушене лавірування виразами й художніми образами під пильними і настирливими, до болю та жаху, стеженнями «вождів» і «вожчиків», невсипучих «товаришів» з ЧК, ДПУ, НКВС, КДБ...

Тепер про основне. В. Сосюра, як найяскравіший представник багатого на жакливі життєві випробування (нерідко на межі загибелі, вже починаючи з дитинства), вкрай плутаного обставинами та владою покоління — царський режим, як у калейдоскопі часу, змінювали більшовицький «червоний» диктат і протистояння йому «білих», а також національно-свідомих українців⁵, засилля рад і КППС — у своїй вистражданій і неповторній на колорити творчості відобразив еволюцію не лише власних поглядів і вподобань, а й величезної кількості сучасників (селян, робітників, зубожілої інтелігенції), тогочасну віру та сподівання в «світле майбутнє». Водночас, не все те, що відчайдушно полонило розум і серце поета, відкрито й у повній мірі вміщував змучений моральним і фізичним болем творчий рядок, доходило до часто деформованих комуністичною ідеологією сприйняття та свідомості простого читача. Жорсткий самоконтроль, внутрішнє особисте рецензування «просіювали» й нерідко не пропускали на папір сакраментальні авторські думки, адже набутий досвід всіляких негараздів і прилюдного «побиття» різного ґатунку функціонерами доволі швидко засвоювався, болоче гостро проникав до самих кісток поета.

Зокрема, стосовно періоду написання збірки «Червона зима» (побачила світ 1921 р., але на титулі зазначено 1922 р.), перебуваючи на посаді інструктора преси при ЦК КП(б)У в м. Харків, він так описав свою «поетичну лабораторію» в біографічному романі «Третя рота»: «Я перекреслюю і виправляю рядки віршів у голові, а не на папері, а коли виливаю образи на папір, то жодних перекреслень і виправлень не буває.

Звичайно, іноді я виправляю і перекреслюю на папері, але, як правило, поетична лабораторія у мене в голові і в серці» (с. 222–223)⁶.

Тут же автор твору додав: «Я записався в марксистський гурток при агітпромі ЦК». Від себе дозволимо риторично запитати: для чого саме — підвищення майстерності викладу слова чи, можливо, через те, що нічого іншого не залишалось, як зблизитися з «творцями-професіоналами» марксистського табору? І це сталося саме тоді, коли Володимир Миколайович відчув таку «щасливу спустошеність», якої більше не було ні до «Червоної зими», ні після?

І раптом, украй неоднозначне зізнання: «Між іншим, моє інструкторство показує, яка чула і прекрасна більшовицька партія [тут щирість чи гірка іронія? — *О.Г.*]. Як мати, в особі тт. Піонтек, Кулика, Коряка, Блакитного, вона зрозуміла мою душу поета, майже не пристосовану до життя людину [і це після стількох років поневірянь, всього того, що довелося побачити і відчутти, без перебільшення виразу, «на власній шкурі»?! — *О.Г.*], і давала мені всілякі поблажки, “панькаючись” зі мною, як казали мої вороги, на протязі довгих років і піднімаючи мене доброю рукою, коли я падав серцем на гостре каміння життя» (с. 223).

Як то кажуть, автору цитованих рядків, звичайно, видніше! Втім цікаво: а хто ж призводив творчу людину, неординарну особистість до того падіння «на гостре каміння життя»? Хіба не та ж сама «чула і прекрасна більшовицька партія», як «мати» у своїх «рідних і пристрасних обіймах» обірвала в один, 1937 рік, життя українських письменниці Люціани Піонтек, її чоловіка, партійного та громадського діяча, письменника Івана Кулика⁷, критика Володимира Коряка, а також прискорила кончину поета Василя Блакитного в 1925 р., коли тому виповнилося всього 30 років?

Володимир Миколайович був добре обізнаний з цими та схожими біографічними фактами друзів-колег. А тому деякі його «зізнання» в любові до «великої партії» здебільшого виглядають, принаймні, вимушеними, зробленими «для чужого ока», в контексті власного «покаяння» за попередні «хитання» та «сумніви». Наприклад, як ось це, де ніби зневіра в Бога напрочуд поєднані із значущістю організації більшовиків: «Велика партіє. Якби я вірив у Бога, я б молився тобі, так я люблю тебе і схилиюся перед тобою [так перед Богом чи тільки партією? — *О.Г.*] як твій смуглявий син, якому ти дозволила і допомогла залишити до сивого волосся дитячу душу [тобто: наївність? — *О.Г.*] і юну пісню, що живе тільки тобою, моя партіє, мати моя геніальна!» (с. 223).

Проте час від часу, десь з глибин щиро-справжнього внутрішнього «Я», проривається назовні нічим не прикрита, тривка і потужна образа на партійних бюрократах, яких майстер художніх образів не міг органічно

терпіти, як і всіляких чинуш, котрі загубили власну людську душу та гідність через «согласовать», «углубить», «провернуть», «протереть с песочком» тощо (с. 241).

У найближчому оточенні В. Сосюра роз'яснював, що на все дивиться як поет, із сприйняттям митця: на книжки, людей, життя у всій його складності, мистецтво та знання... Разом з тим наголошував (правда, не знаємо, кого хотів у цьому переконати — себе чи різних спостережливих «товаришів»): «Як комуніст, борючись за лінію партії в житті (я знаю, що лінія партії — лінія трудового народу, і, якби партія в своїй боротьбі за комунізм не додержувала на основі марксо-ленінізму лінії народу, вона б не була комуністичною партією), я знаю, що ми не тільки учні, але й вчителі народу» (с. 244). Водночас, про себе особисто несподівано заявляв, ніби роблячи «кульбіт» серед власних офіційних висловлювань і запевнень: «Я не можу і не хочу йти попереду народу, я хочу йти з ним [! — *О.Г.*], хочу злитися з ним і дивлюся на нього не зверху вниз, як дехто, і не знизу вгору, як дехто, а просто в вічі, як моєму батькові колись дивився і якого любив так, як зараз люблю народ. Але це вже від філософії».

Можливо, і від філософії. Як на нас, то досить завуальовано й двояко за змістом. Особливо тоді, коли пригадаємо гасла, свого часу кинуті більшовиками/комуністами в народ: «Партія — наш рульовий», «... — авангард народу». Отже, виходить, за непрямим твердженням самого В. Сосюри, він не хоче бути попереду, а тільки серед простих людей. Що, в свою чергу, можна зрозуміти і так: при всій «громогласності» на той період ідеологічно заангажованої фрази: «я — комуніст ...» (куди ж уже ясніше та чіткіше) все ж таки майорить, пробивається згусток сумніву, — а якщо партія не буде дотримуватися «лінії» власного народу? Що тоді?

Поет, із цілком зрозумілих нам сьогодні причин, не доводить до кінця власної думки, але вона достатньо очевидна. Вона, як вкрай натягнута нитка, може обірватися раз і назавжди... Як і зникнути віра у «велику партію». До того ж, з глибини поетової пам'яті раз у раз виринали на поверхню душі спогади-образи, мовляв, він «хохол — Мазепа». Та їх В. Сосюра, знову ж таки філософськи сприймаючи, пояснював: «Ну, то було від “разделяй и властвуй”».

Однак існували й більш відвертіші несприйняття його особистості, абсурдно-некритичні звинувачення й оцінки творчості. Навіть з боку поважних у «народі» колег, таких, зокрема, як поети Поліщук, Шмигельський, Наталія Забіла ... Так, остання ніби казала прямо в обличчя Сосюри (з його слів): «Если ты хочешь знать, так в партии тебя держат потому, что ты поет, а так тебя давно уже надо вышвырнуть из партии».

В свою чергу, запальний і не досить обережний на вирази, Володимир Миколайович також не ліз у кишеню за словом і не соромився в характеристиках стосовно напрацювань своїх «побратимів». Наприклад, щодо збірки поезій Валер'яна Поліщука⁸ «Громохкий слід», офіційно схваленої «на горі», і яку Наталія Забіла й її другий чоловік, письменник Антон Шмигельський «охрестили» геніальною, класифікував таким чином: «Вона геніально видана, але в середині в неї г...» А Н. Забілу, з якою періодично виникали гострі суперечки, а то й сутички фізичного характеру, називав «безпартійною ідіоткою!» Інколи в такій «боротьбі» йому одривали рукав від новенької дохи, не виплачували гонорари, та ще й били «по морді» (с. 245).

Проте, в контексті означеної теми, звернімося безпосередньо до змісту поезій В. Сосюри. Вже замолоду (втім достатньо «зрілим» юнаком) він бачив перед собою шлях у майбутнє тільки на «швидкому потязі до Комуни». Навіть тоді, коли працював у нестерпних умовах, впроголодь на заводі любої його серцю Донеччини. При цьому він наповнював відповідним пафосом рядки віршів про «високу народну» установу — ВУЦВІК, біля якої весь день юрмилися відвідувачі, віталися навіть незнайомі між собою люди («Ніби в райдузі панелі...», 1925 р.). У вірші спостерігається «чистої води» славословлення вищої партійної установи більшовиків з її провідником В. Леніним. Завдяки ним, як стверджує поет, він зміг навчатися в школі, отримати освіту. Правда, коли не враховувати той факт, що народився він 1898 р. і значною мірою проходив свої «університети» ще за царського режиму.

Досить характерним і, очевидно, цілком зрозумілим, як на той період (смерть «головного вождя» в 1924 р. і пов'язана з цим пропаганда його «безсмертя») є вираз про руку компартійного «небожителя» — «ніжна і прозора». Що нині аж ніяк не сприймається через загальновідомі історичні факти, правду про В. Леніна та його камарилью. Втім у 1925 р. поет римував ще таке: «Я іду до клубу. Над столом червоним «Що зробив?» питають очі Ілліча. / І скажу йому я, що ходжу в райшколу, що до нього тільки мої думи мчать. Усміхнуться очі. Й слухати я стану, що до нас говорить у листі ЦК. / І здається, чоло моє гладить ніжна і прозора Леніна рука». («Падають сніжинки ласкаво і млисто ...»).

Дуже характерний такий «психологічний» етап у сприйнятті постаті В. Леніна. Ще навчаючись у школі, Володимир Миколайович написав російською мовою поему «1918 год», яку безпосередньо присвятив йому і читав юнакам. Особливо своєрідно виглядають у творі образи прощання з Леніним в останню путь, а саме: «Холодный звон минут ... нарву я черных лилий, / из них сплету венки для нашего вождя».

Чорні лілії (латаття), погодьтесь, досить незвичне поєднання зі штучно створеним, хай і вигаданим, «світлим образом всенародного керманіча». На наш погляд, тут зайве щось докладно коментувати, і так все зрозуміло — доба була така, «революційна». Коли навіть дворянин за походженням і поет за покликом душі О. Блок захоплювався тими подіями і співробітничав з органами ЧК! Проте в даному випадку не може не вражати вміння В. Сосюри вмістити в зовні прості за формою та змістом рядки інформацію і про поширення у відповідності до компартійних завдань клубної діяльності (у вигляді осередків пролеткультури), і про актуальність ленінської праці «Що робити?», і про необхідність навчання молоді в школі, навіть коли їй вже за двадцять, і, врешті, про створення культу Ілліча та його близькість до кожної простої людини — селянина чи робітника. Неосяжність тематичного бачення автора, при всій тенденційності його відображення, дійсно не може залишити байдужим. При всьому тому — талановито, слід визнати!

В 1926 р. кардинальні зміни в країні (наступного року святкуватимуть десятиріччя «Великої жовтневої революції» і п'ятиріччя утворення СРСР) спонукали поета повністю переглянути свої погляди на національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. і, насамперед, особисту участь у них. Його ніби вже не жахають ріки крові, як до цього, бо він заявив у вірші «Мати»: «Друга мати у мене тепер — революція ... всього ... світу!». І вбачає свою подальшу місію в оспівуванні «індустрії Комун». Звертаючись до рідної людини, закликає: «Мамо, мамо! Не плач, не треба ..., бо твій Володька, Комуни боян...».

У 1930–1940-х рр. серед доробку В. Сосюри все активніше з'являлася партійно-сталінська тематика і вже безпосередньо вірші присвячувалися новому більшовицькому вождю, який знаходився високо над народом, ніби сизокрилий орел літав над горами. Він все бачить і чує, зокрема і те, як О. Довженко створює «націоналістичні» фільми, а В. Сосюра пише свій славнозвісний вірш «Любіть Україну!». На думку вождя, неабияк «перебільшено патріотично» ставляться ці двоє «товаришів» до рідної землі, власного народу! Тому і надходить наказ «згори»: «Ату їх, ату!». Врятовувало диво. Щодо цього існує декілька версій. Про одну з них оповів сам Володимир Миколайович так у листі до Сталіна: «В 1934 году меня исключили из партии как зоологического националиста, а я не мыслю жизни без партии. Меня доводили до мысли о самоубийстве, но я не сделал этого потому, что слишком много страдал украинский народ, чтобы его поэты стрелялись». Він так «ридав над листом, що кров трохи не розірвала» його обличчя. Особливо над закінченням: «Ты мое единственное спасение и прибежище. Отец! Спаси меня!!!».

Проте Сосюру врятував швидше не зміст листа, а те, що дружина таємно його розпечатала і вклала туди довідку від психіатра про те, що поет деякий час лікувався відповідним чином. Прочитавши вміст у конверті, Сталін дуже швидко наказав: «Восстановить в партии. Лечить». У результаті: «Тоді секретар обкому каже: “Я считаю, что товарища Соссюру надо восстановить в партии с прежним стажем, с мая 1920 года и предложит Ленинскому райкому выдать ему партбилет”». І від такого рішення кімната захиталась і попливла під ногами митця, од щастя він «став легкий і крилатий!». Він вклонився членам бюро: «Спасибо, дорогие товарищи!», і, не чуючи під собою підлоги, вийшов (с. 293, 294).

Інша з версій, напівлегендарна, яка побутувала серед інтелігенції стосовно поета. Ніби, коли вже збиралися заарештовувати В. Сосюру, його попередив друг-побратим, наближений до урядових кіл П. Тичина. Саме тоді, ледь не за один день, побачив світ вірш-панегірик про Сталіна. Ця поетична похвала, як і перед тим, викликала відповідну позитивну реакцію вождя і той, як вважають, припинив на деякий час офіційну травлю митця. Більше того, в 1937 р., коли Сосюра переїхав до Києва разом із сім'єю, йому надали в «Роліті»⁹ квартиру (після того, як репресували Семиволоса, а потім Проня), 1939 р. за видатні заслуги в галузі розвитку української радянської художньої літератури нагородили орденом «Знак Пошани», а 1948 р. він був удостоєний державної премії СРСР.

Після подолання культу Й. Сталіна, в кінці 1950-х, у творчості В. Сосюри з'являється деяке нове звучання в його «ленініані», спостерігається менше пафосу, більше філософії та лірики. Про це, наприклад, свідчить зміст такого вірша (1958 р.): «Пливе минуле життя, неначе в споминах тумані... / Ось видно з бронзи бюст вождя на телевізорнім екрані. / На нього дивиться моя онученька. Там даль, знамена... / “Хто ж це такий?” питаю я. Й відповідь Оріся — “Ленін”».

Показовим є такий факт. У збірці, яка дісталася мені в спадщину від батька, «Лірика» В. Сосюри (К.: Державне видавництво художньої літератури, 1959. 496 с.), котра і нині зберігається в родинній бібліотечі, чомусь відсутня будь-яка передмова чи післямова до нього. А, думається, вони повинні були б вміщені в такому «солідному» виданні. Через це дещо «голо», незавершено виглядає не сам зміст, а внутрішнє оформлення книги. Що ж конкретно призвело до такої ситуації: випадковість, «концепція» видавців чи власне небажання поета, щоб хтось «чужий» щось там писав про нього в оціночному контексті?

Звідси спробуймо здійснити подумки певний «стрибок» убік, але ... не далеко і пригадаймо схожості при «оспівуванні» в творчості В. Сосюри та П. Тичини діянь компартії, причини, що зумовлювали це. На наш погляд, останній прикро, якщо не сказати більше — трагічно, еволюціонував від

своїх шедеврів на зразок «Сонячні кларнети» до «Партія веде» (хоч знаємо, чому і як уперше з'явився цей поетичний твір). Утім, у плані порівняння, цікаві оцінки В. Сосюри напрацьовань близької йому людини, колеги по перу — перше: «Ранній геніальний Тичина був вчителем моєї поетичної юності після Шевченка, Франка, Лесі Українки, Вороного, Чупринки і Олеся, бо я вчився у багатьох...» (с. 251); друге: «Я любив і люблю Тичину як нашого великого поета. Хоч і люблю в нім не все. Багато він дає до друку так звані поетичні відходи з його творчої лабораторії, що непокоїли і непокоять мене, бо я знаю, який це гігант, і стає боляче, коли він іноді, і не зовсім іноді, стріляє з гармат горобців. Але, не дивлячись на це, Тичина — геній, і таким він є не тільки для нас, а таким залишиться і для наших нащадків, коли ми мовно не зникнемо як нація» (с. 253).

Отже, В. Сосюра формально визнає той факт, що навіть геніальні поети можуть (за певних політичних обставин) поступатися своїми світоглядними принципами, але навіть за таких обставин всьому повинна бути межа. Зрозуміло, коли одна людина критикує за щось інше, то вважає, що саме вона нічого такого не робить, «не переступає», і знаходиться в рамках свого «морально вихованого Я».

Водночас, цитований вище уривок переконливо засвідчив: поет цілком усвідомлював, що для українців створені в країні такі умови існування, коли вони зникають як нація і є загроза незворотності цього процесу.

І раптом з глибини душі Володимира Миколайовича виривається на гору, полонить мозок думка-звинувачення: а в цьому ж винні і партія, і влада, бо несправедливо усувала від діяльності та знищувала кращих представників нації. «Як мені хочеться сказати, — наголошував він, — про тих, кого уже нема між нами. Кого *видерла з наших лав кривава рука порушників радянської заповітності, про тих, хто чудом лишився живим*» [с. 254, курсив — О.Г.]. І далі: «Так само і Пилипенка забрала та ж смерть, що зветься “порушенням радянської законності”, і Епіка, Куліша і багатьох, що *чесними і чистими очима дивляться на нас із вічності*, повними сліз і любові до народу, за яку вони пішли в безсмертя, бо пам'ять про них вічно горітиме в наших серцях» [с. 255, курсив — О.Г.]. «Як я їх всіх любив! — наголошував Сосюра. — І Хвильового, і Коряка, і Пилипенка, і Йогансена (поета-чародія), і Копиленка, і всіх, хто запалив своє серце огнем любові для народу і світив ним своєму народу на шляхах його героїчних шукань» (с. 263).

Як бачимо, навіть за тих складних умов безперервного стеження, коли частинами писався роман «Третя рота» (1926–1930, 1942, 1959 pp.), у своїх думках В. Сосюра повертається до безневинно репресованих осіб, своїх колег і близьких. Водночас пригадує і про свої поневіряння,

зокрема, навколо поеми «Махно» (1924), «за яку стільки випив горя, що й нащадкам стане». Безпосередньо Беленькая-Ситниченко, яка тоді навчалась разом з її автором на одному триместрі робфаку, і була вхожа до «товариша Д. Затонського» — наркома освіти, в зв'язку з цим категорично заявила: «Он не наш. Пусть у него хоть двадцать партийных билетов, но он не наш».

Проте «одкровення» автора біографічного твору раптом знову уриваються і про реальних катів-виконавців кривавих репресій він уже через декілька абзаців занотовує (ніби злякавшись): «На чекістів, справжніх чекістів, я дивився крізь святий [?! — *О.Г.*] образ Дзержинського. Іменно віра в наші органи безпеки і любов до них керували мною в поемі «ДПУ»»¹⁰ [с. 255, курсив — *О.Г.*].

Утім, навіть досвідчена головредатор Державного видавництва України Раїса Азарх висловила великий сумнів авторові щодо його щирості в зображенні образів і подій у поемі «ДПУ», а тому застережливо зазначила: «Насколько мне помнится из истории русской литературы, в ней никто не воспевал жандармов». За такі щирі слова й оцінку В. Сосюра непомірно образився на редактора і ... «перестав бути знайомим цієї дівчини»! Так, так, звичайно, все має свої межі... Навіть вчинки в своїх принципах, особливо тоді, коли це роблять непересічні постаті. Виходячи з історичної правди та враховуючи сучасні знання про недавнє минуле, а також з позицій сьогодення ... Азарх, безумовно, була права. Та й сам В. Сосюра зізнався: «Коли почалися арешти українських *радянських* [саме таких, а не якихось «буржуазних націоналістів», звернув увагу дописувач. — *О.Г.*] письменників, то мені *страшно стало, що розбилася моя віра в людей*. Я, ми знали дану людину як хорошу, чесну, радянську, — раптом вона — ворог народу» [курсив — *О.Г.*].

Проте у даному випадку щось не сприймаються повною мірою слова поета про його «розбитість віри». Адже в ньому продовжує палати справедливий гнів проти заповідяного владою беззаконня: «І так удар за ударом, і все в душу, душу народу, бо письменники — виразники народної душі». «Які ж вони вороги?!» — так і хочеться завершити думку Володимира Миколайовича.

Важливо зазначити і те, що в трактуванні «світлого» образу В. Леніна поет мав певні розходження з офіційно встановленими компартією канонами. Так, на одній з суспільно-політичних дискусій він заявив: «Ленін політично для мене вождь, а от щодо поетичних симпатій, то я з ним не згоден». Тоді на нього знову всі накиннулися, «як на ворога» (Гурінштейн, Міллер, Беленькая й інші). Хоч В. Сосюра і переконував присутніх у тому, що любить Леніна за його ідеї, котрі стали ідеями всього трудового народу і за які він «ішов на смерть». Однак йому ніхто не повірив (с. 257).

У результаті незабаром постало питання про виключення поета з партії більшовиків. З такою пропозицією погодилися всі члени політбюро робфаку, де він навчався (м. Харків). У відповідь на такий акт, дещо розгубившись і «в силу своєї *політичної розхристаності* і покладання надій більше на *класовий інстинкт*, а не на знання *уставу і теорії партії*» [курсив — О.Г.], поет виклав свій партквиток на стіл перед тим, хто звинуватив його у відході від «ленінських позицій».

Правда, знову у Сосюри вийшло «не зовсім так» і знайшлися інші «товариші», які звинуватили його в поступливості. Зокрема, голова тодішньої комісії «по чистці» в партійних лавах т. Кастанов, «старий більшовик» категорично зауважив: «Но вот вы, пролетарский поэт, как же вы могли сдать партбилет? Ведь он должен быть как сердце. А разве сердце можно вынуть из груди и отдать? Сдать партбилет — это политическое самоубийство. Без партбилета, как и без сердца, для коммуниста нет жизни. Пролетарскому поэту надо это знать» (с. 259).

Ну що на це можна відповісти? Так, вмiли гарно говорити «товариші» з партійного керівництва! Втім, коли настав час оголошення результатів «чистки», Володимира Миколайовича залишили в партії. Його радості з цього приводу не було меж, бо чітко усвідомлював: виключення з партії — то «смертна доля для комуніста»!

А тому відбулася така реакція на комісію, місце, де вона засідала: «Ленін дивиться на мене з стіни, тепло усміхається своїми мудрими примруженими очима і наче каже: “Признайся! Ти ж для красного слова, щоб бути оригінальним, говорив проти моєї любові до Пушкіна. Ти теж його любиш!” І душа моя відповіла Леніну: “Люблю! А ще дужче люблю тебе, великий, безсмертний!”».

Як бачимо, надзвичайно тяжкий життєвий і творчий шлях склався у В. Сосюри. Не менш звивисто, з глибокими вибоїнами, він пролягав до «прозріння» поета, хоч і не повного. Чому так сталося, а не інакше, — нині можна пояснювати по-різному. Однак головне те, що на всіх етапах розвитку Володимир Миколайович завжди продовжував вірити в «світле майбутнє» нашого народу, відображав найбільш оптимістичні сподівання своїх сучасників.

Як зазначалося вище, багато хто з його оточення, колег запально твердив: «Он не наш!». Дійсно, він не їх, а саме — наш. Не може бути нам чужою людина, яка щиро, від усього серця каже: «Яке щастя, що я — українець, що я син моєї прекрасної і трагічної нації!».

Гуржий Александр (з. Киев)

Доктор исторических наук, главный научный сотрудник отдела истории Украины средних веков и раннего нового времени Института истории Украины НАН Украины.

Наш Владимир Сосюра: «Вера в светлое будущее» (ассоциативные пометки на берегах прочитанного).

В статье предлагается авторский взгляд на некоторые страницы жизни и творчества украинского писателя Владимира Сосюры.

Ключевые слова: Владимир Сосюра.

Oleksandr Hurzhij (Kyiv)

Senior Scientist of the Department of Ukrainian History in the Middle Ages and Early Modern Times at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Our Volodymyr Sosiura: “Belief in the Light Future” (associative remarks on the margins).

In the article, the author has proposed his own interpretation of some aspects of life and works of Ukrainian poet Volodymyr Sosiura.

Keywords: Volodymyr Sosiura.

¹ Виходячи вже із самої назви, зрозуміло, — автор цієї студії не передбачає подати всебічні та вичерпні характеристики поетико-етичних уподобань або суспільно-політичних поглядів видатного майстра слова, бо цілком усвідомлює: для цього необхідно досконально знати не лише його творчий доробок, а й особисте життя, численні оцінки сучасників, ретельне вивчення архівного матеріалу тощо. Задум же викладу цього матеріалу визрівав довго, тривало формувався й нарешті реалізувався внаслідок «суто візуального» прочитання поетичних і прозових творів В. Сосюри.

² Звертаємо увагу: тут і далі наведені уривки подано в записках І. Гуржія, а не з оригіналу.

³ На вулиці Леніна, 68 В. Сосюра проживав впродовж 1935–1941 та 1944–1957 рр. а потім переїхав на вулицю М. Коцюбинського (1957–1965 рр.).

⁴ У редакційній статті газ. «Правда» від 2 липня 1951 р. під назвою «Проти ідеологічних перекручень у літературі» В. Сосюру було піддано нищівній критиці за опублікований в журналі «Звезда» (1951, № 5) вірш «Любіть Україну!».

⁵ Цей термін застосовував у своїй творчості й В. Сосюра.

⁶ Тут і далі при цитуванні В. Сосюри зазначені сторінки його роману «Третя рота» (К.: Український письменник, 1997).

⁷ Так вважав В. Сосюра, але насправді І. Кулик 1937 р. був репресований, а помер в ув'язненні 14 жовтня 1941 р.

⁸ Життя поета трагічно обірвалось також у в'язниці 3 листопада 1937 р.

⁹ «Роліт» — житловий будинок письменників по вул. Б. Хмельницького, 68.

¹⁰ Поема «ДПУ» написана в 1928 р.

Зубко Ольга (м. Вінниця)

Кандидат історичних наук Центру міжнародних зв'язків та діяльності
Вінницького національного аграрного університету.

**МИКОЛА МУШИНКА. ВОЛОДИМИР ГНАТЮК. ЖИТТЯ
ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ В ГАЛУЗІ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ,
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА ТА МОВОЗНАВСТВА /
М. МУШИНКА. — ВИД. 2-ге, ДОП. ТА ПЕРЕРОБЛ. —
ТЕРНОПІЛЬ: НАВЧАЛЬНА КНИГА-БОГДАН, 2012. — 384 с.**

Ім'я видатного українця, фольклориста, літературознавця та мовознавця, секретаря Наукового товариства імені Шевченка у Львові, вченого енциклопедиста Володимира Гнатюка тривалий час було відоме переважно закордонним українцям. І лише в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. воно повернулося до материкових українців.

Повернулося, потрібно відзначити, за складних та нетрадиційних умов, тісно переплетених з життям та діяльністю вже іншого вченого — Ентузіаста, Пошуковця, Людини й Фахівця з великої літери та з глибоким життєвим досвідом — академіка НАН України, професора, доктора філологічних наук Миколи Івановича Мушинки. Він слушно відзначив ще в 1986 році: «Понад 30 років науково-дослідницької діяльності гнатюківська тема майже не сходила з мого робочого стола. Гнатюк був для мене ідеалом вченого і людини. І чим глибше я вникав у його життя і творчість, тим більше я ним захоплювався. Між нами виникло якесь внутрішнє споріднення. Гнатюк став для мене своєрідним мірилом наукових та людських вартостей. Шукаючи відповідь на ту або іншу проблему, я часто ставив собі питання: “А як би вирішив цю проблему Гнатюк?”. І майже завжди знаходив у нього однозначну відповідь. Це торкалося не лише суто наукових тем, а й щоденного людського життя, особливо в критичних ситуаціях, коли проблеми треба було вирішувати недвозначно. А таких ситуацій було в моєму житті немало. Можу без перебільшення сказати, що Гнатюк був моїм постійним і найвірнішим супутником на життєвих стежках, і я намагався не залишатися перед ним у боргу: нікому я не присвятив стільки праці, як йому».

Після успішного захисту дисертації «Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття та його зв'язки з Чехо-Словаччиною» в 1967 році в Карловому університеті Праги; виходу в 1975 році видання «Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття» (ЗНТШ, Т. 190); укладання бібліографії друкованих праць В. Гнатюка; виходу першої редакції монографії про життя та діяльність відомого українця в 1987 році як

207-го тому ЗНТШ й врешті прилюдного захисту докторського дослідження на основі «гнатюкіани» в 1991 році в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, академік М. Мушинка мусив логічно завершити свою гнатюкознавчу діяльність. Ставлячи крапку в «гнатюкіані», а саме нею і є вказана доповнена та перероблена монографія, Автор, усвідомлюючи усю складність та відповідальність поставленого перед ним завдання, вдався до творчого підходу й науково-популярного стилю викладу. Внаслідок чого, розвідка вийшла вповні інформативною та водночас цікавою.

Творчий підхід автора помітний, насамперед, у масштабній композиційній побудові наукового видання: передмовах, вступі, чотирьох розділах, висновках, бібліографії основних праць В. Гнатюка, ілюстраціях і додатках, що логічно й хронологічно доповнюють одне одного. Так, Мушинківська передмова від 7 квітня 2011 року органічно взаємопов'язана як з передмовою Аркадія Жуковського (1987 р.) до 207-го тому «Наукових записок НТШ», так і з додатками: листами Миколи Івановича до доньки Володимира Гнатюка — Оксани Гнатюк-Піснячевської і її відповідями на них (1965 р.) та з його ж статтею «Стежками життя з Володимиром Гнатюком» (1986 р.), які є авторською сповіддю про початок зацікавлення «гнатюкіаною» і про довголітню працю з цим багатющим матеріалом.

Життя та діяльність В. Гнатюка (1871–1926) висвітлені автором у першому розділі, логічним попередником якого є вступ, бо саме у вступі показано появу на українському історичному тлі Наукового товариства ім. Шевченка, яке набуло суттєвої ваги з 1897 року, саме за головування в НТШ відомого українського історика й суспільно-політичного діяча — Михайла Грушевського, учнем якого і був Володимир Гнатюк.

У другому й можна сказати центральному розділі Мушинківської наукової розвідки («Фольклористично-етнографічна діяльність») показаний шлях становлення фахівця, бо Володимир Михайлович був, в першу чергу, саме фольклористом. Висвітлюючи його феноменальне фольклористичне чуття, автор звертає увагу на гнатюківські методику й класифікацію фольклору, текстологічні принципи записування й видання фольклорних матеріалів, дослідження з історії української та закордонної фольклористики. У розділі розглянуто, зокрема, всі фольклорні збірки вченого та здійснено їх науковий аналіз. Слушним є й авторське зауваження щодо терміну «етнографія». Академік М. Мушинка відзначає, що наприкінці XIX — на початку XX ст. в науці про народну творчість ще не було усталеної термінології, тому термін «етнографія» охоплював усі ділянки народної матеріальної та духовної культури: народну прозу, пісні, музику, звичаї, обряди, вірування, побут, тощо. Отже, за визна-

ченням академіка М. Мушинки, В. Гнатюк вважав себе етнографом, хоча основним предметом його досліджень був фольклор.

Працюючи з фольклорним матеріалом, В. Гнатюк не міг оминати питання вивчення рукописних пам'яток, з якими зустрічався в ході своїх фольклористичних досліджень (літературна діяльність) та точного відтворення усього наявного фольклорного матеріалу (мовознавча діяльність). Цим сторонам гнатюківської професійної діяльності Микола Іванович присвятив третій та четвертий розділи розвідки. Він проілюстрував: 1) Що в час, коли в Східній Україні було заборонено українське слово, у Львові було засновано Україно-руську видавничу спілку. В. Гнатюк був редактором і упорядником майже півсотні її видань; 2) Що в 1899–1907 та 1922–1926 роках В. Гнатюк обіймав посаду відповідального редактора «Літературно-наукового вісника», журналу, який об'єднав літературні сили як Східної, так і Західної України; 3) Що В. Гнатюк був рецензентом багатьох літературних творів; 4) Що В. Гнатюк віднайшов та описав кілька рукописних збірок з оригінальними та перекладеними творами XVIII–XIX ст.; 5) Що в мовознавстві В. Гнатюк став відомим діалектологом. Як і в попередньому розділі, вражають Мушинківські ґрунтовні знання й аналіз джерельної бази.

У висновках автор монографії не тільки вкотре підкреслив вагомий внесок В. Гнатюка в українську фольклористику, літературознавство та мовознавство, а й вказав на його поважне місце в царині української журналістики (автор десятка статей на журналістські теми, критик), історії України (у центрі його уваги була найновіша історія усіх українських етнографічних територій) та українських школознавства й освіти (цікавився усіма типами шкіл від дитсадків до університетів). Особливої уваги, на авторську думку, заслуговує також діяльність В. Гнатюка як перекладача з російської, польської, болгарської, чеської, сербської, хорватської, німецької, угорської та французької мов.

Монографія збагачена якісним науково-бібліографічним та довідковим апаратами, багатуєю фотодокументацією та фотоілюстративним матеріалом, що значно посилюють інтерес до неї. Резюме подано українською, французькою, англійською та німецькою мовами.

Оскільки доповнена та перероблена монографія — підсумок, якщо дотримуватися достовірної хронології, майже 58-річної наукової діяльності академіка М. Мушинки, (а вперше Микола Іванович «познайомився» В. Гнатюком ще в далекому 1955 році), то вести мову про якісь суттєві та несуттєві недоліки розвідки просто неможливо та й не коректно. Микола Іванович Мушинка — беззаперечний авторитет в «гнатюкіані». Його, як і повернутого із забуття В. Гнатюка, хіба що хотілось би запитати: «Кількість питань, поставлених до Вас життям, відповідає кількості та якості відповідей на ці питання?».

Даниленко Олександр (м. Київ)

Доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

**ДМИТРО РОЗОВИК, ОЛЕСЯ РОЗОВИК. ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ
РУХ В УКРАЇНІ: ДРУГА ПОЛОВИНА XVI СТ. — 1930-ТІ РОКИ /
МОНОГРАФІЯ. — 2-ге ВИД., ВИПР. І ДОП. — ВІННИЦЯ:
НІЛАН-ЛТД, 2013. — 406 с.**

Територія України — це переважно благодатні, родючі чорноземи, які вважаються одними з найкращих у світі. Саме тому Україна була і залишається привабливою для багатьох племен і народів, неодноразово зазнавала експансії з боку ближніх і дальніх сусідів. Відповідно і внутрішнє становище в Україні далеко не завжди було стабільним, спокійним і мирним. Значною мірою в силу зовнішніх причин доволі високою залишалась соціальна мобільність населення. Бездержавна Україна не могла захистити свою територію і свій народ від адміністративного тиску владних структур держав, що колонізували українські землі. Українське населення змушене було мігрувати як всередині України, так і за її межі.

Темі українського переселенського руху впродовж останніх років присвячені десятки наукових праць. Їх вирізняє змістова наповненість, джерельна база, регіональні відмінності, напрямки переселенського руху. Окремі аспекти теми висвітлюють М. Марунчак, М. Якименко, В. Сергійчук, Я. Бойко, Д. Білий, В. Вергунов, А. Коцур, В. Коцур, А. Дзагалов та інші. Водночас комплексного висвітлення теми донині не було зроблено. В цьому сенсі вигідно відрізняється від попередніх праць книга Д. Розовика і О. Розовик «Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. — 1930-ті роки», яка щойно побачила світ. Рецензована монографія складається із семи розділів, додатків та іменного покажчика. Робота базується на широкій науковій базі: використано фонди центральних (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАК України) та державних обласних (Київської, Житомирської, Одеської, Полтавської, Харківської, Хмельницької, Чернігівської областей) архівів, а загалом список використаних джерел та літератури нараховує 359 позицій. В історіографічному огляді, який подається як перший підрозділ першого розділу «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження», стисло аналізується російська, українська, радянська історіографія, пов'язана з проблемою переселенського руху.

В монографії докладно висвітлюються за географічно-хронологічним принципом причини, витоки і напрямки переселенських рухів, вказу-

ються основні етапи, аналізуються обставини переселення і освоєння нових територій українцями протягом зазначеного періоду. Автори акцентують на труднощах і проблемах, з якими стикались українці в нових обставинах перебування, висвітлюють процес перемішування осіб різноетнічного походження і явище «поверненства», а також зазначають наслідки переселення в той чи інший регіон як для новоприбулих, місцевого населення, так і для країни в цілому. Наголошується на існуванні законодавчих норм, пов'язаних з освоєнням нових територій, державного регулювання в сфері міграції населення, різноманітних стимулів для зміни місця проживання, наданні різнопланової допомоги переселенцям, фінансових дотацій тощо.

Розглядаються також етнонаціональні та демографічні процеси на українських землях в різні історичні епохи та їхні впливи на настрої населення. Монографія наповнена фактологічним матеріалом, наводиться велика кількість обчислень, статистичних даних, які порівнюються і аналізуються авторами, що свідчить про їх ретельну наукову і творчу роботу. Дослідники вміщують в тексті таблиці, які є достатньо наочними для читача і полегшують сприйняття матеріалу.

Основна увага в монографії відводиться переселенському руху за часів радянської влади — V розділ («Наростання аграрної кризи в УСРР у 1920-х роках і заходи радянських органів влади щодо її подолання») — є найбільшим і нараховує 117 сторінок. Детально показано причини переселень, їх напрямки, створення нових владних структур (комісій та комітетів різного рівня), відтворено законодавчу базу щодо переселенських ініціатив та їх обмеження тощо. Не залишилась поза увагою і трагічна сторінка в історії українського народу — голодомор-геноцид 1932–1933 рр., наслідком якого стало спустошення значної частини українських земель і переселення сюди тисяч вихідців з Білорусії та Росії.

Об'ємним і змістовним є підрозділ 5.3, проте з не досить вдалою назвою «Переселення національних меншин у республіканський і Всесоюзний колонізаційний фонд», в якому подаються історичні відомості про розселення, державне впорядкування, причини переселення та міграцій громадян єврейського, польського, німецького, молдавського, болгарського, циганського та ін. походження. Звертає на себе увагу також цінна інформація про переселенців в Україну з-за меж тодішнього СРСР — з Канади, США, Голландії, Швеції.

Велика увага в дослідженні відводиться розгляду важливого питання щодо культурно-освітньої сфери та особливостей її функціонування у нових місцях поселення, чому присвячено окремий підрозділ 7.2. В ньому зроблено огляд діяльності зі створення освітніх закладів (початкового та професійного рівнів) та культурних установ, бібліотек, налагодженню видавничої діяльності, публікації книжок та періодичної преси та ін.

Робота містить іменний покажчик не тільки із зазначенням сторінок, а і з коротким біографічним поясненням щодо конкретної особи. Безумовно позитивною і надзвичайно цінною є наявність в монографії поданих наприкінці додатків — друкованих джерел, фотодокументів, картосхем.

Рецензована праця не позбавлена і деяких недоліків. Можливо, авторам варто було б звернути більше уваги на праці представників української емігрантської наукової спільноти. Дещо випадають із загальної канви монографії занадто лаконічні підрозділи 2.4 («Переїзд у Забайкалля і Далекий Схід») і 3.3 («Переїзд українців на Поволжя, Урал і Середню Азію») кожний обсягом близько 2-х сторінок (для порівняння: підрозділ 2.1 («Переселення українців в межах етнічних земель») нараховує понад 14 сторінок, а 3.4 («Пореформене переселення українців у Сибір, Далекий Схід і Казахстан») — 20 сторінок). В тексті зустрічаються повтори у судженнях та висновках. Хронологічні рамки роботи обмежуються другою половиною XVI ст. — 1930-ми рр., хоча в V розділі автори наводять документи та статистичні дані і про 1940-і рр.). Дещо дискусійно (зважаючи на зміст дослідження) може сприйматись назва монографії («...в Україні», чи «...з України», чи «...в Україну?»), оскільки в тексті йдеться не тільки про внутрішню міграцію українського населення в межах українських етнічних земель, а й про переселення українців на Кавказ, в Казахстан чи на Далекий Схід, а подекуди — і про переселення інонаціональних громадян на українські землі. Варто було б зазначити в роботі, що йдеться про підросійську, а не всю Україну. Адже західно-українські землі залишилися поза увагою авторів. Відсутність висновків в окремих підрозділах автори намагались компенсувати загальним висновком, який вмістився на 4 с., але половина тексту в ньому чомусь присвячена аналізу ситуації в Україні після проголошення незалежності.

Незважаючи на вказані недоліки, монографія Д. Розовика і О. Розовик «Переселенський рух в Україні: друга половина XVI — 1930-ті роки» є цілісним, ґрунтовним, широко документованим, що дуже важливо і цінно, науковим дослідженням; основні положення підтверджені джерелами, значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Рецензоване видання заслуговує позитивної оцінки і рекомендації для ознайомлення широкому загалу читачів, а також для використання в навчально-виховному процесі, подальшій науковій розробці теми.

ЗМІСТ

До 150-річчя від дня народження академіка В.І. Вернадського (матеріали «круглого столу»: м. Київ, Інститут історії України НАН України, 19 березня 2013 р.)

<i>Смолій Валерій (Київ)</i> . Володимир Іванович Вернадський — вчений, організатор науки, політик, публіцист	6
<i>Онищенко Олексій (Київ)</i> . Внесок академіка В.І. Вернадського в розвиток світової та української гуманітаристики	12
<i>Онищенко Олексій (Київ), Дубровіна Любов (Київ)</i> . Синтез національного та світового в концепції організації науки та освіти в Україні В.І. Вернадського	15
<i>Лобузін Катерина (Київ)</i> . Інтегрований меморіальний ресурс «Електронна бібліотека та архів В.І. Вернадського»	24
<i>Новохатський Костянтин (Київ)</i> . Деякі питання подальшого опублікування епістолярної спадщини академіка В.І. Вернадського в Україні	31
<i>Томазов Валерій (Київ)</i> . Рід та родинне оточення академіка Володимира Івановича Вернадського	35
<i>Даниленко Віктор (Київ)</i> . Михайло Драгоманов у житті і світі Володимира Вернадського	45
<i>Лавров Валерій (Симферополь)</i> . В.И. Вернадский и Комиссия по изучению естественных производительных сил Крыма: новые материалы....	55
<i>Гирич Ігор (Київ)</i> . В.І. Вернадський і питання українського державотворення	64
<i>Верстюк Владислав (Київ)</i> . 1917 рік у щоденникових записах В.І. Вернадського	73
<i>Білокінь Сергій (Київ)</i> . Георгій Вернадський і українська геополітична думка його доби	82
<i>Зайцева Зінаїда (Київ)</i> . В. Вернадський і М. Грушевський: долання конфліктногенних зон в організації української науки	89
<i>Іваненко Оксана (Київ)</i> . Вплив І.В. Вернадського на формування світогляду засновника Української Академії наук В.І. Вернадського	101
<i>Василюк Оксана (Київ)</i> . «В моей жизни встреча с Вами составляет огромную важную полосу...» (з епістолярію Агатангела Кримського — Володимира Вернадського)	108

Будзанивська Наталія (Київ). Ставлення Володимира Вернадського до Української революції (1917–1921 рр.) 118

Проблеми історії України ХХ століття

Янковська Оксана (Київ), Бачинський Дмитро (Чернівці). Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення 132

Плющ Микола (Київ). Проблеми соціально-економічного розвитку України у повоєнні роки (1946–1950 рр.) 150

Смольницька Мирослава (Київ). До проблеми становища чоловіків і жінок у сільському соціумі в УРСР в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. 166

Крупина Віктор (Київ). Освітні параметри і культурні орієнтири представників влади УРСР хрущовського періоду 179

Бондарчук Петро (Київ). Особливості соціальної свідомості та поведінки віруючих України (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) 188

Киричевський Петро (Київ). Господарська діяльність православних монастирів у повоєнний період 219

Булгакова Оксана (Київ). Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.) 232

Швидкий Василь (Київ). Антисупільні прояви на тлі економічних «звершень» в Україні 1950–1960-х рр. 246

Безлюдна Ірина (Київ). Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період (1946 — початок 1950-х рр.) 266

Гуменюк Тетяна (Івано-Франківськ). Розвиток краєзнавчих досліджень на Волині у другій половині 1940-х — першій половині 1980-х рр.: історіографічні оцінки 276

Ковальчук Іван (Київ). Становлення і окремі аспекти діяльності Житомирського міського проводу ОУН(М) в другій половині 1941 року 287

Лаас Наталя (Київ). Історія радянської України в бібліографічних покажчиках англійських праць другої половини ХХ століття 298

Сухобокова Ольга (Київ). Часопис «Нова Україна» у Празі (1922–1928 рр.): До 90-ї річниці заснування 324

Бажан Олег (Київ). Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР 338

До 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка

Максимець Ігор (Чернівці). Діяльність С. Смаль-Стоцького у галузі шевченкознавства 350

Ессей, рецензії

- Гуржій Олександр (Київ).** Наш Володимир Сосюра: «віра в світле майбутнє» (асоціативні нотатки на берегах прочитаного) 362
- Зубко Ольга (Вінниця).** [Рец. на:] Микола Мушинка. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства / М. Мушинка. — Вид. 2-ге, доп. та переробл. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2012. — 384 с. 375
- Даниленко Олександр (Київ).** [Рец. на:] Дмитро Розовик, Олеся Розовик. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. — 1930-ті роки / Монографія. — 2-ге вид., випр. і доп. — Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. — 406 с. 378

Наукове видання

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 18

Комп'ютерний набір — *Васильєва Н.Ф.*
Оригінал-макет — *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 9.10.2013 р. Формат 70x108/16.
Ум. друк. арк. 31,2. Обл. вид. арк. 27,62.
Тираж 300. Зам. 25. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.